יוסף קליין

חלום יוסף

חלום יוסף

קורות חיי בדרך משיעבוד לגאולה
על רקע מאורעות תקופת המאה העשרים

מאת
יוסף ח. קליין

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

ירושלים תש"ן

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

©
כל הזכויות שמורות למחבר
רח' הרב בלוי 5 ירושלים
טל: 02-812527

התוכן

פרק ראשון בחרות 1

פרק שני בצבא ההונגרים אוקטובר 1939 29

פרק שלישי לרוסיה ובחזרה 58

פרק רביעי פסק זמן לכמה חדשים 97

פרק חמישי אוקטובר 44 בידי האס אס עד הסוף והשיחרור 123

פרק ששי אימרה הונגרית: "ממאקו עד ירושלים" 1945-46 176

פרק שביעי ארצה עלינו 214

פרק שמיני מלחמת השיחרור והקמת מדינת ישראל 256

פרק תשיעי מלחמת ששת הימים וישראל הגדולה 305

מבוא

כשהפסקתי לעסוק בעיניים כלכליים בגיל 63-65, מצאתי את עצמי עם עודף זמן ומחוסר תעסוקה. לבן אדם שכל חייו עבד קשה ובמרץ, קשה היה להסתגל לחיים משעממים וריקיים.

כל השנים הפצירו בי ילדי, שארשום את כל הסיפורים שסיפרתי להם מאז שהיו קטנים, על קורות חיי שהיו בעיניהם מלאים ניסים וניפלאות. האמת היא, שכל מי שחי בשנות השלושים ועד סוף מלחמת העולם השניה בשנת 1945 ונשאר בחיים, קרה לו נס. כך שאין משהו יחודי בניסים שקרו לי, ובכל זאת אני הייתי "הקליין הראשון" שהגיע ארצה מ"גיא ההריגה" עם אשתי בלי משפחה ובלי כל דבר חומרי "במקלי עברתי את הירדן הזה". והיום ב"ה יש לי בלי עין הרע ילדים נכדים ובני משפחה ענפה, וראוי שהדורות הבאים אחרי, ישמעו מכלי ראשון מה עבר עלי בפרט, ועל עם ישראל בכלל בשנים האומללות הללו.

היום מופיעים ספרים על השואה כפטריות אחרי הגשם, אני לא רוצה להצטרף לתופעה זו. אני כותב את זכרונות חיי אך ורק לבני משפחתי, לחברי, ולמכירי שעוד זוכרים אותם זמנים אומללים. לא כתבתי "ספרות" ובודאי לא לשם רווחים, להיפך, כתיבה זו תעלה לי הרבה כסף.

אנא אל תחמירו עלי את הביקורת לא על עברי, לא על דיוק התאריכים ועל דיוק הקורות והשמות. אל נא תשכחו שכתבתי זכרונותי אחרי בערך 50 שנה, ובגיל שלי הזיכרון הולך ונחלש. היום (תש"ן-1990) כשמונה שנים אחרי שגמרתי את כתב היד כשהספר עומד להופיע, לא הייתי זוכר את השמות, המקומות, והתאריכים שבזמן כתיבתם עוד זכרתי.

חילקתי את הספר לשני חלקים. הראשון – יכול אולי לעניין גם את שאינם קרובים אלי. והחלק השני – הכולל סיפורים משפחתיים שאין בהם ענין רב לזרים, כתבתי על מנת שגם הדורות המאוחרים במשפחתי ידעו על הקורות את אבות אבותיו.

יוסף ח. קליין

אני מקדיש את ספרי לזכר

אבי מורי ר' שלמה זלמן בן גבריאל קליין ז"ל נפטר כ"ה מרחשון

אמי מורתי מרת פרל בת ר' יצחק צבי אנגלמן ז"ל נפטרה א' טבת

ולזכר הקדושים בני משפחתי שעלו על המוקד על קדושת השם הי"ד.

אחותי שרה ובעלה חנוך העניך גליק בתם אסתר רחל ובנם זאב ז"ל

אחותי רבקה ובעלה אהרן שמחה בונים ניימן ז"ל,

בתם פסל ובנם יצחק צבי ז"ל

דודַי ודודותַי מצד אבי ומצד אמי ז"ל ובני משפחותיהם הי"ד

פרק ראשון

בחרות

זה היה פסח של שנת תרצ"ג 1933, ערב פסח זה הוא יום חשוב בחיי. מיום זה אני סופר את סוף ימי ילדותי והתחלת זמן בחרותי.

כל זה למה? לא יאומן, קיבלתי חליפה תפורה חדשה. בעצם לא קיבלתי כי שילמתי עבורה בכסף שהרווחתי בתור מורה עזר לתלמידים חלשים בבית ספרי.

היו כאן שני דברים, ראשית עצם ההוכחה שאני בן השש עשרה מסוגל להרוויח כסף, שנית עד אז היו לי רק בגדים שבאו לי בירושה מבני דודים או לכל היותר קנויים מוכנים ומסוג ירוד. אני חושב שמהזמן הזה, ומזיכרונות הילדות נובעת ההקפדה היתירה על מלבושי. תמיד קינאתי בחברי, שכבר מיום הבר מצוה התלבשו כמבוגרים. התפתח בי כעין "רגש נחיתות". לא מספיק שאני מעט נמוך מיתר החברים, הפנים שלי נראים יותר ילדותיים ועוד הבגדים שלי מראים על מיסכנות גדולה. ועל כל הצרות האלה גם זקני לא רצה לצמוח. כל החברים התגלחו מזמן, והפנים שלי הם פני ילדה. לא פלא שאף בת אחת לא דיברה איתי כמו שמדברים עם בחור ואפילו הן היו צעירות בהרבה ממני — איפה נשמע שילדה בת 14 תדבר עם בחור בן 16 בעליונות? אבל באותו ערב פסח הייתי מאושר. החליפה היתה הצלחה גדולה ואפילו אחותי שרה (שתמיד מצאה בי פגם) הסכימה, שאני נראה בזה ממש כגבר.

בכליון עיניים חיכיתי לאחרי הצהריים שאתלבש בחליפה החדשה ואצא לטיילת העיר, מקום מפגש לנוער היהודי בעיר, אבל כעת, בשעת הצהריים, הלכנו כולנו לחצר הקהילה שם אפתה משפחת קליין יחד עם משפחת וובר (בני דודים) את המצות של מצווה. זה היה טקס שעוד ר' יוסף וובר ז"ל וסבי ר' גבריאל קליין ז"ל נהגו לעשותו ביחד. את החיטה הכינו יחד עוד בקיץ שעבר במו ידיהם והיתה שמורה אצל ר' אליעזר קליין. גם התפקידים באפיית המצות היו מחולקים בין

בני שתי המשפחות. תפקידי היה לגלגל כלי מיוחד שעשה חורים במצה. העבודה נעשתה תוך שירה של פרקי ההלל וכל שנה נגמרה האפיה תוך שעה ואנחנו פינינו את המאפיה למשפחה אחרת. מוקדם אחה"צ הייתי מלובש כטווס, אפילו עניבה חדשה היתה לי וכמובן הכובע, שהפעם כבר לא היה עגול ושחור אלא חצוי באמצע ואפור. החברים לא הרגישו באלגנטיות שלי וממש נעלבתי והייתי צריך לשאול אותם "מה אתם אומרים על החליפה שלי"? מיום זה ואילך הייתי גבר בין גברים.

התוצאה של הרגשתי בתור "גבר" לא איחרה לבוא. בשבת של חול המועד פסח הלכתי אל חברי מיקו וורטהיימר לצאת לטייל, ומה עיני רואות? שתי בנות כבנות 14 או פחות, נמצאות אצלם. אחת אנצי, קרובה מהעיירה טוטקומלוש Totkomlos (מרחק 30 קילומטר ממאקו,Mako ילדה יפה ומפותחת, שאיתה הייתי בידידות, ואיתה היתה הילדה השניה, היא גם מאותה עיירה שבאה למאקו להתארח אצל קרובים. אחרי שהציגו אותה בשם קטי קליינמן הסתכלתי עליה קצת בעליונות: מה לתינוקת בת שלוש עשרה וחצי עם בחור מבוגר כמעט בן שש עשרה וחצי. אבל משהו בעיניה היפות והפיקחיות הכחולות תפסו אותי והתחלנו לשוחח.

הנושא שלי באותם הזמנים היה תמיד, ארץ ישראל. סיפרתי לה על הפעילות שלי בחוג צעירי המזרחי ועל תנועת תורה ועבודה. היא הייתה בורה לגמרי בנושא הזה, ומצאתי את עצמי בתפקיד של משכנע למען המטרות של התנועה. אומרים שבן אדם יכול להיות חכם גם בשתיקתו. היא הקשיבה בפיקחות, רק כמה שאלות לעניין הראו לי, שהיא מבינה בדיוק על מה אני מדבר. הרגשתי את עצמי כמו שחקן בתיאטרון, שמתלהב מתפקידו ומזהה עצמו עם התפקיד. גם אני התלהבתי מאד מדברי עצמי, והייתי בטוח שרכשתי אוהדת חדשה לעניין הציוני דתי. הסימפטיה והקירבה בינינו התפתחה באותן שעות ספורות של שבת אחה"צ בבית חברי וקרובי, וכשנפרדנו היתה לי הרגשה נעימה, של בילוי זמן נחמד עם ילדה כמעט בחורה.

זה היה דבר חדש אצלי, קטי הייתה הראשונה שהתיחסה אלי כאל בחור ובהתפעלות גדולה. זה היה כצרי ל"אגו" שלי, שהיה מושפל בגלל הסיבות של איחור בהתבגרותי, וחיצוניות לא מרשימה כמו לבחורים אחרים בני גילי.

כל זה קרה בעקבות חליפתי החדשה. אין פלא שאת ימי בחרותי אני סופר מהיום הזה ומפגישתי עם קטי קליינמן. המשכתי לחשוב עליה עוד כמה ימים, אבל באותם הזמנים, הייתי מאוד עסוק בעניינים רבים ושונים ולא יכולתי להרשות לעצמי מותרות כאלה, לחשוב על ילדה (בעצם כבר לא כל כך ילדה). על המחשבות שלי היתה זכות בלעדית לארץ ישראל. בקושי התפניתי לחשוב על דברים שעמדו אז ברומו של העולם היהודי, הלא הם התגברות הנאציזם בגרמניה, גירוש יהודים למחנה הריכוז הראשון של "דאכאו", והאנטישמיות שגוברת והולכת גם בהונגריה.

אם אני רוצה להגדיר את סדר היום שלי, בגיל זה, היו לי ארבעה תפקידים בארבעה מישורים שונים. ראשון היה לימוד בבית הספר הגבוה למסחר שבו עמדתי לגמור את כיתה ב׳ מארבע שנות לימוד (מקביל לכיתה יוד כאן).

נכנסתי לבית הספר הזה לפני שנה וחצי באופן פתאומי ובלי הכנות. לפני זה למדתי בישיבה ואת בית הספר מכיתה ה׳ עד ח׳ גמרתי בצורה אקסטרנית. כבר בגיל אחד עשרה נכנסתי לישיבה הקטנה המפורסמת של ישיבת מקווה בראשותו של הצדיק ר׳ משה פורהנד ז״ל בניהול חותנו ר׳ אפרים רוזנפלד ז״ל. אבי ז״ל רצה שארגיש את כל הטעם של לימוד בישיבה, ונתן לי לגור מחוץ לבית באכסניות של בחורי ישיבה. זו הייתה חוויה חדשה בשבילי, שהייתי ילד שמור ואהוב של הורי, ואמנם הצלחתי מאוד בלימוד. היו בחורים גדולים שלמדו איתנו, קראו להם ״חַזֶּר בוחרם״ (מלשון לחזור ולשנן), ולכל אחד היו 3, 4, בחורים קטנים והם הביאו אותנו ביום שישי לפני ראש הישיבה לעשות ״פֶּרהֶרין״ (בחינה). בקבוצה שלי הייתי תמיד האחרון, כי הרב עשה לי בחינות מיוחדות, יותר מאשר ליתר הבחורים. סיפרתי כבר שמשפחת קליין היתה מתומכיו העיקריים של הרב בעיר, שהיו לו גם הרבה מתנגדים, בעיקר מבין החסידים שמקרוב התישבו בעיר, שבאו מן הקרפטים, אזור הקרוב לגליציה. הרב אהב אותי ומכיוון שראייתו הייתה לקויה, שאל תמיד ״חיים יוסף קליין אתה כאן?״ תמיד אמר את ״חיים״ לפני ״יוסף״.

הצלחתי בלימודים הייתה גדולה, שום דבר לא לכד את מחשבותי מחוץ ללימודים, חוץ מ״אהבת ציון״, שגברה בשנים האלה עם קריאה על ארץ ישראל והתגברות שינאת ישראל אצל הגויים. היה לי חבר ללימודים, כבר מגיל צעיר למדנו יחד בחדר ועכשיו למד איתי אצל אותו ״החזר בוחר״. — שנינו חלמנו על ארץ ישראל, וזו לא סתם אמירה, ממש החלומות שלי וגם שלו היו על הנושא הציוני. שמו היה מאיר ליכטמן, יתום מאב שאביו נעלם ברוסיה בשנות מלחמת העולם הראשונה, ואמו נשארה עגונה עם שני בנים.

אחיו הגדול אהרן צבי היה גם הוא חבר שלי (היינו יחד גם ברוסיה בשנת 1943 משם לא חזר). בגמר ה״זמן״ לפני ראש השנה, ביקשתי מאבי ז״ל להרשות לי ללמוד נגרות רהיטים אצל נגר יהודי מפורסם שהיה גם תומך בתנועה הציונית, ועשה קורסים לצעירים שרצו לעלות ארצה. אבי דחה מכל וכל את תוכניתי בטענה ״אני לא חינכתי אותך כדי להיות שוליה אצל נגר, מה יגידו האנשים כשיראו אותך דוחף מריצה ברחוב״? החלטתי שאם אני ממשיך ללמוד בישיבה, אני אלמד בישיבת ״גלאנטא״ המפורסמת. עשיתי את כל ההכנות אבל התוכנית לא הצליחה, כי לימוד בגלנטא היה כרוך בהוצאות רבות, בהן הורי לא יכלו לעמוד.

היה כבר חודש ספטמבר של שנת 1932, הלימודים בישיבות ובבתי הספר מזמן התחילו, ואני הסתובבתי בלי תכלית. יום אחד בא אבי ז"ל הביתה ובפיו בשורה. המורה למתמטיקה, היהודי, שמלמד ב"בית הספר הגבוה למסחר" פרופסור שוורץ, הציע לאבי להכניסני לבית הספר הזה והוא ידאג שאקבל סטיפנדיה, באין שום תכנית אחרת ובאין אמצעים להמשיך בחינוכי התורני או המקצועי. הוכנסתי לבית הספר הזה בלי כל הכנות, ואם לקחת בחשבון שאת כל הכיתות הנמוכות עברתי בקושי רב, אפשר להבין לאיזה לחץ נכנסתי בהתחלת השנה. פרופסור שוורץ שמר עלי ביד קשה, ותמיד חשבתי שהוא שונא אותי אבל יותר מאוחר נוכחתי לדעת, שתודות ללחציו ותביעותיו הגדולות ממני, נהייתי בסוף השנה, אחד התלמידים המצטיינים בכיתה.

בהתחלה רכשתי את ידידותו של אחד התלמידים הטובים שבכיתה, שמו היה נג'ורג' אימרה הכרתי אותו מקודם, כי אמו האלמנה היתה תופרת בית והרבה פעמים עבדה אצלנו כשהיא מביאה את בנה בן גילי אלינו. הוא למד איתי בהתחלה, אימא ז"ל הכינה לו אוכל טוב באמצע הלימודים המשותפים, והבית שלנו היה תמיד מחומם טוב, בניגוד לביתם. כך שלאמרה היה כדאי ללמוד יחד איתי. במשך השנים נעשינו חברים טובים מאוד, וגם נהיינו שני המצטיינים בכיתה. למדתי הרבה ועבדתי קשה כדי למלא את הפיגור בחינוכי. וזה (הלימוד) היה ראש וראשון בתפקידי גם באותו הזמן (פסח 1933) שקיבלתי את חליפתי הראשונה ופגשתי את קטי קליינמן מהעיירה הקרובה טוטקומלוש.

תפקידי השני היה להרוויח כסף. למרות שקיבלתי סטיפנדיה, היו הוצאות רבות נוספות בקשר ללימודים, ספרים, מחברות, כלי כתיבה, טיולי כיתה וגם ביגוד. לא יכולתי לסמוך על ההורים שאקבל מהם אף אחד מהדברים האלה. המצב הכלכלי של היהודים במאקו בכלל ושל ההורים שלי בפרט היה בשפל כזה שכל בקשה של קניית מחברת הייתה כרוכה בבכיות. לנוכח אזלת היד של הורי, החלטתי שעלי להרוויח כסף, ובהמלצת פרופסור שוורץ קיבלתי 4 תלמידים שהיו צריכים עזרה בלימוד, ותמורת תשלום הגון קיבלתי עלי את התפקיד. אלה היו בני עשירים ממשפחת לנדסמן — שני אחים לצי (שלמה) וגוסטי (הילל) ובן דודם אמיל קליש (אמו היתה לנדסמן), הרביעי בין תלמידי היה גבריאל (גבי) שיינברגר, בן אחות אבי מהעיר סטמר (Szatmar). ר' חיים זאב (וולף) שיינברגר, היה אחד מעשירי סטמר, בבית אצלם דיברו הונגרית אבל בבית הספר לימדו רומנית כי טראנסילבניה היתה שייכת לרומניה מאז 1918, ולכן שלחו את הבן למאקו ללמוד בבית ספר הונגרי. אני הייתי צריך להקנות לו את כל רזות השפה ההונגרית, תוך כמה חודשים הצלחתי לקדם את תלמידי מאוד בלימודים, ויצא לי שם של מורה פרטי מעולה. קיבלתי עוד תלמידים, כך שכל אחרי הצהרים שלי היו תפוסים. למזלי, היו לי אופניים ישנים, וחילקתי את זמני עד לדקות. רצתי ממקום למקום, מתלמיד לתלמיד, כך שלעת ערב היה ראשי עלי כגלגל.

אחרי תפילת ערבית היה לנו שיעור בדף היומי עם החברים מצעירי-המזרחי ותפארת בחורים, ומכיוון שאני הייתי מן המייסדים, לא יכולתי להחסיר מהלימודים. הפגישות האלה עם החברים היו בשבילי השיא של היום, לשעתיים שכחתי את כל המתח של היום, למדנו, קראנו עיתון על ארץ-ישראל, וחדשות על העולם היהודי, חיינו בעולם אחר, בעולם של אידיאלים ואידאולוגיות, שרנו, רקדנו והתפרקנו. חשבנו את עצמנו מן המעולים והחשובים בנוער היהודי, ואנו אמורים להציל את העם המפוזר והרב גווני הזה. יום יום היו לנו ויכוחים עם החסידים, ולא אחת ניבאו לי שבגיל 20 אני אוכל נבילות וטריפות (אכן הנבואה נתקיימה בשנות 1942-1943 ברוסיה) אבל רצינו להוכיח שתורה ואהבת ארץ ישראל יכולים להשתלב. האמנו במה שאמרנו ולהט הנעורים בער בנו, ורק מחשבה אחד היתה לנו — ארץ ישראל.

רק בשעות הערב המאוחרות הגעתי הביתה להתעסק בתפקידי העיקרי, הלימודים והכנת השיעורים בכל המקצועות, אבל בעיקר השיעורים ב"חשבון מסחרי". אלה היו הקשים ביותר והם לקחו לי הרבה זמן, כי היינו צריכים לפתור גם בעיות חשבוניות, וגם לכתוב הרבה תוך הקפדה על הצורה החיצונית של התרגילים, למשל קלקולציה או הצעת מחירים. לפעמים היינו צריכים לעשות גם תרגיל פתיחת עסק, ניהול ספרים למשך שנה של העסק, ובסוף השנה, לעשות את המאזן. דברים כאלה היו ממש עבודה פיזית, וכמעט כל לילה ישבנו עם חברים על עבודתנו עד חצות.

זמן ההליכה למיטה לא השפיע על אבי ז"ל, כי בשעה 5 בבוקר שמעתי אותו מעיר אותי מהחדר השני. "יוסלה השעה חמש צריכים ללכת לבית המדרש" וזאת אמר במין ניגון כזה, שעד היום זה מהדהד באוזני.

כבר בשנה השניה ללימודי בבית הספר הגבוה למסחר הייתי הראשון בכיתה, וזה עזר לי לעבור בשלום את השנים הללו בין גויים שונאי ישראל, בשנים שבגרמניה כבר התחילו קלגסי היטלר ימח שמם לעשות שמות באחינו בני ישראל.

ההונגרים היו מאז ומתמיד שונאי ישראל, אבל עד עליית היטלר לא הראו את פרצופיהם האמיתיים, ובאווירה כזאת נשאר בית הספר שלנו כנווה מדבר שקט בים של שנאה. וגם חברי לכיתה, הגויים, התאפקו משני טעמים: ראשית היו לנו שני פרופסורים יהודים, שוורץ מורה למתמטיקה וכלכלה והמורה בנימין לשפות גרמנית וצרפתית; שנית היו זקוקים לעזרתי בהכנות שיעורים ובהשוואת תוצאות חשבון. לא אחת נכתב ע"י המורה במחברת חברי "ראה תוצאת קליין". עבדתי קשה גם בכמות וגם באיכות בשיעורים. תמיד שיבחו את חייו העליזים של הסטודנט. אבל חיים עליזים, לפי תפיסתי, יש רק לסטודנטים שלא לומדים, לי היו השנים האלה שנות עבודה קשה ומלחמת קיום במלוא מובן המילה. הייתי צריך לדאוג לעצמי ולפעמים גם להורי (היו אלה שנות השפל במסחר) וגם הייתי דואג לתנועת צעירי המזרחי. שהיה

תמיד מונח רובו על כתפי. כמובן בשתי שנים האלה, בגיל 16-17, לא יכולתי לחשוב על שום דבר אחר חוץ מהתפקידים שלקחתי על עצמי ושמילאתי אותם עד תום. משחקים או בילויים לא באו בחשבון. לפעמים לא היו לימודים בבית הספר, וגם אז דרשה ממני גברת לנדסמן להעסיק את הילדים למשך השעות שהייתי צריך ללמד אותם. אז לקחתי אותם יחד עם שני תלמידי האחרים, גאבי ואמיל, לשטח היערות שעל יד הנהר מארוש, שלא היה רחוק מבית הלנדסמנים. הממלכה של הלנדסמנים היתה ריבוע של ארבעה רחובות. כאן היתה תחנת הקמח הענקית (הצפירה של בית החרושת בשעה 7 בבוקר ובשעה 1 בצהרים קבעה לבני העיר את הזמן המדוייק), בשטח של עשרות דונמים הייתה מנסרת העצים ושטח מחסני העצים, וכאן היו הבתים של כל בני המשפחה. הבית של הזקן ר׳ משה לנדסמן, של דודי ר׳ אליעזר קליין, של משפחת קאליש (גב׳ קאליש הייתה בת ר׳ משה לנדסמן) וגם ביתו של ר׳ צבי (הירש) לנדסמן שעם בניו למדתי. אשתו של ר׳ הרש, מרגיט נני, אהבה אותי מאוד היא היתה אשה שטלתנית וניהלה את ביתה ביד רמה. וגם בענייני ילדיה התערבה תמיד. הייתי צריך מאוד להשתדל שתוצאות לימודי עם בניה יהיו מורגשים. היא הקפידה על זמן בואי ולכתי ואפילו בחול המועד של החגים הייתי צריך לבוא, אם לא ללמד אז לפחות לטייל ולשחק עם הילדים. מאוד אהבתי את הילדים האלה וגם הם נצמדו אלי בחיבה גדולה, ועד היום אני מחשיב אותם בין הקרובים אלי ביותר. ב״ה כולם נשארו בחיים אחרי השואה. שלמה (לצי) לנדסמן ואמיל קליש גרים בבני ברק, הלל (גוסטי) לנדסמן, ירד לגרמניה וגר בפרנקפורט, גאבי שיינברגר גר בניו יורק באמריקה.

זה היה ממלא את כל ימי בשנים האלה, ומעט מאוד זמן נשאר לי להנאות. ואז הרשיתי לעצמי לפני פסח של שנת 1933 לתפור לעצמי את החליפה אצל החייט המעולה ביותר מן העיר הגדולה סגד שהמרחק אליה היה 30 ק״מ.

הלימודים היו בשיאם לפני גמר השנה, כשחבר לכיתה שישב על ידי סיפר באמצע השיעור להיסטוריה, שהיה די משעמם, שלמחרת הוא יסע לטוטקומלוש לאיזו שמחה משפחתית, שם יפגוש גם נערה שלומדת בבית ספר תיכון לבנות. ואז ניזכרתי שגם קטי קלינמן לומדת באותה כיתה. תלשתי דף ממחברתי וכתבתי כמה שורות מצחיקות על השיעור בהיסטוריה, וחתמתי ״יוסי מימי-הביניים״. המכתב נמסר, וחיכיתי בכליון עיניים לתשובה. אחרי שבוע קיבלתי תשובה דרך חברי לכיתה, כתובה על דף מחברת בעיפרון. כך החל הקשר בינינו, אבל בלחץ הלימודים ועבודתי הרבגונית ניפסקה ההתכתבות לאט לאט. אחרי גמר שנת הלימודים בקיץ 1933 קיבלתי הזמנה מדודתי אמי נני וסידי נני לבוא אליהם לעיר ארד. (Arad)

העיר ארד היתה מרוחקת ממאקו רק 70 ק״מ אבל הפריד ביניהם גבול. עד שנת 1918, סוף מלחמת העולם הראשונה, הייתה שייכת, עם יתר חלקי טרנסילווניה, להונגריה. אחרי שההונגרים הפסידו במלחמה לקחו מהם המנצחים חלקים גדולים של

ארצם, וזה למרות שרוב התושבים בחלקים האלה היו דוברי הונגרית. כך לקחו הרומנים את כל טרנסילווניה, את כל החלק הצפוני של הונגריה מסרו לצ׳כוסלובקיה והחלק הדרום מערבי של הונגריה נמסר ליוגוסלביה.

קיבלתי דרכון, וארוז עם בגדי החדשים נסעתי לעולם חדש שלא הכרתי עד אז. הדודה אמי נני ובעלה ארנולד אירום, היו זוג בלי ילדים וקיבלו אותי בשמחה אמיתית ובאהבה רבה. הם היו אנשים עשירים, היה להם בית חרושת ליין-שרף וליקרים, הדודה סידי נני ובעלה שמואל קלוזנר רצו שאגור אצלם אבל אמי נני לא ויתרה. לסידי היו ארבעה ילדים: יהודה הבכור, אגי (גב׳ וילינגר) השניה, ואלי (גב׳ פרידלנדר) וברוך, שכולם קראו לו אצ׳י שפירושו ״אח קטן״. אני מאוד אהבתי אותם. הם היו בני הדודים הראשונים שהכרתי ממשפחת אמי ז״ל, ועד היום נשארה בינינו חיבה מיוחדת.

ארד הייתה כמובן עיר שונה ממאקו. ראשית היתה זו עיר גדולה והיהודים, אפילו החרדים, היו הרבה יותר מודרנים מאשר בעירנו. פחות זקנים ראיתי ברחוב היהודי, ובבית הכנסת התפללו בנוסח אשכנז והרב שרייבר אמר דרשה בגרמנית ולא ביידיש. דודה אמי שמרה עד לקוצו של יוד על מה שראתה בבית סבי בעיר בוניהד, אבל הסביבה לא היתה סביבה שאני היכרתי. גם החברים שדודי הביא לי, כדי שאבלה איתם היו בלי פאות ובלי צורה יהודית. גם אני קיצרתי את הפאות, ופשוט שכחתי לגזוז את שערות ראשי, שקיבלו לאט לאט צורה. הבחורים בני גילי הרשו לעצמם כל מיני דברים שאני אפילו לא חשבתי עליהם. הייתה גרה שם אחותה של גיסי אנוש נני (שטרסבורגר) בשכנות לדודה אמי, ואצלה התארחה בת אחותה של גיסי אביגדור בלאו, אווה קמני מהעיר נאגווארוד. ילדה בת 14, אבל היא נראתה כבת 17. התלבשה והתפרכסה כבחורה מבוגרת ויפה הייתה מאד מאד. הדודות צירפו אחד לאחת וקבעו ששני האורחים, נבלה יחד. הבילויים יחד לא ארכו זמן רב, היא הקדימה את זמנה ואותי, ולמדתי פרק מאלף בהלכות בינו לבינה. הקייץ הזה שינה גם אותי ראיתי הרבה ולמדתי הרבה ובסוף שמחתי כשבאתי חזרה למאקו, לעיר השקטה, והפשוטה, בה האנשים רציניים ודתיים יותר, הבחורות מופנמות ולא מתוחכמות, אבל אני לא הייתי אותו יוסי, הילד הטוב והחרוץ שנסע לפני חודשיים לראות עולם בארד. למראה שערותי המאורכות ופיאותי המקוצרות הרים אבא ז״ל את גבות עיניו ואמר: ״אני רואה שהייתה לך תכלית גדול בארד״. — והכל הלך כדרכו מאז ומתמיד.

בחופש שכחתי את קטי לגמרי וחוץ מגלויה אחת לא כתבתי לה. מה לי, שבארד התחיל להתגלח והכיר בחורה, בחורה של ממש, עם תינוקת של בית רבן. הלימודים היו תמיד יותר ויותר קשים ואני הוספתי לי עוד תלמידים וקבלתי מוניטין של מורה פרטי מצטיין. התחלתי לצבור קצת כסף. המצב בעסק של אבא התחיל קצת לזוז וגם אחותי שרה התארסה. אפשר להגיד שהיא היתה הבעיה הגדולה של הורי. לא מצאו שידוך מתאים לאחות. כל מי שהיה מתאים, היו לו דרישות כספיות כאלה שאבא ז״ל לא יכול

היה לעמוד בהן. עד שבא גיסי החדש היינך גליק, ואחותי שראתה שאין לה למה לחכות, הסכימה להיות אישתו. היינך היה תלמיד חכם גדול וממשפחה מצויינת מהעיר טרצל משפחה אוברלנדר, עם איזו שייכות ל"חתם סופר" — היתה לו חנות מכולת בעיר דברצין. הוא גם היה בחור אינטליגנטי ובדיבורו והתנהגותו היפה כבש את לב אחותי, רק בעניין הציונות לא יכולנו להגיע ל"עמק השוה". אבל בשאלת ארץ ישראל כמעט כולם היו נגדי או נגדנו.

העיניים לא ראו. בגרמניה גרשו והשפילו יהודים, הנאציזם התפשט באוסטריה וגם אצלנו היו הקירות תמיד מלאים פלקטים עם דיברי בלע ושיטנה נגד היהודים הבוגדים, המנצלים, הקומוניסטיים והקאפיטליסטים. וכבר התארגנה מפלגה נאצית וגם בעירינו היה כבר מועדון של הנאצים. רוב החברים לנאציזם היו מן הזבל שבעם ההונגרי. הכרנו את מנהיגיהם. היו אלה אנשים שאף פעם בחייהם לא עבדו ולא עשו משהו מועיל, ואלה רצו להיות "הפטריוטים" של העם ההונגרי. לא היה ביניהם אף מלומד או אינטליגנט אחד לרפואה. ובכל זאת הם עשו רעש ומהומה גדולה. והיהודים לא הבינו את ה"אות על הקיר".

בימים האלה שואלים הרבה "איך הלכו מיליוני יהודים כצאן לטבח בלי כל התנגדות"? אני מרגיש את עצמי מוסמך לקבוע שאת מלחמת הקיום הפסידו היהודים בשנת 1934 — 1935. הגבולות היו אז פתוחים, האותות מגרמניה (שם עלו לשלטון היטלר ומרעיו ימח שמם) היו ברורים. הונגריה היתה מאז ומתמיד הגרורה של גרמניה. הבאות היו ברורות. אבל הטבע היהודי הוא, לשמור על הקיים. למה לעזוב הכל, עסק, בית, בית חרושת, קהילה, ולהתחיל הכל מחדש? איזו שטות זאת. לא רק לארץ ישראל לא רצו לבוא, גם לאמריקה או לאוסטרליה או לשום מקום בעולם לא רצו ללכת. בשנת 1943, בעת שחזרתי לזמן מה להונגריה מרוסיה, וראיתי באוקראינה וברוסיה את חורבננו בפולין ואת 100 אלף צעירים יהודים שהוצאו מהונגריה בשנת 1942, שמתו מרעב, שקפאו מקור, שנורו בידי הקלגסים ההונגריים, הגרמנים ואפילו הרוסים, הקמתי צעקה "יהודים למה אתם יושבים כבימים ימימה? אתם לא רואים שזה הסוף"? רצו להרוג אותי, אמרו "אתה עושה רק פאניקה". לכל אחד היה ברוסיה בן או בעל ולא רצו להאמין לעדות של פליטים מפולניה ושל יהודים יחידים כמוני, שהצלחתי להתחמק בחזרה, פצוע שבור ורצוץ להונגריה. "הוא רוצה להראות עצמו גיבור, זה הכל, אל תאמינו לו", אמרו לי.

אבל אני כעת עוד בשנת 1934, צעיר בן 17 מלא שאיפות ותוכניות, שמתיימר להיות גואל ישראל.

הבידור שלי היה בהתכתבות מחודשת עם קטי. זה היה כמין "היפנוט" עצמי (אוטוסוגסטיה), רציתי להרגיש שגם לי יש מישהי, שחושבת עלי, וקלה מאד הדרך

להתאהב דרך החלפת מיכתבים. הציפיה לתשובה היתה מרגשת, הצעד הבא, כתיבת מכתב מרגש קצת יותר, עד שידענו שנינו שאנו מאוהבים. אני בטוח שזו היתה אהבה אמיתית בלי תיכנון ובלי מטרה ובלי כל מחשבה צדדית. "אהבה לשם אהבה". בלי היגיון, ובלי כל קשר למשיכה גופנית. רק שני צעירים שעוד לא התנסו בשום חוויות שבינו לבינה יכולים לאהוב אהבה זכה כזאת. אני בטוח שלכל אדם רק פעם אחת בחייו ניתנת ההרגשה האמיתית והנקייה הזאת, כל מה שבא אחריו הוא חיקוי, או מלא מחשבות צדדיות. מעניין הדבר שרק פעם אחת נפגשנו פנים אל פנים וכבר כמעט שכחתי איך קטי נראית. במכתב הבא הגיעה גם תמונה שצולמה שנה לפני כן, בהיותה רק בת שלוש עשרה וחצי. ואז לא יכולתי להשתלט על עצמי, הייתי מוכרח לראות אותה.

ביום החופשה הראשון שלי מבית הספר לקחתי את האופניים הישנים שלי, ובלי לספר למישהו יצאתי לדרך של 30 קילומטר לטוטקומלוש, עיירת מגוריה של קטי. לא היה זמן להודיע על בואי. הדרך היתה קשה מאד, הכביש רק בחציו סלול והאופניים שלי היו ישנים מאד וחרקו כל הדרך. עייף ורצוץ הגעתי לעיירה, ודרכי הראשונה היתה לקרובים שלי, שביתם אנצי היתה החברה של קטי, ורציתי שהיא תודיע שהגעתי. הקרובים שלי המבוגרים חייכו אלי, ידעו גם הם את מטרת בואי "רומיאו בן 17 בא ליוליה בת 14". איזו רומנטיקה? לא חשבתי אף פעם שאני עלול להיות כה נרגש כפי שהייתי כשהגיעה סוף סוף קטי. קור וחום וצמרמורת עברו בי חליפות והתנחמתי רק בזה שגם היא מסמיקה ומחווירה לעיתים קרובות. זו לא היתה אותה ילדונת שהכרתיה בפסח האחרון. רק חצי שנה עברה ולפני עמדה גברת צעירה, יפה ובטוחה בעצמה. כעין ילדה, ספק אישה. גבוהה יותר, רזה יותר, אבל עגולה במקומות המתאימים. הייתי מסונוור, ודיבורה רציני, פיקחי, ומלא טעם וחכמה. התהפכו היוצרות. אני הייתי הבחור הצעיר, הפזיז, המתלהב בקלות ואולי גם קל דעת, והיא המיושבת, השואלת על תכלית כל זאת, השואלת האם באתי בהסכמת הורי? שאכן היא שמחה לראות אותי, אבל קיננה בה המחשבה ואולי הפחד, שההתאהבות שלי היא רק הרפתקאה.

הדבר הראשון שהודיעה לי הוא שסיפרה לאמא שלה שאני הגעתי והיא רוצה להכיר אותי. אי אפשר היה להתחמק, וניגשנו לחנות שלהם. היתה זאת חנות סידקית קטנה, שגרמה לי קצת הפתעה וגם אכזבה מסויימת. לפי נימוסיה, מלבושיה והצורה המטופחת שלה, חשבתי שהיא בת משפחה אמידה. הניגוד הגדול בין מה שחשבתי והמציאות, החזירו אותי מהעננים לארץ. האמא היתה "יידישע מאמע" אמיתית ואינטליגנטית, שהכירה את משפחתי במאקו. היא הייתה חברה לביתה וכנראה ידעה על קשר המכתבים שלנו ושאלה על תוכניותי לעתיד וגרמה לי להיבהל. אצלם זה יותר מדי רציני, רואים בי אולי חתן לעתיד? אבל בסך הכל ביליתי איתם שעה נעימה. את ה"שוק" הגדול קיבלתי כשהגיע

האבא. יהודי כפרי עם זקנקן קטן, שלא התאים לתיאורי את אבא של "נערת החלומות" שלי. גם הוא שאל אותי על לימודי בבית ספר ובעיקר בישיבה, ומצאתי אותו יותר ניסבל מכפי שהיה בעיני ברגע שראיתיו. בהסכמתם הלכנו לטייל ותוך דקה שכחתי את כל הרהורי בקשר להוריה, יפה ונעימה, וחשוב מכל אוהבת הייתה. כל העייפות וכל המחשבות האחרות נשכחו, והרגשת האושר מילא את כל ישותי.

בהסתכלות אחורנית של 45 שנים, היו אלה אחדות מהשעות היפות והמאושרות בחיי. היא תמיד ידעה לנקוט בצעד שגרמו לי להרהר. "בפעם הבאה איני רוצה שתבוא בלי ידיעת הוריך" אמרה. היא היתה ריאליסטית מדי לעומת האידיאליזם שלי. ובכל זאת טוב היה להסתכל עליה, ובעיניה התכולות היפות קראתי כל מה שרציתי להאמין ולקוות. הדרך בחזרה היתה קלה, נסעתי "על כנפי רוח", המחשבות על פגישתנו השכיחו את קשיי הדרך, את הכביש הרעוע, האופניים החורקים והעייפות הגופנית הגדולה. בכל זאת 60 ק"מ לנסוע באופניים זה דבר מעייף אפילו למי שמתורגל בזה. הגעתי הביתה כבר אחרי התפילה והורי תיכף ראו עלי שאני אחרי מאמץ גדול, וגם רעב הייתי כי לא אכלתי מן הבוקר, והתנפלתי על האוכל שאמא הגישה לי. כמובן סיפרתי להם את הרפתקתי, כי זה היה מוסכם בבית שלא משקרים להורים. אמא ז"ל התנפלה עלי מיד והשפילה את כל רגשותי הנאצלים ביותר. "נפלתי ברשת של בת ממשפחה מדרגה ב' ובכלל איך בחור בן 17 מרשה לעצמו דבר כזה? מה יהיה ממך כשתתבגר?" ועוד טענות ומענות, שאמא, הקנאית על בנה האהוב, מסוגלת להשמיע. התאהבותי הראשונה הייתה בשבילה מפלה, בנה מסוגל לאהוב מישהי חוץ ממנה. אבל אבי שתק. להיפך, ראיתי חיוך קטן בקצה שפתיו, כמי שמחייך לעצמו "יש לי כבר בן גדול". ואולי חשב על עצמו "כך הייתי גם אני בצעירותי, גם אני נסעתי לטוטקומלוש להיפגש עם בנות איצקוביץ בנות דודתי, שתמיד הייתי מאוהב באחת מהן".

יותר מאוחר, כשאמא סידרה את המטבח ונשארתי עם אבא ביחידות, הייתי צריך לספר לו הכל בפרוטרוט. מה אמרתי, מה היא אמרה, מה אמרו ההורים שלה? סיפרתי את ההרפתקה הזאת, כי ממקרה זה התחילה החברות עם אבי ז"ל שנמשכה כל זמן היותי בביתו. הוא ידע תמיד כל סודותי הכמוסים ביותר. ידע על חיזורי אחרי בנות, נתן "ייעוץ חינם" ומצידי נתתי לו לקרוא את כל מכתבי שקיבלתי מאיזה שהיא בחורה. עם חיי, הוא חי מחדש את ימי בחרותו. קל לכתוב את זה היום, אבל אז הוא הקדים את זמנו וגם החוג בו אני וילדי חיים היום לא יבינו שבבית חרדי קיצוני כמו בית הורי תהיה לילדים חופשיות כזאת, ועם זאת לא סטינו מדרכי ההורים. אולי דוקא בגלל שלא היינו אנוסים לעשות וללכת בדרכי המסורת, עשינו זאת מתוך הכרה ורצון כן ואמונה שרק בדרך הזאת יש קיום לעם ישראל ותורתו.

בקיץ ההוא קרו דברים גדולים בעסק האקספורט (בצל, שום וזרעים) של משפחת קליין (שלשת האחים אפרים, מרדכי ואבי זלמן), ששם הפירמה היה "גבריאל קליין

ובניו" לפני שנה יסדה הממשלה בעיר חברה ממשלתית לאקספורט הבצל, זאת הייתה דרך לנשל את היהודים מפרנסתם במאקו, ומכיוון שבעסק המשפחה לא היתה מספיק פרנסה לכולם, הסכים יוסי קליין "הגדול" כפי שנקרא בפי בני המשפחה, להבדיל מכל שאר ה"יוסי" שהיו בכל המשפחה (בנו של אפרים ואביו של ג'ורי קליין בלונדון), ונתמנה לסגן המנהל של החברה, ועסק בעיקר במכירות. גם בקייץ הזה נסע לאירופה למסע מכירות, ומתוך נסיעותיו נודע לו כי הבצל הספרדי, שהיה ספק הבצל העיקרי בעולם, נהרס כליל בגלל קור מאוחר שפקד את ספרד. הוא תפס מיד שזו שעת כושר חד פעמית בשביל הבצל של מאקו, והודיע בטלפון למשפחה שיקנו כל כמות אפשרית בזמן הקצר ביותר וימלאו את כל המחסנים שיש ברשות המשפחה (בכל בית במשפחה היה גם מחסן, וביחד יכלו להכיל מעל לאלף קרונות).

לקחנו עוד כמה שותפים כדי לבצע את המשימה. ובשקט התחלנו לקנות כמויות עצומות של בצל במחירים שעמדו אז מתחת למחיר הרגיל. עשינו הסוואה מוצלחת ואף אחד מהסוחרים לא הרגיש שחברת קליין קנתה כמויות גדולות. אפילו אני, שהייתי בחופש מבית הספר הצטרפתי למסע הקניות, בעיקר בעיירות ובכפרים מסביב לעיר. גם לטוטקומלוש הגעתי והתרברבתי בתור סוחר גדול, היוקרה שלי בעיני משפחתה של קטי עלתה מעלה מעלה. אבל האמת שהצלחתי בקניות הרבה יותר מהמבוגרים בעסק. קיבלתי גם פרס, חוץ מהמשכורת, אופניים מודרניים עם גלגלים רחבי גומיות שהנסיעה בהם היתה ממש תענוג לעומת האופניים הישנים שלי. בינתיים, בעצת יוסי הגדול, נסע אבי לאנגליה ומכר כמויות עצומות של בצל שם, שהיה שוק שמאקו לא הכירה עד אז. פתאום נפתח שער למאקו וקיבלנו מחירים פי שנים ושלושה מהמחיר שכל הסוחרים קיבלו במכירות לגרמניה ולפולין. היה זה נס למשפחתנו. אבל אחרי כמה חודשים של חשאיות נודע ליתר הסוחרים יעד המשלוחים שלנו (אנגליה) ואז התחילה התחרות הפרועה על קונים אלה והמחירים ירדו במקצת. אבל עד שזה קרה הרוויחה המשפחה הרבה כסף, שילמה חובותיה לבנקים והתחילה לחזור לדרך החיים המכובדים של משפחה אמידה, ומבוססת שיש לה עבר של עשירים.

גם אחרי שההתחרות מצד יתר הסוחרים היהודים התחילה היה לנו כבר יתרון באנגליה, הכירו אותנו, ידעו שיש כאן עסק עם סוחרים שיש על מי לסמוך ושעומדים בדיבורם. רוב העסקים נקשרו בטלפון ובמיברקים, המחירים, ההזמנות והאישורים לקניה. קרה שהמחירים עלו פתאום, אבל החברה עמדה בדיבורה אף על פי שהמכירה הייתה רק בעל פה.

כך התחלתי את, שנתי האחרונה בבית הספר למסחר בשנת 1935. המשכתי במתן שעורים והוספתי עליהם תלמידים נוספים וכל זה במחשבה תחילה. הצטרכתי להתכונן לבחינת בגרות שכללה הרבה חומר שלמדתי בכיתות הנמוכות, והלימוד עם

התלמידים הקל עלי מאוד. אני לא יודע איך הצלחתי לעשות משהו חוץ מהלימודים, אבל עובדה שלקחתי חלק באירגון של צעירי המזרחי, למדתי תורה לפנות בוקר ובערבים הייתי מעורה בחברה וגם עסקתי בספורט (כדי להיות די חזק להילחם בערבים). וגם הקשר עם קטי לא נפסק. נפגשנו, לפעמים אני נסעתי אליה, ופעם היא באה למאקו לפסח והרגשתי את עצמי מאושר, ומצליח, בעיני אחרים נחשבתי לפעמים "שוויצר" אבל הייתי חרוץ לא מתוך "שוויצריות", זה באה לי בירושה מאמא ז"ל. היא לא נתנה לעצמה מנוחה מבוקר עד ערב, כך גם אני, היום שלי היה מלא וגדוש עם התחייבויות ותכניות עשייה.

בשנה הזאת התרחקו קצת יותר בני הכיתה הגויים ממני, למרות שהיו זקוקים לעזרתי בעשיית השיעורים יותר מתמיד. להיות חבר של יהודי, היה דבר שיש להתבייש בו. לאט לאט חזרתי לחברי ובן דודי יהושע קליין שקינאתי בו תמיד על פיקחותו ושכלו הטוב. הוא היה בחור סגור ורק לעיתים נדירות ראיתי אותו צוחק. למרות שהפסיק את בית הספר אחרי כיתה ד' בתיכון, היה בחור אינטליגנטי מאוד עם נטיות שמאליות. פעם סיפר לי שבזמן שלמד בישיבה במישקולץ אצל הרב אוסטרליץ היה גר עם בחור בחדר, והוא הביא ספרים קומוניסטיים שגם לו נתנם לקרוא, וכך נטה לאידאולגיות שמאליות. שום כוח השפעה שלי לא הצליח להעבירו לצד הציונות, ולזמן נהיה לסוציאליסט מובהק. במשפחה אף אחד לא ידע על מחשבותיו, ורק בחברת הצעירים ידעו שהוא שמאלני. ובכל זאת היינו חברים טובים והתווכחנו הרבה מאוד ברוח טובה. עם בנות אף פעם לא הלכו אפילו זה היה מקובל גם בין בני ישיבות, לדבר עם בנות מאותו החוג, ואף אחד לא מצא בזה פסול. יהושע עבד בעסק ההורים שלנו במשרה מלאה והצליח מאד ועל זה גם קינאתי בו. היה לו ראש מצויין וזכר כל דבר, בין שזה היה מספר מסויים או כתובת, או שם של אחד הקונים. בחור סגור ומסוגר היה. רק הרבה שנים מאוחר יותר נודע לי שהיה חולה במחלת "הנפילה" וזה הגביל אותו בהרבה פעולות וקשר אותו לביתו. לא היה בצבא וגם לא במחנה עבודה. לפני שהכניסו את היהודים לגטו נסע לאחותו מירל למישקולץ שעמדה לפני לידה (בעלה נשלח עם גדוד עבודה לרוסיה) ומשם נשלח עם יתר יהודי מישקולץ לאושביץ. "חבל על דאבדין ולא משתכחין". חברי הטוב היה, עם כל הניגודים שבינינו.

האביב של שנת 1936 בא פתאום. יום אחד ירד גשם חזק ולמחרת באה רוח חמה וגרשה את החורף. כבר בחודש מרץ הפסיקו את הלימודים הסדירים בכתה האחרונה שלפני הבגרות וכל אחד היה צריך להתכונן לבחינות בכוחות עצמו. אני וחברי ללימודים יצאנו יום יום מוקדם בבוקר לאזור המיוער שעל יד הנהר "מרוש" ושם למדנו. השתזפנו קצת וקטפנו פרחי אביב. בכל מה שעשיתי היה רומנטיקה. התלהבות הנעורים מכל דבר, היתה אופיינית לי והרגשתי את עצמי מאושר ומצליח.

מצליח הייתי גם עם הרווחים שלי, ובכסף שהרווחתי מתלמידי קניתי שום (במאקו היתה כעין בורסה של בצל ושום) ואיחסנתי אותו במחסן שבביתנו בזמן ההבשלה, ובאביב מכרתי את השום ברווח גדול מאוד. היו לי כבר חסכונות ניכרים בבנק ונחשבתי שם בגיל 18 ללקוח חשוב. גם אבא ז"ל ביקש ממני לפעמים הלוואות רציניות ואני הייתי גאה שיכולתי לתת לו.

לבחינת הבגרות הלכתי מוכן ומזומן, בלי פחד, ובבטחון עצמי גדול. רק דבר אחד הפחיד אותי. סיפרו שראש הפרופסורים הבוחנים הוא שונא ישראל ממדרגה ראשונה ופחדתי שיכשיל אותי באיזו שאלה, אבל הצלחתי מעל למשוער ואפילו פרס קיבלתי על עבודתי בניהול ספרים. אבל הבוחן הזה לא "פירגן" לי שיהיה לי מצוין בכל המקצועות ונתן לי רק "טוב" בשפה וספרות הונגרית. מה שהרשע הזה חשב לי לרעה חשב הקדוש ברוך הוא לטובה. אחרי 40 שנה הייתי צריך להוכיח לגרמנים ששפת האם שלי היתה גרמנית, כדי לקבל פיצויים מוגדלים מהם עבור סיבלותי בזמן היטלר, וההוכחה העיקרית הייתה תעודת הבגרות שלי, שבה אפשר לראות בעליל שבזמן שבשפה וספרות גרמנית היה הציון שלי "מצוין", קיבלתי בשפה וספרות הונגרית ציון גרוע יותר.

אחרי המתח הגדול באה ההתפרקות. נסעתי עם חברים (גוטמן ינו ובראני לאצי מבוניהד) לבודפשט ושם בילינו 10 ימים נפלאים. לא חסכתי כסף וכל מה שנמנעתי לעשות בהיותי תלמיד בית ספר, היה עכשיו מותר. היינו מוזמנים לקרובים ולמשפחות מכירים, לחתונות ולנשפים ועשינו חיים, עד שיום אחד מעיר אותי דודי, הילל אנגלמן (אח אמי) שאצלו התארחתי, שאבי טילפן שאני צריך לבוא הביתה, אי אפשר שבהתחלת עונת האקספורט, הזמן שזקוקים לכל יד עוזרת, אני אבזבז את זמני בהבלים. כך חזרתי לעסק, ואחרי הצלחתי בכפרים בשנה שעברה שוב נשלחתי לסיבוב קניות בכפרים ועיירות שבסביבה. שוב התחממה הידידות עם קטי, שנינו היינו יותר מיושבים, יותר מבוגרים, אבל בנשמותינו היה עוד הטוהר של הילדות. תמיד שנאתי כל מה שהיה מעושה, כל דבר שלא היה טבעי. על רקע זה פרצה ביני לבין קטי הריב הראשון. היינו מוזמנים לטוטקומלוש לחתונתו של זוזי אקרמן, קרובה שלנו (אמא שלה הייתה פאני איצקוביץ) אני התכוננתי לחתונה הזאת בדחילו ורחימו, סוף סוף להיות יחד עם קטי בחתונה עם אפשרות להכיר אותה להורי. כל משפחת קליין נסעה באוטובוס לחתונה, ירדתי בין הראשונים בחצר השמחה ועיני תרות אחרי בחירת ליבי. איך זה שלא הכרתיה? היא עמדה על ידי אבל מה שראיתי גרם לי שבץ. רק לפני כמה שבועות נפגשנו והיא היתה ילדה נחמדה טרם בגרות, ועכשיו עומדת על ידי אישה ממש. שערותיה הארוכות והיפות נתקצרו ונסתלסלו, גבות עיניה מרוטות עד שנשאר קו עפרוני דק, פניה ופיה מצובעות בשלל צבעים וכל כולה עומדת שם בשמלת נשף ארוכה, מסתכלת עלי ושואלת אותי "אין לך מה להגיד לי?" ואז התפרץ ממני

הדבר "הוי קטי מי עשה לך את זה? זאת לא את, לכי ותתרחצי, אני לא אדבר איתך כל זמן שאת נראית כך". היא הספיקה להסתובב ופרצה בבכי מר. גם אני התחרטתי על התפרצותי וכל הערב ניסיתי לשוא לפייס אותה. כמעט שהשתכרתי כדי להתגבר על כאב ליבי. התחלתי לחזר אחרי אורחות אחרות שבאו לחתונה, כדי להראות לה שלא היא היחידה בבנות. גם היא עשתה הכל שארגיש קנאה. והתחילה לפלרטט עם בחורים. החתונה היתה עבורנו כישלון אחד גדול וכבר רציתי להסתלק עם בני המשפחה בלי להיפרד ממנה. ואז ניגשה אלי קטי בשמלה פשוטה עם פנים רחוצות ושאלה אותי כמו ילד שסרח "איך אני עכשיו?" מזלי היה שלא היינו לבדנו, אחרת הייתי חובק אותה. שוב הרגשתי את כל המתיקות שאפפה אותה לפנים ונסעתי הביתה עם הרגשת ניצחון מהול באושר.

המצב הפוליטי בהונגריה התקרב יותר ויותר לבלתי נסבל עבור היהודים. המשטר, או מתוך לחץ מצד גרמניה, או מתוך רצון למצוא חן בעיניהם (הם היו השליטים האמיתיים של הונגריה) הצר כל צעד של היהודים. קודם מנעו מהם כל משרה ממשלתית, אחרי כן אסרו עליהם את כל המקצועות החופשיים כגון: עורכי דין, רופאים, מהנדסים ועוד, והם נשארו בלי פרנסה. גם האקספורט היה אסור ליהודים. החברה הממשלתית היתה היחידה שהיה מותר לה להתעסק באקספורט של בצל ושום. יוסי ה"גדול" היה עדיין אחד המנהלים של החברה הזאת, ובעצתו נכנסה חברת "גבריאל קליין" בתור שותף קטן, עם כל ציודה ורשת לקוחותיה ופקידיה לחברה הממשלתית (הם היו עדיין זקוקים לידע ולקשרים של החברות היהודיות הוותיקות), וגם חברות יהודיות אחרות נכנסו בעקבותיה לחברה הזאת. אבי נבחר להיות סגן מנהל של המכירות, אני נשארתי בלי משרה. לפי עצת אבי נהייתי עצמאי. לקחתי לי כשותף את יעקב קורנפלד, בן של שותף לשעבר של אבי, והתחלנו לקנות שום ולאחסן במחסנים הגדולים של הורינו, שנשארו ריקים בגלל איסור האקספורט ליהודים. כשהיתה לנו כמות גדולה עשינו בזה מניפולציה והעלינו את ערכו בהרבה, וכשהחברה הממשלתית, ששמה היה "מֶטֶס" (Metsz) קיבלה הזמנות שום גדולות, מכרנו את השום להם, כמובן בעצת הורינו, והרווחנו כסף רב.

בחורף של שנת 1936-1937 עשינו עסק גדול עם שותפות ההורים. חכרנו אלף דונם אדמה משובחת של אציל פאודלי, לזריעת בצל בשותפות. הוא נתן את האדמה, אנחנו נתנו את הזרעים הוצאות העבודה היו חצי חצי, ואנחנו היינו אחראים למכירה ולאחסנה. הרווחים יחולקו שווה בשווה. הזריעה בוצעה בזמן, ואנחנו היינו רוב זמננו בכפר המרוחק 200 קילומטר ממאקו. היו אלה ימים מלאי פעילות, וכמעט שכחתי שאני הוא הבחור הרומנטי וקל הדעת שהייתי רק לפני שנה. הקשר ביני ובין קטי התרופף והצטמק לכמה מכתבים פושרים בחודש, לשנינו התברר שיש עוד בחורים ובחורות בעולם, ופעם היא גם התלוננה שהיא משתעממת, ומכיוון שלא ראתה אותי כבר חצי

שנה, שלא אחשוב שהיא תשב בבית כל הזמן ותחכה להופעתי. כתבתי לה בכעסי הראשון שאני משחרר אותה והיא יכולה לבוא וללכת עם מי שהיא רוצה ונישאר חברים טובים בלי התחייבויות ובלי הבטחות הדדיות. למכתב זה היו תוצאות אחרות גם כן. הרגשתי עצמי חופשי מנאמנותי לקטי וביליתי כמה שבתות אצל אחותי שרה בדברצין, שהיתה קרובה לכפר ששכרנו את האדמות, ושם הכרתי חברה חדשה של בנים ובנות שהיו יותר קרובים מבחינה חברתית למשפחתי, ומצאתי את מקומי ביניהם. וגם במאקו הייתה מישהי שעניינה אותי.

באחד הביקורים בבית שמעתי שגברת דושינסקי, אלמנת ר׳ משה אריה דושינסקי ז״ל, קנתה את החנות הנעליים של דודי ר׳ אליעזר קליין (הוא ירש את טחנת הקמח של ר׳ משה לנדסמן אב אישתו, בושקנני). והם באים לגור במאקו. לגב׳ דושינסקי הייתה בת, אווה, בת קרוב ל-16, ובן מטס בן 14. הכרתי אותם מקודם, כי גב׳ דושינסקי היתה אחותה של פירי אשת בן דודי יוסי קליין (״הגדול״), ואני זכרתי את אווה בגיל 7-8 שהייתי פוגש אותה אצל ר׳ אפרים קליין, דודי.

ואז בהיותי בבית, בא אלי שיע קליין (גיס של פירי) שאבוא איתו לעזור יחד למשפחת דושינסקי לסדר את ביתם החדש ולהוציא את החפצים מהארגזים, ובכלל לעזור להם. לדברים כאלה הייתי תמיד מוכן, ובעיקר מפני שזה היה זמן פנוי לגמרי, היינו אחרי העידור האחרון של הבצלים, ועד הקטיף לא היה טעם לשבת בכפר. חזרתי איפוא למאקו וכך התחילה ההרפתקאה הגדולה של חיי שנגמרה ב״האפי אנד״.

כאמור הלכתי עם שיע לעזור, ופתאום היא עומדת לפנינו במלוא יופיה של בת השש- עשרה, עם שערותיה השחורות כפחם שמגיעות עד הכתפיים, שמלה יפה ואלגנטית, מטופחת עם עינים שחורות כמו לאיילה וחיוך נחמד על פניה. שקספיר כותב במחזהו ״רומאו ויוליה״ שלראות ולהתאהב הוא מעשה של רגע, וכך קרה לי. אם אני רוצה לנתח אחרי 45 שנים איך קרה הדבר, אני מוכרח לקבוע שהיו כאן כמה דברים שחברו יחד והם הם שגרמו לי להרגיש מה שהרגשתי. א) הייתי חופשי מקטי ובחור בן 20 לא יכול לחיות בחלל ריק של רגשות. ב) היא הייתה הרבה יותר יפה ונחמדה מקטי. ג) היא הייתה ממשפחה מיוחדת ועשירה, ולמרות שאני הרגשתי עצמי מבחינה חברתית, ״דמוקרט״ תמיד, אהבתי להיות שייך ומקורב למיוחסים ועשירים. ד) אני נזכרתי באותו מוצאי שבת שהודיעו לנו במשרד על פטירת ר׳ משה אריה דושינסקי ז״ל, ואז אמר פרידמן, שותפו של אבי, ״נו יוסי, נשארה שם בת יפה, אם תצליח להשיג אותה לעצמך תהיה בן מזל״. וזה היה לפני פחות משנה.

כל זה היה לפני שפתחה את הפה. אמא שלה הייתה בחנות, ואחרי גמר עבודתנו הכינה לנו שתייה ועוגות ואז היתה לנו שיחתנו הראשונה. היא הייתה

פיקחית ומפותחת בשיכלה מעל כל מה שמצפים מבת בגילה, ובת שיחה נעים. אמנם כל משפט שני התחיל אצלה במילים "בבית הספר שלנו". כל חוויותיה היו מסביב לבית ספרה בביקשצאבא, שהיתה מוכרחה לעזוב אחרי מות אביה.

הרגשות שלי היו מעורבים עם רחמים. ילדה תמימה וצעירה, נשארה עם אמה ואחיה לבד בעולם אכזר ובעיר זרה. רציתי להיות לה לעזר, לתמוך בה, לדאוג שתהיה לה חברה להשכיח צרותיה. אמא שלה חזרה אחרי סגירת החנות ומצאה אותנו אצלם. היא הכירה אותי מזמן, כי היא הגיעה עוד לפני אווה לקבל את החנות, ואווה נשארה בביקשצאבא לסיים את שנת הלימודים. היא הודתה לנו על עזרתנו ושלחה את אווה איתנו קצת לטייל ולהתאוורר.

רוז'ינני, כך קראנו לה. הייתה אישה מיוחדת במינה. היא היתה אישה בהתחלת שנות השלושים שלה, עם חיצוניות מרשימה וקסם אישי מאין כמוהו. גבוהה, יפה, עם עיניים כחולות גדולות, עם פנים מחייכות בקביעות. הם נכנסו למשפחתנו כדבר מובן מאליו, וכל הקליינים קיבלו אותם כמו אחד משלהם. היא שמחה שלביתה תהיה חברה, שתי בנות דוד, וורה ואווה קליין היו בנות גילה והן היו חברותיה הראשונות. הן לקחו אותה כבר למחרת לרחצה בנהר ה"מרוש" שעל יד העיר, שם היה מקום רחצה רק לבנות של הקהילה האורטודוקסית נדברנו שאנחנו ניפגש אחרי כן מתחת הגשר של הנהר, אחרי הרחצה. שם חיכיתי להם. בישבי שם בעשב הגבוה, נרדמתי וכך מצאו אותי הבנות. יותר מאוחר, אווה תמיד נזכרה בפגישה זאת, כי אז התחיל בינינו הקשר.

מצידה היה זה קשר חברי, אבל מצידי היה זה הרבה יותר כבר בהתחלה. כזה הייתי, וכזה נשארתי כל ימי חיי. מתלהב מהר ואחרי כן נשאר נאמן להתלהבותי. זה היסוד של תכונה אחרת שאני מתברך ואולי סובל ממנה. איני אוהב שינויים. משהו או מישהו צריך להשפיע עלי באופן דרסטי שאשנה משהו בצורת חיי. זו הסיבה שגרתי כמעט 30 שנה במקום אחד בפאג"י, כשהיה באפשרותי לשפר את תנאי מגורי, או, לא הפסקתי אף פעם לעבוד במקום כל שהוא אלא כשלא הייתה כבר ברירה והייתי מוכרח לעזוב. בבית הכנסת אני יושב 32 שנים באותו מקום. בזמן שהייתי פועל בניין, נתישבתי לאכול בבואי לעבודה בפעם הראשונה במקום מסויים, ועד סיום הבניין אכלתי בקביעות באותו מקום. ההתלהבות הזאת לא פסקה עד היום, אבל לפי פיתגם הונגרי "הדרך ממאקו עד ירושלים היא רחוקה".

באו עלי כמה ימים יפים, טיילנו יחד הרבה, לי היה עוד שבוע עד שאצטרך לחזור לשדות הבצל, ולה היתה זו החופשה הגדולה מבית הספר. אמא שלה הייתה כל היום בחנות, ואת עבודות הבית, חוץ מהבישול, עשתה "השיקסה" שהייתה גרה בביתם בקביעות. התרגלנו בהדרגה אחד לשני, אני במלוא תנופתי נכנסתי לרגש החדש הזה, והיא כהרגלה מאופקת ומסוייגת אבל בהחלט חביבה. פעם כשטיילנו בגן העיר, שהיה

מקום מפגש לנוער העיר היהודי, פגשנו לפתע את קטי קליינמן עם בת דודתה, שנינו היינו במבוכה אבל רק לרגע. עשיתי היכרות בין שתיהן, פיטפטנו קצת והלכנו לדרכינו. רק יותר מאוחר באותו יום פגשתי את קטי ביחידות ואז אמרה: עם אווה אני לא יכולה להתחרות עליך, היא יפה ממני, מחוטבת יותר ממני, אלגנטית ועשירה ממני והעיקר מיוחסת, איך יכולה בת סוחר סדקית קטנה לעמוד בתחרות כה בילתי שווה. בכל זאת נפרדנו בידידות, כי גם אני שמעתי שיש לה מחזר, בחור טוב ממכירי (הוא עתיד להיות בעלה הראשון), וכך נסתיים משהו שהיה יפה, ובזמנו מילא את כל ישותי.

בכל החיים שלי אחשוב על האהבה הראשונה הזאת ועל קטי כעל דבר טוב שהיה לי ושלא ניתן לכל אחד לזכות בדבר כזה. היה יפה, ויפה שהיה. כשנגיע לזיקנה רק הזיכרונות הנעימים של ימי נעורינו נותנים טעם לשיעמום ולאי התכליתיות של ימי הזיקנה. — מישהו כתב "כדאי לעשות שטויות בימי נעורינו, שיהיה לנו מה להעלות גרה לעת זיקנה". וגם דוד המלך ע"ה מבקש בתהילים: "חטאות נעורי ופשעי אל תזכור". על אחת כמה וכמה רגש יפה וטהור שאין בו שום פסול. הפתגם אומר שאהבה ראשונה היא כמו שפעת, "כל אחד מקבל אותה, וכל אחד מתרפא ממנה".

אווה היתה בגיל הזה כבר מבוגרת, לפחות הרבה יותר מכפי גילה, הייתה בה איזו רצינות, או אפשר להגיד, חוסר קלילות, שהיה ניגוד גמור לטבע שלי, וזה היה מה שמשך אותי, הניגוד הזה נשאר לנו עד היום. היא היתה שונה מכל הבנות הצעירות בנות עירי. יותר ידע בכל השטחים, חינוך מצויין, הליכות מכובדות, לא פלא שנקשרתי אליה כבר בהתחלה. הצרה היתה שהיא נשארה מסוייגת. הרגשתי שהיא אוהבת להיות איתי ביחד אבל זה היה מצידה רק קשר חברתי, לבלות זמן כשאין משהוא אחר או מישהו אחר למלא את זמנה הריק הרב.

בינתיים חזרתי לכפר והראש והלב שלי מלאים מחשבות עליה. כתבתי מכתבים ארוכים (כבר אז אהבתי לכתוב) והיא ענתה לי במכתב של 3-4 שורות של כלום. הבנתי שזה הטבע שלה, היא לא יכולה להתלהב בקלות, ואיזו מציאה גדולה אני שתתאהב בי? אבל דברים כאלה לא נעשים לפי חישוב ולפי ניתוח קר. קיוותי בכל זאת וחשבתי שזה לא יכול להיות שבחור כמוני, שיש לו הצלחות אצל בנות מכל החוגים, דווקא היא תישאר לי בלתי מושגת, ואפילו רגש קל לא אוכל לעורר אצלה. השכל הישר היה מייעץ לי להפסיק את המאמצים, זו מלחמת דון קישוט נגד טחנת רוח. אבל כל החלטותי ירדו לטמיון, וברגע שהיינו שוב ביחד התחיל הכל מחדש.

פעם בימי העבודה הבוערים, ימי עידור הבצל, ירד בליל חמישי גשם חזק כזה, שהייתי בטוח שלפני יום שני הבא לא נוכל להתחיל מחדש את העבודה, והתגברו עלי הגעגועים לאווה עד שהחלטתי לנסוע בבוקר למאקו לשבת. איחרתי את הרכבת

אבל לא יכולתי לוותר, וקפצתי על האופניים החדשים שלי ועם שותפי יחד יצאנו לדרך של 200 קילומטר הביתה.

בשעות אחר הצהריים הגענו עייפים והרוגים, אבל השמחה של ההורים הייתה כה גדולה שהשכיחה לי את כל העייפות. אחרי ארוחת הערב של ליל שבת, יעצו כולם שאלך לישון, אבל רצוני לראות את אווה היה יותר חזק מעייפותי. למשפחת דושינסקי היה הרגל שלאחר ארוחת ליל שבת הלכו לבקר אצל דודי ר׳ אפרים קליין. הם היו מאריכים בסעודה ושרו זמירות יפות והייתי בטוח שאמצא אותה שם. תירוץ לא הייתי צריך לחפש לבואי כי יהושע (בנו של ר׳ אפרים) היה חברי הטוב והייתי רגיל לבוא אליהם בליל שבת. ההפתעה היתה גדולה כשנכנסתי, כי באותו בוקר קיבלה אווה ממני מכתב. יצאנו כולנו לטייל, זה היה מקובל בעיר. כל הנוער היהודי יצאו אחרי סעודת ליל שבת לטייל במקום מסויים במרכז העיר, שם התקבצו חבורות חבורות לשיחת חולין, בדיחות ומעשיות וצחוק נשמע בכל הסביבה וחשבנו שהעולם כולו שלנו.

מצאתי הזדמנות ולקחתי את אווה הצידה והלכנו לטיול נפרד, סיפרתי לה על רגשותי ועל הסיבה האמיתית לבואי הביתה באופניים. אולי לא האמינה לי, אולי רק לא היה איכפת לה מה אני מרגיש, דבר אחד בטוח, היא הייתה רחוקה מכל רגשנות. בכל זאת אף פעם לא שמעתי ממנה דחייה מוחלטת. הייתי בתוך ערפל, לא מאושר אבל גם לא אומלל. למרות שעוד לא מלאו לה 17 שנים, הייתה בה תכונה לא להתחייב כלפי בשום דבר, וגם לא להרחיק אותי. התפתחה בינינו כעין חברות, כשהייתי בעיר נפגשנו כל יום, עשינו טיולים גדולים מסביב לטיילת, בקיץ ובחורף, ואפילו בשלג. אני זוכר שפעם בערב של מפל שלג כבד, יצאנו לטיול מלובשים כמו בסיביר, עד חוף הנהר מארוש הגענו. היינו מלאים רוח הרפתקאות. על מה דיברנו? כל דבר שבעולם היה נושא לשיחה.

בהתחלה, נגיד בשנה הראשונה לבואם למאקו, סובבו סיפוריה תמיד מסביב לבית הספר שנאלצה לעזוב, והחברות מבקשצאבא, כך שהיכרתי כבר את שמות כל חברותיה מן הכיתה לשעבר, ושמות כל מוריה ומורותיה. לא הפריע לי על מה היא מדברת, העיקר היה בעיני שאנחנו יחד, וזאת ששנינו טוחנים בשתי טחנות שונות לא הפריע לי, הייתי בטוח שבמוקדם או במאוחר תתקרב אלי. אצל כל אחת הצלחתי, למה אצלה לא אצליח?

אמנם היה לי פחד אחד שמא יחתנו אותה מוקדם, לפני שתהיה לי אפשרות לבקש אותה. בחו״ל בחור שלא היה לו משלח יד או פרנסה בטוחה לפרנס משפחה, לא העז לחשוב על נישואים, ולמרות שבשנה הזאת 1937-38 הרווחתי די כסף עם השום וזריעת הבצל, לא היתה זו פרנסה, קבוע, להיפך, הממשלה אסרה על היהודים

להתעסק במסחר ובעוד מקצועות, והמצב הכלכלי היה ללא תקוה. רק בחור מבוסס מבית עשירים היה יכול לחשוב להתחתן בזמנים כאלו וגם הם לא מיהרו להתחתן.

שום דבר לא היה בטוח, דחקו את רגלי היהודים מכל מקור פרנסה, חוץ מעבודת כפיים. בחורים חזקים ממשפחות טובות הלכו לעבוד בהעמסת שקי בצל בקרונות רכבת, ועבודות מכל הבא ליד. גם אני ואחי גאבי עבדנו בכל מיני עבודות, מה שאפשר ומה שאי אפשר לתאר, רק כדי להרוויח כסף.

היינו מהחרוצים שבין צעירי העיר. היינו סבלים, הלכנו, בעיקר גאבי, לעבוד בקציר וכך הוא הרוויח תוך כמה שבועות את כל הלחם של המשפחה לכל השנה, כי הלחם היה לפי קיצוב ורק עובדים חקלאיים הורשו להחזיק חיטה בבית, לטחון את החיטה ולאפות לחם ביתי. התחלנו לגדל עופות בית ולמכרם, לא היה סוג עבודה שבחלנו בה. הצלחנו לעשות כסף, ובזמן שאחרים חיו במצוקה חייתה משפחתנו ברווחה יחסית.

להורי ז"ל היתה צרה גדולה שבלמה כל שמחה וצחוק בביתנו. אחותי רבקה התקרבה כבר לגיל 26 בלי כל סיכוי למצוא לה בעל. ראשית הבחורים לא התחתנו, שנית לא יכולנו להבטיח נדוניה מינימאלית. כשהייתה צעירה היו לה הרבה הצעות, כי היתה יפה, נחמדה ופקחית, עם הרבה נתונים טובים. אבל לא בא בחשבון לחתנה לפני שרה המבוגרת. היתה זאת טרגדיה משפחתית. היה בחור שאהב אותה, ורצה לקחתה ואז אמרה אחותי הגדולה שרה, שתשים קץ לחייה אם רבקה תקדמנה. אבא אכל את עצמו בגללן. ואם היה ריב בין הורי ז"ל זה בא על רקע שידוכי הבנות. אמא זרקה את האחריות למצב שנוצר על אבי המסכן, והוא ניסה להצדיק שלא הוא האשם, כי בכל המשפחות בעיר היה המצב דומה. הבנות לא מצאו שידוכים. עשרות בנות מוצלחות מעל גיל 25 היו בעיר. העיר (היהודים בעיקר) התבססה על אקספורט הבצל, וברגע שלקחו מהם את עסקיהם הפכו הרבה מהם לעניים, ופרט לאלה שהתבססו על עסקים אחרים לא נמצא בעיר יהודי, שמלבד כלכלת משפחתו בצמצום ימצא בידו גם לתת נדוניה לבתו. כל אחד התבייש בעוני שלו, כלפי חוץ השתדלו לשמור על חזות של "בעלי בתים" - בגדים טובים עם בטן ריקה.

כמובן אצל הדושינסקים היה שונה המצב. אחרי מות אבי אווה, נשאר רכוש וגם היה לו ביטוח חיים, וקיבלו כסף רב אחרי פטירתו. זמנים קשים היו אלה. לי היה מונח בבנק כסף שלא היה להרבה בעלי בתים בעיר, לפעמים ביקשה אמא של אווה להלוות לה כמה אלפי פנגו (כסף הונגרי) לתשלום איזה חשבון דחוף. הייתי גאה שיכולתי לתת. שמחתי שהיא יודעת שיש לי הרבה כסף ואף פעם לא ביקשתי את החזרת החוב, רק כשהיא מעצמה נתנה לי. הייתי איתה בידידות, ולא פעם אמרה לנו כשהיינו יחד בחנות הנעליים שלה, תלכו קצת לטייל. היא חשבה שלשמור אותי כחבר לא מזיק,

כדוגמת עוד עשרות זוגות שהיו בין צעירים מהעדה האורטודוקסית. אף אחד לא חשב מחשבה רעה על בחור בן ישיבה עם כובע עגול שעמד לשוחח עם בת מהצעירות מקהילה החרדית. בשום אופן לא היינו יוצאי דופן. אני הלכתי אליהם ואווה באה אלינו, וזה היה דבר טבעי. כשהיתה איזו שמחה במשפחה או בסעודה שלישית, שנתאספה כל משפחת קליין בבית ר' מרדכי קליין, הייתה אווה ואמא שלה חלק מהמשפחה. לא היתה לנו אפשרות שלא להיפגש יחד, אבל לכל טוב ויפה בא פעם סוף. גם לאידיליה שלנו בא סוף. כל בני העיר ידעו, שאווה ואני הולכים תמיד יחד ואני לא עשיתי מזה סוד, שאני מעוניין בה ברצינות.

באותה שנה 1938 נסעה משפחת דושינסקי לחג הפסח, להתארח אצל הפונפדרים בבקשצאבה. ובמאקו התארח באותו הזמן בחור מבוגר ממני בכמה שנים, נמטי טיבי, הוריו היו בעלי אחוזה בעיר נירעגהזה, ובאותו הזמן דיברו עליו שמחפש שידוך עם כסף. בת דודתי פירי (אשת יוסי קליין הגדול) הציעה לו את אווה. אני לא ידעתי מזה, למרות שהיינו חברים טובים עם טיבי.

בערב החג תוך כדי טיול עם עוד חברים, מתחיל הוא לספר על הצעתה של פירי, ומוסיף שהוא חושב שהפעם זה רציני אצלו. אני הייתי בטוח שהוא יודע על הקשר ביני ובין אווה, והוא רוצה רק להתלוצץ על חשבוני, אבל כששמעתי ממנו את פרטי ההצעה נבהלתי וסיפרתי לו שאני לא אוותר עליה, ואם הוא יעשה מעשה כלשהו, אני אטפל בו. כמובן למחרת הוא סיפר את איומי לפירי, עם עוד תוספות משלו. כך קרה שכשחזרו הדושינסקים אחרי החג למאקו קיבלו את הסיפור מקושט ומנופח מפיה של פירי, והרוגז של רוזי נני (אמא של אווה) היה גדול. מכל זה אני לא ידעתי, וביום ראשון אחרי שחזרו כבר נפגשתי עם אווה ואז היא שואלת אותי מה אמרתי לטיבי, ואיזה איומים היפעלתי עליו, ואמרה שאמא שלה נורא מרוגזת ואסרה עליה להיפגש איתי. אני הייתי המום ושבור, והתנצלתי לפניה, והיא עוד ניחמה אותי, זה יעבור, לכמה זמן לא ניפגש, או שניפגש בלי ידיעתה והכל יבוא על מקומו בשלום. אבל אני התנגדתי לכל פגישות מחתרתיות, ונפרדתי ממנה בלב שבור.

אם מישהו יספר לכם על מכאובים של אהבה נכזבת, אני יכול להעיד שזו מחלה ממש שכואבת מאוד. יותר משבוע לא זזתי מהבית, לא אכלתי, לא השתתפתי בחיי הבית, שכבתי על מיטתי עם עיניים פתוחות ומתכנן תוכניות נקמה. הורי ידעו על רגשותי, אני לא הסתרתי כלום מאבי. אמא ניסתה לנחם אותי במילים כאלה "בגלל בחורה עם משקפיים אתה מתעצב? אתה תקבל בחורה יותר יפה ממנה פי עשרה" מה היא ידעה? בין יופי לבין אהבה אין שום קשר, וזה לא תלוי ברצונו של איש לשכוח או להתנחם. ניסיתי כמיטב יכולתי לעבור לסדר היום. יום יום טיילתי לפני החנות שלהם עם בחורות אחרות ועשיתי מעשים לעורר את קינאת אווה.

היום אני כבר יודע שהיא לא מסוגלת לקנא, כי לא היתה גם מוכנה לרגשות אחרים. לא היתה מן המתלהבות משום דבר. זה היה דבר משונה, חיצוניות של אישה מבוגרת, ונשמה של ילדת בית ספר, בלי סיבוכים, בלי התחנחנות ובלי מחשבות נסתרות. אני הייתי בעיניה כחבר למשחקים בלי כל התחייבות. ולעומת זאת אני נכנסתי לקשר הזה ראשי ורובי כהרגלי, בלי כל מעצורים ובלי לחשב את התוצאות. הייתי אומלל. אני עשיתי כל מה שאפשר, לא להיפגש עם אווה אפילו בחוג המשפחה, שאליה היא באה כאילו לא קרה בינינו כלום. עברו שבועות, שום דבר לא עזר לי. עבדתי קשה כדי לשכוח. התפרקתי והתפראתי רק שלא אזכר במפלתי, בלי שישנה משהו ברגשותי. ואז ניפגשנו בליל שבת אחד עם החברה ובתוכם אווה ואמה שלה, וכשמצאתי אפשרות להישאר ביחידות עם רוזי נני שאלתי אותה "למה היא אסרה על אווה להיפגש איתי? אני הלכתי איתה ברצינות ובכוונות רציניות". אז אמרה לי את המשפט שלא שכחתי כל ימי חיי "לך בני הביתה וקנה לך תריסר מטפחות אף". אני הייתי מושפל עד עפר. זה שבר אותי סופית.

הזמנים היו קשים, פרנסה סדירה כבר מזמן לא היתה ליהודים, אני וגבי התפרנסנו מפרנסות שונות ומשונות, מעבודת כפים עד מסחר בעופות ובחלב שהבאנו על האופניים מהכפרים. רוב זמני ביליתי במועדון צעירי המזרחי ובערבים התפרפרתי כעין נקמה לאווה.

כאן אני צריך להגיד, שהקשר שלי עם אווה היה גם גורם ממתן בהתנהגותי, וקשרי עם החברה היותר מודרנית של העיר. בחורה שהדוד שלה הוא הרב הראשי של העדה החרדית בירושלים ושאחיה לומד בישיבת פאפא עם פאות גדולות וכובע עגול לא יכולה להתראות בקביעות עם בחור שלא לומד, שלא מתנהג לפי כל הכללים של בחור ממשפחה חרדית. עכשיו הותרו כל הקשרים וניסיתי להשתנות. לא הצלחתי גם בזה. רק כמה חודשים עברו וראיתי שכל זמן שאני במאקו לא אשכח אותה לעולם, והחלטתי לנסוע לבקשצאבא אל בני דודי אבי, אל האחים איצקוביץ.

האחים איצקוביץ היו בין העשירים ביותר ביהדות הונגריה. הם עסקו בסחר במכוניות, והיו הסוכנים הראשיים של החברה האמריקאית "ג'נרל מוטורס". הם קנו ומכרו מכוניות נוסעים ומשא, מכרו מכונות חקלאיות טרקטורים וקומביינים ומחרשות, וחוץ מזה היו להם תחנות דלק בכל רחבי המחוז ועוד דבר שבעיני היה חשוב ביותר, מוסך גדול לטיפול במכוניות שמכרו, לתיקון מכוניות שהחליפו ולתת סתם שרות לכל מן דבעי.

החלטתי שאין לי יותר מה לחפש במאקו, רציתי להתרחק מאווה וגם להתכונן לעלייתי לארץ. כתבתי לדודי ר' שמואל איצקוביץ וסיפרתי לו, שאני רוצה לעלות לארץ

ישראל ולשם כך אני רוצה ללמוד בגרז׳ שלהם בצ׳אבא, מכונאות רכב. הורי הסכימו, כי ראו את מצבי הנפשי, וחשבו שההתרחקות והזמן ירפא את כל המכאובים שלי. גם עניין העלייה היה כבר מוחלט, ואבא ז״ל חשב, שגם הוא יהיה מסוגל לדרך הארוכה הזאת.

המצב התדרדר בהונגריה מיום ליום, חוקים וגזירות נחקקו יום יום נגד היהודים, ורובם חיו מהיד לפה ובעיקר מן החסכונות. עד מתי זה יכול להימשך אף אחד לא ידע. חיינו ב״היפנוט״ כזה, שאפילו אלה שהיה באפשרותם לנסוע לאמריקה, לא זזו, המשיכו בחיים הרגילים, התחתנו, ילדו, כאילו לא עומד כל מבנה הקלפים של יהדות הונגריה לקרוס תחתיו. אני התכוננתי ברצינות לעלייה. חשבתי שתוך שנה אצליח, או בצורה לגלית או אפילו בלתי לגלית, להגיע לארץ.

קשרים טובים היו לי עם ארגון צעירי המזרחי. הם ידעו על פעילותי בעד המזרחי במאקו, והייתי מועמד לכל צורה של עלייה שתזדמן להם, להכניס אותי לרשימתם. הרשיונות לעלייה שהגיעו להונגריה מהקונגרס הציוני העולמי, חולקו בין כל התנועות שרצו להעלות את חבריהם לארץ ישראל, ובתוכם גם למזרחי, והייתי בטוח שבמוקדם או במאוחר יגיע גם תורי. ואז קיבלתי גלויה מר׳ שמואל איצקוביץ (שאני באצי) שמנהל הגרז׳, לאצי איצקוביץ, מסכים לקבל אותי בתור מתלמד בין יתר השוליות. הבעיה הגדולה היתה איפה אגור? בעית הכלכלה גם הציקה לי כי לא רציתי לגמור ולאכול את כספי חסכונותי שהיו מושקעים בבנק. כתבתי למאטי וועבר (קרוב רחוק ממאקו) שעבד אצל האיצקוביצים בתור נהג, שיחפש לי דירה, או חדר משותף עם בחור דתי אחר. תוך כמה ימים קיבלתי תשובה, יש חדר אצל אלמנה זקנה בשותפות עם בחור מהעיר וואץ וינקלר בלה שמו (אח של ווינקלר בפאג״י), ושכר-הדירה הוא מעט מאד. שמחתי הייתה גדולה, אמא הכינה אותי לדרך עם בגדים ואוכל, ויצאתי לדרך.

זאת היתה יציאתי הממושכת הראשונה מבית הורי. אמנם מזמן עמדתי ברשות עצמי, בלי שהיתה עלי ועל מעשי השגחה מצד הורי, אבל עכשיו אהיה זקוק לכוח רצון חזק שלא אדרדר לחברה לא טובה.

מעטי וועבר חיכה לי בתחנה עם מכוניתו והביא אותי ישר לחדרי. לא היה זה משהו מפואר, אבל היה נקי והשותף וינקלר היה בחור עליז וטוב לב ותיכף נתידדנו.

דרכי הראשונה היתה לעסק של האיצקוביצים, שם קיבלו אותי בחמימות, אבל ברצינות גמורה אמרו לי שאתנהג כמו שצריך, כי אם לא הם שולחים אותי הביתה. כמובן כשוליה לא הגיעה לי משכורת, וזה הדאיג אותי. באתי ללאצי, הוא היה בחור כבן 35, רווק, אדם רציני ששלט בלי מצרים על כעשרים פועלים. זה היה גרז׳ גדול, מיוחד למכוניות תוצרת ״אופל״. לכאן באו ממרחקים בעלי מכוניות כאלה לקבל חלקי חילוף וטיפול. לאצי צירף אותי לבעל מקצוע מעולה, שממנו אלמד את המקצוע.

היו עוד שני צעירים כמוני, שמכורח הזמן רצו ללמוד מקצוע. אחד היה עו״ד בן 27, בנו של רופא מפורסם, השני בן של בעל אחוזה שהוכרח למכור את אדמותיו. זו היתה אז הדרך שבה הלכו צעירים יהודים, שחשבו על עתידם הקודר. כבר בערב הראשון הודיעה לנו שאני באצי שאנו צריכים ללכת לתפילת שחרית, מנחה וערבית לבית איצקוביץ כל יום.

האחים איצקוביץ בנו בביתם בן שתי הקומות בית כנסת קטן עם ארון קודש וספסלים, שם היו מתפללים בוקר וערב בני המשפחה ושם היו חייבים להופיע כל עובדי המשרד, החנות והגרז׳. אחרי התפילה במקום, חילקו כל התפקידים לאותו יום, כעין מועצת המטה ומשם הלכנו לעבודה.

בקשצאבא גדלה בעשרים השנים האחרונות האלה מעיירה קטנה לעיר תעשייתית ומסחרית גדולה, ומספר יהודיה התרבו פי ארבעה. הרבה צעירים באו לכאן מכל קצווי הונגריה להתפרנס, למצוא עבודה או משרה, כי למרות מצבם של היהודים בכל המקומות האחרים, כאן היתה עוד אפשרות לעבוד בתעשייה ומיסחר סיטונאי. כל הצעירים היו בצאבא בלי הורים ואכלו במסעדה של יעקובוביץ.

משפחת יעקובוביץ היו אנשים נחמדים וכולנו מצאנו אצלם לא רק מקום לאכול, אלא היה זה כעין מועדון. שבת במסעדת יעקובוביץ היתה באמת עונג שבת. הינו שרים אחרי האוכל, משחקים משחקי חברה והיה לנו שם בית. כבר בליל שבת הראשון הזמין אותי שאני באצי לארוחת ערב, והרגשתי את עצמי כמו בבית. שני הילדים הגדולים זוזי ואצי (יהודה לייב) היו כמעט בגילי. זוזי היתה חברתה לכיתה של אווה, והיא ידעה על הקשר שהיה ביני ובין אווה, וכשסיפרתי לה שנתפרדה בינינו החבילה ניסתה לנחמיני והבטיחה לי שאווה אוהבת אותי והכל יבוא על מקומו בשלום.

גם אצל הדוד השני ינו באצי היתה בת, זוזי, שהיתה בת כיתתה של אווה, ובן זולי צעיר ממני בשנתיים. גם הם היו נחמדים אלי, הזמינו אותי לשבתות וכך הכרתי את האליתה העלית של הנוער האורטודוקסי. אחרי כמה שבועות הייתי מעורה בחיי החברה. בכל יום היו לי פגישות והזמנות, הפונפדרים היו דודים לאווה ולג׳ורי קליין, הכירו אותי ממאקו וגם אליהם קיבלתי הזמנה. גם אצלם הייתה בת יפהפיה אווה פונפדר, שגם הייתה בת כיתתה של אווה דושינסקי והיו חברות טובות כל זמן שהדושינסקים גרו בבקשצ׳אבא. היא היתה יחידה במינה. תואר ויופי הצטרפו לשכל ועושר, ויצרו יחד אישיות שאין כמוה. היא הייתה מאוד צנועה ומופנמת בתוך עצמה. כולם ידעו על חיזורי אחרי אווה דושינסקי.

לנפתלי פונפדר ולאשתו היה על יד בקשצ׳אבא מעון כפרי גדול עם פרדסים ומגרשי משחקים ובריכת שחיה. היתה לי הזמנה קבועה ליום ראשון (ביום שבת וראשון היה הגרז׳ סגור), זולי איצקוביץ לקח אותי עם אוטו, ובילינו שם במשחקי

חברה בטניס בשחייה, וכשהפירות הבשילו קטפנו אותם בצוותא. דוד טומי פיקד על העבודה והינו עליזים ומאושרים. עם אווה דושינסקי לא נפסק לגמרי הקשר, לפעמים שלחתי לה גלויה, וגם היא נתנה מדי פעם סימן חיים, למשל למדה באותה הזמן אפייה, יחד עם שתי בנות דודותי אווה וורה קליין ושלחו לי את ניסיונות האפיה הראשונים שלהם בצירוף כמה שורות. למרות שרציתי לשכוח אותה (את אווה) קיבלתי דפיקות לב בעת קריאת שורותיה הסתמיות. לרגע חשבתי אולי בכל זאת יש תקווה.

אבל אחרי כמה זמן נישפכו עלי צוננים. והמעשה שהיה כך היה. יום ראשון אחד אני מגיע עם זולי איצקוביץ למעון הכפרי של הפונפדרים, ובאמצע הגן יושבים במעגל כל הצעירים והצעירות של המשפחה והחברים, וביניהם את מי אני רואה, אם לא את אווה דושינסקי. כולם הסתכלו לראות מה תהיה תגובתי, כי ידעו על הקשר בינינו. נהייתי אדום כמו סלק ולפני שאמרתי מילה פתחה אווה את פיה ואמרה "גם לכאן אתה בא אחרי". איני זוכר מה עניתי, הייתי אבל וחפוי ראש ואבד עלי עולמי.

נדמה לי שמאז התרחקתי מחברת המיוחסים והעשירים ומצאתי לי חברה פחות מן העילית אבל יותר מהנה ויותר עליזה. כנקמה על אווה התפרעתי על ימין ועל שמאל.

עבדתי קשה כדי ללמוד את המקצוע (מכונאות רכב) בפרק זמן קצר כמה שאפשר. אחרי חודש לשהייתי אצל האיצקוביצים ניגש אצלי ר' שמואל איצקוביץ אחרי תפילת שחרית, ושם בכפי סכום כסף שהיה כמעט מספיק למחייתי למשך החודש. שוליות לא קיבלו משכורת, וזה גם לא היה משכורת אלא מתנת קרובים לקרוב.

כל זמן עבודתי אצלם קיבלתי כל יום ששי את "המתן בסתר", כתוספת לזה היה מה שקיבלתי "טיפ" מבעלי מכוניות שעשיתי להם טיפול ושירות, וכך כמעט לא הייתי צריך להוציא כסף מחסכונותי.

בינתיים למדתי בתוך הגרז' נהיגה ונתנו לי לנהוג, בעיקר ביום ראשון כשהיה הגרז' סגור. נסעתי עם ר' אפרים איצקוביץ לכפרי המחוז, שם עשה עסקים עם מכונות חקלאיות וטרקטורים לפעמים אני נהגתי וגם הספקתי לעשות פעם נזק למכונית חדשה ויקרה שרצו לקחת לקונה למחרת. אבל אפילו נזיפה לא קיבלתי מר' אפרים (פרי באצי).

פרי באצי היה המבוגר בין האחים, והיה טיפוס עליז שהלכו מסביבו הרבה בדיחות. כשמשפחת קליין או איצקוביץ התאספו היה תמיד צחוק על מה שאמר או מה שעשה פרי באצי (פרי באצי הוא סבא של רובי ופטר איצקוביץ) הוא אהב אותי מאד, אבל בכל פעם שפגש אותי שאל "מי אתה?".

מן הכפרים שבהם הסתובב הביא עמו תמיד מציאות, בדים, תרנגולות, אווזים ועוד. פעם קנה זוג אווזים בכפר ביום ששי בבוקר ושם שחט אותם אצל השוחט, בינתיים שכח את האווזים והלך לעשות עוד עסקים, כך כשהגיע הביתה היה שעה לפני שבת. פחד מה תגיד אשתו מלאנני שהיתה אישה תקיפה מאוד, סיפר לה שהקנייה היתה מציאה גדולה ואמר את חצי המחיר ממחיר הקנייה האמיתי. 5 פנגו. היא לא אמרה כלום אבל ביום ראשון סיפרה לו שמכרה את האווזים ברווח, גדול ב-7 פנגו. מעשיות כאלה ודומותיהם הצחיקו את המשפחה, וכשאני נזכר בפרי באצי יש לי חיוך על הפנים. הוא נפטר כאן בירושלים ומאטי וועבר (והוא קרא לו "גליקלאח מאכר") ואני התעסקנו בקבורתו. נשארו לו בן אלי (אברהם) ובת ינקה.

פעם ביום ראשון אחד נסעתי עם אחד מן הסוכנים שלהם, גוי, למחוז מרוחק אל אחד הכפרים. הסוכן הצליח למכור מכונית, והתחילו לשתות לחיים. אני ישבתי בחוץ באוטו ולא ידעתי על מצב הסוכן כלום. התחלנו לנסוע הביתה דרך שבילים כפריים שאותם לא הכרתי, פתאום אני מרגיש שאנחנו מתקרבים לתעלה, ואז אני רואה שהגוי ישן והאוטו נוסע. ברגע האחרון עצרתי את המכונית, דחפתי את הסוכן למושב השני והתחלתי לנסוע לכיוון שחשבתי שמוביל הביתה. אז הייתי בהתחלת לימודי הנהיגה, ואיני יודע כמה זמן הסתובבתי בסביבה, אבל היה מאוחר בלילה כשמצאתי עצמי ברחוב הראשי של צאבא ואת מאטי וועבר אני רואה עובר ברחוב. עצרתי, רצתי אחריו שיעזור לי, פחדתי לנהוג בעיר בלילה וגם את ביתו של הסוכן לא ידעתי. הוא לקח את האוטו והוביל אותי לדירתי, כי אני הייתי על סף התמוטטות.

למחרת נודע הסיפור במשרד וקיבלתי מחמאות, ודודי ר' שמואל הבטיח שיעביר אותי תוך זמן קצר בבחינת נהיגה. לא עברו כמה שבועות ועברתי את הטסט אחרי שהבוחן קנה מכונית אצל איקצוביץ ור' שמואל נסע עמי למסור את האוטו כל הבחינה לקחה כמה דקות וקיבלתי רשיון שבו היה כתוב שאני מכונאי רכב. מאותו יום סחבתי מכוניות מהגרז' בערבים ואף פעם לא חסרה לי חברה.

התמסרתי יותר ויותר לציונות ומאוד הצטערתי שאין תנועת המזרחי בעיר. היה פועל שם מועדון של "ביתר" הרביזיוניסטי.

כדי לשמוע ולדבר על ארץ ישראל הייתי נוהג בערבים להיכנס לשם, וכך נודע לי שמתארגנת עלייה בלתי לגלית מפרסבורג שבסלובקיה לארץ. התוכנית הייתה שספינת נהרות תצא מפרסבורג על נהר הדנובה, תיקח משם כמה חלוצים ועוד כמספר הזה תיקח מבודפשט.

אפשר להירשם וצריכים לשלם מראש 1500 פנגו, שהיה אז המון כסף. שכחתי לספר שלפני שנה, עוד בהיותי במאקו ניקראתי להתיצבות לצבא, ובבדיקה הרפואית

קבעו את כשרותי. לא קבעו את זמן התחלת השרות אבל לפי הנוהל הייתי בטוח שזה יתחיל בפברואר 1940.

התאריך האמור להיות זמן ההפלגה היה אוקטובר 1939. זה התאים לתוכניותי ובלי להתייעץ בהורים נסעתי לבודפשט, נרשמתי לעלייה ושילמתי את הסכום הנדרש. מרגע זה היו כל פעולותי רק למטרה אחת, להתכונן לעליה. השתדלתי ללמוד את המקצוע, עברתי בחינות מקצועיות וקיבלתי תעודת "מומחה למכונאות". לפסח נסעתי הביתה למאקו ואני זוכר את ליל הסדר הזה עם כל משפחתי, אחיותי, גיסיי, אחי וגם הנכדים. היה זה ליל סדר שחשבתיו לאחרון בבית הורי. ובאיזה כוונה אמרו את "לשנה הבאה בירושלים", איך אמי בכתה באומרה את זה, כאב להם שאני עוזב, ומצד שני שמחו שאני יכול למלא את מישאלת ליבי הגדולה ביותר. כאן טעו קצת, כי מישאלת ליבי הגדולה הייתה עדיין ונשארה אווה דושינסקי. השכל לא יכול היה להבין איך זה. אחרי דחיה וניתוק, ולמרות שהיו לי הצלחות גדולות אצל בנות טובות, יפות ואפילו עשירות מאווה. הייתי מוכן להתפייס ולחזור אליה.

נפגשנו כמה פעמים וגם התנגדות אמא שלה לגבי נחלשה. אווה החזיקה אותי במצב פושר, לא חם ולא קר. אבל נהיינו שוב ידידים וכשחזרתי לצאבא החלפנו כמה מכתבים פושרים ואפילו שלחתי לה ספר ליום הולדתה השמונה עשרה. שם הספר היה "זה נגמר בנשואים".

כל תשובה לא קיבלתי על מתנתי, רק אחרי שנים סיפרה לי שרתחה מכעס על המתנה. במשך השנים הרבות הבאות למדתי להתרחק ממנה ולהתקרב אליה, וגם היא לא יצאה פטור בלא כלום מהקשר בינינו.

רצתה אותי וגם התנכרה לי, האמת ידעתי, שהיו לה חלומות על אביר רכוב על סוס לבן שבמקרה יהיה לבוש בשטריימל ובקפטן, את הסחורה הזאת לא היה באפשרותי להגיש לה. למזלי גם אחרים לא יכלו לספק את הסחורה.

חודשים לא שמעתי עליה, וגם לא נסעתי למאקו, כדי להשכיחה מליבי, וגם ניסיתי להתקשר לבחורות אחרות. הביקוש לבחורים כמוני מצד הורים שבנותיהן הגיעו לפירקן היה רב, אבל לא הלך. הרפתקאה ועוד הרפתקאה וכשאני נוסע לבקר אצל ההורים לשבת, נפגשים שוב עם אווה והכל מתחיל מחדש.

פעם היתה אווה בארשקאויוור בבית בינט (הסבא מצד אמא שלה היה ר' גרשון בינט ז"ל) לביקור, וכתבתי לה מכתב. בין היתר כתבתי, שאני בחייה כמו "בומרנג" (כלי נשק פרימיטיבי של הילידים באוסטרליה), זורקים אותו לכיוון הטרף, פוגע, עושה קשת וחוזר למקום שממנו נזרק. ובאמת במשך שנים ארוכות היה המצב בצורה שנצטיירה עם הבומרנג, ובמישפחת בינט קראו לי הבחור עם הבומרנג.

הקייץ של 1939 עבר עלי כמו ימי האירוסין בחייו של חתן מאוהב. נהניתי מן החיים, ניצלתי כל רגע. היתה לי חברה נחמדה כמעט בכל החוגים. גם דמות אווה נטשטשה לאט לאט, הבנתי שהיא לא זוג מתאים להתחיל איתה חיי חלוצים בארץ. בנסיעותי לבודפסט בענין העליה.. היכרתי הרבה בחורות שהיו מועמדות לעלייה המתוכננת, רובן פליטות מאוסטריה ומציכיה. גם הן, גם אני בדקתי אולי יש אפשרות למצוא בן או בת זוג. היינו משוכנעים שכדאי להגיע ארצה עם שותף לחיים ולא להיזרק לחוף בלי כל ביטחון ומשענת.

זו היתה המציאות, שבחורה ניגשת אליך, אחרי שהיא יודעת שאתה בין משתתפי העלייה הזאת, ושואלת אותך, חבר, אולי תסכים שאני אהיה בת-הזוג שלך, ומפרטת את יתרונותיה, את ייחוסה וידיעותיה. היו לי מצבים מאד מדכאים, להגיד לבחורה צעירה ולפעמים יפה, שמשפילה את עצמה בהצעות כאלה, שאינה רצויה.

בבית הכינו את תרמיל הגב שלי, עם החפצים המינימאליים, וגם התאריך לעלייה נקבע כבר, אמצע אוקטובר. עוד חזרתי לבקשצאבא. עבדתי בחריצות. רציתי לגנוב מבעל המקצוע המעולה שתחת השגחתו עבדתי כל פרט על דרך עבודתו. גם הדודים (3 אחים איצקוביץ) התייחסו אלי בהבנה רבה.

הדוד שני (ר׳ שמואל) הגדיל את סכומי המתן בסתר. הייתי מוכן גם מבחינה נפשית לעלייה. לא נראה לי שאני משאיר משהו בהונגריה, חוץ ממשפחתי. ובזמן הנראה לעין לא היתה תקוה שהמצב שם ישתפר. ליבי היה קל. לא הכבידה עלי אווה דושינסקי ולא שום רגש רומנטי. הייתי חדור אהבת הארץ והייתי בטוח שאמצא את מקומי גם שם. ארוז ומוכן לנסיעה חיכיתי כבר בבית הורי לטלפון שיודיע מתי עלי להיות בבודפסט, ואז בבוקר אחד מופיע שוטר צבאי בבתינו ומגיש לי צו התיצבות לשרות סדיר לראשון באוקטובר. בלי לחשוב הרבה לקחתי את הצרור הקטן שלי ונסעתי לבודפשט. התייצבתי באירגון שסידר את הנסיעה, ושם הודיעו לי בפירוש שבשום אופן לא נותנים ההונגרים היתר יציאה למי שיש לו צו התייצבות ואני, בלי שום התנצלות נוספת, נפסלתי לנסיעה.

על מקומי היו מאות קופצים, וההנהגה ניצלה כל אפשרות לדחות אנשים שנרשמו מזמן ושילמו את דמי הנסיעה כדי להכניס במקומם קרובים, עשירים ופרוטקציונרים. ואפילו משלמי שלמונים.

יותר מאוחר נודע שהקדימו את הקריאה לשירות לכל בעלי תעודת בגרות ילידי 1917, וכך נשארתי ״בעמק הבכא״ של אירופה עוד 7 שנים. הכסף ששילמתי למארגני העלייה לא קיבלתי בחזרה (רק אחרי מאבק של חצי שנה הוחזר הכסף). ומכיוון שרק כמה ימים חסרו לי עד תאריך ההתייצבות קניתי בבודפשט את הארגז הצבאי וכל האביזרים שרשימתם צורפה לצו הקריאה, ונסעתי למאקו להיפרד מההורים

ומהמשפחה. אז שמעתי את הבשורה הטובה שהמתיקה קצת את הרגשתי המרה, עקב הישארותי בהונגריה במקום לנסוע עם החברה לארץ המיוחלת. סיפרו שלאחות רבקה עומד להיגמר שידוך עם בחור מצויין מגלאנטא. שם הבחור ש.ב. ניימן. הוא היה תלמיד חכם גדול והרבה שנים היה הגבאי של הישיבה הגדולה של הרב בוקסבוים. שמעתי עליו טובות ושמחתי בשמחת אחותי שהיתה כל כולה מאוהבת באיש שפגשה אותו כמה פעמים.

היו עוד כמה עיכובים אבל אני הייתי מוכרח להתייצב בעיר ושרהלי כ-35 קילומטר מהעיר מאקו ושום דבר לא היה יכול לעכבני. אבא המסכן נשאר לבד עם הדאגות והבעיות שלו. באותו יום לא ידעתי שבחיי מתחיל מחזור שתחילתו בשנת 1939 וסופו אחרי גמר המלחמה בשנת 1945.

פרק שני

"בצבא ההונגרים" אוקטובר 1939.

הודמזוושרהלי (Hodmdezovasarhely) היא עיר בת ארבעים אלף תושבים, ביניהם כאלף יהודים, כולם ניאולוגים (רפורמים) פרט למשפחה אחת שהיגרה לשם ממאקו. בפאתי העיר שוכן מחנה צבאי גדול של חטיבה 5 לחיל רגלים, כאן התחילה דרך הייסורים שלי. כניסתי לצבא היה באי רצון. דאגה ופחד מילאו את כל ישותי למה שצפוי לי שם. בחיים האזרחיים היו חייו של יהודי מלאים השפלה ושנאה מצד העם ההונגרי. ידוע היה שהצבא והמשטרה בשנאתם ליהודים עולה על כל מה שהיה פעם בתולדות הונגריה. בעיר מאקו היה בית ספר לשוטרים וז'אנדרמים, שהתחנכו בו כאלפיים צוערים ויום יום כשיצאו לאימונים וכשחזרו, שרו שירים מעליבים ליהודים וגם שירים המאיימים על היהודים.

"הז'אנדרמים" היו משטרה פוליטית בעיקר נגד מתקוממים שמאלניים, ועכשיו מילאו תפקיד גם נגד היהודים. הם היו הגוף המבצע בפועל את גירוש יהודי הונגריה בשנת 1944.

אבל עכשיו חוילו רק בעלי תעודת בגרות, והאימונים שלנו היו כעין קורס קצינים מוקדם. החניכים עמדו לקבל עד פברואר דרגת רב סמל עם תו תת קצין, והם יאמנו בעזרת מדריכים מקצועיים את הטירונים, ואחרי שנת שירות יקבלו דרגת סגן. אני ידעתי שיהודי לא יכול לקבל בשנת 1939 שום דרגה וגם אלה שהיו להם דרגות קצונה במילואים, הורידו דרגותהים. היה בחור יהודי אחד ממאקו שלמד כיתה אחת מעלי בבית הספר הגבוה למסחר, והוא שירת במחנה הזה כבר שנה. אז קיבל דרגת מ.כ. ובעוד כל האחרים לקורס היו כבר מזמן קצינים נשאר שומוג'י בלה (זה היה שמו) בדרגתו. לכן לא הבנתי מה רוצים מיהודים בקורס קצינים מוקדם. לא הייתי היהודי היחיד בקבוצה של כמאה חיילים, היינו יחד 4 יהודים במחלקה.

החיול הלך מהר, קיבלנו את בגדי האימונים שהצטרכנו להתאים לגופינו. לפני כל היינו צריכים לתפור פס ירוק מוכסף על השרוולים, שהעיד על השכלתנו התיכונית. תפרתי כפתורים, החלפנו ביננו נעליים וחולצות. ועוד לפנות ערב עמדנו במסדר מגולחים, מצוחצחים ומכופתרים כהלכה.

בצבא ההונגרי הקפידו מאוד על ההופעה, וחוסר כפתור, או חולצה פתוחה, או נעליים לא מצוחצחות עד מבריק, גרמו לקבלת עונשים גדולים. כבר במסדר הראשון הזה קיבלתי לקח על מה שמצפה לי כאן בעתיד. הסגן שפיקד על המחלקה היה בחור צעיר, אולי בן 20 עם שם סלאווי, ואחרי קריאת השמות נתן פקודה "הטוראים היהודים יפסעו פסיעה אחת קדימה". הוא נאם נאום קצר, הסביר שהמצב באירופה השתנה, ושמים קץ לניצול, שהיהודים במשך מאות שנים ניצלו את הנוצרים. אנחנו היהודים צריכים להיות אסירי תודה שמרשים לנו לקחת חלק בקורס הזה בין מובחרי האינטליגנציה ההונגרית. אוי לנו אם אנחנו ננסה להשפיע על חברינו בקורס בדעות שמאלניות, או בתחבולות יהודיות אחרות. הוא באופן אישי ישים עלינו עין ומוטב שנציית לפקודות יותר מהר ויותר טוב מכל האחרים, אחרת יהיו לנו החיים כאן לגיהנום. — הוא קיים את הבטחתו.

כדי להבין את המצב הפוליטי בסוף 1939 צריכים לדעת שבאותה עת הייתה הונגריה מכורה לגמרי לגרמניה הנאצית. ראשי המדינה וראשי הצבא הפגינו את סולידריותם לגרמניה גם בחוקים שחוקקו ובמעשים שעשו נגד היהודים. השיעבוד לגרמניה לא התחיל בשנות השלושים, הוא היה מעוגן בהיסטוריה ההונגרית.

עד 1918 במשך מאות שנים היו אוסטריה והונגריה ממלכה אחת. האימפריה שכללה את אוסטריה, את הונגריה הגדולה את גאליציה, את בוקובינה, ואת חלקה הגדול של יוגוסלביה של היום תחת שליטתם של המלכים לבית הבסבורג, הממלכה הזאת הייתה בת בריתה של גרמניה כבר במלחמת העולם הראשונה בין 1914-1918 נגד מדינות "האנטנט" שכללו את צרפת, אנגליה, איטליה ורוסיה הצארית. ההונגרים עם הגרמנים ביחד הפסידו את המלחמה, ובהסכמי השלום קרעו את המדינות האלה לגזרים. בשטחים שלקחו מהונגריה (כששים אחוז משיטחה הקודם) קמה בצפון צכוסלובקיה, במזרח לקחה רומניה את כל טרנסילבניה שרוב תושביה היו הונגרים בדרום הונגריה קמה מדינת יוגוסלביה שבחלקה היא שטח הונגרי. כך שמדינת הונגריה, שהייתה פעם מהמדינות הקובעות באירופה, הפכה למדינה זעירה, ממורמרת, בלי כל מחצבים או מקור לכלכלה סדירה (בכל השטחים של הונגריה הגדולה דיברו בערים הונגרית, וכך דיברו היהודים).

גם מגרמניה חתכו שטחים נירחבים. קיבלו שטחים הצכים (את חבל הסודטים), הפולנים קיבלו פרוזדור לים הצפוני, עם עיר הנמל הגדולה דנציג הצרפתים לקחו את אלזאס-לוטארינגיה. אחרי עליית היטלר התחילה גרמניה להתחמש ולהצטייד

בטנקים ואווירונים ולהתכונן ל"ראנש" (להחזיר בכוח את השטחים שנלקחו ממנה). מובן שהונגריה, שהרגישה את עצמה שדודה גם כן, נהיתה לבן ברית נאמן לגרמנים. כשהגרמנים כבשו את צכוסלובקיה בשנת 1939, החזירו להונגרים חלק מהשטחים שלקחו מהם הצכים על פי חוזה השלום ב-1918 והבטיחו להחזיר להונגריה גם את טרנסילבאניה, שהרומנים לקחו מהם ב- 1918, והחלק הדרומי מיוגוסלביה זה היה הרקע לחיזורי ההונגרים אחרי הגרמנים בסוף שנות השלושים. אל כל זה נוספה האנטישמיות שההונגרים נתברכו בה מדורי דורות. הסגן שוהייק לא היה אפילו ממוצא הונגרי אבל שנאתו ליהודים היתה ממש פטולוגית.

כבר ביום השני במסדר בדק אותי ביתר קפדנות, מצא שהנעלים שלי לא מבריקות מספיק וכאן התחילו פרשת העונשים. לא היה לי לא יום ולא לילה. בתור עונש היה עלי לעמוד בשמירה כל לילה שני, חוץ מאימוני הטירונות הקשים. חוץ מהטירטורים הקבוצתיים הטיל עלי פעולות בזמן שיתר המחלקה נחו, לרוץ, לזחול, לעשות כל מיני פעולות כדי לעייף ולשבור אותי. ואכן תוך כמה שבועות הייתי במצב שחשבתי על התאבדות, אבל קודם רציתי להרוג את הסגן ורק המחשבה על ההורים ועל ארץ ישראל מנעו ממני מעשה.

היו במחלקה הזאת, מחלקת האינטליגנטים, עוד שלושה יהודים. גם להם עשה צרות, אבל אני הייתי "ילד טיפוחיו". אחרי שבוע תפסו אותי בשעה 5 בבוקר בחדר אמבטיה הכללית, מתפלל בתפילין, לפני הקימה (זה היה אסור, לקום לפני הזמן) הסמל הביא אותי למסדר והסגן הטיל עלי עונש שבמשך חודשיים אסור לי לעזוב את שטח המחנה. לא עברו כמה ימים ושוב נתפסתי, הפעם התגלחתי דקות אחדות לפני זמן הקימה עם משחת גילוח שמסריחה מאד (קראו לה "רזול"). העונש היה כבד יותר מכל עונש אפשרי. ניתקו אותי מהעולם החיצוני. אסרו עלי לכתוב מכתבים וגם לקבל, ועם זה הופסק כל הקשר עם הבית. לא נתנו לי לקבל מבקרים או חבילות מזון. הייתי סחוט ורצוץ וכל מחשבותי הסתובבו סביב ההתאבדות. למזלי חליתי בשפעת חזקה והוכנסתי לבית-החולים של המחנה למשך שבוע. זה היה בנובמבר, בחוץ היה גשום וגם שלג ירד. מן העייפות הייתי מטומטם לגמרי ומחוסר אוכל מסודר נחלשתי. שלושת הימים הראשונים בבית החולים ישנתי כל הזמן. ממש לא רציתי להתעורר. ניהניתי מן החום והשקט וכל בקשתי היתה שזה יימשך כמה שאפשר.

אחרי שבוע חזרתי למחלקה ואז התחיל הכל מחדש. לסגן היתה תוכנית אימונים חדשה. ההונגרים התכוננו לעזור לגרמנים לכבוש בחזרה את טרנסילבניה מהרומנים. הרומנים הקימו לאורך הגבול עם הונגריה קו ביצורים עם יחידות מבצרי בטון קטנות בתוך האדמה. האימונים היו לתרגל כיבוש מבצרים קטנים כאלה. המחלקה חילקה תפקידים לכל אחד ולכולם יחד. קבעו חוליית חבלה מארבעת היהודים שהיו במחלקה.

התרגול היה מאוד מציאותי. בשטח האימונים בנו מבצר בטון כדוגמת המבצרים בגבול הרומני. החוליה הייתה צריך להתקרב בזחילה ובריצה תחת חיפוי אש חיה אל שטח המת של המבצר, לזרוק פצצת עשן, להתקרב לפתח הירי ולשלשל פנימה רימון יד או צרור של רימונים. לפעמים היינו צריכים להניח "בונגלור" תחת גדרות התיל, לפוצץ את הגדר וכך להתקדם. חוץ מזה שזה שהיה מעייף מאוד כי תירגלנו את זה עשרים פעם ביום, זה היה מאוד מסוכן. אני בתור ראש החוליה הייתי צריך להכין את המיטען להדליק את הפתיל. לסגת קצת ואחרי הפיצוץ לרוץ קדימה כשמעל לראשי יורים באש חיה. פעם ניפצעתי מרסיסים בפנים ובאף שלי, ועוד שמחתי על הפציעה כי שלושה ימי חורף קר יכולתי להישאר במחנה. כל המעשיות האלה הן רק בקצה המזלג, על ממה שעבר עלי באותם החודשים הראשונים של הטירונות. את העייפות והמחלה אפשר לשכוח, אחרי מנוחה טובה, אבל הפגע של ההשפלה אי אפשר לשכוח לעולם. נצטברה בי מרירות כזאת שחשבתי כי לעולם לא אצחק יותר.

המחשבה על הארץ עזרה לי להתגבר על עצמי. פעם עמדתי בניסיון קשה מכל בליל דצמבר קר אחד עמדתי בשמירה אחרי חצות. הייתי עטוף במעיל שמירה כבד, גם ראשי היה מכוסה בכובע פרווה. עמדתי לפני מחסן הנשק של המחנה ופתאום אני שומע בשלג קול פסיעות. כל לילה היו באים לבקר את השמירה, פעם הסמל פעם המ.כ. ידעתי שמנסים לתפוס את השומר כשלא דרוך מספיק. עמדתי בצל הבנין בלי לנוע ראיתי דמות מתגנבת קרוב אלי פתאום אני צועק אליו, מי זה? לא עונה. אני דורך את הרובה וברגע זה קופצת עלי הדמות ורוצה להוציא מידי את הרובה. הצלחתי להשתחרר וכיוונתי עליו את הנשק, ואז ראיתי שזה הסגן שוהיק, חשבתי בעצמי, לחיצה אחת ופטור מכל הצרות, אבל התגברתי על עצמי. ואז הוא ביקש ממני שאתן לו את הרובה. לא רציתי לתת לו. הוא היתרה בי שאני אשלם בעד מה שעשיתי. ואכן למחרת הוזמנתי לפני מפקד הגדוד למשפט צבאי בעוון "ניסיון להרוג את מפקדו". מפקד הגדוד היה אדם מבוגר עם שם איטלקי "דלאוליו" הוא היה איש ליבראלי וסובלני ולא היה נאצי. לפני המשפט ביקשתי רעיון אליו, בדרך המקובלת. סיפרתי את כל השתלשלות העניינים ואמרתי לו שלא נשארה לי ברירה אלא התאבדות. אני היכרתי אותו עוד מהמוסך של האיצקוביצים בבקשצ'אבא, אצלם קנה מכונית "אופל קדט" ועשיתי כמה פעמים תיקונים קטנים במכוניתו הוא כמובן לא הכיר אותי. את המשפט טישטשו, ואני יצאתי בלי עונש. זה הרגיז את הסגן עוד יותר, ושם עלי יד קשה מאד.

כך הגיע השנה החדשה, שנת 1940. הגרמנים כבשו את צ'כוסלובקיה, החזירו להונגריה חלק מסלובקיה (בין היתר את ארשקאוויואר, מקום מגוריה של משפחת בינט, הורי אוממה וגאלאנטא) ואת כל קרפטורוס עד הגבול הפולני-הונגרי הישן. וכך הוחזרו לשלטון הונגרי כמה מאות אלפי יהודים, רובם דוברי הונגרית ואדוקים.

תיכף אחרי חגי הנוצרים, בהתחלת ינואר, קיבלנו פקודה להזמין חליפת יצוג לכל משתתפי קורס הקצינים המוקדם שלנו. החליפה היתה זאקט מגברדין ומכנסיים שחורים עם פס אדום צר בצד, וכובע מגברדין. זה היה הלבוש הייצוגי של הקצינים ואלה שהיתה להם תעודת בגרות וגמרו את הקורס היו מחוייבים ללבוש את הבגדים הללו כשיצאו מהמחנה, ואפילו לא היתה להם שום דרגה. ואחרי כמה ימים, במסדר גדול שבו לקח חלק מפקד המחנה גם כן, חילקו דרגות מ.כ. לכל הגויים שבינינו, ובלי להגיד מילה ליהודים שעמדו מבויישים, הסתלקו הקצינים.

היינו מאד מושפלים ורגש הגאווה היהודית כמעט שהביא אותי לעשות מעשה, אבל בהתחשב בשלושה חברי היהודים גברתי על עצמי.

למחרת העבירו את כל אנשי הקורס (הגויים) לעיר סגד, והמחנה התרוקן. תוצאה אחת שהייתה מבחינתי בגמר האימונים, נתפטרתי מהסגן שוהייך ומהעונשים שהעניש אותי חדשים לבקרים. וביום ששי הראשון קיבלנו ארבעת היהודים רשות לעזוב את המחנה וללכת לבית הכנסת המקומי. זאת היתה יציאתנו הראשונה מן המחנה.

התלבשנו בבגדי הייצוג, שיפשפנו וציחצחנו את עצמנו, כי ידענו שבשער היציאה יעשה לנו צרות הסמל התורן הידוע בשנאת ישראל, ואכן שלוש פעמים החזיר אותי. פעם הנעליים לא הבריקו מספיק, פעם הכפתור היה תפור הפוך, פעם הגילוח היה בלתי מספיק, בסוף יצאנו. ברחובות העיר הסתכלו עלינו: בבגדי קצינים בלי דרגות? תיכף ידעו שמדובר ביהודים. בעיר כוושרהלי הכירו האנשים את כל הדרגות וההיבטים והיה, כאילו אנו עונדים טלאי צהוב, להודיע "אנחנו יהודים". לא כן היה בבית הכנסת. הגענו בסוף מנחה, ותיכף לקח אותנו הגבאי לשורות הקדמיות. כל באי בית הכנסת הסתכלו עלינו, גם הנשים מן היציעים. הרגשתי היה טובה. הרגשתי כי "בתוך עמי אני יושב" שמענו פרקי חזנות יפים, ודרשה מפי הרב ווייס פאל שהיתה מעל ומעבר לכל מה ששמעתי עד אז מפי רב. פרשת השבוע שזורה בעיות אקטואליות, דברי מוסר וחכמה, וכל זה עם קישוטי לשון מקסימים.

אחרי התפילה קיבלנו המון הזמנות וכל אחד מאיתנו הלך למקום אחר. אני ביקשתי מהגבאי שיעשה כך שאני אלך לבית של שומר שבת וכשר. ואכן הוא הציג לפני יהודי בשם גרוב, בעל חיצוניות יהודית שנראה גם עשיר. ההפתעה הראשונה הייתה שדיבר אלי "יידיש" ובמשך הערב היכרתי קורות חייו של יהודי שכל כך מאפיינות את גורל היהודים בדור שלנו.

הוא היה בחור צעיר בעיירה קטנה בגליציה שבפולין בשנת 1918, אחרי גמר מלחמת העולם הראשונה, כשהגייסות האוקראינים התנפלו על היהודים והרגו מהם מאות, ביניהם את כל משפחתו, וכל זה ראה מעל עץ תות גבוה שעמד בחצר. הוא קשר את עצמו לעץ שלא יפול אם ירדם במשך הלילה אחרי יומיים על העץ ירד וברח דרך

הרי הקרפטים הקרובים להונגריה. בהונגריה נדד במשך שנתיים עד שהגיע לוושרהלי, שם קיבל אותו סוחר תבואה לעבודה. הוא היה בחור גבוה וחזק וגם פיקח. לאט לאט התקדם מסבל למחסנאי, וממחסנאי לאחראי על כל העסק. לסוחר הנ"ל היו רק שתי בנות ולא עבר זמן רב והתפתח רומן בין הפליט הצעיר והיפהפה לבין בתו של ה"בוס". בניגוד לרומנים רגילים, זה לא נגמר בטראגדיה, להיפך, כולם היו מאושרים כשהבחור המוכשר והנאמן ביקש מהאב רשות לשאת את בתו. אמנם היא הייתה מבית די מתבולל וכמעט לא ידעה כלום מיהדות, והוא ממשפחה חסידית וגם בעצמו תלמיד חכם, אך הכלה קיבלה על עצמה לנהל בית מסורתי. כך הוא חי שם כבר 20 שנה, אחרי פטירת הורי אישתו הוא ירש את העסק והיום הוא יהודי אמיד בעל משפחה מכובדת, יש להם בת שעכשיו עומדת לפני בחינת בגרות ובן שבקרוב יהיה בר מצוה. כל זה למדתי ממנו בדרך מבית הכנסת לביתו.

הוא היה ממש מאושר שבחברה המתבוללת, דוברת ההונגרית שלו, מצא מישהו שאיתו הוא יכול לדבר "מאמע לושין". בבית קיבלו אותי יפה. בחור יהודי בבגדי צבא שמראים על השכלה, וגם הופעה חיצונית לא רעה. הבת היתה גבוהה בלונדינית ויפה, הבן גם גבוה מכפי גילו ומגושם, כולם נתחבבו עלי ממבט ראשון. בליתי ליל שבת נפלא בחברתם וזה היה השתחררות מהסיוט של שלושת חודשי אימונים. קיבלתי מהם הזמנה קבועה לכל זמני החופשה שלי. במשך כל החודשים האלה לא קיבלתי רשות לעזוב את העיר, כך לא יכולת לבקר בבית הורי, כתבתי מכתבים וגם קיבלתי הרבה, כולם כתבו לי, גם אווה דושינסקי לפעמים כמה שורות סתמיות. אז הגעתי למצב שהשתחררתי ממנה, ומחשבותי כבר לא הסתובבו סביב בחורה אחת. כל ניצחון חדש בחברה הרחיק אותי יותר ויותר ממנה. ממש חיפשתי לעצמי הוכחות, שאני שווה משהו וחוץ מאווה יש עוד אחרות בעולם.

בינתיים גייסו את כל הבחורים הרוטניים מן הקרפטים, שאך לפני זמן מה הוחזר השטח להונגריה בעזרת הגרמנים. גם למחנה שלנו הגיעה קבוצה גדולה של "רוטנים". הצרה היתה שהם לא ידעו לדבר רק אוקראינית (השפה שלהם). היו ביניהם כמה יהודים וכשהמפקדים ראו אותי מדבר איתם יידיש, עשו אותי למתורגמן. אני אמרתי את הפקודות בידיש והם תירגמו את זה לאוקראינית. כמובן רק בהתחלה, יותר מאוחר למדו כולם קצת הונגרית. בינתיים הייתי צריך להשתתף איתם באימונים ומכיוון שלא היו לי דרגות, כינו אותי בתואר "מדריך". וכך עשיתי טירונות מספר שתיים. מזלי היה שהסגן שוהאייך הלך יחד עם הצוערים לעיר סגד, לנהל להם את קורס הקצינים.

אז קיבלתי את חופשתי הראשונה למשך שלושה ימים. הגעתי בערב למאקו ובבית היה שמח, צחוק ודמע בערבוביה. אמא ז"ל בכתה על שרזיתי מאוד ועל מה שעבר עלי, אבא ז"ל היה גאה שיש לו בן גדול, יפה ואלגנטי, בבגדי קצינים. בשנות המלחמה 1914-1918 גם הוא היה חייל והשווה את עצמו אלי. עיניו נצצו משמחה וגם

אחיותי הגיעו חיש מהר והיה שמח. כולם היו מאוכזבים כשאמרתי שאני רוצה לצאת לפגוש חברים, אבל לא יכולתי להתגבר על עצמי, להיות מרחק רחוב מאווה ולא לראות אותה? איפה כל הנדרים וחרמות שקיבלתי עלי? לא להתחיל מחדש את דרך הייסורים עם אווה. אכן יש דבר יותר חזק מהרצון ומהשכל ומכל חישוב ראציונאלי.

תוך דקות ספורות הייתי על יד ביתם (גרו בקומה שניה) ורק שרקתי את שריקת הסימן שלנו וכבר הופיעו בחלון היא ואמא שלה. למרות השעה המאוחרת היא ירדה וטיילנו זמן רב ביחד. הכל התחיל מחדש, האהבה , הריב, הידידות (מצידה) והקינאה (מצידי) ובכל זאת היו אלה ימי חופשה יפים. שנינו ידענו שהקשר בינינו ייפסק רק כשאחד משנינו יתחתן. ואז הצהרתי לה, שכל זמן שהיא לא התחתנה עם אחר, אני גם לא אתחתן. ידעתי על כל השידוכים שמציעים לה ורעדתי שמא אחד מהבחורים ימצא חן בעיניה. מזלי שיחק לי שאווה הייתה מטבעה ביקורתית, וקשה היה למצוא בחור עם כל הדרישות שלה.

הצער של משפחתה היה גדול כי בינתיים אחיה מטס עלה לארץ ישראל וגם אווה הגיעה לפירקה. ואם היתה מתחתנת היתה רוזי נני (אמא שלה) יכולה להתחתן. היא הייתה מאד יפה והיתה מאוד מבוקשת. הפונפדרים הפעילו לחץ על אווה ללא הועיל, פונפדר בוז'י נני אמרה אז "תראו בסוף היא תתחתן עם יוסי, אליו היא כבר התרגלה". זה היה הסיכוי היחיד, במציאות לא התקדמתי אצלה כלום וכשנסעתי חזרה מהחופשה התחשלה בי מחדש ההחלטה לשכוח אותה בכל מחיר ולא להיות קשור לחלום שלא נתגשם זה הרבה שנים.

הוזמנתי לגרוב לבר מצוה של בנם. היה זה משהו מפואר באולם עם תזמורת ומקושט, עם קהל מוזמנים משמנה וסלתה של יהודי העיר וגם מחוצה לה. בין האורחים היתה משפחת וייס, מסגד. גברת וייס וגברת גרוב היו אחיות, ולהם שתי בנות, אחת כבת עשרים, ואחת כבת 17. הכרתי אותן כבר בהתחלת קבלת הפנים, כי התברר שחברי למחלקה שגם הוא היה נוכח שם, מאורס לבת הבכירה של משפחת וייס. התיישבנו על יד שולחן אחד ותוך חצי שעה נהינו לידידים בלב ונפש ותיכננו חופשות משותפות עם חברי ואיתן בסגד. הייתי בשל להרפתקה חדשה, ובחופשה הראשונה שביליתי אצלם בסגד, נהיינו אננה וויס ואני חברים טובים וכששירתתי בשנה הבאה במחנה צבאי שבסגד, היה לי בית פתוח שיכולתי ללכת שמה בכל עת.

ואז ביום אביבי אחד בסביבת פורים קוראים לי לשער, יש לי אורחים. ביקשתי רשות לצאת עד הערב ולהפתעתי קיבלתי את הפס. בשער חיכתה לי הפתעה הרבה יותר גדולה. אחותי רבקה (Mancu) עמדה שם עם גבר טוב פנים, חייכני, לא גבוה אבל בכל זאת מרשים. היא הציגה אותו, נא להכיר את ארוסי, בומי ניימן, עם שמחה בלב וחיוך גדול הצגתי את עצמי, והלכנו לטייל. אז שמעתי את כל הסיפור, את

השתלשלות העניינים ביניהם עד האירוסין, שהיה בלילה הקודם. הוא רצה מאד להכיר אותי, כי אחותי סיפרה עלי ניסים ונפלאות, ואת הנס הזה רצה במו עיניו לראות. תוך שעות ספורות נהיינו חברים טובים. אני הייתי אסיר תודה כלפיו, כי ראיתי אהבה אמיתית בינו לבין אחותי. ועוד יותר בגלל הכאב והצער שהוריד מלב הורי. את אהבתי הגדולה שהרגשתי כלפי אחותי רבקה העברתי אליו גם כן. ברגע שבומי (החתן) הלך להביא כמה כוסות שתייה, סיפרה לי אחותי שחסר מהנדוניה שהובטח הסכום נכבד ואבא ז"ל אובד עצות, אמרתי לה שלא היא ולא אבא לא יעשו לעצמם דאגות, אני אתן מחסכונותי את הכסף שחסר. אמרתי איפא פינקס החיסכון שלי ונתתי לה יפוי כוח להוציא כסף.

בפברואר הגיעו הטירונים החדשים למחנה, ומכיוון שלא היתה לי שום דרגה הכניסו אותי, יחד עם יתר היהודים, שרידי מחלקת קורס הקצינים, לאימוני טירונות בפעם השלישית, כולל אימונים מפרכים וטירטורים. הפעם היה לי תפקיד של מדריך. בין הטירונים היתה שוב מחלקה שלימה של אוקראינים, מהשטחים שהונגריה קיבלה בחזרה מצ'כיה, בקרפטים, והיו ביניהם כעשרה יהודים. ושוב מינו אותי למתורגמן ולמדריך אני מסרתי את הפקודות ביידיש ליהודים והם תירגמו אותן לאוקראינית. האימונים היו מפרכים עדיין היה לי התפקיד של מפקד חוליית החבלנים ומאות פעמים היינו מתרגלים אותו תירגול מסוכן, אבל לא היה הלחץ של הסגן האנטישמי. קיבלתי חופשות בערבים ולפעמים גם ממוצאי שבת עד יום שני בבוקר, ובמקרים האלה נסעתי הביתה למאקו. בבית עשו כבר את כל ההכנות לחתונה. טוב היה לראות את הורי מאושרים בגלל נשואיה של רבקה, שקיבלה חתן מצוין, וגם בגללי שסוף סוף לא הייתי אסיר במחנה כקודם. את השבתות ניצלתי תמיד להיות יחד עם אווה. היינו שוב חברים טובים בלי כל התחייבות מצידה. לא יכולתי להינתק לגמרי ממנה, ובעיקר כשהייתי בבית הייתי תחת כפייה נפשית פסיכולוגית והייתי מוכרח לראותה לפני שעשיתי דבר מה בבית הורי. לאמא ז"ל כאב שהיא יותר חשובה לי מבית הורי. היא פחדה שמא עוד הפעם אכנס למצב ללא מוצא כמו שהיה לפני שנתיים.

והאמת היא שבנסיעתי בחזרה למחנה, נשאר בפי איזה טעם תפל מפגישותי עם אווה. ההרגשה היתה שאני מבזבז זמני ללא תכלית, ובגללה אני מפסיד סיכויים אחרים. ניסיתי להינתק, והיו לי כמה רומנים קצרים ויפים כמו לכל בני גילי. אבל זה רק עד שהגעתי עוד הפעם למאקו. שלמה המלך כבר אמר "מים רבים לא יוכלו לכבות את אש האהבה" ואני הרגשתי את זה על גופי ובשרי.

לסבלותי בצבא בא קץ פתאומי. פעם באמצע האימונים בא המפקד וראה את חוליית החבלנים בפעולתם. הוא הזמין אותי אליו על יד המכונית שלו ושיבח את הפעולות שביצענו. עוד עמדתי שם כשהדליק את המכונית כדי לנסוע ואני

שמעתי קול משונה במנוע. ואז עצרתי אותו, ואמרתי שאת המאייד במנוע צריכים תיכף לכוון, אחרת זה מסוכן. הוא הסתכל עלי בהשתוממות ואני אמרתי לו, שאני מכיר את המכונית שלו, טיפלתי בה הרבה פעמים בגרג' של איצקוביץ בבקשצבא. פתחתי את המכסה ועם מברג סידרתי תוך כמה דקות את הפגם. הוא התפלא על זריזותי ורשם את שמי. עוד באותו יום אחרי הצהרים הזמין אותי הסמל אליו, ונתן לי צו תנועה חפשית כדי ללכת לביתו של רב סרן דלאוליו ולטפל במכוניתו. מאותו יום נהייתי נהגו הפרטי, עד לפעולה הצבאית כשהוציא את כל הגדוד מהמחנה בוושרהלי לגבול הרומני במרחק של כ- 80 קילומטרים. היו אלה ימים יפים, לקחתי את אשת המפקד כמה פעמים לסגד והיו לי הרבה הזדמנויות לבוא למאקו עם מכונית מבריקה ויפה ולהשוויץ בפני הבנות ובעיקר כמובן בפני אווה.

ואז פרץ הסיכסוך בין הונגריה לרומניה. הגרמנים תמכו בהחזרת רובה של טראנסילוניה להונגריה, שהיתה בת בריתה היחידה באירופה, ומכיוון שכל מה שגרמניה קבעה בשנת 1940 היה כמעט ודאי שיקויים, הונגריה התכוננה בכל אופן למלחמה, והגדוד שלנו קיבל פקודה לזוז לכיוון הגבול הרומני הקרוב. ברגע האחרון נודע לנו שאנו זזים והספקתי למסור בטלפון דרך משפחת גרוב שאנו עוזבים את העיר בשעה 12:00 ויוצאים למלחמה. לא היה זמן להיפרד מההורים כי הרכבת ממאקו היתה מגיעה בשעה 1:00 אחרי הצהרים. כל הגדוד עמד בכיכר העיר וראש העיר בירך אותנו, והיו עוד כמה נאומים, פתאום ירד מבול עלינו ונרטבנו עד לשד עצמותינו. אני בתור חבלן ראשי עמדתי בראש הכיתה, הייתי עמוס כמו פרד, היה עלי הציוד האישי על גבי, מסביב למותני שישה מטעני חבלה, ארבעה רימוני עשן, מימיה וכידון, על כתפי היתה מכונת יריה עטופה בשק עור ועוד תרמיל צד מלא אוכל ואביזרים. כל נשי החיילים והמשפחות עמדו מסביב כי רוב החיילים היו מהסביבה, רק ממני לא בא אף אחד להיפרד. אז ראיתי את דיטא גרוב דוחפת אנשים כדי להגיע אלי, קיבלתי ממנה נשיקת פרידה חמה ואנו התחלנו לזוז.

ברגע זה שמעתי קול צעקה עזה "יוסי בני". אמא שלי הגיעה עם הרכבת של שעה 1:00 והספיקה לתפוס אותנו בוושארהלי. היא רצה ממחלקה למחלקה. כשראיתי אותה, ביקשתי ממפקדי רשות לצאת מהשורה להיפרד מאמי והוא הרשה לי ללכת בסוף השורה עם אמי. צעקתי לאמי אבל היא לא הכירה אותי בכובע פלדה עם כל הציוד שעלי. כמעט שהתעלפה כשהכירה אותי. "המשא הזה הרבה אפילו לסוס, מה העמיסו עליך?" אני לא יכולתי לצאת מהשורה והיא באה על ידי, כמעט רצה עם הרגליים הכואבות שלה וכל הזמן, היא נותנת עצות ומתפללת לשלומי. לא עזרה כל בקשתי שתחזור, הרבה נשי חיילים ליוו אותנו כברת דרך ארוכה אבל לאט לאט חזרו, בסוף נותרה רק אמא. התחננתי שתחזור, עוד מעט חושך ואיך תחזור הביתה אך ללא הועיל. ואז הגענו לקטע כביש שקוע שהיה מכוסה מים בגובה חצי מטר. המפקד

הכניס אותנו למים שהגיעו עד הברכיים ואז נשארה אמא בכביש, לבדה בדמדומי הערב. עוד מאות מטרים של הליכה, ליוו אותי צעקותיה וברכותיה "יברכך ה' וישמרך".

מצב רוחי העגום, נתעגם עוד יותר. העייפות והפחד מפני הבאות שברו את רוחי. היה מדובר שלמחרת בבוקר אנו צריכים להגיע לגבול ותיכף ניכנס לקרב עם הרומנים. למזלנו, עד שהגענו למקום המיועד, הסכימו הרומנים לנהל משא ומתן עם הונגריה על החזרת חלק מטרנסילווניה, וכך היה לנו כעין נופש של כמה שבועות בקירבת הגבול. מפקד הגדוד ניצל את הזמן ושלח אותי עם מכוניתו כמה פעמים לוושרהלי, כיוון שאישתו עמדה ללדת כל יום. כך היתה לי הזדמנות לנסוע בדרכי למאקו, ופגשתי את אווה. היא לא התרגשה בגללי, למרות שהיהודים התנהגו כלפי כאילו הייתי גיבור. מקרה אחד הביא אותי עם האוטו לטוטקומלוש, הגורל הפגיש אותי עם קטי קליינמן (אהבתי הראשונה) שהייתה אז כבר נשואה, והתפתחה לאישה יפהפיה ונחמדה. מצב שנינו היה קצת עגום בהתחלה, אבל אחרי כן נרגענו והיינו שוב שני הצעירים שהתאהבו זה בזה ודיברנו בכעין נוסטלגיה על הזמנים ההם. הזמינה אותי לביתה לארוחת צהרים ורק בשעות הערב המאוחרות נסעתי בחזרה לגדוד עם הרגשה נעימה ובהחלטה שלא לחזור לבקר אצלה יותר, למה "להקיץ נרדמים". אבל ימי הנופש הגיעו לקיצם בבת אחת. הגדוד קיבל פקודה שכל יהודי שיש לו רשיון נהיגה יועבר לגדוד תובלה לסגד, היתר מועברים לגדודי עבודה שמתארגנים עכשיו. לא ידעתי אם לשמוח או לפחד, כי לי היה רשיון נהיגה וקיבלתי צו תנועה לסגד.

זה היה גדוד תובלה של משאיות כבדות (10 טון) ואני קיבלתי משאית למרות שרשיוני היה רק על טקסי. בימים ההם התכוננו ההונגרים לפלוש לטראנסילווניה ועלינו היה להביא להם את האספקה. תוך כמה ימים של אימונים הייתי נהג טוב גם על המשאית. יצאנו לדרך לצפון הונגריה, שם עמדנו לעבור את הגבול בבוא הפקודה. בלילה הראשון נכשלתי. 22 המכוניות נעמדו למנוחת לילה ביער. המפקד (שהיה שונא ישראל) העמיד אותי לשמירה בלילה משעה 1:00 עד השעה 3:00 הערתי את חברי והוא אומר, בסדר, אני יורד כבר (ישנו במכונית) אני הייתי בטוח שהוא יורד, ומכיוון שהייתי מאוד עייף אחרי יום נהיגה באוטו שלא הייתי רגיל אליו, השענתי את הרובה על גלגל המכונה ועליתי למכוניתי לישון. בבוקר מעירים אותי, מביאים אותי לפני המפקד ושם אני שומע שהרס"ר מצא את הרובה מושען על הגלגל בלי כל שמירה. זה שבא אחרי לשמירה נרדם מחדש, וכך תפס הרס"ר את הרובה. הוא קבע שיעמיד אותי למשפט צבאי, כי במצב חרום (עמדה לפרוץ מלחמה) עזבתי את נשקי ואת המכוניות בלי שמירה. דבר ראשון אסר עלי לעזוב את המכונה אף לרגע וכשנגיע לאיזה מחנה יסגור אותי אחרי מנעול ובריח.

עברו כמה ימים עד שקיבלנו את הפקודה לנוע, ומכיוון שלא היה לי מחליף ציוו עלי לנהוג כאילו לא קרה כלום.

לעבור את הגבול לא היה קשור בשום פעולה מלחמתית, כבר חתמו על זה הסכם, ומכיוון שרוב תושבי האיזורים שעברנו היו תושבים הונגרים, קיבלו אותנו בפרחים ובשמחה. שונה היה המצב אצל יהודי האזור, הרגשות שלהם היו מאד מעורבים. מצד אחד מבחינת השפה והקשרים המשפחתיים הישנים שמחו שהם מתאחדים שוב עם הונגריה, אבל מבחינת העתיד היהודי היו התחזיות קודרות מאוד. הונגריה הייתה גרורה של גרמניה מתוך רצון ורומניה נתקשרה לגרמניה רק מתוך אונס. למרות שהאינטליגנציה הרומנית היתה גם כן אנטישמית. בכל זאת ברומניה היו יכולים הכל לסדר עם כסף. קצת שלמונים אפילו בדרג הכי גבוה, היה לפעמים יכול לעזור להציל יהודים, לעומת ההונגרים שהיו שונאי ישראל בלי פשרות.

זה היה שבת בבוקר כשעברנו את הגבול, ובערך בשעה 9:00 היגענו לעיר טשנד (Tasnad). עצרנו למנוחה אחרי נהיגה כל הלילה, דבר ראשון שראיתי, היה יהודים בבגדי שבת, חסידים הולכים לבית הכנסת. כולם הלכו להתרחץ ולנוח, אבל לי לא נתן מנוחה שאני בקרבת בית כנסת ולא אלך להתפלל. הלכתי אחרי היהודים ואחרי כמה מאות מטרים נכנסתי לבית כנסת חסידי כולם נבהלו כשראו חייל הונגרי. הם ידעו שיהודי הונגריה משרתים רק בגדודי עבודה ואיך זה שיהודי כמוני יהיה חייל ממש. עמדו בסוף קריאת התורה ופתאום רץ אלי הרב ומחבק ומנשק אותי וקורא בשמי. אני לא היכרתיו, הוא היה בן עירי שמואל גרינברג, היה בגילי ולמדנו יחד בחדר ובישיבה, הוא לקח את בתו של הרב הזקן של טשנד (Tasnad) לאישה. בגלל זקנו הסבוך לא היכרתיו. השמחה היתה גדולה והזמין אותי לבוא אליו לקידוש לביתו שלא היה רחוק. מיהר להתפלל והלכתי איתו. כבר סיפרנו את כל הסיפורים ונזכרנו בכל הזיכרונות של ילדותנו, ואכלנו בדיוק את הטשולנט כשאני שומע ברמקול שמחפשים את החייל יוסף קליין. רצתי החוצה והאוטו של המפקד עמד לפני. "איך היעזת לברוח בעת מסע צבאי מן היחידה שלך"? לפני שעה קיבלנו צו לזוז הלאה ובגללך כל השיירה התעכבה? כשהגעתי למקום חניית המכוניות התנפלו עלי יתר החיילים וקיבלתי מכות נמרצות, כי ביגללי קבלו ריתוק למכוניות בכל מקום חניה. לו היתה להם ברירה, היו מורידים אותי מן האוטו והיו מכניסים אותי לבית סוהר, אבל לא היה להם נהג מחליף וכך המשכתי איתם כאוב ופצוע.

לא עזר להם שום דבר, כי בכל כפר ובכל עיר שעברנו, ונחנו לכמה שעות, רצתי לחפש יהודים, ועברתי את תהליך "כיבוש טרנסילווניה" בלי תקרית נוספת. קבעו את הבסיס שלנו במחנה צבאי בעיר בסטרצא ומשם יצאנו להוביל אספקה ליחידות המפוזרות בכל רחבי שטח הכיבוש החדש.

נשארנו בעיר הזאת כחודשיים. כאלפיים יהודים חיו בעיר ההררית הזאת, מפוחדים מן הצבא ההונגרי הכובש. נתקבלתי מן היום הראשון בחברה, נכנסתי רק למיגדניה יהודית שהיתה מלאה מפה לפה עם צעירים וצעירות יהודיים וביקשתי משהו חלבי לאכול ונודע שאני יהודי, התיישבו לשולחני הרבה צעירים ושאלו על מצב היהודים בהונגריה ועל הסיכויים שלהם לעתיד. קיבלו אותי לחברה ומאותו יום לא השתעממתי אף רגע בעיר הזאת. היו לי הזמנות לכל ערב פנוי. הייתי מעורה בחיי הנוער שהיה רובו ככולו ציוני, ואירגון צעירי המזרחי היה החזק ביניהם. שם במועדון שלהם ביליתי הרבה מזמני החופשי.

הייתי רחוק ממאקו ומאווה, ולא היו לי הרבה מעצורים פשוט נהניתי מן החיים. את האספקה לקחנו כרגיל למקומות מרוחקים. בבוקר יצאו כמה מכונות קיבלנו כסף לדמי אש"ל ואני כמעט לא הצטרכתי להוציא כסף, לאורך דרך נסיעתנו, כמעט בכל כפר שיהודים היו גרים שם (ואיפה לא גרו?!) קשרתי קשרים עם יהודים, ותמיד נכנסתי לאיזה בית יהודי ושתיתי כוס קפה, או אכלתי ארוחת צהריים.

קיבלתי הצעות נישואים לרוב אבל אני לא יכולתי לחשוב על נישואים ראשית היה לפני שנה וחצי בצבא, שנית בזמנים האלו לא יכול היה יהודי להתפרנס ועתידו בתור יהודי לא היה ורוד. כבר שמענו אז על מעשי הגרמנים. חיינו עדיין בגן עדן של שוטים, טמנו את ראשינו בחול, כדי לא לראות איך נחרב המרכז היהודי הגדול באירופה. עשיתי חיים, היית רק בן 24 ובהונגריה זה לא נחשב לגיל מבוגר. הסיסמה הייתה אכול ושתה כי מחר תמות. זה היה גם הקו המנחה באותם הזמנים, בחיים שלי. לא התקשרתי לאף אחד וגם לא לאף אחת, כי לא היה שום טעם בקשרים, היום אני כאן ומחר זורקים אותי למקום נידח אחר, אם לא לבית סוהר כי האיום במשפט צבאי היה עוד תלוי מעל ראשי. כך עבר עלי הקייץ של שנת 1940.

ערב ראש השנה ביקשתי מהמפקד רשות להישאר במחנה כדי לא לחלל את החג ושאוכל ללכת לבית הכנסת. "ברוב טובו" נתן לי נסיעה קצרה עד ססרגן (Szaszegen), מרחק כ-60 קילומטר, כדי שאוכל לחזור מוקדם אחרי הצהרים, וכרגיל "שטן מקטרג בשעת הסכנה", התעכבה הפריקה עד ממש לפנות ערב. החלטתי יהיה מה שיהיה אני נשאר במקום, הולך לבית הכנסת ורק אחר כך אחזור לבסטרצה למחנה שלנו. היה אחרי מנחה כשהגעתי לבית הכנסת, כמו בכל מקום גם כאן נדהמו היהודים לראות חייל הונגרי בבית הכנסת ועוד שאני יהודי. באותם הזמנים היו כבר היהודים במחנה עבודה, לעבודת כפייה. ניגש אלי הגבאי ושאלני אם אני מסכים לקבל הזמנה אצל ראש הקהילה לארוחת ערב של חג. הסכמתי וניגש אלי יהודי מגולח ומציג עצמו בשם קליין. תיכף חיפשנו אולי אנו קרובים, אבל לא מצאנו שום דבר של קירבת דם, חוץ מן השמות שלנו.

הגענו לביתו, אני חושב, יותר נכון להגיד לארמון. מצאנו שולחן ערוך בטוב טעם, כסף, קריסטלים ופורצלן לא חסר על השולחן. קיבלה אותי בעלת הבית, אשה בשנותיה הארבעים ובתה בת שמונה עשרה. אדון קליין הציג אותי ואני תיכף ראיתי שקשה לה לדבר בשפה ההונגרית, התחלתי לדבר איתם יידיש, זה לא היה קל להם להבין שבחור הונגרי יודע לדבר יידיש, הם חשבו שכל יהודי הונגריה הם מתבוללים. בעל הבית עשה קידוש, אחרי כן לקח מחזור להראות לו איך עושים הקידוש בליל החג. ניצלתי את ההזדמנות והשווצתי. סגרתי את המחזור ואמרתי את הקידוש בעל פה ובניגון המסורתי. זה מצא חן בעיניהם, וקיבלו אותי ביתר שמחה ובהתלהבות. הם ראו בי בחור, אחד משלהם. לקח לי שעות עד שסיפרתי על עצמי, על כל הקורות שעברו עלי, וממש הרגשתי שהם אוהבים אותי. בעיקר האמא רצתה עוד לשמוע סיפורי הרפתקאותי ורק כשפתאום כבה שעון השבת נוכחתי לדעת ששעת חצות כבר עברה. היה עלי עוד לנסוע בחזרה כששים קילומטרים, הייתי צריך להבטיח להם שכל חופש שיהיה לי אבלה בסרגן ואהיה אורחם. לבשתי את המעיל הצבאי שלי והרגשתי שהוא כבד מדי. ניגשה אלי החדרנית היהודיה הצעירה ואמרה לי בבישנות, הכנתי לך קצת "צידה לדרך".

מאותו היום השתדלתי לקבל את כל הנסיעות שעברו דרך סרגן ותמיד קפצתי אל הקליינים. בלכתי תמיד מצאתי חבילת עוגות "צידה לדרך" בכיס מעילי.

בחודש אוקטובר הועברה היחידה שלי לסרגן וזה היה כאילו אני בבית. ביום ראשון אחד לבשתי את בגדי הייצוג שלי, מכנסיים שחורים עם פס אדום וז'קט צבאי מגברדין (הייתי זכאי ללבוש אותם בגלל תעודת הבגרות שלי) והלכתי אל משפחת קליין לארוחת צהריים. כשראו את בגדי, הייתי צריך להסביר להם, שזה זכותו של מי שגמר בית ספר גבוה ללבוש בגדי קצינים, ואפילו שלא היתה לי דרגה. קרני עלתה בעיניהם והאמא שאלה אותי למה אני לא לוקח את בתה סימי לטיול. סימי למדה בשנתה האחרונה בגימנסיה, בת שמונה עשרה קצת רזה אבל די נחמדה, עד אז לא חשבתי עליה כעל בחורה, אבל היתה בה רעננות הנעורים וחן. לא היתה לי שום מחשבה להתחתן, היה גם טעם נוסף שלא חשבתי על סימי בתור אובייקט לנישואים. משפחת קליין הייתה עשירה מאוד. היו להם יערות, ומנסרות לניסור עצים ומחסן גדול לעצים. סימי הייתה ילדה מפונקת ורצינית, בניגוד לי שהייתי מחושל מכל הבחינות, אידאליסט, שאהב לבוא ללכת בלי כל התחיבויות. אהבתי לטייל איתה ונהיינו במשך השבועות חברים. פעם שאלה אותי גברת קליין, מה אני חושב לעשות אחרי שחרורי מהצבא? עניתי, שחלומי לעלות לארץ ישראל ושם אולי אעסוק במכונאות. היא שאלה למה אני לא לומד, הלא אוכל להיות אינטלקטואל? היא עוד לא הבינה שבהונגריה סגור הכל בפני היהודים. סיפרתי לה את הבדיחה, שיהודים צחקו על צרות עצמם בבדיחות כאלה. יהודי עשיר בהונגריה רוצה לחתן את בתו, באים שדכנים ומציעים את הבחורים הטובים

ביותר בהונגריה ואף אחד לא טוב בעיני האב, בסוף בא שדכן מפורסם ואומר לאב: אני אציע לך שידוך שלא תוכל להתנגד לו בשום אופן. בחור בן 27 בחור גבוה, יפה, אתלטי ממשפחה מפורסמת ועורך דין. האב קם בכעס ואומר לשדכן, אתה יודע שאני לא מתקמץ עם הנדוניה של בתי, בעד כספי הרב שאתן, הייתי בטוח שתביא לי לפחות נגר או סנדלר, מה אני אעשה עם עורך דין בימים כאלה?" האם הבינה את המשל ואת הנמשל.

האמת היתה, שבקצה העיניים שלי פזלתי עדיין כלפי אווה. התכתבנו כל הזמן, אני כתבתי מכתבים ארוכים, היא שורות ספורות סתמיות. בינתים היכרתי משפחה אחרת בעיר, שהיו קרובים לגיסי אביגדור בלוי ז"ל, משפחת שרייבר, הוזמנתי אליהם לשבת אחת ונישארתי תקוע אצלם. אהבה של ממש היתה ביני ובין המשפחה הזאת. יהודים אינטליגנטים, אויברלנדרים, בית מן הסוג של בית הורי. פשטות וטוב לב היתה דרכם, ממש אימצו אותי. מאז חילקתי זמני בין שתי המשפחות. החיים שלי התנהלו בין טוב, לרע, בין אושר ויגון. לפעמים חשבתי כמה טוב לי ואז נפלתי, "מאיגרא רמא לבירא עמיקתא". כשחזרתי יום יום למחנה חשבתי תמיד, "היום איזו צרה מחכה לי?" חייתי בשני עולמות, השפלה בצבא ויוקרה כשיצאתי מהמחנה.

כדאי להשלים גם את קורות משפחת קליין ושרייבר, הם ניספו כולם בשואה. רק הבן של משפחת קליין נשאר בחיים, פגשתי אותו במחנה הריכוז במטהאוזן ב-1945, הוא הכיר אותי, איך יכולתי להכירו? הוא היה בשנת 1940 ילד. עזרתי לו כפי שיכולתי, והתקיימה אצלו גם האימרה "שלח לחמך על פני המים".

בהתחלת 1941 היתה חתונה אצל דודי ר' חיים שיינברגר, הבת השלישית התחתנה (אולגה), ומכיוון שזה היה לא רחוק, כי סטמר גם בחבל טראנסילווניה, קיבלתי חופשה של יומיים ונסעתי לחתונה. אני לא רוצה להרחיב את הדיבור על העושר והפאר שראיתי בחתונה זאת. החתן קלרמן דז'ו מוורד (Nagyvarad), היה בחור טוב ומתאים לכלה שהיתה הנחמדה בין שלוש בנות שיינברגר. השמחה היתה במעונם, לא חסרו הכליזמרים הבדחנים והרקדנים. "שירת הברבור" של יהדות טרנסילווניה.

נתידדתי מאוד עם בן דודי יוסי שיינברגר, שהיה מבוגר ממני בכמה שנים וחיפש שידוך לעצמו. בדרך אגב סיפרתי לו על משפחת קליין בסטרגן, ועל הבת סימה. אחרי שהסברתי שבשבילי היא לא באה בחשבון בגלל הטעמים שמניתי למעלה, הוא ביקשני להציע להם, אותו. אחרי כמה שבועות נפגשו וכבר כמעט היה מסודר בין ההורים (שניהם היו מיליונרים) הכל, ואז נעלמה סימה מן הבית בגלל התנגדותה לשידוך.

בעת ההיא כבר חזרה היחידה שלי להונגריה הישנה, לעיר סגד במרחק 30 קילומטר מעירי מאקו. קיבלתי מסימה מכתבים מלאים תוכחות איך יכולתי לעשות לה את

זה? אם אני לא רציתי בה, לא הייתי צריך להביא לה בחור כה מבוגר ממנה? אבל המרחק מסרגן (300 ק"מ) עשה את שלו, לאט לאט נתמעטו המכתבים וכל זה היה אינטרמצו, כעין פסק זמן בחיי.

חזרתי מהר לשיגרה, העבירו אותי בתור מכונאי רכב לסדנה של היחידה, וחיי נכנסו לשלב חדש. בסגד היו לי הרבה משפחות מכירים, בעיקר משפחת וייס שאותם הכרתי עוד ממשפחת גרוב בוושרהלי. את הערבים החופשיים ביליתי אצלם. תמיד התקבצה אצלם חברה. הבנות עלו תמיד במספר על הבנים, כי אז היה כמעט כל הנוער היהודי מעל לגיל 20 היו מגויסים לגדודי עבודה הרחק מביתם. אפילו לא ידעתי איזה בן מזל אני שאני נהנה עדיין מחופש תנועה. לפעמים קיבלתי חופשה מיום ששי עד יום ראשון, ואז נסעתי הביתה. הסתכלו עלי כעל פלא. עדיין בצבא?

פגישותי עם אווה היו כמו מימים ימימה. נהנינו אחד מהשני, ויהודי העיר חשבו אותנו לבני זוג קבוע. רק אני ידעתי כמה זה רחוק מהאמת. אווה סיפרה לי על כל הפגישות שהיו לה לשם שידוך, וצחקנו יחד על סיפוריה. שידוך אחד נתבטל, בגלל שהבחור אמר על ראש ממשלת בריטניה, במקום צרציל צורציל (זה מראה על חוסר אינטליגנציה), בחור אחד נפסל בגלל שמשקפיו היו מחוזקים בחוט תפירה. אמרתי לה שאני בטוח שבסופו של דבר אני אקח אותה לאישה, כי אם יש שני אנשים שאחד יודע מה הוא רוצה, והשני לא, תמיד מתקיים רצונו של בעל הרצון החזק. ואני רציתי בה בכל מאודי. בעצם היא הייתה מסכנה מאוד. מצד אחד דחפו בה כל המשפחה להתחתן, מצד שני לא היה עם מי. הבחורים הצעירים והבריאים היו מגוייסים, נשארו רק הסוג ב'-ים והסוג ג'-ים והיא לא יכלה להתפשר. לפעמים הרגשתי כלפיה כעין "שמחה לאיד" כלומר: אם לי אין, גם לה לא יהיה. גם לקחתי לפעמים קצת נקמה. היו בעיר המון בנות מהחוג שלנו, ששמחו לצאת עמי, ועשיתי כל שביכולתי שאווה תשמע על הרפתקאותי.

יחידת התחזוקה שלי בסגד הפכה פתאום למשהו חשוב מאוד, התרחבה מאוד בפקודת הגרמנים. בקיץ 1941 כבשו הגרמנים את יוגוסלביה, ועשרות אלפי כלי רכב גרמניים עברו בעיר סגד, והמוסך שלנו היה צריך לעשות את כל התיקונים למכונות שלהם. פתאום נהייתי אדם חשוב במוסך. הייתי היחידי שדיבר גרמנית ולכן מינו אותי למתורגמן. אסור היה להם לדעת שאני יהודי, ונאלצתי לפעמים ללוות את הקצינים הגרמנים לבילויהם ולהרפתקאותיהם. היה לי הרבה זמן חופשי. לפעמים כשגברו עלי הגעגועים לראות את הורי ואת הבנות במאקו, קפצתי מיד אחרי הצהריים לרכבת, וברכבת של הערב חזרתי לסגד. היו אלו הימים היפים האחרונים בתקופה הזאת של חיי. הורי, שאחרי נשואי אחותי רבקה, נשמו לרווחה, התחילו בפרנסה חדשה שסיפקה להם כל צרכם. הדוד שלי בעיר ארד שברומניה, אירום ארנולד (בעלה של

אמי ננ), שלח אלינו עם גוי שגר ע"י נהר הגבול "מרוש" נרתיקי זהב לסיגריות למכירה. יהודים, שהוציאו את כל כספם מן העסקים שלהם שנילקחו מהם ע"י חוקי הממשלה הנאצית, שמחו להשקיע כספם בזהב וכך פרחו עסקיו של אבא. והדאגה הזאת ירד מראשי. אמנם אחי גאבי היה עדיין בבית, ועשה כל שביכולתו לעזור, אבל תמיד הרגשתי עצמי אחראי לשלומם של ההורים. (במציאות עשה גאבי הרבה יותר ממני עבורם, אבל בצורה "לא איכפתית").

יום אחד מזמין אותי המפקד ושואל אותי, מה עשית לפני שמונה חודשים, שעכשיו מעמידים אותך לפני בית דין צבאי"? ההאשמה היתה גדולה, התובע עשה כמיטב יכולתו, לעשות מזה עניין של "בגידה יהודית בעת מצב מלחמה". סיפרתי למפקד את מה שקרה בעת חניית היחידה, בדרך לטרנסילווניה בשנה שעברה. הוא היה אדם ליברלי וגם היה זקוק לי. הוא הפעיל את השפעתו וקיבלתי רק חודשיים מאסר. וגם זה היה די נוח. בבוקר מוקדם בא מישהו מהמוסך לקחתני לעבודה ורק בערב הלכתי לישון בבית הסוהר. הצרה היתה רק, שלא יכולתי לנסוע הביתה למאקו. רק בטלפון דיברתי עם גבי והוא סיפר שאבא סובל מפרוסטטה (לא ידעתי אז מה זה) וצריכים לקחת אותו לניתוח לבודפשט. הייתי מבוהל, כי במשך שבועיים לא קיבלתי שום הודעה מבני המשפחה.

ביום האשון אחד הייתי תורן במוסך, הייתי לגמרי לבד כי כל החיילים יצאו לחופשה, ופתאום אני מרגיש בחילה חזקה ומתחיל לרעוד מקור באמצע יום קייץ חם. כנראה שאיבדתי את הכרתי, וכך מצא אותי הסמל שבא לביקורת. קדחתי מחום, הוא הזמין תיכף אמבולנס צבאי והכניס אותי לבית החולים הצבאי הגדול שהיה בעיר. עשו לי בדיקות מהירות וקבעו שיש לי "טיפוס המעיים". העבירו אותי למחלקה סגורה למחלות מדבקות. את הימים הראשונים למחלתי אני לא זוכר כי קדחתי כל הזמן, אני רק זוכר את חלומות הביעותים שהיו לי ובחלומי ראיתי שאבא שלי נפטר ומחכים לי ללוויה. כששבה אלי הכרתי, היתה בקשתי למטפלת להביא לי גלויה לכתוב הביתה ולשאול על שלום אבא.

עכשיו קצת על התנאים בבית חולים סגור זה. הייתי מנותק מהעולם, לבדי בחדר ורק את זוג המטפלים ראיתי במשך חודשיים. זוג הונגרים זה היו בעל ואישה באמצע שנות חייהם. היו אלה סדיסטים ממש. כשנודע להם שאני יהודי, ממש התעללו בי. חוץ ממה שסיפרו זוועות על מה שיהודים עשו ומה שיעשו להם בבוא הזמן הפחידו אותי. בקשר למחלתי, מה שאמרו היה בערך זה: "ממחלה זאת רק אחד מאלף יוצא חי, אתה לא מפסיד הרבה כי את כל היהודים ישמידו בין כה וכה בקרוב". את מנת האוכל פשוט גנבו ממני. במשך חודשיים לא אכלתי כלום רק שלוש פעמים ביום ספל תה עם קצת סוכר וטיפת רום בתוכו. מיום ליום

נחלשתי וכמעט שלא יכולתי לזוז בכוחות עצמי. ביקורת של רופאים היתה רק פעם בשבוע. פחדתי להתלונן, המטפלים היו יכולים בקלות לנקום בי ואפילו להרוג אותי, והיו מגדירים את זה מיתה טבעית.

בבית לא ידעו איפה אני, כי מעולם לא נשלחו הגלויות ששלחתי ע"י המטפלים. החום שלי היה כל הזמן גבוה וטיפול לא קיבלתי. בסוף ראיתי שאם יימשכו העניינים כך אני אמות. סיכנתי את עצמי, וכשבאו הרופאים לביקור בפעם הבאה התלוננתי שמרעיבים אותי, שאני מנותק מן העולם יותר מחודשיים, ושאיני מקבל שום טיפול בכל הזמן הזה. הרופאים הסתכלו אחד על השני, ובסוף רשמו לי דיאטה של מרקים וכל מיני מאכלים קלים, ורופא אחד ביקש ממני את כתובת הורי במאקו. כנראה שהוא הודיע להם על מצבי, כי אחרי שני ימים קיבלתי מכתב מאבא, שבו הוא מספר שעבר ניתוח קל והוא כבר מחלים בבית ושהם מאד מודאגים ממצב בריאותי. זה נתן בי כעין זריקה, לרצות לחיות. ועוד הפתעה לאותו יום, המטפלת המרשעת מודיעה לי שיש לי מבקרים, אבל הם צריכים להישאר מחוץ לגדר ורק דרך החלון המסורג אני יכול לראות אותם. כל החודשים הללו אסור היה לי להתרחץ (את כל הגוף) ולהתגלח. לפי פקודת המטפלים ניגשתי לחלון וראיתי את האורחים. היתה שם אווה ואמא שלה ועוד דודה, ועוד מישהו שלא הכרתי. על מראה פני ועל צורתי החיצונית הייתי יכול ללמוד מהתגובה שראיתי על פני אורחי, זוועה ורחמנות כלפי מיסכן שאין לו כבר שום סיכוי לחיות. והם לא היו רחוקים מהאמת. המטפלים רצו להמיתני, בזה הייתי בטוח. וכל היום בהיותי לבדי תכננתי איך להפר את תוכניתם. לא היה לי במה להתגונן.

במשך הזמן התחלתי להרגיש כאבים בתחתית הגב, אבל הייתי בטוח שזה בא מרוב שכיבה על הגב. התחלתי לרמות במדידת החום, שמתי את המודד חום הפוך, שלא יראה חום גבוה. ובביקור הבא של הרופא אמרתי לו שאין לי כבר חום, והרופא הרשה לי לאכול אוכל מוצק. לאט לאט התחילו לחזור אלי כוחותי, ובביקורו השני של הרופא נרשמתי להישלח לבית הבראה. למחרת הצטרכתי לעמוד למסדר חולים צבאי של בית החולים (עמדתי על רגלי בקושי) וקיבלתי שיחרור מבית חולים וחופשת בית בת שבועיים.

אחרי שכולם התפזרו הלכתי באיטיות לכיוון השער, ובחוץ התיישבתי על הארץ על יד תחנת החשמלית, וכל הזמן פחדתי שאם יראו את מצבי יחזירו אותי לבית חולים. חומי היה גבוה ורגלי לא נשאו אותי. שני אנשים עזרו לי (חייל מסכן) לעלות לחשמלית, ואחרים הכניסו אותי לרכבת הנוסעת למאקו. מצבי היה בכי רע. בין הנוסעים היו גם יהודים מכירים והם דאגו לי עד שהגעתי לבית הורי. אמא כמעט התעלפה כשראתה אותי. הושכבתי במיטה והוזמן רופא.

ד״ר רוטנשטיין היה יְהודי שהתפלל בבית הכנסת שלנו, והיה רופא המשפחה כבר הרבה שנים. ראיתי על פניו שנבהל כשראה אותי, לא הייתי במצב טוב רעדתי וקדחתי ומשקלי לא עלה על 40 קילו. סיפרתי לו על השתלשלות המחלה ואת הטיפול (אי טיפול) שקיבלתי והתלוננתי על כאבים בצד הימני התחתון של הגב הוא בדק אותי באופן יסודי. היה לו חשד שיש לי דלקת קרום הריאות. הוא הכניס מחט לבית הצלעות ושאב נוזלים מתחת לקרום הריאות. הוא דרש שיכניסו אותי תיכף לבית החולים האוניברסיטאי בסגד, שם יש פרופסורים מפורסמים ואולי הם יצליחו להציל אותי. הורי לא היו יכולים לבוא איתי כי אבא ז״ל היה חולה, אחרי ניתוח של פרוסטטה, כך אחותי הגדולה, רחל לקחה אותי לסגד. בבית החולים לא רצו לקבל אותי מכיוון שהייתי בצבא סדיר, אבל ביקשנו שיקבלו אותי לא בתור חייל אלא באופן פרטי זאת אומרת שאנו נשלם בעד האישפוז. בקושי הצלחתי להתקבל אלא שהתעלפתי מכאבים ומחולשה ולא היתה להם ברירה אלא להכניס אותי למחלקה הפנימית. אחרי בדיקה יסודית קבעו מה שד״ר רוטנשטיין כבר איבחן, שיש לי דלקת קרום הריאות עם מוגלה. התחילו הטיפולים, קיבלתי רפואת פלא המצאה חדשה שקראו לה ״אולטראספטיל״ (Ultrasptil) זה היה משהו חדש ועם זה ריפאו כל מיני אילוחים.

שלושה ימים קיבלתי את האולטראספטיל ביום ובלילה ללא כל תוצאות. החולשה שלי והחום גברו מיום ליום. לא היה לי למי להתלונן. מהבית לא רצו לבוא, כי פחדו שיבקשו כסף למפרע (מה שלא היה להורי) ואולי יעבירו אותי לבית חולים צבאי. רק קרובת משפחה שעבדה בעיר סגד, הנצ׳ ווייס, ביקרה אותי כל יום לכמה דקות.

הייתי אבוד, ידעתי שקיצי מתקרב משעה לשעה. היתה שם רופאה מתלמדת (סטזרית) גינגית, צעירה ויפה שהיתה מטפלת בי והייתה בתורנות בלילה, היא ניגשה לפעמים למיטתי ולה סיפרתי את הפחדים וההרגשות שלי. ממנה נודע לי שעושים עלי ניסויים ברפואה החדשה הזאת (אולטראספטיל) לנסות אם תרפא את הדלקת ואת האילוחים. מדבריה הבנתי שהיא לא מאמינה בזה.

אחרי שלחצתי עליה, נתנה לי עצה, כי זה הסיכוי האחרון שאשאר בחיים, אם למחרת בבוקר יעשו לי ניתוח דחוף כדי להוציא את המוגלה שהצטברה מתחת לצלעותי. היא, כאילו תשאיר את תיקי בטעות למרגלות מיטתי, ובבוקר מוקדם, לפני ביקור הרופאים, אעבור ברגל לאגף הכירורגיה עם התיק הרפואי ואגיד שם שנשלחתי לניתוח דחוף. קיבלתי את עצתה, רק אחרי שהתוודעה לי שהיא יהודיה, ורק בגלל המצב היא מעמידה פנים כנוצריה. אמרה לי את הפסוק ״שמע ישראל״...

ובבוקר התגנבתי ממיטתי ועברתי לכירורגיה, שם היה פרופסור ווידקוביץ המפורסם בעולם, המנתח הראשי. שאלתי איפה חדר הניתוחים, ניגשתי שמה, נשכתבי על עגלת

חולים ושמתי את תיקי על ביטני. השעה הייתה עוד מוקדמת, כך שכבתי שם שעה ארוכה עד שאנשי המחלקה הגיעו. שאלו אותי מי הביא אותי לשם, ואמרתי שהביאו אותי מהמחלקה הפנימית לניתוח דחוף בקרום הריאות. כשהפרופסור הגיע, הייתי הראשון שהכניסו לחדר הניתוח. הפרופסור צרח "איפה הרופא הפנימי המטפל בו"? איך משאירים בן אדם גוסס לבד לפני דלת חדר ניתוח?" בינתיים התכוננו לניתוח. לפי הוראות הפרופסור לא הרדימו אותי, כי הייתי חלש מאוד ומהרדמה לא הייתי מתעורר לעולם. לעומת זאת השקו אותי עם בקבוק שלם של קוניאק, וזה טישטש אותי לגמרי אבל לא עד כדי כך שלא אראה ולא ארגיש הכל. קיבלתי שתי זריקות ענקיות בשתי שוקי, מזה התעלפתי קצת, אחרי כן השיבו אותי על שולחן הניתוחים. בישיבה עשו את הניתוח עם הרדמה מקומית. אלף מחטים נדקרו בי עד שקיללתי את היום בו נולדתי וזה היה רק ההכנה. כיסו את ראשי עם סדין כדי שלא אוכל לראות, אבל ראיתי הכל, את סכין הניתוח בידי הפרופסור כשמתחיל לחתוך בבשר החי ואחרי כן שאג הפרופסור "איפה המספריים הגדולים?" ניגש עם כלי מאיים גדול אל גבי וחתך את שתי צלעותי. זו היתה הרגשה של מות "בזעיר אנפין", הצצתי לצד דרך הסדין וראיתי איך שהפרופסור מתכסה עם דם ומוגלה שהשפריץ עליו מגבי. הוא קילל קללה עסיסית ושמעתיו אומר "אתפלא אם יישאר בחיים". נדמה לי שבמצב הזה התעלפתי, והכרתי חזרה אלי רק אחרי יותר מיום שלם. אז שכבתי כבר במחלקה ועל יד מיטתי ישבו שלוש בנות ממכירותי, שידעו שאני חולה אבל לא ידעו על מצבי הנואש. פתאום נכנסה אמי ז"ל עם דמעות על פניה.

הנצי וייס שבאה לבקר אותי כרגיל מצאה אותי תיכף אחרי הניתוח במצב של עילפון, והאחות אמרה לה שכמעט אין לי סיכויים לחיות. היא מיהרה לטלפן למאקו ש"יוסי גוסס" ושיבוא מהר מישהו מהמשפחה. כשראתה אמא אותי עטוף מראש ועד רגל ניבהלה, אבל כשראתה אותי משוחח עם הבנות, נחה דעתה. היא אמרה לי שזו הרפואה הטובה ביותר שלי "שיבואו מבקרות, תיכף תהיה בריא".

ההבראה לא באה מהר, וחודשים רבים עוד שכבתי בבית חולים. בינתיים חיפש אותי הצבא והעבירו אותי לבית חולים צבאי להחלמה הסופית. היו לי הרבה מבקרים, ובאחד הביקורים שמעתי באקראי את פירי אשת בן דודי יוסי קליין הגדול אומרת למירצ'ו גיסתה, בדרכן החוצה מבית החולים "גם מזה לא יהיה יותר בנאדם". האמנתי לה, אבל רצית לנסות לשנות את גורלי.

בינואר 1942 קיבלתי חופש הבראה לפני שיחרורי מהצבא ונסעתי הביתה למאקו, נתמך על מקל טיול עם גוף ופנים רזים וחיוורים בלי שערות בראש, הכל נשר לי, הייתי מסכן אמיתי. כולם ריחמו עלי, רובם לא הכירוני "הזה אתה"?! שאלו. לאן נעלם הבחור מלא המרץ והעליזות שתמיד חיפש הרפתקאות וצחוק? הספק היה גדול בליבי.

בעיקר בליבי! הדופק שלי לא היה בסדר והיה אסור לי להתאמץ. רציתי להתגבר ולאט לאט הרגשתי יותר ויותר חיוניות ורצון חיים. אווה באה תמיד לבקרני, אבל זה היה ביקור של חבר מסכן, שלא יפה לנטשו בנפול עליו כל עולמו. ציפיתי ממנה ליותר מזה, אבל הבנתי אותה. לפני שחליתי היו לה הרבה ספיקות במה שנוגע לקשרים איתי, אין פלא שלא נתנה שום סיכוי לבחור חולה שאין לו כלום (מכל הבחינות) להציע לה. אמנם גם מצבה לא היה משופר, בחורה בת 21, יתומה עם מעט כסף, כשכל הבחורים הבריאים שיכולים לבוא בחשבון בשבילה, מגוייסים, ונשלחו בגדודי עבודה לאוקראינה. למה יכלה לצפות? לו הייתי בריא, הייתי מנסה עוד פעם לכבוש את ליבה. אבל במצבי ויתרתי מראש.

מצבי בפרט ומצב כל היהודים בכלל, בהונגריה בשנת 1942, היה ללא שום עתיד. את הגברים מגיל 18 עד גיל 50 גייסו למחנות עבודה. עד גיל 40 נשלחו כולם לאוקראינה שברוסיה. 150 אלף, פאר הנוער היהודי בהונגריה שמהם לא חזר כמעט אף אחד.

זו היתה צורה אחת של השמדה ללא עקבות, של העם היהודי. אמנם הגרמנים המציאו את המושג "אירופה נקיה מיהודים" אבל כל עמי אירופה השתתפו בביצוע ההשמדה. חלקם בפועל, חלקם באי מתן מקלט לעם המחפש מחסה וביטחון. ההונגרים היו החרוצים ביותר בין כל העמים שונאי ישראל, הם עבדו שעות נוספות כדי להראות תוצאות להיטלר, להימלר, ולאייכמן ימח שמם. בבית נשארו רק הנשים, הזקנים והילדים והחולים מאד כמוני.

אמא שמרה עלי ופיטמה אותי 24 שעות ביום וכבר אחרי חודש בבית התחלתי לחזור לאיתני. הנוער שבכל זאת נשאר בעיר (בעיקר בנות) באו לביתנו קודם למטרת ביקור חולים, יותר מאוחר נהיה ביתנו, מקום שכולם ניפגשים. הורי קיבלו את זה בשמחה, ראשית שיצאתי מעט מאוד מן הבית ע"י זה, שנית כי החברה עזרה לי להתגבר על דיכאון נפשי שהיה לי בהתחלה ולקבל בחזרה את החיוניות שהיתה בי כל ימי חיי. אווה היתה גם בין הבאים, אבל עשיתי כל מאמץ להראות לה שאחרות רוצות אותי. לא הערכתי את עצמי יותר מדי וכשהיתה לי הצלחה אצל הבנות, תמיד הורדתי את הגורם לזה. שלא היו בחורים בגיל נישואים (הייתי אז בן 25) ובכלל התבזבז כל היופי של הצעירות של העיר לריק.

כשאני כותב את זה אחרי כל כך הרבה שנים אני רואה לפני עיני את יהודי העיר מאקו באותו שנה, ללא תוחלת וללא תקווה. שואלים היום, למה לא התנגדתם? למה לא התקוממתם? מי היה מתקומם, הילדים, הנשים, והזקנים? הגויים עבדו בעורמה טיפין טיפין הוציאו את כל מי שהיה עלול להיות גורם להתקוממות. אני מניח, שאפילו אם כל הנוער היה בבית, לא היו מתקוממים. היו מאחריהם שנים של השפלה ושל

נישול, ללא פרנסה. אכלו מהיד אל הפה. איבדו לאט את בטחונם העצמי ואת התקווה לעתיד.

עמים גדולים מזויינים, מכף רגל ועד ראש, התקפלו לפני הגרמנים כמו צבא של "מריונטים", איזה סיכוי היה יכול להיות להתקוממות יהודית? האנשים התפרנסו ממה שבא ליד. אחי התחיל לגדל ארנבות "אנגורה" שמשערותיהן טוו חוטי אנגורה, ומזה סרגו סוודרים חמים מאוד, שנישלחו לחיילים שברוסיה כל העיר סרגה ומשבאתי הביתה גם אני נכנסתי לעבודה, הרחבנו את הלולים, הגדלנו את מספר הארנבות, שיפרנו את החוטים והתפרנסנו מזה לא רע. אחרים עבדו בכל מיני עבודות יצירה, שיכלו לבצע בבית, כי כל העסקים הועברו לידי גויים. היהודים מכרו מכל מה שהיה להם, בגדים, כלי בית, רהיטים ותכשיטים, כדי להתפרנס. רבים סבלו חרפת רעב ממש. לעבוד מחוץ לבית לא היה אפשרי בגלל שינאת הגוים כלפינו. נעלמו כל החברים הגויים של השנים הקודמות, הראשונים בין ראשי שונאי ישראל היו אלה שעבדו פעם אצל היהודים, או שיהודי עזר לו לעלות מן השפל בו חי ולהיות איש מלומד ומשכיל.

לחיים כאלה חזרתי, אחרי שבהדרגה התגברתי על חולשתי וכוחותי התחילו לחזור אלי. רציתי להצטיין, להשיג משהו, להצליח, כדי להראות שלמרות הנבואות השחורות של כמעט כולם, לגבי בריאותי, הם טעו. הצלחה אחת יכולתי לרשום לזכותי כמעט תיכף שעמדתי על רגלי והתחלתי להתהלך בלי מקל, היתה לי הצלחה אצל הבנות. כולם היו רעבות לחברת גבר, וגבר אין באופק. היו אלה 3 חודשים יפים ומהנים בשבילי. ההנאה הגדולה שלי הייתה הנקמה שנקמתי באווה עבור כל הדחיות שדחתה אותי. תמיד הייתי בחברת בנות יפות, והשתדלתי שהיא תראה אותי איתן. הכלל היה באותם הימים "חטוף ואכול כל עוד יש באפשרותך, כי העתיד הוא ללא תקווה". אווה גם באה אלינו ונפגשנו כמעט יום יום, ומצידה היתה רוצה להתמיד בחברות שלנו, אבל בלי התחייבות. לזה לא הסכמתי, אני אהבתי אותה, וחברות בין בן ובת יכולה להיות רק בהתחלת ההכרות, יותר מאוחר זה נהפך לאהבה או שהחברות נפסקת. היה זה יותר מחמש שנים שהייתי קשור אליה בשלשלאות ברזל של אהבה, והתפללתי שאוכל להינתק ממנה. לא הייתי צעיר כבר ובכל בת חיפשתי, אולי זו תעזור לי להינתק ולחוש בחזרה את הכבוד העצמי. היו אלה חודשים מהנים בשבילי וכמעט שכחתי שמחוץ למעגל הצר שלי, משתוללת מלחמה ומאות אלפים יהודים מושמדים. חיינו חיי שעה, חיינו "בגן עדן של שוטים".

אחרי שלושה חודשים של הבראה בבית קיבלתי צו התייצבות לצבא (עדיין לצבא התובלה ולא למחנה עבודה) פחדתי מההתיצבות כי ידעתי שלצבא ההונגרי יש מחסור גדול בנהגים ברוסיה, ואני הייתי חלש מכדי לנהוג טרקים כבדים, בנסיעות ארוכות.

הפצע בגבי אחרי הניתוח כמעט שנתרפא, אבל בשיפשוף חזק היתה כל סביבת הניתוח אדומה, והיתה נראית כפצע טרי ופתוח. להשתחרר לא היו לי סיכויים גדולים, אבל היתה בי האמונה שאיך שהוא אנצל הפעם. לא יכול להיות שהתהילים וה"תחינה" הרבה שאימי אומרת מהבוקר עד הערב, לא יתקבלו אצל הקדוש ברוך הוא.

בבוקר מוקדם יצאתי לתחנת הרכבת כשבידי תיבת העץ הצבאית שלי. היה עוד חושך. אימי ליוותה אותי כמה גושי בתים, וה"יברכך" שלה נשמע ברחוב הריק עוד הרבה זמן אחרי עזבי אותה. התחנה היתה מלאה באנשים שנסעו לסגד, עיר גדולה כ-30 ק"מ ממאקו, שם הייתי צריך להתייצב. פתאום ראיתי את קרובתי הנצי ווייס שעבדה בעיר סגד ויום יום נסעה לשם לעבודה. בחברת חברה יפה מאוד. ניגשתי אליהן, את הבחורה הכרתי כבר לפני זה אבל לא הוצגנו אחד בפני השני. איך יכולתי להיות מוצג לה? היא הייתה בת של רבה שבא לעיר אחרי מלחמת העולם הראשונה והשתקע בה. כל שלוש רגלים היו הולכים כל בני המשפחה לביתו לקידוש, ושם ראינו כבר אחד את השני ואפילו לא רק ראינו, אלא הסתכלנו תמיד אחד לעיני השני בלי להשפיל עיינים. היה ברור לי ששנינו מרגישים אותו הדבר ורק עובדת היותה בת של רבה, ואני בחור מודרני, מונעים מאיתנו להתקרב אחד לשני. וכאן היה האפשרות ברכבת, בצורה מקובלת לשבת אחד על יד השני ולשוחח.

שנינו היינו נרגשים והשתדלנו לדחוס למשך שעת הנסיעה את כל מה שהיה לנו לומר ולא יכולנו בגלל מצבנו החברתי. הנצ'י הקרובה נתיישבה במקום מרוחק והאפלה של טרם בוקר יצרה בינינו קירבה, שבמצב אחר לא היתה יכולה להיווצר. סיפרתי לה שאני עומד להתייצב לצבא ואני מקווה שאשתחרר. היא אמרה, שיכולה להעביר הודעה להורי, אם לא אשתחרר. וקבענו פגישה במסעדה הכשרה בשעות אחרי הצהריים. אם לא אבוא, סימן שלקחו אותי לצבא.

אצל הרופא הצבאי התלוננתי על חולשה ועל הפצע שעדיין היה פתוח בגבי. בלי הרבה מילים נתן לי דיחוי לשלושה חודשים ושיחרר אותי. כמובן ניגשתי למסעדת בלוי ונפגשתי עם לאה (זה לא שמה האמיתי) שנינו שמחנו על שיחרורי ועל האפשרות לבלות יחד אחרי צהריים אביבי אחד, בעיר שאין מכירים אותנו. ואכן נהנינו מאד ביחד והתקרבנו מאד למצב שמאפשר אהבה אמיתית ונקיה בין צעיר לצעירה, לולי המוסכמות, האוסרות עליה לדבר עם בחורים ואפילו שאני הייתי ממשפחה הכי מכובדת ועם הורים כמו שהיו לי. לא היינו חסידים, וזו היתה סיבה מספיקה למנוע משנינו אפשרות של שידוך או התקרבות יתרה. ניסינו להתקומם נגד זה, אבל שנינו ראינו את זה בעיניים פקוחות, וידענו שהתקרבותנו נידונה למוות טרם התחילה, מצידה וגם מצידי. ידיעה זאת לא מנעה להרגיש משיכה חזקה אחד כלפי השני.

חזרנו מאוחר בערב הביתה, השמחה בבית הורי היתה גדולה. שוב ניצלתי. הפתגם אומר "חיי שעה, נקרא גם לחיות", ולפי כלל זה חייתי את חיי בשנים שבאו אחרי זה. לחיות, ולנצל כל רגע שאני חי, כי הסוף בין וכה יהיה מר ומי יודע איפה ישיג אותי המוות. כזו היתה הרגשתי, אבל לצערי הרגשת השואה המתקרבת לא היתה הרגשת הכלל. היהודים בהונגריה חיו חיי "בת היענה", לא רצו לראות איך העולם מתמוטט מסביבם. לא למדו גזירה שווה ממה שקרה בגרמניה, באוסטריה בצ'כסולובקיה וכעת בפולניה. בכל המקומות הללו השמידו ומשמידים את היהודים. הכלל היה "אצלנו זה לא יכול לקרות". לשבת בשקט, לא למשוך הרבה תשומת לב, לחיות מן היד לפה, אולי ישכחו אותנו. ההונגרים התנהגו, יחסית ובהשוואה לגרמנים, בסדר. פה ושם תפסו סוחרים שעשו עסקים לא כשרים, לפי החוקים החדשים, ושלחו אותם למחנות שמהם לא חזרו לעולם.

את היהודים שלא היתה להם אזרחות הונגרית שלחו לפולניה, בצורה שרמזה לגירושים. בעת חיסול הגיטאות (אז גרשו את משפחת גרב עם הבת היפהפיה שלהם מהעיר הודמזוושרהלי), הנוער שהתבגר וגם המבוגרים יותר נלקחו לאט לאט למחנות עבודה ונשלחו לשדה הקרב, באוקראינה, לחפור חפירות מגן ולמות. מכל המשלוחים לא חזר אף אחד. וכל היהודים ישבו בבתיהם, לא זזים, לא מנסים להימלט, ואני מאשים את מנהיגי היהודים דאז. הם ידעו, אלפי פליטים יהודים פולניים התחבאו בבודפסט, ביניהם הרבי מבלז ז"ל. והם סיפרו את האמת על השמדת היהודים בשיטתיות, וועדי הקהילה הארצית השתיקו אותם וכך הרדימו את היהודים. לא צריכים לברוח, לא לנסות להתקומם, לנו זה לא יקרה. רוב המנהיגים הצילו את עורם, אבל ההמון הלך לטבח באשמתם. בשנות החמישים היה בארץ משפט קסטנר המפורסם (קסטנר היה ראש ועד היהודים בזמן השואה), שם הוכיחו שלמנהיגים היתה יד באסון שקרה ליהודי הונגריה, היו יכולים עוד באותן השנים להינצל, לברוח לרומניה, או להתחבא.

זה היה המצב במאקו כשקיבלתי את הארכה לשלשת החודשים לחיות. אמנם ניצלתי כל רגע של החודשים הללו ביום ובלילה. היה זה קייץ יפה. נסענו עם החברים כל יום לנהר מרוש להתרחץ, שיחקנו פוטבול ופינגפונג וגם עזרתי לגאבי אחי בשיווק צמר האנגורה שהוא יצר, עזרתי לאבא במכירות נרתיקי הזהב שהובריחו מארד שברומניה. לא חסרה פרנסה וגם, שעשועים לא חסרו. על כל בן בקהילתינו, היו מאה בנות, והבנים האלו היו גם כן אינוולידים כמוני. התגברתי על מחלתי לגמרי, וחייתי את כל רגע באושר, עם לאה ניפגשתי לעיתים קרובות, אף כי שנינו רצינו להימנע מזה. שנאנו את החשאיות, אבל הברירה לא היתה בידינו. ה"מה יאמרו" היה חזק יותר מאהבה, מחיבה ומן הקשר החזק שנוצר בינינו. באותו הזמן היו מטיילים בנים לומדי ישיבות עם בנות מעדתנו, אבל עם הבנות מהעדה החסידית היה אסור לנו ללכת. זה היה

שני עולמות למרות שלמדנו באותו "חדר" והבנות באותו בית ספר. לא קרה קשר נישואין בין האויברלנדר, ילידי מאקו לבין החסידים שמקרוב באו לגור במאקו. זו לא היה הרפתקאה לא מצידי ולא מצידה, לזה היינו יותר מדי רציניים.

מצבי היה קשה. בן 26 ואסרו עלי לחשוב אפילו על נשואים בגלל אי בהירות המצב, ובגלל חוסר פרנסה ועתיד. וכל יום עובר בלי תכלית, לא פלא שמחפשים תחליפים. אווה היתה גם אז הראשונה במעלה בתור "באה בחשבון" אבל כמה זמן אפשר לחכות ולקוות. גם לה היו הבעיות שלה.

בסוף החודש השלישי קיבלתי את הצו "הקריאה" לעיר זומבור, זה היה כבר לגדוד עבודה שבנה בדרום הונגריה שדה תעופה. אמא ז"ל הכינה לי תרמיל גב גדול עם שמיכה וכל האביזרים, נעלי עבודה כבדים, מעיל עור קצר וקסקט. במחנה קיבלו אותנו חיילים הונגרים, שהיו הנוגשים של היהודים. לכל גדוד עבודה היתה "מסגרת", שכללה שני קצינים ובערך 20 חיילים סוג ב', שנפסלו לשרות קרבי. בדרך כלל כולם היו שונאי ישראל, ובמידת שינאתם היה תלויי גורלם של יהודי הגדוד. היו גדודים בני מזל, שראש המסגרת היה טוב, שם היתה העבודה והחיים יותר נסבלים. כבר בשעה הראשונה לבואי פגשתי חבר ממחלקת התובלה שבצבא מנדל שאנ"י, שגם אותו העבירו לגדוד שלי, ותיכף התחברנו וקבענו מקום משכבנו זה על יד זה במחסן גדול שבו ישן כל הגדוד. יצאנו למחרת לעבודה, אני קיבלתי מריצה, הוא את ועבדנו כמה ימים בעבודת עפר ביחד. העבודה הייתה מפרכת, כפות ידינו היו מלאות בועות ולא עזרה שום מישחה או עטיפת היד בבד. ביום הרביעי אחרי העבודה, בעת המסדר מכריזים "כל מי שיש לו רישיון נהיגה, או שהוא מכונאי יצא מהשורה" הסתכלתי על מנדל שאני, ופסענו ביחד פסיעה קדימה. מזל שהיו אצלנו רשיונות הנהיגה, לאלה שלא היה איתם הרשיון לא האמינו. אותנו שלחו עוד באותו ערב הביתה, עם הערה, שבעוד כמה ימים נקבל צווי קריאה לצבא שזקוק מאוד לנהגים. חזרתי בשמחה למאקו. היה זה לפנות ערב ומן האוטובוס שהביאנו מן הרכבת עד מרכז העיר, הלכתי ברגל עם כל הפקלך על הגב לא בדרך הקצרה הביתה, אלא עם עקיפה, בתקווה שבעברי ע"י ביתם של אווה אפגוש אותה.

אותה לא ראיתי אבל מכירה שלי שטראוס פסי קראה לי מהצד השני של הרחוב "בוא אני רוצה להכיר לך קרובה שלי מהעיר סומבטהלי (Szombathely). והיא מציגה לי בחורה יפהפיה עם עינים כחולות יפות שכל כולה אומרת טעם ואצילות. התביישתי עם צורתי, נראיתי כסבל עמוס או כחמור שהעמיסו עליו ארון גדול. התנצלתי ורצתי הביתה.

לא הספקתי לספר סיפורי השתחררותי להורים וכבר לבשתי מיטב מחלצותי והלכתי לבקר את השטראוסים. זאת אומרת את האורחת ששמה היה איבי הופמן. כך זה התחיל,

והקורא יכול לתאר לעצמו שתוך כמה ימים ניצתתי באש שלא ידעתי מאז התחלת היכרותי לאווה. חשבתי שזהו זה. כבר לא דאגתי למצב העולם ולא לחוסר הפרנסה, ולא לזה שכל רגע יקראו לי לצבא, רציתי רק דבר אחד את איבי. הכל התאים המישפחות, הגיל, מצבנו החברתי והדתי. אבא שלה היה תלמיד חכם גדול, אחיה למדו בישיבות וגם הורי שמחו על המציאה שמצאתי. לא יותר מחודש עבר מאז היכרתיה, והכל היה ברור בינינו. היא חזרה לבית הוריה לדבר איתם, עם המלצת גברת שטראוס, אחות אביה. קיבלתי ממנה גלויה אחת ואחרי כן באה שתיקה של חודש, ואותי לקחו מחדש לגדוד העבודה, הפעם בעיר וואשרהלי 30 ק״מ ממאקו, ששם שירתתי את טירונות שלי בצבא לפני שלוש שנים.

היחס בגדוד הזה היה מאוד נוקשה ומשפיל כלפי היהודים. שמות גנאי ומכות היו דברים של יום יום וכמות העבודה שדרשו מכל אחד, היתה מעל ומעבר ליכולת האנושית. חיילי המסגרת התאכזרו אלינו, רק ליוצאי העיר האלש (Halas) היתה פרוטקציה, כי הסמל הראשון היה מאותה עיר ומשפחתו קיבלה שוחד בבית מהורי אנשים אלה. אני תפסתי תיכף את המצב והשתדלתי להיצמד לחמשת היהודים יוצאי האלש. הם קיבלו את העבודות הקלות, את האוכל המזין יותר ואת החופשים המעטים שנתנו ליהודים. שוב הפגישני הגורל עם מנדל שני. אחרי כמה ימים גם הוא הגיע לאותו גדוד עבודה, והיה מובן מאליו ששוב נהיה שותפים בכל כמו בפעם הקודמת. החברות והשותפות היתה הכרחית וגם משתלמת, אחד שמר על האינטרסים של השני. עבדנו יחד שמנו כתף יחד, ואחד לא ניצל את השני. התכסינו יחד בשמיכותינו, ואכלנו יחד מה שהיה לנו והתפתחה ידידות אמת, מה שיכול להיות רק בין גברים מאותו רקע. גם הוא היה בחור דתי, למד בישיבות, אבא תלמיד חכם וגם היינו באותו גיל. ועוד דבר שנינו רצינו בבוא היום לעלות לארץ. סיפרנו אחד לשני את קורות חיינו, אהבותינו ואכזבותינו. לשנינו היו בעיות, ואני סיפרתי לו על הקשר החזק שהיה לי עם איבי הופמן, שנסתיים כנראה, בלי לענות על מכתבי זה יותר מחודש, וכמה זה כואב לי. לעצתו, מחלתי על כבודי וכתבתי מכתב נרגש, ובין היתר כתבתי שאני מבין מהשתיקה שהוריה מתנגדים לשידוך שלא עבר את התהליך המקובל, דהיינו: שדכן, פגישת, הורים, עמידה על המקח על הנדוניה ועוד, ואילו אנו העזנו להתקרב אחד לשני בלי כל ההקדמות האלה ובאופן ספונטני. ואני לא יכול לשכוח אותה ולוותר עליה, בלי שאנסה את נסיוני ולכתוב את המכתב הזה. ביקשתי את הוריה שיתעניינו בי ובמשפחתי ויווכחו שאני ראוי לביתם.

כשאני מסתכל על הרגשות שלי באותם הימים באספקלריה של 40 שנה, אני יודע שאהבתי אליה היתה נסיון אחרון להיות קשור למישהו שאוכל לחשוב עליה בדרכי הלא נודע שכולנו עתידים ללכת בה.

דיברו בגדוד שנקבל קבוצות קבוצות חופשות קצרות, ואחרי כן נישלח לרוסיה,

שם לחמו ההונגרים נגד הרוסים לצד הגרמנים, על יד סטלינגרד שעל הנהר דון. הם היו זקוקים לעוד יהודים, לעבוד בעבודת חפירות בקווים הקדמיים. היהודים שנשלחו כבר לא היו בין החיים. הם מתו בכל מיני מיתות משונות, מקור, מרעב, ממחלות, סתם התעללות של החיילים ההונגרים, או מכדור רוסי או פגז בזמן עבודתם בקווים הקדמיים. ידענו שהתור שלנו מתקרב, ולא היו לנו תקוות ורודות על מה שמחכה לנו שם, ובכל כוחי רציתי להשתייך למישהי שאוכל לחשוב עליה ואולי גם היא תחשוב עלי. ידעתי שאין באפשרותי להתחתן, ואפילו לחשוב על נישואין בזמנים כאלה היה גובל בטירוף הדעת, כי כולנו היינו "נידונים למוות" בכוח אם אפילו כרגע לא בפועל. אבל לא יכולתי למנוע מעצמי לרצות, לחשוב על העתיד, שיהיה עתיד... את השנים היפות של שנות העשרים שלי איבדתי בצבא וכל הצרות "שהזמן גרמן" ועכשיו בגיל 25 לא פלא שרציתי לחלום, אווה נהיתה לי לחברה, אפשר להגיד כמו אחות, בשנים האלה, ובקשר אליה גמרתי עם התקוות, ואיבי היתה לעוגן ההצלה האחרון שלי לפני "כיבוי האורות".

יום אחד בחלוקת הדואר מגיע אלי מכתב. החותמת מסומבטהלי אבל הכתב לא כתב ידה של איבי. פתחתי בחיפזון. היה זה מכתב מאמא של איבי מכתב התנצלות בשם בתה, על שלא ענתה על מכתבי האחרון. בעלה, אבא של איבי נפטר ועכשיו יום אחד אחרי ה"שלושים" היא כותבת במקומה. היא יודעת מי אני, בתה סיפרה עלי רבות, והיא גם מכירה את משפחתי במאקו ואת משפחת אמי אנגלמן מבוניהד. ובכל לבה היא מסכימה שבעתיד ייקשר קשר ביני ובין בתה, אבל כרגע זאת שטות לדבר על יותר מקשר מכתבים. הלא אני בגדוד עבודה והעתיד מעורפל, הבת שלה היא רק בת עשרים ויש לה זמן, וגם אסור שבעת כזאת תהיה קשורה אלי. ובכל זאת כבוד הוא לה, שאני אוהב את בתה, ואם זה מן השמיים אז מי אנו שנעמוד נגד רצון השם. היה זה מכתב יפה מחניף וגם מסוייג, אבל האושר שלי הרקיע שחקים. לא לזמן ארוך.

למחרת ראיתי את חמשת החברים מהעיר הלאש מיסתודדים עם הרב סמל ההונגרי בן עירם, שאחרי שני הקצינים היה השליט בגדוד, ובהתקרבי שמעתי פיסות מילים על חופשה רצתי לחברי שאני מנדל, וסיפרתי לו שכנראה יצאו 40 איש לחופשה של 3 ימים וחמישה היהודים מהלאש יהיו ביניהם, יעצתי לו ששנינו ניצמד אליהם כדי שאנו גם נהיה בין מקבלי החופש. ואכן אחרי חצי שעה התחיל הסמל לעשות רשימות של 40 איש ואני הייתי על ידו וכבר רשם אותי ואת שנ"י תיכף אחרי חמשת בני העיר האלאש. אחרי השלמת הרשימה הכריז הסמל שמפקד הגדוד יבוא לבדוק את ציודנו לפני שניסע לחופשה. לשם כך יש לארוז את כל ציודנו, כולל שמיכות, וללבוש נעלים ומעיל, כי את הנעלים והמעילים הוא רוצה במיוחד לבדוק. תוך שניה תפשתי שנפלנו בפח, הבנתי את התרמית של הסמל וניסיתי ניסיון אחרון להינצל.

היה שם בחור בן עירי, גבירץ היה שמו, ולו היתה נעל קרועה שביקש יומיים לפני כן מן הסמל להחליפה במהירות החלפתי עמו נעליים ועמדתי במיסדר עם הנעליים הקרועות. הקצין פסל את אלה שלא היו להם מעילים טובים או נעליים טובות, לי לא שיחק המזל. הסמל הכיר את הנעליים שעל רגלי כנעליו של גבירץ ואמר "כיוון שרצית לרמות אותנו, עכשיו תיסע לרוסיה בנעלים האלה." "אכן נודע הדבר" שולחים אותנו להשלמת הגדוד שנשלח רק לפני שלושה חודשים לאוקראינה. פרוש הדבר, שבמשך שלושה חודשים מתו 40 איש מהגדוד שרוב אנשיו היו צעירים ממאקו והסביבה. אוי לנו, לאיזה גורל אנו מצפים. רק יותר מאוחר נודע לנו מה קרה לגדוד.

הם יצאו מוושרהלי בחודש אפריל 1942, עם 6 עגלות סוסים להובלת הקצינים וחיילי ה"מסגרת" וציודם. אחרי שבועיים הגיעו לקרפטים. הסוסים התקשו לסחוב את העגלות בעליות התלולות של הרי הקרפטים, שגובהם מגיע עד שלושת אלפים מטר, ואז הצטרכו היהודים לדחוף את העגלות בעליות ולעצור אותן בירידות התלולות. בהגיעם למעברי ההרים שעל גבול פולניה, התחילו הסוסים להתפגר מרוב עייפות ומאמץ, ובמקום כל סוס קשרו עשרה יהודים לכל עגלה, וכך נהפכו יהודים לסוסים. יותר מאוחר למדתי גם שהאדם חזק מהסוס. כי הסוס, כשהיה עייף בקור העז של מישורי רוסיה, נשכב על השלג וקפא מקור ונתפגר. האדם הלך עד שמת. אבל הבחורים האלה שנהפכו לסוסים למדו כלל נוסף. לא דין התנהגות "המסגרת" כלפיהם בהונגריה, כדין התנהגותם מעבר לגבול.

בפולניה התחילו ההתעללויות וההתאכזרויות. כניראה היתה להם פקודה לא להביא בחזרה יהודים חיים מרוסיה. היו גם סיפורים שהבטיחו לאנשי המסגרת שמי שיגמור את יהודי הגדוד, יחזירו אותם מן החזית להונגריה. סוף סוף גם הם היו בעלי משפחה ורצו מהר ככל האפשר לחזור אל משפחותיהם. לשם זה עשו את כל שביכלתם להשמיד אותם אחד אחד ובלי כל עקבות. המתים הראשונים היו ממכות. בהתחלה ניסו היהודים להתלונן על הקשיים והעייפות אבל אחרי שקיבלו מכות רצח שוב פחדו לפתוח פה, הם היו בידי "המסגרת" לשבט ולחסד. הרעב התחיל להציק להם. בדרך אכלו כל מיני ירקות שמצאו בשדות שלידם עברו ומזה קיבלו דיזנטריה. כמעט כולם מכרו את מעיליהם כבר בהתחלת הקייץ תמורת קצת חלב וביצים, ראשית, היו רעבים, שנית היה כבד לסחוב הכל על הגב ורצו להקל על עצמם. מסיבה זו מכרו יותר מאוחר גם את הסוודרים החמים, את התחתונים החמים שה"יידישה מאמעס" ונשיהם ארזו להם, "בנזיד עדשים". ברוסיה, בקיץ הימים חמים מאוד אבל הלילות קרים, וכך התחילו ההצטננויות ודלקת הראות שעשו בהם שמות. לקראת גורל זה הצטרכתי ללכת, כל זה נודע לנו רק אחרי המעשה.

עוד הצלחתי לצאת מן המחנה כאילו לקנות מצרכים חיוניים, אבל גם הצלחתי לטלפן מחנות השען היהודי ממול, למאקו ולהודיע להם שבשעה 1:00 מוציאים אותנו

ברכבת לרוסיה. לא חשבתי שמישהו עוד יצליח לבוא להיפרד. המרחק היה רק 30 ק"מ אבל היו רק שתי רכבות ליום. הציוד שלי היה לגמרי לא מתאים לרוסיה, ראשית הנעלים לא היו במצב טוב. השמיכה היחידה שלי היתה מספיקה רק לקייץ "הונגרי", תחתונים חמים בכלל לא היו לי והמעיל היה קצר ומעור בלי ביטנה חמה. על זה כבר לא יכולתי לעזור, "ותהלוכת האבל" שלנו יצאה ברגל לתחנת הרכבת. מזלי שיחק לי, בתחנה ציפו לרכבת 2 נשים ממאקו, וייס לאה נני ושטראוס אסתי נני, ואיתן שלחתי פריסות שלום אחרונות להורי וחברי, שמחתי שהיתה לי אפשרות לספר דרכם להורים את כל מה שהיה על ליבי. וגם הצלחתי למסור להם מכתב שכתבתי לאיבי בחיפזון, שיזרקו אותו בתיבת דאר.

העלו אותנו לקרון תוך מכות נימרצות. כאב לי הלב ששתי הנשים הטובות היו צריכות לראות בהשפלה שלנו. הדמעות זלגו מעיניהן, לשתיהן היו בנים בגדודי עבודה ברוסיה. הגויים הרבים שעמדו בתחנה ציחקקו ועודדו את אנשי המסגרת להתנהג ביהודים ביד קשה. חשבתי בליבי על דברי ירמיה הנביא, "גם עליכם יעבור כוס", ואיחלתי להם כל רע שבעולם. נידחסנו לתוך הקרון הצר בדיוק כשרכבת נוסעים נכנסה לתחנה. ופתאום אני שומע צעקות יוסי, יוסי קליין... והנה גאבי אחי עומד ממול הקרון ובידו חבילה. צעקתי אליו שיבוא מהצד השני של הקרון ש"המיסגרת" לא ירגיש בו. ואכן הצלחתי לקבל את החבילה וגם מסרתי לו צופן שיוכל לדעת ממכתבי שאכתוב איפה אני נמצא. לפי הצופן צריכים לקרוא את האות הראשונה והאחרונה בכל שורה ואז יצא שם המקום מאיפה שאני כותב (בצורה זו הצלחתי יותר מאוחר להודיע להורי על הימצאותי בעיר קייב שבאוקריינה ובעוד מקומות), ותוך דקה זזה הרכבת, והכל נשאר מאחורי ובעיקר התוכניות לעתיד, התקוות, והאהבות, נהייתי ל"עלה נידף", שכל רוח מצויה או לא מצויה יכולה להעיף אותו למרחקים בלי טעם ובלי תכלית. הטוב והרע, הצדיק והרשע, מתבשלים באותה הקדרה. היו איתנו יהודים משומדים, שהצלב לא עזר להם, ואלו סבלו עוד יותר. הם תמיד התרחקו מהיהודים והיו אפילו עוינים אותם, ועכשיו היו צריכים לחיות איתם כשהם מושפלים גם מצד הגויים וגם מצד היהודים. איזה צחוק של גורל.

התחנה הראשונה היתה פלאג'האזא (Felzgyaza), היה בינינו אחד מהעיר הזאת, שמו היה קליש, בחור צעיר שלא מזמן התחתן והיה מן הדתיים מאוד. כנראה הודיע לאישתו שאנחנו נעבור שם והיא חיכתה כבר משעות הצהרים. כשעצרנו קפץ קליש למטה, חיבק את אשתו הצעירה והיפה, לבושה באלגנטיות עם פאה בלונדינית על ראשה. לא הספיקו הרבה לדבר כשניגש אליה הסמל החדש ודחף אותה ונפלה לתוך הבוץ, ואת הבחור היכה מכות נימרצות. כולנו בכינו, אפילו קשי לב ביותר לא יכלו להתאפק. אם בהונגריה הם מתנהגים כך, מה מצפה לנו באוקראינה הרחוקה? הרגשנו שיש שינוי במעמדנו.

"המסגרת" החדשה, שכללה חוץ מהסמל השונא ישראל ממוצא גרמני, עוד ארבעה חיילים מזדקנים, לא פחות אנטישמיים, שהיו מלאים שנאה לגבי כל מה שקשור ביהודים. הם נבחרו לתפקידם בגלל שנאתם העיוורת הזאת. זאת נודע לנו כשהגענו למרכז האיזורי של גדודי העבודה, בעיר קוננסטמיקלוש, שם פגשנו 2 בחורים יהודים ששרתו באופן קבוע שם. הם סיפרו לנו על הזוועות שמצפות לנו באוקראינה. עמדנו במיסדר וציפינו להופעת המפקד שיבוא להיפרד מאיתנו. הוא היה בדרגת אלוף ואמר לנו "דברים כדורבנות". פתח בעיצוב האופי היהודי "אתם היהודים מוצצי הדם והלשד של העם ההונגרי. נשותיכם ואימותיכם הז... מפיצים בארץ הזאת את הפריצות. חובה קדושה שלנו להציל את האומה הזאת מנוכחותכם. אתם לא נשלחים לרוסיה להילחם ואפילו לא לעבוד, אלא להישמד. אתם תלכו על מנת לא להתראות" ולאנשי המיסגרת אמר "אתם תחזרו לכאן, אחרי שגמרתם עם אלה". לא היה לנו הרבה מה לצפות אחרי מילים אלו. החיילים של המיסגרת היו כולם אנשים פרימיטיביים ובלעו כל מילותיו של האלוף, וחשבו כל מילה ל"תורה מסיני".

וכך התחילה דרך היסורים שלנו.

פרק שלישי

לרוסיה ובחזרה.

לפני סוף שנת 1942 באמצע הלילה יצאה הרכבת הצבאית מבודפשט אל "הבלתי נודע", בכל הקרונות ישבו חיילים שיוצאים לחזית או שחוזרים לחזית אחרי חופשה קצרה או מחלה. לכל אחד היו מלווים, אלה שבכו, אלה שציחקקו, המון אנשים ונשים הצטופפו ברציף הצר. אצלם הפרידה הייתה גם חגיגה. רק הקרון שלנו בסוף היה סגור ומסוגר, חשוך ודומם.

מסכנים ועזובים הרגשנו עצמנו, נתונים לשבט ולחסד בידי "המיסגרת" ומכיוון שחסד לא ידעו מה זה, נשאר לנו רק השבט, והם השתמשו בהם ברגע שעברנו את מחנה הקליטה בעיר קונסנטמיקלוש. אסור היה לדבר בינינו, את החלונות עיממו, שלא נוכל לראות איפה אנו נמצאים. כבר ביום הראשון רצו להראות לנו את "היד החזקה" שתהיה מנת חלקנו בעתיד. פחד אמיתי נפל עלינו, הליווי שלנו היו חיילים פרימטיבים ואכזריים כמו שאיכר הונגרי מוסת יכול להיות. הפקודה שלהם כנראה היתה שרק מעבר לגבול ההונגרי-פולני מותר להם לעשות בנו כראות עיניהם, ובקושי התאפקו. כדבר ראשון הקטינו את מנת הלחם ומנת הקונסרבים שקיבלנו ביציאה לדרך. היינו המומים, אבל פחדנו לפצות פה, כי ידענו שהם מצפים למקרה שיותן להם להעניש אותנו באכזריות.

שני ימים נסענו עד שהגענו לקרפאטים, לאזור הגבול. עברנו הרים שהשלג נשאר עליהם אפילו בקייץ. התחלנו להרגיש טעם של קור, בזמן שבהונגריה זרחה עוד שמש סתווית חמה. ופתאום נפסק הדיבור ההונגרי בתחנות והחליפה אותו השפה הפולנית והגרמנית. הרכבת זחלה במעלה ההר וכבר יכולנו לראות את הנוף הנפלא כי אפשרו לנו להעלות את הווילונות. עולם לבן, חורף מסביב. כמה היינו יכולים ליהנות בנסיבות נורמאליות ממראה עינינו. ואילו בנו אחזה רעדה, גם מהקור וגם ממה שהעתיד מזמין לנו.

בתחנה קטנה בראש ההר, הפרידו את הקרון שלנו מן הרכבת, כנראה שהרכבת

היתתה יותר מדי ארוכה. מה נעשה במקום נידח זה? הסמל דואג שלא נשתעמם. עבדה שם קבוצת פולנים בכריתת עצים את העצים הכרותים גילגלו למטה עד הנחל בביקעה. הסמל התנדב, שארבעים היהודים שלו יורידו אותם במקומם. הייתה זו עבודה ללא טעם וללא מטרה, רק רשעות לשמה וכן הייתה להם אפשרות בפעם הראשונה להשתמש בפרגול עלינו. חשבנו שזמן "הפרגול" עבר עם סוף סחר העבדים, טעינו. הם היו אדונים על כוחנו על גופנו ועל חיינו. לא היו חייבים לדווח עלינו, או לתת למישהו דין וחשבון על המוות של אחד מאיתנו. עבדנו בערך שבוע במקום, אנשי המסגרת עשו חיים. נשים, שתייה לשכרה וכסף לא חסר להם. הם קיבלו עבור עבודתנו כסף מהקבלנים שכרתו את היער.

אחרי עבודה של שבוע היינו שבורים, והשמחה הייתה גדולה כשנודע לנו שלוקחים אותנו לסטרי, עיר בגליציה, שם נעבוד בבניית פסי רכבת. שום דבר לא יכול להיות יותר גרוע מעבודתנו הראשונה. כאן פגשנו את היהודים הראשונים בפולין. הם סיפרו לנו על הגירושים ועל מחנות ההשמדה, ולא רצינו להאמין להם. היהודים הללו היו מומחים להנחת האדנים למסילה ולהנחת הפסים, אנחנו נהינו הסבלים לסחוב את האדנים והפסים למרחקים עצומים תחת עיניהם הפקוחות של החיילים השומרים עלינו. היה שם גם "קרון נוע" שהיה יכול לעשות את עבודתנו של יום שלם תוך עשר דקות, אבל המטרה שלהם לא היתה להרוויח מעבודתנו אלא לשבור אותנו בגוף ובנפש.

מזלי היה שאני עם מנדל, שנינו היינו בשיא כוחנו והחלטנו שנתגבר על הכל ולא נתקומם על ההשפלה הגדולה ביותר. היה אחד בין התגבורת שלנו, בחור משכיל ולמרות שלמד משפטים והתכונן להיות עו"ד, לא עמדו לו עצביו ועל מכת פרגול הרים אבן. לא הספיק לזרוק את האבן, הנתפלו עליו יתר אנשי המישמר והיכוהו עד זוב דם מכל גופו ופניו. אחרי כן תלו אותו בידיים על עץ והשאירו אותו במצב כזה שעות ארוכות, אנו הצטרכנו להיות הצופים "למען ישמעו ויראו". הפחד שלנו גבר מיום ליום. אחרי קבורתו של העו"ד (ששמו שכחתי מאז).

נהיינו כולנו לאנשים אחרים, כאן ראינו רצח ראשון של יהודי, דמנו רתח, ומעצירת רוגזנו וכאבנו נהיינו חולים. לא דיברנו בינינו והשתדלנו למלא את משאלות סוהרינו. אבל זה היה רק "אבן בנדבך" שבירתנו הרוחנית.

שוב קיבלנו טרמפ לרכבת משא הנוסעת מזרחה לכיוון הדון, שם עמדה החזית בין הגרמנים והרוסים בתוך העיר סטלינגרד. הפעם נסענו יומיים, באיטיות אבל ברציפות. היינו כבר במזרחה של פולין בגבול אוקראינה. כאן קיבלנו התקפה מן האוויר והפצצות נפלו על פסי הרכבת, שיצאו מכלל שימוש. שם עמדנו על יד הפסים בגשם ובקור. המסגרת דאגו לעצמם ולקחו אותנו לכפר הקרוב ושכנו אותנו באסם

שמחזיקים בו תבן. הם השיגו לנו עבודה אצל איכרים. מנדל ואני קיבלנו עבודה אצל נפח שמפרזל סוסים. היתה זו עבודה טובה, ראשית גרנו בביקתה קטנה ע"י הנפחיה ולא היינו תחת עיניהם הפקוחות של החיילים שונאי ישראל, שנית, עבדנו בנאמנות והוא נתן לנו אוכל טוב. וגם חום היה במקום.

הגוי הזה סיפר לנו שיש עוד בכפר שתי משפחות יהודיות שהבנות משמשות את מועדון קציני ה"אס אס" SS. בלילה השלישי, כשישנו ע"י הנפחיה, דפקו בשעה מאוחרת בחלוננו. שאלנו בהונגרית מי שם? וענו לנו באידיש "יידישה מיידלאך" (בנות יהודיות) פתחנו את הדלת ולא הדלקנו את הנר אבל לאור הירח ראינו לפנינו שתי בנות יפהפיות, צעירות בנות 18 או 20, מלובשות בפרווה אלגנטית עם פנים מטופחות. הן פרצו בבכי וסיפרו את אומללותן. לפני חצי שנה גרשו את כל יהודי הסביבה, ורק הן נישארו בחיים, שעבדו עבור הSS (זה סימן של הנאצים הלוחמים, שעליהם הוטל להשמיד את היהודים), אותן בחרו הנאצים מן המשלוח האחרון, לשמש אותם. וכפרס נשארו שתי המשפחות בכפר, ועובדים כמשרתים ומשרתות אצלם. למרות שלא אמרו, הבנתי בדיוק מה תפקידן. בנות יהודיות ענוגות שעשו מהן פרוצות, בכל ליבי התקוממתי, תאוות רצח בערה בי. לא יכולנו לסבול את בכייתם ואת אומללותם, מזל שמאנדל שמר על קור רוח.

הבנות הציעו לנו לברוח, הן מכירות הדרך ליערות, צריכים להצטייד עם אוכל. היתה זאת תוכנית ילדותית. איפה לברוח, החורף כבר התחיל, ירד בלילה כבר השלג הראשון. התידדנו איתן, ונהיינו לחברים. אבל הן הרגישו שאנו לא יכולים לשכוח שהן משלמים בעד חייהן וחיי משפחותיהן במטבע לא מקובלת. שנינו היינו רעבים לליטוף ואהבת אישה, אבל לא יכולנו לשכוח להן את מה שעוללו להן. אוי ליהודים שצריכים לחיות בתנאים כאלה, המוות לא יכול להיות יותר גרוע. הן דחקו בנו לברוח כי כבר היתה בכפר ביקורת ממיפקדת האס-אס, מישהו הלשין על הקצינים. אבל אנחנו החלטנו עם שאני לא לכוון את ה"גורל", אנו שוחים עם הזרם לטוב, וחלילה לרעה. בוקר אחד עוד היה חושך, ואנו שומעים עגלות עוברות על יד ביקתתנו, וצועקים את שמנו בצעקות היסטריות הן צועקות "יוסי נמץ נקומה", שניקח נקמה. עברו כמה דקות שמענו מטר יריות מכיוון היער. וידענו שעוד כמה יהודים נשמדו באכזריות. בליבי היה שבר ואמרתי קדיש בשקט על הנשמות הטהורות האלו. "ממעמקים קראתיך ה"!!!

לא יכולתי להתגבר על הכאב ועל אי היכולת להתגונן ולעשות משהו נגד הרשעה החייתית הזאת. רציתי להתקומם, עמדתי להתפוצץ. מה פשענו שרודפים אותנו ככלבים את העכברושים. להם לפחות ישנם החורים שיכולים להתחבא. איפה נתחבא אנחנו? עכשיו הבנתי את צעקת דוד המלך בתהלים "למה ה' תעמוד מרחוק"? האמונה שלי

בטוב, התערערה. רק כח רצון עז, להישאר בחיים הצילני מלעשות משהו נימהר ובלתי מחושב.

למזלנו חיפשו את התגבורת, שאנו היינו האחרונים ומצאו אותנו בכפר נידח זה. השלגים התחילו לרדת והמצב בחזית היה קשה בשביל הצבא הגרמני וההונגרי, שעמדו בין נהר הדון ונהר הוולגה ולא יכלו להתקדם. סטלינגרד הייתה הנקודה ששם ריכזו הגרמנים את כל כוחם וכוחות בעלי בריתם. שם רצו להשיג הכרעה לפני שהשלג והכפור יעשו כל פעילות צבאית לבלתי אפשרית. לו היו יכולים לכבוש את עיר המפתח הזאת היתה הדרך פתוחה לפניהם עד מוסקבה ועד הניצחון על רוסיה, ואולי גם על בעלי הברית המערביים.

גם הרוסים ריכזו שם כל הכוח שיכלו לגייס מסביר ומשאר חלקי רוסיה הלא כבושה. הגרמנים היו עייפים מן הקרבות של מלחמה בת 3 שנים. סבלו הרבה אבידות. וכל שנתרחקה החזית מגרמניה כך היה להם יותר קשה לשמור על קווי האספקה שלהם, שהפרטיזנים הטרידו והשמידו משלוחים ורכבות רבים. גם "גנרל החורף" (שהיה הנשק הסודי של הרוסים) עמד לצד הרוסים. החיילים הרוסים היו רגילים לחורף הקשה של ערבות רוסיה וגם הלבוש שלהם היה מתאים יותר לאקלים משל בגדי הגרמנים. הגרמנים ניגרסו לאט לאט, ואיתם גם בעלי בריתם ההונגרים שעמדו באגפם בסיבוב הנהר של הדון. גם היהודים שעבדו עבור הגרמנים שילמו בחייהם על "לוחמת העמדות" הללו. הם היו צריכים לחפור את החפירות בעמדות הקדמיות, על פי רוב בלי מלבושים מתאימים וחשופים לכדורי הרוסים. האדמה הייתה קפואה ועבדו במקושים, בלתי מכוסים בשטח פתוח יום יום. היו אבדות והם התמעטו מיום ליום.

בלילות יצאו פטרולים מהגרמנים אל בין הקווים, לפעמים פרץ קרב יריות בין הפטרולים ונפלו חיילים או נפצעו, ואז שלחו החוצה כמה יהודים להכניס את הפצועים והנופלים. וכשהצליחו, כפרס קיבלו את בגדי ונעלי המתים. היו בין היהודים אפילו מתנדבים לעבודה הזאת.

היתה זו צורה של איבוד לדעת, כי הרבה מאד לא חזרו ממשימות אלה. סיפרו היהודים מפה לאוזן, שאלו שלא חזרו עברו לצד הרוסים. עובדה שאף אחד מן העוברים לא נראו יותר בחיים. אחרי המלחמה סיפרו חיילים יהודים רוסיים שלחמו ע"י סטלינגרד שהרוסים המיתו אותם בתור משתפי פעולה עם הגרמנים. כך התמעט מספר היהודים והיו זקוקים לכל יהודי שמסוגל עוד לעבוד.אנחנו היינו המסכנים האחרונים שנזרקו לקלחת המלחמה והעבודה לגרמנים, ואפילו ינצחו, אנחנו איבדנו כבר את המלחמה. קרבנותינו היו רבים מספור, כל הנוער היהודי מהונגריה. וזה לפני שידענו על אושוויץ, מיידנק, וסוביבור. מובן שהיו זקוקים לכל יהודי שיכול היה לעזור להם. בהתחלה לקחו את היהודים לאוקראינה להשמידם, אבל עכשיו היה

להם צורך ביהודים, ואנשי "המסגרת" שהתערבו בכפר הרחק מהחזית בחום ביתי לא היו שמחים כשקיבלו את הפקודה לנסוע לכיוון מזרח קיללו אותנו ואמרו "לו היינו גומרים אתכם עד עכשיו היינו יכולים להיות בבית. כך הם נאלצו לנסוע איתנו בקרון משא קר.

הקור הגיע בתוך הקרונות כמעט למינוס 12 מעלות, וכבר בבוקר השני מצאנו אחד מהחברה קפוא ומת. אם זה יימשך ככה לא יהיה מי שיגיע לחזית לתגבורת. הנסיעה התקדמה בעצלתיים, פסי הרכבת היו עמוסים עם תגבורת לכיוון החזית ואותנו דחפו הצידה לפעמים לכמה ימים. כך יכולנו להישאר בחיים ולא קפאנו.

במקום חנייתנו דבר ראשון עשינו מדורות והתחממנו, בישלנו משהו שהבאנו איתנו. כאן פתחתי לראשונה את הקופסה הראשונה שגבי הכניס לי לקרון לפני יציאתנו מהודמזוואשרהלי. היתה זאת חבילת "פלאים" 3 קופסאות כבד אווזים בשומן אווזים מולחמות הרמטית 2 זוגות תחתוני צמר ארוכים, עוגיות, חבילת תה, קוביות סוכר והעיקר זוג נעלים גבוהות חמות ורכות שלאזר בצי (דודי) הביא לבתינו לשלוח לי. הנעליים הללו הצילו את רגלי מקפיאה בקור הארקטי. הרוח יללה כל הזמן, ובקרונות לא יכולנו לשבת אפילו לרגע שלא נקפא. גם כך קיבלתי כוויות קור בשתי בהונות ידי. הכאב היה חזק מאד, אבל מה זה היה לעומת כל הצרות שניתכו עלינו. האוכל היה לא מסודר. איפה שנעצרנו, ניסו אנשי המסגרת להשיג אספקה, על פי רוב כרוב קפוא, קפה, לחם היה משהו נדיר. הקבוצה שלנו התחילה לנהל משק עצמאי, ובחרו בשותף שלי, שאני מנדל לטבח. שמחתי היתה גדולה על הבחירה הזאת. למנדל היה טרמוס ותמיד היה לנו קפה חם ומתוק.

המצב השתנה בין המסגרת לבינינו ככל שהתקרבנו לחזית. עד אז הם היו חיות טרף, עכשיו בקירבת החזית, היינו אנחנו המגן שהגנו עליהם מלהישלח לחזית. לכל מפקד מקומי היתה הזכות, בעזרת המ.צ., לתפוס כל חייל שלא מוצא את יחידתו או שלא שייך לשום יחידה ולהשלים איתם שורות החיילים המדולדלים בחזית. חיילי השמירה שלנו ידעו את זה. והצליחו להעסיק אותנו בתחנה נידחת רק כמה קילומטרים מן החזית בפריקת תחמושת.

הגענו למקום לפנות ערב, אין איפה ללון, בחוץ שלג וכפור עד 40 מעלות מתחת לאפס תוך דקות אפשר לקפוא. מצאנו אורווה בלי דלת ובלי חלון, שם נכנסנו. רצון החיים שלנו היה חזק מאד. תוך זמן קצר כיסינו את החלונות עם חבילת תבן וגם דלת התקנו ומחבית ברזל עשינו תנור והדלקנו אש. לא היה איכפת לנו שהשתעלנו מהעשן. יותר טוב להחנק מעשן מאשר לקפוא מקור. התעוררנו בשעה 4:00 לפנות בוקר. קיבלנו קפה חם ופרוסת לחם ויצאנו בחושך לפרק מהקרונות את ארגזי התחמושת לתותחים. היה צריך לעשות את הפריקה בחושך, כי החזית היתה רק כ- 8 קילומטר ומטוסי

ה"רטא" הרוסיים סיירו והפציצו ריכוזי תחמושת ורכבות. כל העבודה נעשתה בריצה, לא רק בגלל הפקודה למהר, אלא רצנו להימנע מלקפוא. כבר ביום השני לעבודתנו, כשהאיר היום פונה אלי בן זוגי להגיד משהו והוא פורץ בצריחה "האף שלך". האף שלי היה גוש לבן כשלג, סימן שקפא. ראיתי כבר ברוסיה חיילים עם חור בפרצוף. סיפרו לנו כבר בהתחלת החורף שזה מסוכן מאד אם האף קופא, כי מכל נגיעה קטנה או מכה קטנה הוא עלול ליפול. מזלי ששותפי ידע מה לעשות, השכיב אותי על השלג והתחיל לשפשף את האף שלי עם שלג טרי. במשך זמן ארוך שיפשף ולאט לאט חזר הדם לאף והתחיל לדמם. אז נתנו לי לחזור לביקתתנו ושם מנדל שני שהיה באמצע הבישול לקח אותי בטיפול, הרתיח מים רחץ אותי וחבש את ראשי. למחרת התנפח כל הפרצוף שלי וראשי היה עלי כגלגל. שום דבר לא עזר הייתי מוכרח לצאת לעבודה, ותוך כאבים ויללות עשיתי מה שהיה מוטל עלי. מאיפה לקחתי לזה את כוחותי איני יודע, רק רצון החיים החזק שפעם בליבי הוא עזר לי לעבור את 10 ימים האלה, בהתחלת חודש ינואר 1943.

ביום השלישי לעבודה נסגרה דלת הקרון על אצבע של יד ימיני. הרקנו קרון אחד והיינו צריכים לסגור את דלת הקרון, שותפי לא הרגיש שאני מחזיק את ידי בצד הדלת וסגר את דלת ההזזה. היו לי כאבים איומים. אבל במקום הזה אסור היה לחלות. קשרו את ידי במטפחת אף וגרשו אותי משם להמשיך ולסחוב את הארגזים הכבדים, אחרת כל הקבוצה תתעכב. גמרנו את הפריקה לאותו יום, אז התחילה בניית הפירמידה של ארגזי התחמושת וכיסויה בשלג נגד מטוסי "ראטא" של הרוסים. יום שמתחיל ברגל שמאל לא יכול להיגמר טוב. בשעות הצהרים, בעמדי על הר התחמושת, מופיעים 2 מטוסים בטיסה נמוכה ולפני שהספקנו לקפוץ למטה ריססו אותנו הרוסים בכדורים. למזלנו החטיאו, ולפני שהספיקו לעשות את הסיבוב השני היינו מרוחקים מן המקום ומחופרים בתוך השלג הטרי והרך. העבירו אותנו למחרת מהמקום למקומנו שהיינו צריכים להגיע לפני חודש ויותר, אל גדוד העבודה 105/3 שחנה כשלושה קילומטרים מן החזית שעמדו בה חיילים הונגרים בסיבוב נהר ה"דון".

אוי לנו מה שמצאנו שם. יותר מחצי הגדוד חסר כבר, הרגו אותם, מתו מדיזנטריה, או קפאו בקור העז. מרופטים בלבושם בלי מעילים, במקום נעליים רגליהם עטופות בסמרטוטים וקשורות לרגליהם בחוטי ברזל. עדת מטורפים שהקור הרעב והסבל הטריף את דעתם. התקרבנו למקום, וכבר מרחוק שמענו את התחזקות קולות הנפץ. מלחמת ההתשה של הרוסים הייתה בעיצומה, ידענו שהחזית לא תחזיק מעמד הרבה זמן. ההספקה, גם התחמושת וגם האוכל לא הגיעו לחיילים הלוחמים, ועל אחת כמה וכמה לקומץ היהודים שרידי הגדוד. מכיוון שהיינו יותר טריים וקצת פחות מרופטים, הטילו עלינו, על 35 שבאנו מבין ה-40 שנשלחנו לתיגבורת, את כל העבודות הקשות והמסוכנות: לחצוב עמדה באדמה הקשה כצור, להביא את סירי

האוכל החם ממש לקו הראשון. ומה קיבלנו תמורת עבודתנו הקשה והמסוכנת. גידופים ומכות. "בגללכם היהודים יש כל המלחמה הזאת". "יכול להיות שנפסיד את המלחמה, אבל אתכם נשמיד בינתיים". בזה הצליחו. בשנת 1942 הביאו לאוקראינה 150,000 יהודים וחזרו מהם מעט מאוד. אחרי שבוע ידעתי שלא אחזיק מעמד הרבה זמן, ואז באה לי "ישועה פורתא". בכפר, חנה גדוד תותחנים ממוכנים, לפעמים עבדנו בשבילם, הובלת תחמושת ואספקה.

באותו בוקר, נכנס למחסן שבו שיכנו אותנו על ריצפה מכוסה קצת קש, הסמל של הגדוד, ושואל "האם יש ביניכם מכונאי רכב? פתאום כל היהודים שהיו במקום נהפכו למכונאים מדופלמים. כולם היו על סף השבירה הסופית וכאן הריחו פתח הצלה. אם הם יכולים לעבוד בגרז חם לא יצטרכו לעבוד בקור של לפעמים 40 מעלות מינוס. גם אני הצטרפתי למקהלת הקופצים. למזלי ביקש הסמל הוכחות למקצועיות. למזלי היה אצלי רשיון נהיגה, שקיבלתי עוד בזמן שעבדתי בבקשצבא אצל האיצקוביצים בגרז', ושממנו לא נפרדתי מאז נקראתי למחנה עבודה והשתחררתי בזכות רשיון הנהיגה. וברשיון היה כתוב בציון המקצוע, "מכונאי רכב" וזה היה חזק יותר מכל הטענות של האחרים שטענו שיש להם ניסיון רב במכונאות.

נלקחתי אל התותחנים לתקן ולהחליף, ציר של משאית כבדה שנשברה, כמובן כלי עבודה לא היו להם והתקשיתי מאוד, אבל תוך 3 ימים היה הציר בחוץ היו אלה 3 ימים נפלאים.

אוכל הביאו לי בשפע, וישנתי בגרג' המחומם. נפט היה להם בשפע ואני לא חסכתי. כמה שהאושר יחסי, אני הרגשתי עצמי למאושר עלי אדמות, ימים אלה בחודש ינואר 1943, פירושו היה חיים. ועוד דבר נודע לי, שהתותחנים מכינים את הרכב שלהם לנסיגה חפוזה. אני קיבלתי על עצמי לתת טיפול ליתר המכונות ולהביא אותם למצב שמאפשר פקודת תזוזה פתאומית. בין כה וכה עוד לא היה להם הציר שהייתי צריך להחזירו. עברו ימים וכל יום התפללתי שלא יגיע הציר. בחוץ השתולל החורף המקפיא, לא יכולתי לתאר לעצמי איך לוחמים בקוים בסופות הללו. את הלוחמה יכולתי להרגיש כל רגע. האדמה רעדה כל הזמן ובלילות אי אפשר היה לישון מקולות הנפץ וההבהקים של ההתפוצצויות. בסוף הגיע הציר, הכנסתי אותו למקומו ובלב כאוב עמדתי כבר לחזור למקומי הקודם, כשנודע לי מהתותחנים, שקו העמדות של הגרמנים נפרץ על יד סטלינגרד והם נסוגים בבהלה, כך שגם ההונגרים שעמדו באגף השמאלי של הגרמנים מתחילים לסגת.

רצתי בחזרה למקום מגוריהם של היהודים להודיע למנדל שנ"י, חברי, שלא ראיתיו 12 ימים כי פחדתי להוציא את האף שלי מהגרג' שמא יראני אחד מאנשי המסגרת, שאנחנו צריכים לדאוג לעצמנו במקרה של נסיגה בהולה. לא עברו

כמה דקות ועגלות שלג עמוסות חיילים נסוגים הופיעו בשטחנו. חלקם של היהודים היו בקו הקדמי, רק כעשרים וחמישה איש היו במקום. כשראינו את אנשי המסגרת אורזים פחדנו מהעתיד. לנוע ליהודי בודד או בודדים היה מסוכן כי כל חייל עם נשק היה יכול לירות בו ואף אחד לא ישאל אותו למה? חיי היהודים שם היו זולים מאוד, והשינאה כלפיהם היתה חזקה עוד יותר. כך חינכו אותם בשנים האחרונות והממשלה הנאצית ששלטה בהונגריה עוד הוסיפה שמן על מדורת השינאה הזאת. פעם טענו "כל הכסף הצטבר אצל היהודים", ופעם טענו "כל היהודים הם קומוניסטים".

והחיילים עשו שמות בין אחינו בני ישראל שהיו כבר חלשים מלברוח או להתגונן. ביקשנו את הסמל ועוד שני חיילים מאנשי המסגרת שיקחו אותנו איתם כאילו אנחנו יחידה והם המפקדים. הבטחנו להם הרים וגבעות כשנחזור להונגריה. כתבנו להם התחייבויות על סכומים ענקיים שההורים ישלמו להם אם הם יגיעו לפנינו הביתה. הצלחנו לשחד אותם ולהוכיח להם שכדאי גם להם להיות מפקדי יחידה, אחרת יכולים לתפוס אותם ולהכניס אותם ללוחמה בקווים החדשים.

בלילה של ה-14 בינואר התחלנו לנוע מערבה. הדרכים היו מלאות חיילים נסוגים מכל היחידות ומכל הלאומים שהיו שותפים לגרמניה בלחימה נגד רוסיה.

פרט לגרמנים היו שם רומנים, אוקראינים, הונגרים, יהודים, איטלקים. האיטלקים היו הכי מסכנים כי בגדיהם היו מתאימים לאקלים של איטליה ומה היתה שווה בקור הקוטבי השיכמיה הקלה שלהם. הרבה איטלקים קפואים שכובים בשלג ראינו בדרך, רק מספר היהודים הקפואים עלה עליהם. למות מקור היא מיתה קלה. בן אדם מתיישב מעייפות, נרדם וזה הסוף, כבר לא מתעורר.

התקדמנו מערבה בריצה, פגזי התותחים כבר הגיעו עד הדרכים שבהם נסוגונו. הריאות שלנו עמדו להתפוצץ מהאוויר הקר שנשמנו בפנים. פנינו היו לבלי הכר. על גבות עיני גדלו גלידי קרח, גם על השפם שלי ועל זקני. שום דבר לא החזיק אותי על הרגליים, רק רצון עז להישאר בחיים כדי שאוכל לספר את התלאות שלנו במרחבי רוסיה. איך אפשר למסור אפילו תיאור קרוב למציאות "מגיהנום קר" הזה. אש וקרח בעירבוביה. המכנה המשותף היה המוות. אנשים נהרגו מהפגזים שנפלו בלי הרף ועוד יותר עברו מחיים למוות בחלום של כפור. כך היה גם עם הסוסים. ההבדל היה בזה שהסוס כשהיה עייף נשכב פשוט וקפא מקור, ובן-אדם המשיך מכוח רצון חיים. לעשות את הדרך בתנאים כאלה לא כל אחד מסוגל, כאב כירסם את קיבתי, אבל מה זה היה לעומת הפחד שמא אחד האוקראינים ירגיש בי שאני יהודי ויתחשק לו להרוג אותי. עשיתי לי הסוואה מסויימת, מעיל עור קצר היה לי, שהיה מאד דומה למעילי הנהגים בצבא ההונגרי, הורדתי מחייל הונגרי קפוא את חגורת העור שלו ואת הכובע שלו ולבשתי אותם. זה שהייתי בלי נשק לא היה יוצא דופן. רוב הנסוגים זרקו

הכל שיהיה קל לרוץ. במזרח גובר קול הנפץ והשמיים אדומים, ממש הצגתו של השטן "Divina Comedia".

הייתי יכול ליהנות ממראה עיני, תמונה "סוראליסטית", צבעים אדומים וכחולים וכל הצבעים שדליקות ענקיות של תחמושת יוצרות, לולא הייתי גם אני בתווך והפגזים המתפוצצים שרקו מסביב בלי אבחנה. זה היה גם הגורל של הרי התחמושת שאנחנו ערמנו אותם רק לפני כמה ימים. לא היה זמן ולא שום אפשרות תובלה לגרמנים ולהונגרים להעביר את כל כלי המשחית האלו, והעדיפו לפוצצם, רק שלא יפלו בידי הרוסים.

הנסיגה היתה בלי כל תיכנון, ולא היה לגרמנים ולבני בריתם שום סיכוי לייצב חזית חדשה. הפקודה לחיילים הייתה לסגת עד העיר וורושבא. זו עיר במרחק רב לכיוון מערב ובכל אופן בכיוון נכון להוונגריה. אחרי ליל בלהות הגענו לעיר סטרי-אוסקול זה היה מקום של מרכזי האספקה לכל החזית מול סטלינגרד. מחסנים ענקיים עמדו בשורה. ומכיוון שהחזית התקרבה, פתחו את המחסנים ונתנו הספקה ביד רחבה לחיילים הנסוגים, בין כה וכה יצטרכו להשאיר הכל מאחרי גבם כשהרוסים יתקרבו, ולא היה נראה לעין שום כוח שיוכל לעצור את גל ההתקפה ואת ים החיילים הרוסים הטריים, סיביריים שטסו קדימה לכיוון מערב, בעקבות הגרמנים הבורחים. גם את מחסן הענקי של הרום (משקה חריף מאד שהיה מיועד לחיילים בקוים שלא יקפאו מקור) פתחו לפני החיילים הנסוגים. אנשי האספקה עמדו על יד החביות וחילקו בכלי האוכל את המשקה החריף המשכר. לא עבר זמן, והחיילים הרעבים והעייפים בהשפעת המשקה, השתכרו ונשכבו על השלג ונרדמו לנצח נצחים. משנודע למפקדים התוצאה של חלוקת הרום סגרו את המחסן והפסיקו את החלוקה.

החיילים הפרועים שהגיעו בגלים אדירים תבעו את מנת הרום ומשלא ניתנה, פרץ קרב יריות בינם ובין השומרים על המחסן, שבסופו נפרץ המחסן והרום נזל כים על הדרך ועל הריצפה. חיילים שכבו על הארץ ללקק את הנוזל החריף. מספרם של המשתכרים למוות רב מרגע לרגע, בסוף בלית ברירה ציווה המפקד להצית את מחסן הרום וזאת היתה ההתחלה להצתת כל המחסנים שבעיר.

הצלחנו בעוד מועד, הקבוצה שלנו עם שלושה אנשי מסגרת לקפוץ על רכבת שנוסעת מערבה ולהתרחק ממקום שהיה יותר דומה לגיהנום מלכל מקום אחר שידעתי עד אז. במרחק עשרים קילומטים עוד ראינו את הלהבות הכחולות והסגולות עולות עד לב השמיים ובליבנו שמחה שניצלנו ממש ברגע האחרון. הסתתרנו בפינתנו שלא ישגיחו בנו החיילים הנסוגים. בדרך שמענו כשתפסו יהודי ברכבת, פשוט זרקו אותו החוצה מן הרכבת הדוהרת. מזלנו שכל הזמן היה חושך בקרון, וכשהאיר הבוקר הגענו לעיר קורסק.

כאן לא היה שום "פודינו ומצילנו" ברגע שירדנו מהרכבת (זו היתה התחנה האחרונה של הרכבת הזאת, מכאן היו הקווים והתחנות מפוצצות) תפסו אותנו החיילים ורצו לעשות בנו לינץ. החיילים היו אלימים ושלושה אנשי הליווי שלנו פחדו לפתוח פה. במכות רצח הכניסו אותנו לאולם נוסעים וציוו עלינו לפנות כלפי הקיר ולהרים ידים למעלה. כך עמדנו יותר משעה וכשמישהו הוריד את ידו מרוב עייפות, קיבל עם קת הרובה מכה על ראשו. בינתיים שמענו את הוויכוח בין החיילים "להרוג אותם או רק לתת להם מנה לזיכרון". היינו בטוחים שאנחנו אבודים. לדבר לא יכולנו אבל אני מילמלתי בעצמי את פסוקי "הווידוי" (לא בפעם הראשונה). החיילים התחילו להתלוצץ וירו יריות על יד האוזן שלנו. איך עמדנו בזה איני יודע. היה זה רק שעתיים שעמדנו כך או 4 שעות? הזמן לא היה כבר גורם... כאן הסוף, רק שיבוא מהר וללא כאבים. עברו במחשבתי כל התמונות מחיי הקצרים שצריכים להיסתיים בצורה טיפשית ומיקרית כזאת ובלי שמישהו ידע ויזכור את זה.

רפות חושים שגובלת עם עילפון השתלטה עלי. הייתי בטוח שאם אני מוריד ידי או נופל יהרגו אותי. האינסטינקט ורצון החיים לא נתנו לי להתמוטט. היינו שלושה חברים שעמדנו זה על יד זה ובדיבור אילם חיזקנו אחד את השני. מלבד שאני מנדל הצטרף אלינו חבר נעורים ממאקו, הרשי ליכטמן, ואנחנו היינו חוט המשולש ולא רצינו להינתק זה מזה.

הכל ניגמר תוך דקה. פתאום נכנס לאולם קצין בעל דרגה גבוהה וראה את המצב, בקול גדול צעק על החיילים הפראים וסילק אותם מן האולם. אותנו לקח לעבודה בפינוי שלג בדרכים הראשיות וקיבלנו אוכל ומקום לינה בבית פרטי.

בבוקר אני מתעורר ואני קודח מחום. אין לנו מודד חום ואין רופא, אבל הנשימה שלי כבדה ובעצמי אני קובע את הדיאגנוזה, יש לי דלקת ריאות. אי אפשר לא לצאת לעבוד, כי החברה לא חוזרת אחרי גמר העבודה לאכסנית לילה לאותה אכסניה, ואני בשום אופן לא רציתי להינתק מחברי.

בינתיים גבר הלחץ מצד הרוסים המתקדמים במהירות גם על העיר קורסק, וההמון הרב לאומי התחיל לסגת בדרך לא דרך מן העיר. הכיוון הכללי היה מערבה והזכירו את העיר וורושבא. מקום שמשם יש כבר קו רכבת מסודר עד קייב, עיר המרכזית באוקראינה. הרוח הקרה השתוללה כשיצאנו גם אנחנו לדרך, והביאה מפלי שלג בעקבותיה. למזלנו נשבה הרוח מאחורינו. שני חברי תפסו אותי משני הצדדים כי הייתי חלש. למזלי הנעלים הגבוהות שהביא גבי אחי ברגע האחרון לפני צאתנו מהונגריה היו במצב טוב ויכולתי ללכת בשלג העמוק שבמשך היום נהיה יותר ויותר קשה ועמוק. כולם עברו על פנינו.

רוב החיילים לקחו שלל מהאיכרים הרוסים את סוסיהם הנמוכים ואת עגלות השלג שלהם ועל זה ניתלו לפעמים עשרים חיילים, אחרים רכבו סתם על סוסים, ועברו גם זחלמים שהיו עמוסים במאות חיילים. אפילו על מיכסה המנוע ישבו חיילים. רק היהודים היו המסכנים שהלכו ברגל. אחדים בלי נעליים, רק סמרטוטים היו קשורים על רגליהם, איזה מחזה איום לראות כך מושפלים את בני עמי.

הרגשתי שנאה עזה נגד כל הגויים. הם מרחמים על בעלי חיים. יש בכל העולם אגודות להגנת בעלי חיים, אבל לבעלי חיים שנקראים יהודים, לא היתה שום אגודה להגן עליהם. לא בחינם אומרת הגמרא "טוב שבגויים..." היו בין היהודים הנסוגים כאלה שסימן המוות היה חרות על פניהם והם המשיכו לסחוב את עצמם אל הלא נודע עד שאזלו כוחותיהם, נפלו, והקור שעשה יד אחת עם מלאך המוות חגג את הניצחון על עוד יהודי נירדף.

לאורך דרכנו ראינו בזה אחר זה פגרי סוסים ומתים מבני עמנו. לו הייתי ירמיהו הנביא והייתי יכול לקונן על "שבר בת עמי". שלושתנו ליכטמן, מנדל ואני הלכנו ביחד ולפנות ערב קיבלנו מקום לינה בבית איכר חם, ואפילו הגישו לנו תה חם וצלחת כרוב חמוץ. פתחתי את קופסת "מנת הברזל" שלי, קופסא מלאה כבד אווזים בשומן ואכלנו בפעם הראשונה זה כמה ימים לשובע. כל הלילה ירד שלג וכשיצאנו לדרך לא מצאנו שום סימן לקיומה, הכל היה מכוסה שכבת שלג טרי. הלכנו במדבר השלג בערך חצי יום, כשפגשנו את המון הנסוגים מאחורי גבעת שלג. המחזה היה דומה לזה של היום הקודם רק שראינו פחות יהודים בין הבורחים.

מהזלילה של אתמול נתקפנו שלושתנו בשלשול חזק. וכל הזמן היינו צריכים להתפשט חלקית ולשבת בקור המקפיא לעשות צרכינו. שניים עמדו מול הרוח ליצור כאן קיר מגן ליושב, נגד הקור. ליכטמן המסכן נחלש לגמרי ורק בכוחות משותפים החזיק מעמד. לעת ערב שוב מצאנו מקום לינה בכפר רוסי נידח, אבל כאן היתה קבלת הפנים שונה לגמרי, מזלנו היה שחשבו אותנו להונגרים ולחיילים, כך שפחדו לנגוע בנו לרעה. לפנות בוקר התעוררנו לקול טרטור מנועים וצעקות. בחוץ היה חושך וכפור, דופקים בדלתות הבתים ופורצים לבתים המון חיילים הונגרים. משראו אותנו והכירו שאנחנו יהודים, התחילו להכות אותנו וגירשו אותנו מן הבית ביריות.

מזלי היה שלא הורדתי נעלי, כך יכולתי לצאת עם החפצים שלנו. כמה דקות אחרי זה פגשתי את מנדל עם ראש מלא דם. רחצתי את הפצע בשלג ובגלל הכפור הופסק הדימום. חיפשנו את ליכטמן והוא נעלם דאגנו מאד לגורלו לא רצינו לצאת לדרך בלעדיו אחרי חיפושים פגשנו יהודי שסיפר שליכטמן מחפש אותנו, וחשב שאנו כבר יצאנו לדרך והוא הולך לפנינו.

ארזנו את חפצינו, שהיקר בכל, היתה השמיכה של מאנדל מצמר עיזים שסחבנו אותה לסרוגין מסביב לכתפינו. באיזו צורה שהיא נתרפאתי מדלקת הריאות, ובלי בעיות הלכנו כעדר כבשים אחרי החמור.

לא היתה לנו מפה ולא ידענו לאן אנו רוצים להגיע. נחנו בלילות בבתים רוסיים, על הבתים האלה אני רוצה קצת להרחיב את הדיבור. אי אפשר להאמין שבמאה העשרים יחיו אנשים בצורה שחיו בה לפני אלפי שנים. קודם כל לכפרים הקטנים הפזורים בכל רחבי רוסיה אין כביש גישה, וכמובן לא חשמל ולא טלפון. את מימיהם הם שואבים מבורות חפורים שעליהם מתקינים גלגל ודלי. הבית בנוי מעץ וטיט ומכוסה בשכבה עבה של קני סוף. בכניסה לבית מקדמים אותך האורווה, הרפת והדיר, רק אחרי כן אתה נכנס לחדר גדול שבמרכזו עומדת הכיפה של תנור ההסקה, שמסיקים אותו מבחוץ (כמו תנור לאפיית מצות), וזה מחמם את כל הבית. מסביב לתנור בנוי כעין ספסל, ועליו יושבים ביום ושוכבים בלילות. החדרים לא מרוצפים, רק אדמה מהודקת יש מתחת הרגל, ובחורף מפזרים עליה קצת קש.

הרוסים מכינים את כל צורכי החורף עוד בקייץ, מעצי הסקה עד קמח תירס, תפוחי אדמה וחמוצים למיניהם, בעיקר כמות ענקית של כרוב חמוץ. לתפוחי האדמה הם חופרים בורות שמרפדים אותם בקש וכך זה לא קופא ונשאר טרי. היינו מסכימים בבית כזה לעבור את החורף הרוסי הקשה. אבל האם זה הוא "גן העדן הרוסי"? הם מפגרים באלפי שנים אחרי הציויליזציה של אירופה המערבית. אין לי מושג איך הצבא הרוסי יכול בכל זאת לנצח, ועובדא שהם מנצחים.

איך שהימים עוברים, זרם הנסוגים גובר, ואנחנו נבלעים בתוכם. כבר לא משגיחים בנו, כולנו פראים, מגודלי זקן ורעבים אחרי ימים של הליכה ודריכה בשלג הכבד. הרעב מתחזק. אלה שהקדימו אותנו, חיילים מכל הצבאות שלחמו לצד הגרמנים, רוקנו כבר את כל מלאי הבתים הרוסיים. האיכרים עזבו בתיהם עם כל מה שיכלו לקחת איתם למקומות שלא עמדו בצדי הדרכים הראשיות, שבהן עברה כל הנסיגה. כבר ראינו שחיילים חותכים נתחים מפגר סוס, וצולים אותו על אש, כשטעמתי אותו בפעם הראשונה, הרגשתי בו טעם לפגם, אך הרעב מנצח את האיסטניס הגדול ביותר. גם אנחנו חתכנו את הנתח שלנו כדי להשקיט את רעבוננו.

בוקר אחד אנו רואים מרחוק פגר סוס והחלטנו לקחת חתיכה, לעשות אש ולצלות אותה. כשמתקרבים, אנו רואים שעדר זאבים הקדימו אותנו וזוללים מהסוס לתיאבון. הוהו!!! גם לנו מגיע, עושים צעקות, זורקים כדורי שלג לגרשם. זה כבר למדנו שזאבי הערבות לא תוקפים אנשים ביום ובעיקר לא כשהם לא רעבים ביותר. הם נסוגים זמנית ואנו לוקחים את חלקנו. כנראה אני צריך להתנסות בכל הנסיונות.

אבל זה לא הכל לאותו היום. היה התור שלי לסחוב את השמיכה הכבדה, והיה לפנות ערב, הייתי מאוד עייף ואז ראינו כפר קטן בצד הדרך. עברו על ידינו חיילים עם עגלות שלג. מאנדל אומר תנסה אולי יקבלו אותך עד הכפר, אני אגיע ברגל. כובע החיילים שלי הטעה אותם ולא זרקו אותי מן העגלה. לחינם חיכיתי לחברי, הוא לא הגיע לכפר. בבוקר התברר, שעל יד הכפר מסתעפת הדרך לכפר נוסף, וכיוון שהיה כבר חושך כשהגיע להסתעפות טעה בדרך והלך לכפר השני. כשראו החיילים שאני יהודי עשו אותי לשמש שלהם. שלחוני להביא מיים, לחטוב עצים ולדאוג לסוס הרוסי הקטן שלהם שלא יקפא מקור. הכנסתי את הסוס לרפת שלפני החדר ונשכבתי על ידו. פתאום היה לי תפקיד, שמש של כיתת תותחנים מהעיר טולנא, שהשאירו את תותחיהם בחזית. זה היה סידור מצויין. השתייכתי למישהו. היה לי מקום לינה על יד הסוס וגם אוכל קיבלתי מהם. הרווח הכי גדול היה שאת השמיכה הכבדה שמתי בעגלה ובזה כיסיתי את הסוס בעמדנו בדרך שלא יצטנן, ובלילה אני השתמשתי בה. היתה לי נקיפת מצפון קשה: מאנדל שאני נשאר עם השמיכה הקלה שלי. איפה אמצא אותו שוב? לפעמים, בעיקר בירידות נתנו גם לי לקפוץ על העגלה. לא רצו לעייף את הסוס יותר מדי. שיחזיק מעמד עד העיר קייב, שהיתה יעד הנסיגה של כולם או לכל הפחות עד העיר וורושבא.

אני לא יודע כמה ימים עברו עלי בצורה כזאת, הייתי אטום לגמרי, הפחד התמידי והעייפות הרסו אותי, הלכתי כאוטומט עם ראש ריק, בלי כל מחשבות, עם הזקן ועטיפת ראשי וגלידי קרח על שערות פני, אני חושב שאפילו אמי ז"ל לא היתה מכירה אותי. לפנות ערב אחד הגענו לכפר אוקראיני קטן שבתיו עלו באש והאודים עדיין מעשנים. תיכף ראינו את הסיבה מן היער שבו עברה הדרך התקיפו הפרטיזנים שיירת מכוניות גרמניות, ובצד אחד הבתים שכבו שני גופות של גרמנים שירו בהם מקרוב במצחם. אני שהייתי רגיל לראות חללים, לא ראיתי צהובים כאלה. הפנים של הגופות היו לגמרי צהובים. כנקמה הרגו הגרמנים את כל בני הכפר, זקנים, נשים וטף, ואת הבתים שרפו להם. הגברים ברחו ליער הענק שבהמשך הכפר וביחד עם הפרטיזנים עשו הרס וחורבן בחיילים הנסוגים, על פי רוב בלי נשק, ומן המארב תקפו את השיירות. כשאנחנו הגענו לכניסה ליער, עמד שם כבר מ.צ. הונגרי ולא נתן להיכנס ליער בדימדומי הערב. חזרנו לכפר השרוף ומצאנו לנו מקום לינה במרתף בית הספר. הדלקנו לנו מדורה גדולה ובילינו לילה שלם על יד האש. פחדנו להירדם בגלל קירבת הפטריזנים. החיילים העמידו משמרות וזה נתן קצת ביטחון.

רצוצים ושבורים התכוננו בבוקר לעבור את היער אבל חיכינו ליחידה גדולה, אם אפשר טנקים וזחלמים שיעברו לפנינו, ואכן עוד לפני הצהרים הגיעה קבוצת זחלמים גרמנים ובחסותם נכנסנו ליער בעגלת שלג של התותחנים. הם ישבו על העגלה אבל אני ועוד יהודי שהצטרף אלי בבוקר היינו צריכים לרוץ אחרי העגלה. מזל שהשמיכה

היתה על העגלה, אחרת לא הייתי יכול להחזיק מעמד. מצד שני, פחדתי שלא אוכל לרוץ כל הזמן אחרי העגלה ואאבד את השמיכה, שבלעדיה אני חשוב כמת. לא עברנו יותר משני קילומטרים ופתאום נתגלה לעינינו מחזה זוועות. עגלות שלג הפוכות, פגרי סוסים וחיילים מתים למאות, טנקים שרופים ופצועים שצועקים לעזרה. זה היה מחזה ישר מהגיהינום, פחדתי להרים ראש, וכדי לא לראות רצתי כך כמה קילומטרים כשאני אוחז בצידי העגלה וראשי כלפי מטה. ואז שמעתי את קולות הירי מלפנים, ותוך דקות נרעד היער מיריות מכל עבר. להתפזר, צעקו החיילים.

החבורה שלי ירדה מהכביש, נכנסה ליער ותפסה עמדות. אני והיהודי השני נכנסנו למבנה שהיה כנראה פעם בית ספר, שכבנו שם שיהיה לנו מחסה נגד היריות. עברה אולי שעה, ואנו שוכבים על יד החלון ושומעים את הדי היריות מבחוץ, ואז כמו התפוצצות שומעים צעקה "הורי רוקי", ברוסית "הרימו יד" (את זה למדנו כבר מזמן). בלי להפוך את פנינו, הרמנו יד. התפללתי רק שלא יירו בנו לפני שנוכל להגיד שאנחנו יהודים. אני תיכף צעקתי "א סם יעברי" אני יהודי, גם את זה למדתי. היינו צריכים להתכונן למקרה כזה מה נגיד אם ניפול בשבי הרוסי. הצרה הייתה שהרוסים ירו ביהודים לפני שהספיקו להגיד שהם יהודים, ואולי למרות שאמרו. זה התברר לי מהר. לתדהמתי הרבה, פותח אחד הפרטיזנים בידיש ואומר מה אתם עושים פה? אני מבקש אותו, קח אותנו אל הפרטיזנים. והוא אומר, לא! ברחו כי פאניה (שם הרוסים באידיש) הוא שונא ישראל גדול מהגרמנים. היה זה לקח חשוב.

תיכף הסתלקנו, עוד מצאנו את עגלותינו במקום שהשארנו אותן, החיילים רעדו מפחד יחד איתנו. סיפרתי להם שבבית הסמוך ישנם פרטיזנים, בלי מילה קמו וברחנו מהמקום. יצאנו מהיער בשלום, אבל בצד השני של היער השתרעה לפנינו העיר סומי וכאן עברה עלי אחת השעות הקשות בחיי.

למזלי הצלחתי להחזיר לי מן העגלה את שמיכתו של מאנדל. איך הייתי יכול לרוץ 12 קילומטר עם משקל כבד כזה? ברגע שנכנסו לעיר ראיתי שכאן מחפשים יהודים ומתעללים בהם. אותי לא זיהו כיהודי, אבל היהודי שהצטרף אלי ביער סומי נפל להם קרבן, תפשו אותו והתחילו להכותו. התרחקתי במהירות מהמקום ועוד במרחק מאות מטרים שמעתי את צריחותיו עד שנשתתק סופית. הייתי בודד בעיר עוינת. לא ידעתי לאן ללכת, בלי כיוון ובלי מטרה, ומה עכשיו? ידעתי שאסור לי להיכנס למרכז העיר. הלכתי בסימטאות הריקות והחרבות שרק כלבים תועים הסתובבו בהן, עד שמצאתי עצמי מחוץ לעיר ושוב ראיתי את זרם הבורחים והנסוגים, היו ביניהם יהודים שסיפרו שבעיר סומי הרגו חיילים הונגרים המון יהודים נסוגים.

העייפות והמתח אילצו אותי לשבת לנוח. ירדתי מהכביש והתחלתי לאכול קצת מהתרמיל. לא יכולתי הרבה להתעכב, ראשית הקור הציק מאד, שנית השעות היו כבר אחרי

הצהריים, ואם לא אמצא מחסה ללילה מה שווה כל הריצה דרך היער, המוות ישיג אותי בדרך זו. בשעה המאוחרת הזאת לא עזבו נסוגים את העיר סומי ששם יש להם בתים ללון, אבל אני הייתי מוכרח להתרחק ממקום ארור זה. הלכתי לבדי במדבר השלג, לא ראיתי לפני שום דבר, רק שלג. הנתיב של ההולכים לפני נמחק, עקב הרוח החזקה וסערת השלג שבאה בעקבותיה. פגשתי איכר רוסי ושאלתי אותו ברוסית העילגת שלי. כמה המרחק עד הכפר הבא. האיכר חושב קצת ואומר שלוש ווירסט (מידת אורך רוסי) והתחלתי למהר כי פחדתי מהחושך המתקרב. אז שמעתי מאחורי צעקה חזקה "חכה חבר, נלך יחד", הוא הכירני מרחוק שאני יהודי כמותו. שנינו היינו עטופים בצעיפים ועל עיני היהודי שהצטרף אלי הרכיב משקפי שלג. גם הוא סיפר על הזוועות שעשו החיילים ביהודים בעיר סומי. הלכנו כברת ארץ הגונה כשפגשנו שוב איכר רוסי, ושוב שאלנו למרחק הכפר, לתדהמתי הוא עונה חמישה וורסט. את זה אני מספר רק כדי להמחיש עד כמה בורים היו הרוסים הכפריים.

חייהם בכפרים לא טעמו את התקדמות המאה העשרים. למשל, בכל הדלתות של בתי הכפרים היו הידיות והמנעולים עשויים מעץ.

הלכנו ביחד ואז שואל אותי הבחור "מאיפה אתה חבר" ואני אומר לו מהעיר מאקו, על זה הוא אומר שבמאקו יש לו קרובים, משפחת קליין. אני אומר לו שאני קליין אז הוא נותן צעקה "יוסי". מי אתה? שאלתיו, הוא מוריד את משקפיו ואז היכרתיו, זה היה בן דודי מבוניהד בובי אנגלמן, חבר ילדות. הם היו גרים בחצר ביתו של סבי, ומכיון שהיינו בני אותו גיל התיידדנו מאוד. רוב חופשות הקיץ בילדותי ביליתי אצל סבא אנגלמן בבוניהד. נפלנו אחד על צווארו של השני. איזו פגישה? למצוא בסוף העולם קרוב משפחה. החלטנו שנישאר יחד עד הסוף.

לצערי לא כך היה. כשהגענו לכפר היה כבר חושך, והסתובבנו למצוא מקום לינה, ופתאום אני נתקל בחברי שאני מאנדל שגם הוא חיפש מקום. השמחה היתה גדולה, התחבקנו, והוא שמח שמחה גדולה שמצא את שמיכתו. החלפנו את השמיכות ונכנסנו לבית להתחמם ולנסות לקבל מקום לינה. רק כמה שעות נחנו ואז הגיעו כמה מכוניות של חיילי האס אס הגרמני. התעופפנו משם, טרם שהרגישו שאנחנו יהודים, ובבריחה הלילית הזאת איבדנו את בובי אנגלמן. הסתתרנו למשך השעות שנותרו מהלילה במחסן עץ פתוח אבל לא הצלחנו להירדם. עשינו "הערכת מצב". אם נוכל להגיע לעיר וורושבא אז אולי נוכל לעלות על רכבת שנוסעת משם לקייב שהיא עיר הבירה של אוקראינה ומרכז להכוונת הצבא וגדודי העבודה. רצינו שוב להשתייך לאיזו יחידה. לבודד היה תמיד מסוכן לנוע לבד. ואמנם ביום השני לפגישתי המחודשת עם מאנדל ראינו מרחוק את העיר המיוחלת וורושבא. הלכנו מהר כאילו צמחו לנו כנפיים, להגיע למקום הזה היתה כל שאיפתנו במשך הימים האחרונים, והצלחנו.

נכנסנו ישר לתחנת הרכבת, עמדנו על רמפה גבוהה. וראינו מתחתנו המון אנשים, רובם יהודים, שהתקבצו כאן מכל החזיתות, "שארית הפליטה" אמיתית. ופתאום צעקה של מאנדל "הנה גיסי" ובלי להגיד מילה רץ אל תוך ההמון. זמן מה עקבתי אחריו בעיני, אחרי כן איבדתיו. זו היתה הפעם האחרונה שראיתי אותו. עמדתי במקומי זמן רב, אולי יחזור ולא ימצא אותי, בסוף ניצח אותי הרעב. זה כמה ימים אזל האוכל מהתרמיל ואצל האיכרים גם לא יכולנו להשיג שום אוכל. הייתי במצב שהייתי מסכן הכל כדי להשיג משהו חם. אני רואה לפני קבוצה קטנה של יהודים עומדים בנפרד. ניגשתי אליהם לשאול על אוכל ועל חברי.

איחרתי את המועד מסביב לקבוצה עמדו 3 מ"צ הונגריים עם נשק דרוך. הם אספו אותם, כדי להקים גדוד חדש לעשות את החפירות בקווים החדשים שמתחילים להקים במקום הזה. תפסו את כל מי שעבר בתחנה. כאן נתקבצו כל הפליטים היהודים שנשארו מגדודי העבודה בחזית ובמחסני האספקה. היינו כבר כמאה יהודים ביחד ובקושי השתלטו עלינו שלושה מ"צים. פתאום אני רואה במרחק קטן מטבח של הצלב האדום וממנו יוצאים חיילים גרמנים עם כלים מהבילים.

הריח הטוב של האוכל בילבל את כל ישותי. אני מוכרח להשיג סיר מרק. אפילו זה יעלה בחיים שלי. חיפשתי תחבולה איך להגיע למטבח, מרחק של כחמישים מטרים. היו עוד, ואולי כולם רעבים, אבל פחדו להסתכן. דיברתי עם ארבעה צעירים, שילכו לצד השני ושם יעשו מהומה וימשכו את תשומת הלב של המ"צ ואז אני אברח למטבח של הגרמנים לבקש מרק וגם להם אביא. הם נתנו לי את כלי האוכל שלהם והתחילו להתקוטט ולהתווכח בקולי קולות, ואז כשהמהומה היתה בעיצומה יצאתי מן המעגל ברגע שהחייל פנה לעבר הצעקות והגיעתי בשלום למטבח.

לפני שנכנסתי הורדתי את הסימן הצהוב שעל זרועי (סימן שכל יהודי היה חייב לענוד על זרועו, סרט צהוב מסביב לזרוע) ונכנסתי. חלוקת המרק היתה בעיצומה. נעמדתי בתור, וקיבלתי סיר מלא. על המקום לגמתי את הכל וכשהטבח הגרמני ראה את זה, שאל, אולי עוד אחד? הושטתי את ידי ושוב שתיתי את הכל בבת אחת. הגרמנים מסביב צחקו עלי, שחשבוני לחייל הונגרי רעב. הם ויתרו על התור שלהם כדי לעשות קצת צחוק על זולל ולא שבע. גם בפעם השלישית אכלתי הכל והושטתי את הכלים של חברי ומילאו גם אותם. יצאתי בלב שמח, הנה אני מביא אוכל ליהודים הרעבים ואז אני רואה מהומה גדולה.

רכבת מתחילה לנוע לכיוון מערב והמון יהודים, גם אלה שהיו בידי המ"צ רצים אחרי רכבת המשא הארוכה שבקושי ובאיטיות מתחילה לזוז, ומי שמצליח קופץ על כל מקום אחיזה אפשרי. בלי לחשוב על מה שאני עומד לעשות, זרקתי את הסירים המלאים מרק יקר ורצתי גם אני אחרי הרכבת הממתנועעת. רצתי

בכל כוחי ולא שמתי לב ליריות שיורים המ״צ אחרי הבורחים. המ״צ התאוששו קצת מאוחר אבל הספיקו להרוג ביריותיהם כעשרה יהודים. אבל אני המשכתי לרוץ אחרי הקרון האחרון והיה כבר כמעט בהישג ידי כשהרכבת התחילה להגביר את מהירותה, ואני נשארתי מאחור בלי נשימה ובסכנה גדולה, ריצת הטירוף של שלושה קילומטרים היתה לחינם, ומרחוק ראיתי חיילים מפטרלים לאורך הפסים, אין איפה להתחבא. אז ראיתי על יד הפסים צינור עם ברז גבוה שממלאים בו את הקטרים במים ותחתיו בור של המגופים שמכסהו פתוח, קפצתי לתוך הבור שהיה מלא מים עד חציו, מים קרים כקרח, התכופפתי וסגרתי על עצמי את המכסה.

שעות ארוכות פחדתי לזוז, רגלי, שעמדו בתוך המים הקרים נהיו כמשותקים, וידעתי אם אני לא אעשה משהו מייד הן אבודות. באיטיות פתחתי את המיכסה ולמזלי היה בחוץ כבר חושך. התחלתי לעשות עיסוי לרגלי והדם התחיל לזרום בהן מחדש. היתה עוד בעיה, הנעליים והמכנסיים הרטובים שהתחילו להיות לגוש קרח בקור הלילי. רצתי קצת, קפצתי במקום והתקרבתי שוב לתחנה אבל הפעם בזהירות, נשארתי תמיד בצל שלא ירגישו בי. עבר זמן רב וראיתי תכונה רבה של חיילים שמצפים לרכבת. ואכן הגיעה רכבת משא. אני רצתי לאורכה מצד המוסתר מן התחנה, ומן הקרון שלפני האחרון, ראיתי אנשים שנראו לי כיהודים קופצים לעשות צרכיהם. רצתי לשם אבל הם סגרו לפני את דלת הקרון. התחננתי להם ״תנו לי להיכנס, אני קופא מקור״, אבל לא עזרה שום בכייה, רק אחרי שאמרתי שאני איש מיואש ואם לא יפתחו לי אני אלך להלשין למ״צ עליהם, אז פתחו לי ונתנו לי להיכנס ממש ברגע שהרכבת התחילה לנוע.

שלושה ימים נסענו בקרון הזה, והימים הללו לא יישכחו אף פעם מליבי. היושבים בקרון היו יהודים משומדים שהיו במסגרת גדוד עבודה מיוחד למשומדים, שהכנסיות הנוצריות הגנו עליהם, וגם קיבלו עבודות טובות וקלות. הם עבדו במחסני האפסנאות של הצבא ההונגרי בסטראוסקול, ואחרי הפינוי נתנו גם להם לצאת מערבה עד העיר קייב.

הם היו מלאים קונזרבים ודברי מתיקה ואוכל לרוב. זללו לפני ולא נתנו לי אפילו פירור. לא עזרו בכיותי ותחנוני, היו קשים כצור, ממש שונאי ישראל. היו ביניהם כאלו שרק אחד ההורים היה יהודי, וכאלו שנולדו נוצרים, רק ההורים התנצרו, אבל אצל הנאצים הם נחשבו ליהודים. היו משומדים שבזמן הגירוש בהונגריה ביקשו לסדר להם קרון נפרד, ועל הקרון כתבו בגיר באותיות קידוש לבנה ״כאן נוסעים יהודים נוצרים״ וציירו צלבים על הקרון. את אנשי הקרונות האלה הביאו ישר למשרפות במחנה אושביץ ואפילו לא עשו להם סלקציה, דהיינו, הפרדת האנשים הראויים לעבודה מהזקנים והילדים שלקחו אותם לתאי הגאזים. כאלה היו האנשים שהייתי מאולץ לחיות בקירבתם.

ביום הראשון והשני עוד החזקתי מעמד בזכות המרק הרב שאכלתי יום לפני זה, אבל ביום השלישי התחלתי להשתולל. זרקו קופסאות חצי ריקות דרך החלון ולא נתנו לי. זו היתה הנקמה שלהם על איומי בהלשנה בתחנת וורושבא. בלילה השלישי כשהיו כולם ישנים הלכתי וגנבתי מהם קצת אוכל, בבוקר הרגישו בגניבה וקיבלתי מהם מכות הגונות, אבל מה היה איכפת לי, קיבתי היתה מלאה. פחדי גבר כל פעם שעמדנו בתחנות גדולות זמן ארוך. היתה תמיד הסכנה שאנשי צבא יפתחו את הקרונות וימצאו אותנו שם. על מה שיבוא אחרי זה, לא היה לי שום ספק. חיי יהודי היו שווים כקליפת השום. כשעמדנו בתחנת העיר קונוטוף ואחרי כן בעיר בחמץ היו ניסיונות לפתוח, אבל היינו סגורים מבפנים ולא הצליחו לפתוח.

הרכבת נעצרה בתחנת דרניצא. בדיוק מול מטבח של הצלב האדום עמד הקרון שלנו. המשומדים החליטו לפתוח את הדלת ולנסות להשיג משהו חם. אני הייתי הראשון שקפצתי למטה, הייתי מורעב יותר מכולם. נכנסתי למטבח וקיבלתי צלחת מרק איטריות חם ובקבוק קפה חם. כשראו האחרים את הצלחתי, ירדו אחד אחרי השני וקיבלו אוכל חם.

הלכתי לשאול בתחנה איפה אנחנו וכמה עוד המרחק עד העיר קייב. אמרו לי שמכאן עד קייב רק 12 קילומטר המרחק. חשבתי שאת המרחק הזה אפשר לעשות ברגל בכמה שעות, הלכתי עד הקטר ושאלתי את נהג הקטר, שהיה גרמני, מתי אנו ממשיכים הוא אמר בעוד רבע שעה. רצתי בחזרה לקרון שלי וסיפרתי שאנו זזים. בא חייל שגם הוא רוצה להגיע לקייב חייל הונגרי מבוגר, שאין מה לפחד ממנו וגם לא יכלו להתנגד לו. ברגע האחרון חזרו כולם וכבר זזנו מהתחנה. עלינו על גשר ענקי של הנהר דניפר, שבמימיו המלאים גושי קרח עמדו יהודים על איזו מין תבנית ותיקנו עמוד של הגשר שנפגע בהפצצה האחרונה של בעלי הברית (אנגליה אמריקה קנדה ועוד). רחמנות, רק לראות אותם עומדים במים הקרים. מה חטאנו ומה פשענו שעושים לנו את זה? "אתה בחרתנו..."

באמת, בכל ההיסטוריה של האנושות לא עשו לאף עם בעולם מה שמעוללים לעם היהודי. במה שונים אנחנו מכל האומות, שיש כלפינו שנאה עיוורת כזאת? קשה היה לי למצוא תירוצים, לכאב שלי בראותי את צרותינו בכל מקום ומקום שלא יהיה כל כך צורב. יש עלינו איזה "אות קין" שכל העולם רודף אותנו? החייל שעלה אלינו לקרון היה בסדר, הוא הביע שאט נפש על מה שעושים ליהודים, הוא סיפר לי שהוא סנדלר מהעיר סומבטהיל והוא מכיר שם הרבה יהודים. נזכרתי באיבי שלמיכתבי לא קיבלתי תשובה, ונזכרתי בכל השתלשלות העניינים.

סיפרתי לגוי הזה שהבחורה שלי היא מהעיר שלו, וקוראים לה איבי הופמן. הוא פרץ בצעקה, "אני מכיר אותה, אני קונה אצלם את העור לנעליים. היא בחורה יפה ומשפחה

טובה". עוד הרבינו לדבר על משפחת הופמן וגם על פוליטיקה. הוא סיפר שבהונגריה יש תסיסה, אחרי המפלה שסבלו צבאות הונגריה על יד הדון ברוסיה, שבה הושמד חלק גדול של הצבא ההונגרי, ועושים ניסיון לקפוץ מעגלת הגרמנים המתדרדרת.

גם הקימו ממשלה חדשה יותר ליבראלית, והמצביא נאגבצומי נהיה שר המילחמה. המצביא הזה היה מוכר כשונא הגרמנים ורך יותר כלפי היהודים. שמחתי על החדשות הטובות וכבר ראיתי קצת אור בקצה המנהרה האפלה שבה אנו עוברים יותר משנתיים. דרך אגב, הגוי הזה הגיע לעירו בפחות משבועיים ודרכו הראשונה היתה למשפחת הופמן, הוא סיפר להם על פגישתנו ועל זה שאני בריא, ונסוגים לכיוון הביתה, מערבה. איבי טילפנה תיכף להורי. וזה היה סימן החיים הראשון ממני, ומכל היהודים שיצאו לרוסיה הייתי היחידי שממנו נתקבל סימן חיים.

שמחת הורי אי אפשר לתאר. אבא ז"ל נתן בשבת קידוש בבית הכנסת ובכל המשפחה הייתה אורה ושמחה.

אבל תוך כדי דיבור שכחנו שאנו נוסעים זמן רב מדי, אנו היינו צריכים מזמן להיות בעיר קייב, המרוחקת ממקום חנייתנו דרניצא רק 12 קילומטרים. משהו לא בסדר, הרכבת לוקחת תנופה וטסה במהירות של 120 קמ"ש. כבר יודעים שאנו נוסעים לכיוון לא נכון, עברנו לצד קייב ונוסעים מערבה לכיוון למברג שבפולין. מה יהיה איתנו? הפקודה הייתה לסגת עד קייב ולא יותר, ומי שייתפס יותר מערבה יהיה עריק, ועריק דינו בזמן מלחמה המתה ביריה. כבר נהיה חושך ואין סימן שהרכבת יעצור באיזה שהוא מקום. אנחנו כולנו, כולל החייל, מודאגים שאנחנו עריקים, ומה יהיה עלינו אם בתחנה שנעצור יתפוס אותנו המ"צ?

בשעה אחת אחרי חצות הלילה עצרה פתאום הרכבת בתחנה קטנטנה לתדלק עם מים את הקטר. אנחנו קופצים למטה כמטורפים והרכבת כבר יצאה לדרכה. נשארנו בתחנה אובדי עצות. ניגשנו למפקד התחנה, גרמני מבוגר, וסיפרנו לו מה שקרה לנו ועל הסכנה הנשקפת לנו אם ניתפס. הוא הבין למצבנו ורצה לעזור. הוא אמר, שבעוד שעתיים צריכה להגיע רכבת מעורבת, נוסעים ומשא, והוא ישתדל לעכבה עד שנצליח לעלות, לאיזה מקום שנוכל למצוא לנו. הדליק בחדר ההמתנה את התנור, הביא לנו תפוחי אדמה לצלות וכוס תה לכל אחד.

בשעה המיועדת הגיעה הרכבת וכמו מטורפים קפצנו לקרונות הנוסעים. בקרונות נסעו חיילי אס אס גרמנים לחזית כתגבורת. כשראו שאנו יהודים, גרשו אותנו מן הקרון. הספקנו חלק מן החברה לרדת והרכבת מתחילה לזוז, מה עושים? כאן אסור לנו להישאר. אחדים קפצו לתוך הקובות בקרונות המשא שממנו מפעילים את המעצורים, אני הצלחתי לקפוץ רק על פגוש הברזל שמחבר שני קרונות. הנסיעה הלילית בכפור של 20 מעלות מינוס לא תישכח ממני כל עוד אני בחיים.

דבר ראשון שעשיתי, קשרתי את עצמי בחגורת עור חזקה ורחבה אל ברזל הקרון, כי ידעתי שבמוקדם או במאוחר אאבד את הכרתי או אקפא מקור במשך הנסיעה. המעבר בין הכרה לבין חוסר הכרה היה איטי. קודם הרגשתי דקירות בכל הגוף דוגמת רגל שנירדמת, אחרי כן באה עלי הרגשה שאני רדום ואני עומד לישון ומכאן ואילך היה רק ערפל, עד שמצאתי את עצמי על רצפת תחנת הרכבת של קייב, על יד תנור בוער.

החייל שנסע עמנו נשאר בקרון יחד עם הגרמנים, ובהגיענו לקייב ירד לראות מה קרה לי, בעיקר כי רצה לספר על השתלשלות העניינים בבית, ומצא אותי קפוא וקשור אל הקרון. הוריד אותי והכניסני על כתפיו לאולם ההמתנה על יד האש. החייאתי לקחה הרבה זמן, ולא חסר הרבה שגורלי יהיה כגורלם של החיילים השיכורים ששכבו קפואים בצדי הדרך בעיר סטריאסקול. כשחזר אלי הכרתי ראיתי עוד כמה דמויות שוכבות על הריצפה כמוני, קיבלנו כוס תה חם ורק אז שמתי לב לפצעי הכפור הרבים שמילאו את פני, ידי ורגלי, מה זה חשוב, העיקר "אני חי".

אנשי המשרד של הכוונת חיילים ויהודים מגדודי עבודה נסוגים, באים ומביאים אותנו לתחנת ההכוונה, משם שולחים את החיילים לגדודיהם ומן היהודים הבודדים מקימים יחידות חדשות. הם נחוצים עכשיו יותר מאי פעם. כי רוצים להקים ביצורים מסביב לקייב ואין ידיים עובדות. הם מצטערים על אלפי היהודים שחיסלו בידם בקווי החזית. איזה כח עבודה היה בידם וביזבזו אותו בשנאתם העיוורת ליהודים. הלכנו בדרך מתחנת הרכבת דרך כל העיר בליווי חייל.

קייב, שהיתה בירת אוקראינה לפנים, ופנינה ארכיטקטונית, עמדה כולה הרוסה, מלוכלכת ורעבה. בדרכנו ראיתי אשה שהולכת במקביל לי כל הזמן, ג'ינג'ית עם מטפחת על ראשה. חשדתי שהיא יהודיה, ואכן התאמת חשדי. ופתאום היא אומרת ביידיש בלי להזיז את הראש, איך בין א יידיש קינד, מיין מישפחה האטמען אויסגהרגט, "אני יהודיה ואת מישפחתי חיסלו" ובאותו רגע היא נעלמה. אז עוד לא שמעו על זוועות "באבי יאר" שם הרגו את כל יהודי קייב, מעל למאה אלף נפשות, גברים נשים וטף. ראיתי את הפחד על פניה. הרוסים היו מאז ומתמיד שונאי ישראל אבל האוקראינים עלו עליהם פי אלף בשנאת ישראל. כשבגרמניה עוד לא שמעו את זכרו של היטלר ימח שמו, ערכו האוקראינים פוגרומים באחינו בני ישראל. כבר במאה השמונה עשרה היה על סדר היום אצלם הריגת יהודים והיטלר רק נתן דרור לרגשותיהם החייתיות. היטלר והגרמנים השתמשו בשנאתם ליהודים, והאוקראינים עברו לשורותיהם אחרי כיבוש אוקראינה, בהמוניהם. יחידות אוקראניות לחמו בשורות האס אס ואיפה שרק פגשנו אותם אחזה בנו רעדה. עד היום אני רואה לפני עיני את פני האשה היהודיה הזאת שכל הצער, היגון והיאוש של עם ישראל היו חרותים עליה.

הגענו למרכז הקלט וההכוונה וחיכתה לנו הפתעה נעימה. היה שם בית מרחץ, ואחרי שגילחו את כולנו מראש ועד כף רגל היינו צריכים לעשות אמבטיה חמה עם סבון. רק מי שלא התרחץ ולא התגלח שלושה חודשים, יכול להרגיש מה שאני הרגשתי אחרי ניקוי יסודי זה. הצלחתי לכבס גם שתי חולצות ותחתונים, והייתי לאיש אחר. כאן שמעתי בפעם הראשונה על כיני בגדים, בילדותי שמעתי על כינים בראש, אבל זה היה דבר חדש. הזהירו אותנו מפני הכינים, כי הם מפיצים את מחלת "טיפוס הבהרות" (Felektifus) גם את המחלה הזאת לא הכרתי ולא שמעתי עליה. למרות פצעי הכפור שעל פני וידי, קיבלתי קצת צורה אנושית.

שאלו אותי על פירטי לבוש ונעלים, אם הכל בסדר? כשאמרתי שנעלי זקוקות לתיקון קטן, הפנו אותי לבית המלאכה של הקלט, שם יתקנו במקום את הנעלים. הסנדלרים היו יהודים, הם סיפרו לנו על המצב בחזית ועל מצב הפוליטי בבית.

יש ממשלה חדשה בהונגריה שרוצה להרחיק את הונגריה משותפות עם הגרמנים, אחרי המפלה בחזית הרוסית. הונגריה איבדה את רוב צבאה, חוץ מהאבידות בנפש בחזית ובערים, ועכשיו הם מנסים להתקרב למדינות המערביות. גם במצבם של היהודים התחוללה השתפרות. מאז שנאג'בצומי נהיה לשר המלחמה לא נשלחו יותר יהודים לחזית הרוסית. כל זה שמענו במשך השעה שתיקנו את נעלי. אחד הסנדלרים שאל אותי מאיזו עיר אני, וכשאמרתי שאני ממאקו, אמר שסמל המזכירות הוא גוי ממאקו, ורץ תיכף לקרוא לו. עוד לפני שפתח את פה היכרתי אותו וגם הוא אותי (סימן שמצבי לא היה כל כך גרוע) קראו לו קיש יוסף (Kis Jozsef) קיש תרגומו ביידיש קליין. והוא היה במאקו טוחן בטחנת הקמח של דודי ר' אליעזר קליין ז"ל.

מכיוון שהיכרנו אחד את השני מילדותנו הייתי בטוח שכאן אמצא את הישועה. ואכן הסמל הביא לי אוכל וממתקים ופירות שלא ראיתו כבר הרבה חודשים. ביקשתי ממנו שיסדר שאשאר בקייב ושלא ישלחו אותי לחזית. קיש הבטיח שיסדר הכל, ואני כתבתי מכתב לדודי אליעזר שישלם לקיש 500 פנגו, ערך של 100$ תמורת כל מה שהוא עשה לי.

לחיילים הייתה הרשות לכתוב פעמיים בחודש גלויה מן החזית, והוא הביא לי את הגלויה שלו, ואני כתבתי גלויה זאת הביתה להורי, וחתמתי "קיש יוסף" במרכאות. בגלויה כתבתי דברים לא סודיים אבל לפי המוסכם עם אחי גאבי יכלו לקרוא לפי אות ראשונה ואחרונה בשורות את המילים "אני בקייב". את הגלויה לא כתבתי על שם אבא ז"ל, אלא לשם יהודי שהיה גר ממולנו והיה לו שם הונגארי, פודור אמרא (Fodor Imre) עם הערה "נא למסור לביאנקה נני", שם אמי. פחדתי שהדואר לא ימסור מכתב מהחזית ליהודי. עוד רשמתי בעיפרון כמה מילים בכתב הקצרנות, זה היה נראה כקישקוש.

הגלויה הגיעה, ההורים הבינו שאני כותב, שאני בקייב וגם את כתב הקצרנות "אני בדרך הביתה" פיענחה אווה דושינסקי.

כשחזרתי למאקו שמעתי שהגלויה הזאת הייתה סימן חיים בכתב הראשון מיהודי שנלקח לחזית הרוסית.

אבל בינתיים סידר הסמל מקום עבודה בשבילי. נשלחתי עם עוד עשרה יהודים לפינוי הריסות. ביום הראשון ידעתי שאת העבודה הזאת אני לא יכול להמשיך יותר מכמה ימים. היה עלינו לסחוב פסי ברזל כבדים מאוד. אחרי חודשים של רעב הייתי חלש מדי בשביל העבודה הזאת.

ישנו במחסן גדול וקר על ריצפת בטון אני עם שמיכתי היחידה. לא ידעתי אם לשים אותה מתחתי שאז קפאתי מקור, אם להתכסות בה, ונשבר לי הגב מהרצפה הקרה. כך שכל הלילה החלפתיה מלמעלה למטה וחוזר חלילה. ביום השלישי בבוקר נכנס הסמל ושואל אם יש חולים, כי הרופא יגיע עוד מעט. מה זה? ימות המשיח הגיעו? ממתי שואלים יהודים אם יש חולים? כנראה ידעו הסנדלרים בקלט מה שהם מדברים. כנראה יש שינוי כלפי היהודים מצד הממשלה ההונגרית. התיצבתי לבדיקה רפואית. התלוננתי על כאבים בגב במקום הניתוח וזה לא היה שקר, אבל הרופא התעלם מזה והכריז: אתה הולך לבית חולים, יש לך "גרדת" ואני לא רוצה שכולם יקבלו את זה ממך. נדבקתי כנראה במי הרחצה בקלט. אבל שמחתי למקרה, כי זה היה עבורי הצלת נפשות. חשבתי שכל יום שעובר מקרב אותי לאביב המיוחל.

עוד באותו בוקר הוכנסתי לבית חולים שהתקינו עבור היהודים, כיוון שהחיילים ההונגרים לא הירשו להכניס יהודים לבית החולים הצבאי. חשבתי שזה דבר גדול שיש בית חולים מיוחד ליהודים. אבל מהר מדי נשתנתה דעתי על זה. הבניין היה מבנה ישן נושן, שהיה פעם אולי איזה בית סוהר, גדר גבוהה מסביב עם שער ברזל. הכניסה הייתה רק דרך שער זה, שלפניו עמדו שני חיילים הונגרים יומם ולילה. כניסה ויציאה משם הייתה רק בהסכמתם. למעשה, היו החולים וגם הרופאים אסירים. הצבא ההונגרי לא התערב במה שקורה בפנים. אסור היה לחיילים להיכנס פנימה ואת האספקה המאוד מצומצמת שמו לפני הדלת, והצוות הרפואי והמטפלים חילקו את האוכל לחולים. כמובן אם נשאר משהוא אחרי שהם זללו לשובע. זו היתה התעללות, מה שהרופאים היהודים עשו שם בעזרת ה"מטפלים", הם דאגו רק לבטן שלהם ולא היה איכפת להם אם כל החולים ימותו. היינו בידיהם לשבט ולחסד, לא היה שום מוסד לפנות אליו בתלונות, ומי היה מסוגל להתלונן?

היו כאן יהודים שחזרו מן החזית בדרך לא דרך ובתנאים איומים רובם עם גפיים קפואים או עם דלקת ראות, חלשים ומפוחדים, הסכימו לכל דבר רק שיוכלו להישאר

עוד כמה ימים כאן, כשהקור בתוך האולמות נע בין 0 ל-5 מעלות מינוס, ולא 20 מעלות מינוס מה שהיה בהתחלת פברואר בחוץ.

כיוון שהגרדת היא מדבקת, הכניסו אותי לאולם האחרון והייתי לבד באולם הגדול והמפחיד עם התקרה המקומרת. היה לזה גם צד טוב שהייתי לבדי בחדר. ביתר החדרים הצטופפו כ-50 חולים זה על יד זה. כל הזמן היו צעקות, צעקות כאבים, וצעקות למטפלים שהם רעבים, והיו כאלה שאיבדו את שפיות דעתם מן הרעב והכאבים. אני זוכר שהיה אחד, כנראה פעם היה חזן, וכל היום וכל הלילה היה שר שירי חזנות, והוא איבד את שיווי משקלו מרוב כאבים ופחדים. בית חולים זה היה "סניף של הגיהנום", יותר מכל דבר אחר בעולם. ועל כל הצרות שלא היתה לנו שליטה עליהן התווספה הרשעות של הצוות היהודי, שהיו בעלי אגרופים ובלי כל רגש יהודי ואנושי. אבל אני באולמי הפרטי נחתי בשלווה. קיבלתי טיפול פעמיים ביום, בבוקר ובערב. מרחו את כל גופי במשחה מסריחה שלא עזרה הרבה. למזלי מצאתי בתחתית התרמיל שלי בין החפצים קופסה קטנה של קוביות סוכר וחפיסת תה. מכיוון שמים חמים היו אצל הרופאים בשפע, שתיתי שלוש פעמים ביום תה עם קובית סוכר אחת לספל. זה החזיק בי את הנשמה בין הקפה המר בבוקר לבין המרק הדליל בצהרים ושוב הקפה בערב. ספרתי את הימים, ניכנסנו כבר טוב בחודש פברואר, בעוד חודש יגיע האביב והכל יהיה נסבל יותר, אשאר בשקט עד שיזרקו אותי. לא היה איכפת לי כלל שאני לא מתרפא.

הייתי נשאר עוד כמה ימים, אם לא היה בא המקרה עם חולה שהכניסו במחלת "טיפוס הבהרות". עד אותו היום לא ידעתי כלום על המחלה הזאת, רק כשהביאו את החולה באלונקה ואף אחד לא רצה לנגוע בו, הסבירו לי שזו מחלה מדבקת מאד ורק 25% נשארים אחרי מחלה קשה זו בחיים, וגם מי שנשאר בחיים יסבול מאיזה מום. לאחדים נתקלקלו העיניים, לאחרים ניפגמה השמיעה, אבל לרוב החולים שמתרפאים מהמחלה, נישאר ליקוי בתיפקוד המוח, בעיקר הזיכרון. הבהילו אותנו מאד ולקח הרבה זמן עד שהחליטו הרופאים שצריכים להכניסו לאולם האחרון, שרק אני שכבתי בו. נבהלתי מאוד ותיכף ביקשתי שישחררו אותי וישלחו אותי בחזרה אל הקלט.

בקלט שאל אותי הסמל לאן אני רוצה ללכת לעבוד, בחפירות או למחנה דרנצא במרחק 12 קילומטר מקייב? החלטתי ללכת לדרניצא, (Darnica) ובאתי לשם עם עוד עשרה יהודים שאיבדו את יחידתם. שם הקימו כבר גדוד חדש של יהודים, רובם מבני העיר דברצין (Debrecen) בהונגריה ואותנו צירפו אליהם. למזלי פגשתי שם מכירים ותיקים. אחד מהם, טיבי ווייס, שהיתה בינינו קצת קרבה משפחתית, לקח אותי תחת חסותו וחילק איתי את מיטתו ושמיכתו. היה זה דבר גדול בין זרים למצוא מי שיעזור לך. כמה ימים

הסתובבתי בלי תפקיד. התברר שהיו שם הרבה מכירים מהעיר בקשצבא. איצקוביץ לאצי, שאצלו למדתי מכונאות בשנת 1938 נתן לי כמה בגדים. התברר שהטבח הראשי במטבח הוא אחיו הצעיר של גיסי חינוך גלוק, בעל אחותי שרה מדברצין, הוא פיטם אותי כמה ימים, אבל שמעתי ממנו בשורה איומה: הוא ספר שידוע לו שגיסי חינוך ואחיו ירמיהו נורו באיזו עיר תוך כדי עבודה. עד היום אני לא מבין, למה שברה אותי הידיעה על מותו של גיסי, מסביב ראיתי כל כך הרבה מוות, ובעיקר מיתות משונות. זה היה אולי המוות הראשון שידעתי עליו מבני משפחתי. אחותי שרה המסכנה לא היו לה חיים טובים אף יום אחד. היא צריכה לדאוג לשני הילדים הקטנים, בת שלוש (אניקו) ובן שנה וחצי (יצחק צבי) בעיר דברצין, בלי הורים וקרובים.

שוטטי במחנה כמה ימים וחיפשתי מכירים. היתה שם יחידה של חיילים גרמנים ועשיתי להם כל מיני עבודות תמורת אוכל ובגדים, עד שביום השלישי לשהותי בדרניצא, נשלחתי לבית חולים לסוסים של פרשי הצבא ההונגרי לעבוד בטיפול בסוסים חולים.

בית החולים לסוסים היה בעצם אחוזה, שהחדרים שלה הפכו לאורוות. היו בה כארבעים סוסים, רובם עם פצעים או כינמת או פיגעי כפור שבהם טיפלו 10 יהודים בהשגחת קצין פרשים, סמל וארבעה חיילים. תפקיד היהודים היה לעשות ניקיון אחרי הסוסים, להאכיל אותם שלוש פעמים ביום, ולהבריש אותם כל הזמן. רוב הסוסים סבלו גם מגרדת כך שהעבודה לא היתה נעימה ביותר, אבל היו גם כמה יתרונות בעבודה זו. ראשית, העבודה לא הייתה בחוץ בכפור של סוף פברואר, שנית, תמיד הייתה האפשרות לגנוב חופן או שתים שעורים, שבו פיטמו את הסוסים, ובערבים לבשל ממנו מרק חם ומזין. מצד שני היה הקצין והחיילים אנטישמים מבוהקים, ששמחו להשפיל את היהודים עד עפר. כל בוקר בשעה שבע היו צריכים המטפלים היהודים לעמוד מאחורי ארבעת סוסיהם, שהיו בטיפולם. הקצין בדק את הסוסים אם טופלו בסדר, נתן את מנת השעורים בדליים ועמד במקום עד שאנחנו שפכנו לפניהם את האוכל. הוא היה קפדן ביותר, ובעד הסטיה הקטנה ביותר הפעיל את הפרגול שנשא בחגורתו כל הזמן.

מקום המגורים שלנו היה על גבעה קטנה מעל לבית האורוות. כל לילה הייתה תורנות על שמירת הסוסים. עיקר השמירה היה לנקות תיכף את גללי הסוסים ברגע שנפלו על הריצפה, ואוי היה למטפל שהקצין או הסמל מצא גללי סוסים באורווה. ביום השלישי לשהותי שם בא תורי לתורנות לילה. כל היום הרגשתי איזו חולשה, אבל לא יחסתי לה חשיבות, ובלילה עמדתי באורווה על יד הסוסים וטיפלתי בהם. בסביבת חצות כנראה איבדתי את הכרתי ונפלתי על הריצפה על יד הסוסים. ברגע זה נכנס הסמל וראה את מצבי. הקים אותי וציווה לעלות למעון שלנו והוא ידאג שיחליפו אותי, ובבוקר אשאר במיטה והוא ישלח לי רופא.

בבוקר, כשכולם ירדו לאוורוות, אני קדחתי מחום וביקשתי את שכני שיטפל בארבעה סוסים שלי גם כן. הסמל כנראה שכח להודיע לקצין על מחלתי, כך, כשעמד על יד הסוסים שלי וראה שאין איש התחיל להשתולל "איפה היהודי הארור הזה"? הסמל פחד לספר לו שהוא ציווה עלי לשכב עד שיבוא הרופא (כל יום בא רופא גרמני וטרינר לבדוק את הסוסים וגם את היהודים החולים). החברים אמרו לו שאני מאוד חולה וקודח מחום. הוא צרח "אני אלמד את הסימולנטים היהודים האלה שרוצים להשתמט מן העבודה", ובלווית הסמל עלה על הגבעה לביתן שלנו.

פתאום אני שומע בחדר צעקה, "מי זה קליין יוסף?" אני בבת אחת התעוררתי מעלפוני ואמרתי בקול נכאים שאני הוא. הקצין ציווה עלי לקום, הייתי רק בתחתונים, ירדתי מהמיטה ובאותו רגע הפעיל את הפרגול על גופי הכמעט ערום לגמרי. "לרדת" צרח ועד שקפצתי למכנסי ונעלי היה גופי מלא חבורות שהדם ירד מהם, הוא דחף אותי מן הדלת והתגלגלתי מן הגבעה עד למטה על יד האוורווה. מזלי היה שהגלגולים היו בשלג עמוק כך לא נשבר ראשי ויתר אברי. כשהגיע למטה עמדתי כבר על יד סוסי והאכלתי אותם. אחרי שכולנו גמרנו את עבודתנו קיבץ הקצין את כולנו בחדר ואותי העמיד באמצע המעגל. הוא אמר לי "למה אמרת שאתה חולה, כשאתה רק רצית להשתמט מעבודה?" בתומי עניתי לו "אני לא משתמט". כעין ברק עבר לפני עיני ואגרופו נחת במרכז פרצופי. חשבתי שנשברו לי הלסת והאף. שוב צרח עלי "תגיד שאתה משתמט" "אני לא משתמט" עניתי, ואז נחתו מכות על ראשי ועל אוזני בלי הפסקה, ספרתי בהתחלה את המכות, אבל במהרה איבדתי את הכרתי. הקצין ציווה להביא דלי מים קרים ששפכו עלי ואז חזרה הכרתי. שוב התחיל לצעוק עלי "אתה משתמט" ידעתי, שמזה אני לא אצא חיים, לכן התעקשתי ואמרתי "אני לא משתמט" ואז התחיל לבעוט בי ולהכותני במקל, ואז קרה משהו לא יאומן.

אחד היהודים שאפילו את שמו לא ידעתי, יהודי כפרי מהקרפטים, צעק בקול "אי אפשר לסבול את זה, איך שאתה מתעלל בבחור שהוא כמעט לא חי". אז עזב אותי הקצין והתחיל לטפל בבחור, שהלב היהודי שלו הכניס אותו בצרה הגדולה הזאת. עוד אמר הקצין,"שעוד מעט יבוא הרופא ואוי לך אם לא יהיה לך 40 מעלות חום, במו ידי אני אירה בך".

החברים הביאו אותי לבית והשכיבו אותי על מיטתי, ארבע שיניים חסרו לי וזרועי הימנית היתה שבורה. רציתי למות מכאבים ועוד יותר מהסבל הנפשי שעבר עלי. נשבעתי בעצמי שאקח פעם נקמה. אבל לא היה לי הרבה זמן למחשבות, כבר צעקו את שמי וציוו עלי ללכת לרופא לבדיקה. היה זה קצין גרמני באמצע שנות החמישים, מפוטם וטוב סבר, חשבתי אותו לקצין תותחנים או לכל דבר אחר רק לא לרופא. קצין הפרשים שאל אותי אם אני מבין גרמנית. אמרתי שאיני מבין, ואז ציווה עלי להתפשט לגמרי. ושמעתי אותו אומר לרופא בגרמנית "זה יהודי שרוצה להשתמט מעבודה" והוא מבקש שיבדוק

אותי ביסודיות. אז אמר לו הגרמני "מה אתה רוצה מהגוויה הזאת, אתה לא רואה שהוא לא יחיה 4 שעות". הבנתי כל מילה, הייתי עצוב ומפוחד, למות בנכר, בלי טעם, כשלא עשיתי בחיים שלי שום דבר מועיל, איפה כאן הצדק? לא היה לי זמן רב לפילוסופיה, הקצין נתן בעיטה במגפיו המחודדים באחורי, כך שנפלתי מחוץ לדלת, וציווה על הסמל להחזיר אותי בעגלה למחנה דרניצא מאיפה שבאתי ולהביא יהודי אחר במקומי. זרקו אותי כמו שק תפודים על העגלה והחזירו אותי למחנה.

היה זה אחרי הצהריים וכל היהודים עמדו בתור לארוחה כשהגעתי. הייתי ללא הכר, ואפילו חברי טיבי וויס והטבח גליק לא הכירו אותי. תיכף הביאו רופא יהודי שנתן לי זריקות. טיבי ווייס השכיב אותי במיטתו ויחד עם הטבח, אח גיסי הינך גליק השתדלו להעמידני על רגלי. רק כמה ימים עברו וקיבלתי בחזרה את צלמי, פרט לשיני שחסרו וידי שכמעט לא יכולת להזיזן.

כאן היתה האווירה לגמרי שונה. כאן שמעו גם החיילים השומרים עלינו את החדשות מהונגריה על השינוי בממשלה ועל רצון הממשלה החדשה לצאת מן השותפות גם גרמניה ולהתקרב לעמי המערב, בהנהגת ארה"ב ואנגליה. השתנה גם מצב רוחם של היהודים והתחילו לקוות שיש עוד תקומה ולא מן ההכרח שכולנו נמות. ואז היגעה פקודה שאת היהודים מסביבת קייב יכניסו לקייב ומשם ישלחו אותם לכפרים מסביב לעיר קורסטין (Korosten).

לא ידענו מה הטעם לזה, אני הייתי עוד יותר מדי חלש מכדי ללכת מרחק של 120 קילומטרים עד קורסטין. אפילו את המרחק מהעיר דצרניצא עד קייב, שהוא לא יותר מ- 12 קילומטרים חששתי ללכת. אבל הפקודה הייתה שכולם יעזבו את אזור קייב ולא היתה לי ברירה. בהליכה היה לי ניסיון רב, וגם עכשיו לא פיגרתי אחרי האחרים. ובאמצע דרכנו עצרה ממש על ידי מכונית מפוארת וממנה יצא אלוף בצבא ההונגרי (היכרתי את דרגתו מן הפס האדום הרחב בצדי מכנסיו), עם קצין אחר. האלוף שאל את הקצין הזוטר "מי אלו"? והקצין ענה לו "אלה הם היהודים שיחזרו להונגריה במשלוח הראשון". יותר מאוחר נודע לנו שזה היה שר הביטחון החדש של הונגריה, נאגבצומי (Nagybacomi). משמעתי את המילים האלה החלטתי שיהיה מה שיהיה, אני את הקבוצה הזאת לא עוזב. אבל בן-אדם יכול להחליט, והביצוע הוא בידי שמים. בהגיענו לקייב התמוטטתי ולא יכולתי לעמוד על רגלי, ונגד רצוני הוכנסתי לבית חולים, זה היה שוב בית חולים יהודי, אבל כאן היהודים לא היו סגורים על מנעול ובריח וקיבלו קצת תרופות וטיפול.

ביום כניסתי למקום פגשתי מכר ווותיק, שעבד אצל האיצקוביצים בתור סוכן נוסע בבקשצבא, והרבה פעמים ליוויתי אותו בנסיעותיו. הוא היה בבית החולים ראש הקברנים. הוא לקח עם עוד ארבעה יהודים את המתים לקבורה. ומתים היו כל יום ולפעמים שנים

ושלושה. זה היה ג'וב טוב. בדרכו לבית הקברות עבר על יד הבאזאר (כמו שוק הפישפשים) ושם היה יכול להחליף שעון או טבעת או סוודר באוכל, כגון ביצים, גבינה, חלב, תפוחים, בשר מבושל, שערכם היה בל ישוער. הוא עשה את ההחלפות לשם מצווה ולא לשם מציאת רווחים.

השם שלו היה מיכאל בראון. שמו זכור אצלי לטוב, כי ביום בואי לקח אותי תחת חסותו. כשראה את מצבי, תיכף דאג שאקבל טיפול, בעיקר בידי הימנית. יתר הפצעים הגלידו, רק על ידי שמו גבס וזה גם השתפר במשך הימים האלה. המון לחם היה לנו, ובפעם הראשונה מאז שהגעתי על אדמתה הארורה של רוסיה אכלתי לשובע. בינתיים היינו כבר בהתחלת אפריל וגם ברוסיה מגיע האביב לעת הזאת. לא היתה לי סבלנות להישאר פחדתי שהקבוצה שיצאה מדרניצא יצאה מקייב ואני לא אהיה ביניהם.

גם חברי בראון יעץ לי ללכת כי מחלת הטיפוס מתפשטת מהר בבית חולים ואת מחלת ה"פלק" מעבירים הכינים שמסתתרים בכל בגד ויש שאומרים שהם קופצים מאדם אחד לשני. ביקשתי איפוא מהרופא לשלוח אותי בחזרה ליחידה שממנה באתי. נשלחתי שוב לקלט, ושם התברר שהקבוצה שלי יצאה לפני יומיים לקורסטין (Korosten).

קורסטן היתה עיר כמאה ועשרים קילומטר מערבה מקייב. ההונגרים הקימו כאן תחנת הכוונה, ומכאן שלחו כל יהודי לכפרים מסביב קורסטן. בכל כפר אספו יהודים מאזור אחד בהונגריה. למשל אני הייתי שייך למרכז של העיר סגד (Szeged) בהונגריה, ולשם שלחו את כל הנותרים מגדודי עבודה של מרכז סגד. שם נפגשו שוב יהודים שנפרדו מאותו הגדוד, מאותה העיר ואותו האזור. רובם היו ידידים ומכירים עוד מהבית. לכאן נשלחתי עם עוד כמה יהודים, ולפלא, שלחו אותנו לקורסטן ברכבת. שם נכנסנו ישר לתחנת ההכוונה. כאן הצטרכנו לחכות, כי כל יום בשעה אחת באו מהכפרים מסביב חיילים, חייל מכל כפר, לקחת את היהודים שנתאספו באותו יום לפי איזורי מוצאם וגדודי העבודה שאליהם היו פעם שייכים. הייתי מלא שמחה, ומצפה בכליון עינים לראות את מי מחברי אפגוש שוב. אולי אשמע משהו מן הבית. במשרד לקחו את הפרטים שלי ואמרו לי לעמוד בשקט.

כאן היו הקצינים שוב נוקשים מאד כלפי היהודים, ולא היה מקום מצידי לשאול שאלות, עמדתי בלי נוע עד שבא חייל ואמר לי "אתה בא איתי". שאלתי אותו כמה המרחק? אמר רק 10 קילומטר. יצאנו לדרך ואז העזתי לדבר אל המלווה שלי ואמרתי לו שאני שייך למרכז העיר סגד בדרום הונגריה, ואז להפתעתי החייל אומר כאן יש איזה טעות, אני לוקח אותך לגדוד העונשין מהמרכז גדלו (Godolo) (באזור בודאפשט הבירה ההונגרית) נבהלתי, אחרי הסיכויים להגיע הבייתה עם הקבוצה הקודמת שולחים אותי לגדוד עונשין זה. התחלתי להתחנן לחייל שיקח אותי בחזרה

לתחנת ההכוונה, כי בטח טעה ולא אותי אמרו לו לקחת אלא מישהו אחר. הוא הביאני לפני הקצין ואומר "היהודי הזה לא רוצה ללכת לגדוד העונשין של גדלו, הוא טוען ששייך למרכז סגד. הקצין התרגז, בעט בי וגידף אותי, ואמר כולכם תירקבו בין כה וכה, לא חשוב באיזה גדוד, וגרש אותי עם החייל מהמשרד. בדרך לגדוד הזה פחדתי לפצות פה, הייתי עצוב, כל חלומותי על שיבה הביתה בקרוב חלפו עם הרוח.

כבר תיכננתי לי שדרכי הראשונה אחרי שאהיה בבית הורי יהיה לסומבטהלי (Szoambathely), ליראות שוב את איבי הופמן שהקשר בינינו נפסק באופן כה טרגי. במחשבה שניה חשבתי "בטח תחכה אצלנו בבית כשאגיע" ועוד מחשבות וורודות כאלה שמנעתי מעצמי כל חודשי הכפור ברוסיה. והנה הגענו לכפר פרוהורילה (Prohorila) כמה בתים עלובים. נעצרנו על יד קולהוז (בית אחוזה שיתופי של הקומוניסטים) ושם ראיתי מאות יהודים מצטופפים בחצר. החייל הביא אותי לסמל והוא ציוה עלי לחפש לי מקום. היו שם שני מקומות לינה ליהודים, וכשניגשתי אל הראשון הודיעו לי היהודים שבמקום הזה אני יכול לישון רק אם אין לי כינים. הם בדקו אותי בקפדנות ומצאו רק שני כינים בחולצתי, ובמקום הזה נחשבו אנשים עם שני כינים נקיים. גם אני מצאתי חבר. אחד בשם פרקש אמרא מבודפשט, שהיכרתי אותו מילדותי, ניגש אלי וסיפר, שהם נמצאים ברוסיה כבר שנתיים ובפקודת שר המלחמה החדש יחזירו אותם להונגריה בקרוב. הוא לקח אותי תחת חסותו. היה זה גדוד שהיחס בין היהודים לבין אנשי המסגרת היו מצויינים. היהודים האלה היו בני עשירים מבודפשט, ולפי השמועה שוחדו החיילים השומרים באופן יסודי, ולמרות שהיה זה גדוד עונשין, היו החיים והאוכל לאין ערוך יותר טובים מבשאר גדודי העבודה הרגילים. פרקש סידר לי מקום לינה על הארץ על ידו, וכבר צילצלו לחלוקת ארוחת ערב. הארוחה הייתה בשר סוס מבושל בטעם טוב בכרוב. מתי אכלתי דבר טוב כזה? ואיזה מנות גדולות. קיבלתי את מנתי ונתיישבתי על יד פרקש לאכול. פתאום הרגשתי שאני לא יכול לבלוע את האוכל, באה עלי בחילה חזקה. נתתי את האוכל לפרקש. והלכתי לשכב במקומי. ייחסתי כל זה לעייפותי בגלל ההליכה הרבה באותו היום. כשבא פרקש למקומנו ונגע בי אמר "שמע אתה קודח" לא היה צורך להביא רופא, כולם ידעו שקיבלתי את הפלקטיפוס. עשרות חולים בפלק היו כבר בגדוד, כאלה שנתרפאו, אחרים מתו.

גם אותי העבירו למחרת בבוקר בעגלה עם עוד שני חולים לכפר ברזובקה, שם היו אוספים את החולים באסם תבואות ענקי, שהיה בנוי מקורות עצים צמודים זה על יד זה. בפנים היה קצת תבן על רצפת האדמה ושם השכיבו אותנו. הרוח יללה כל היום והלילה ונכנסה לתוך האדם בין גושי העצים הלא מהוקצעים. כל הדרך בעגלה הקאתי. רק חשבתי על אוכל, תקפה אותי בחילה.

אחד מהמטפלים בחולים היה צעיר בשם דר' ג'וזף. הוא היה כבר אחרי המחלה

וכבר היה מחוסן נגד הפלק והתנדב לעבודה הזאת בגלל האפשרות לאכול שם הרבה. כל המנות של החולים נשארו, ואילו מי שהיה אחרי המחלה הזאת תקף אותו בולמוס של אכילה, אחרי ששה שבועות של רעב מוחלט. דר׳ ג׳וזף הזה לקח אותי תחת חסותו, תמורת מנת האוכל שלי ועוד כמה מתנות קטנות, וכל יום אחרי שקם מהשינה הביא את שמיכתו ושם עלי עד הלילה. שכבתי על יד הכניסה ולפעמים הביא לי שתיה קרה כי כל הזמן היה לי 40 מעלות חום ורק לשתות רציתי. הייתי בהכרה רק למחצה, ולפעמים בכלל לא ידעתי איפה אני ומה איתי.

ביום השני או השלישי אני מתעורר מתרדמתי על סערה קרה שמטלטלת את קורות מבנה העץ, והאסם מתנועע על ימין ועל שמאל. הקור חודר לעצמות, אני מכוסה בשמיכתי שהיא קלה מדי ואני מבקש מג׳וזף שיביא את שמיכתו לכסותני. ברגע שהמטפל מרים את שמיכתו לכסות אותי, נשמע קול שבירת קורות עצים וקורה כבדה נוחתת על גבו של דר׳ ג׳וזף והורגו במקום. אין לי מושג איזה אינסטינקט אילץ אותי לקפוץ החוצה דרך הפתח ממש ברגע האחרון לפני התמוטטות כל המבנה על יושביו. בול עץ נפל על רגלי ואיבדתי את הכרתי. מטר קר וחזק ירד עלינו ואנשי ההצלה שבאו לעזור הוציאו גם אותי מתחת המפולת, כנראה עם פצע קטן, והכניסו אותי לרפת קטנה והשכיבו אותי על התבן המשומש והמלוכלך. כנראה שכחו אותי לכמה ימים. לא קפאתי בלילות הקרים רק בגלל התבן שמתחתו היו הפרשות של הפרות שחימם אותי. יום אחד מצאו אותי, שוכב עם ראשי בחוץ על הארץ לפני הרפת, בכוחותי האחרונים אני מתחנן למים. העבירו אותי למקום זמני ושם נתנו לי שתיה חמה כמה פעמים ביום. היו לי חלומות בזמן מחלתי, חלמתי על חנות מכולת שהיתה בקירבת ביתנו, שבה הייתי בילדותי קונה בקבוקי גזוז ושותה אותו, החלום הזה חזר תמיד ונשאר בזיכרוני גם כאשר התחלתי לחזור להכרה מלאה.

לא הרחק מהמקום ארגנו בית חולים לחולי פלקטיפוס בכפר דורושין (Dorosic). מצאתי שם את חברי מאנדל, שחילק את השתייה לחולים. לאט לאט חזרה אלי הכרתי וביקשתי כבר שתייה. עברו עלי עוד כמה ימים כשאני מחלים אבל הייתי חלש מלקום ולעמוד על רגלי. מאנדל אמר לי שהוא רואה איזו תנועה חשודה מצד החיילים השומרים עלינו, מקיפים את בית החולים בגידרי תיל ולא נותנים לצאת ולהיכנס למקום. דרך החלון האחורי מוציא אותי חברי, לא הייתי כבד, אולי 35 קילו, עובר אתי את הגדר ומתרחקים מהר מהמקום. הוא מחזיר אותי לגדוד העונשין מיגדלו, ואני רק למחרת שמעתי שבאותו לילה הציתו את בית החולים, שפכו עליו נפט והדליקו את בית החולים על יושביו כולל המטפלים. מי שניסה להימלט ירו בו במכונות יריה.

שוב ניצלתי בנס. אצלי מתחוללים הניסים כדרך הטבע. אני בטוח, שפרקי התהלים הרבים שאמי ז״ל אמרה, הצילו אותי תמיד ברגע האחרון. אם מישהו יספר לי את שרשרת הניסים שקרו לי בזה אחר זה, לא הייתי מאמין לו.

בינתיים אזל המלאי שהיה במטבח הגדוד, וצמצמו את מנת האוכל לכוס קפה בבוקר ובערב, בצהריים קיבלנו ספל מרק עדשים. אם היה מזל, קיבלנו מרק סמיך אבל לרוב היינו כל כך רעבים שרצינו לקבל ראשונים ויצא לנו מרק דליל שערכו התזונתי היה מעט מאוד. וזה בדיוק בזמן שחזר אלי התיאבון. הגוף שלי דרש אוכל בכל מחיר, מאיפה לוקחים אוכל? מהבוקר ישבנו ע"י חביות הבישול והרחנו את ריח התבשיל. הריר ירד מהפה שלנו. מכרתי את כל מה שהיה לי מהבית עבור כוס חלב עם כמה ביצים. חפיסת סבון היתה בעל ערך גדול. מכרתי הכל, כך שנשארתי בלא כלום. את תרמיל הגב שלי גנבו בזמן התמוטטות האסם, כולל התפילין, ומה שהיה לי בתרמיל צד לא היה הרבה ואת המעט הזה הפכתי לאוכל.

יום אחד מישהו הציע בשר עם תפוחי אדמה "פאפריקאש" תמורת סוודר. בלי לחשוב הרבה הורדתי את הסוודר היחידי ומסרתי תמורת האוכל. רק למחרת נודע שזה היה בשר אדם. חיילים גרמנים מצאו גופה שהיו חתוכים ממנו נתחים. הם בדקו וחקרו ולא וויתרו עד שמצאו את מי שעשה את המעשה. בוקר מוקדם אחרי הגילוי באה כיתת גרמנים וצוו על החיילים ההונגרים להעמיד את כל היהודים למיסדר, אפילו הגוססים יצאו למיסדר בשדה פתוח. אחרי זה העמידו אותנו בשורה ארוכה והודיעו שאם לא יימצא הפושע, יהרגו כל עשירי בשורה במקום. נתנו לנו 10 דקות להחליט. היו שידעו מי עשה את הדבר ולא רצו להלשין בסוף לפני שהתחילו הגרמנים לספור את העשרה הראשונה, קפץ מהשורה בחור אחד והתחיל ליברוח לכיוון הגבעות. המסכן לא הגיע רחוק. הגרמנים השיגו אותו והרגו אותו במכות, שם לעינינו. לעת הזאת הייתי כבר כל כך אדיש ששום דבר לא זיעזע אותי יותר. אנשים מנומסים, מלומדים נעשו לגנבים ולחיות טרף. ישבנו במקום כבר יותר מחודש ללא תעסוקה. רובנו עברנו את מחלת הפלק ולכולם נשארו פגמים קטנים או יותר גדולים. הכינו אותנו להחזרתנו להונגריה.

יום אחד לקחו את כל הבריאים לנהר הסמוך, שם העמידו חביות מים על האש וכשהמים רתחו היינו צריכים להתפשט, את הבגדים זרקו לתוך המים ואנו היינו צריכים להיכנס למים, שגושי קרח שטו בהם וליטבול 5 דקות תחת המים. כפי שאמרו "הכינים מתים בקור". חמש דקות במי הקרח היה מספיק להמית את הכינים, אך הרבה מאיתנו קיבלו דלקת ריאות. לבשנו את בגדינו הרטובים ושעות ארוכות רצנו וקפצנו על יד מדורה ענקית עד שנתיבשנו. מיום זה ואילך נשמרתי מכינים מאוד מאוד. בשמש האביב התפשטתי כל יום וכך שכבתי בשמש וניקיתי יום יום את בגדי. את זה ידענו תמיד שהכינים שונאים קור, והסימן הבטוח ביותר שמישהו חי או מת בחדר, קבענו תמיד לפי זה, כשהכינים טיילו על הסדין או השמיכה ידענו שהוא שבק חיים לכל חי. עד שלא היה הסימן הזה היתה עוד תקווה לחייו.

הייתי עדיין מאוד חלש, ההליכה שלי היתה כהליכתו של שיכור, ולא פעם התקפלו תחתי רגלי. גם המחסור במזון לא נתן לי להתגבר על חולשתי. התחילו לעשות רשימות של האנשים שנמצאים יותר משנה ברוסיה, כי רק אלו יוחזרו, לכשיוחזרו. כשבאו לחדרנו עשיתי עצמי חולה בלי הכרה, וחברי אמרו את שמי בלי לפרט כמה זמן אני ברוסיה. סך הכל הייתי שם חצי שנה ורק הטעות בתחנת ההכוונה בעיר קורסטין הביאה אותי "לגדוד העונשין של גדלו" ששהה כבר שנה וחצי מעבר לגבול הונגריה והיה המועמד הראשון לחזור הביתה.

כמה שהייתי מטושטש עדיין מן המחלה האיומה (שיותר מחצי החולים בפלק מתו ממנה) עבד ראשי בהיגיון. התנהגתי בשקט ובפרופיל נמוך שלא יזכור אף אחד שאני בעצם לא שייך לגדוד.

בוקר אביבי אחד עברה שמועה בכפר שיעשו בדיקת בריאות, והבריאים ייכנסו ברגל לקורסטן כ-20 קילומטרים ומשם יעלו לרכבת להונגריה. הרבה מאתנו היו עדיין באמצע המחלה, הרבה כמוני היו אחרי המחלה, אבל חלשים מכדי ללכת מרחק גדול כזה. פחדנו מהבדיקה הזאת. עוד באותו יום היינו צריכים לעבור בין שני סמלים הונגריים מרחק של חמישים מטר בריצה, והם קבעו מי בריא ומי חולה. כשבא תורי לרוץ דחפו אותי חברי כאילו לעשות ממני צחוק. רצתי קצת ונפלתי כאילו מן הדחיפה החזקה. למזלי לא הרגישו במעידתי ואת המכשול הזה עברתי בשלום. ואחרי כן בא המבחן העיקרי, קריאת השמות. האם שמי יופיע ברשימה? למרות שאני לא שייך לגדוד? וחוץ מזה היתה עוד בעיה. הקציץ הכריז, שרק אלה חוזרים הביתה, מי ששהה לפחות שנה מעבר לגבולות הונגריה, ומי שייתפש שעבר את התנאי הזה, ייחשב עריק.

התלבטותי היתה גדולה. האם אני לא מסכן את חיי לריק? בסוף התחילו לקרוא את השמות לפי אלף בית כבר עברו את הקוף ושמי לא קראו. אמרתי בליבי הבעיה שלי נפתרה אני נשאר, ואז ממש אחד לפני האחרון קראו את שמי. ממש שמעתי מכריזים שמו של יהודי אחר שנפטר, קליין יוסף. יותר לא פיקפקתי אף רגע, התכוננתי להליכה הלילית לקורסטין. בעצם לא היה הרבה להתכונן, כי לא היה לי שום דבר, לא בגדים, לא אוכל, לא כלים רק שמיכה דקה וקופסת שימורים ריקה לקבל בה את האוכל שנקבל בדרך (כל מה שהיה לי אבד בהתמוטט המחסן עלינו בכפר ברזובקא). הנס קרה.

בשעה ארבע אחרי הצהרים היינו ערוכים ליציאה לדרך. היו אחדים ביננו שהיו עמוסים תרמילי גב וצד מלאים אוכל. אלו היו המחסנאים, ועכשיו היה עליהם לסחוב את כל הגנבות שלהם. אחד מאלה ראה אותי בלי כל דבר לשאת, ניגש אלי ושאל אותי, אם אני מוכן לסחוב את תרמיל הגב שלו עד קורסטן תמורת לחם אחד חפיסת מרגרינה אחת וקופסת סרדינים אחת? בלי מחשבה רבה הסכמתי בתנאי, שהחצי ינתן כמקדמה. לזה

הסכימו ואני ערכתי לי סעודה כיד המלך עוד לפני שהצלחתי להרים את תרמיל הגב הכבד על גבי. ממש בשעות הדימדומים יצאנו לדרך הארוכה בשביל עפר ולא בדרך המלך, כניראה כדי שלא יוודע לכל הגדודים ששכנו בכפרים מסביב, שמחזירים אותנו הבייתה.

השביל היה צר והלכנו יחידים אחד בעקבות השני. הגדוד התפתל כנחש ארוך לאורך קילומטרים. התחשבו ביכולת ההליכה שלנו, ועשו הרבה חניות ביניים. בעל התרמיל הלך תמיד מאחורי, שלא אברח עם רכושו, אין לי מושג איך הלכתי. יום לפני זה אפילו מאה מטר לא יכולתי ללכת ועכשיו עם משא כבד על גבי אני הולך קילומטרים. כח הרצון הוא הכח החזק ביותר בעולם. ואולי הידיעה שאני באמת הולך הביתה, והתיקווה שעוד הפעם אני אראה את אלה שאהבתי, עשו לי כנפיים ולא הרגשתי חולשה.

הלכתי עם ראש נטוי כלפי מטה, שקוע במחשבות ובתמונות ששכחתי אותם, על אנשים, על מקומות, על ניצחונות ועל כישלונות שהיו לי בחיים הקודמים שלי, על אהבות ניכזבות ואהבות שרק לפני זמן קצר היו תוכן כל חיי. כל הדברים האלה זימזמו במוחי והשכיחו ממני את העייפות, את הסכנות שעומדות עוד לפני וכל מה שעבר עלי בעבר הקרוב.

הנחש של אנשים העייפים נעצר, שמועה באה מלפנים שתעינו בדרך וצריכים לחזור ששה קילומטרים. אוי לנו, זה רק מה שחסר לרגלי וגבי הכואב. אבל "האין ברירה" יותר חזק מן הרצון לשבת תחתי ולישון קצת. כבר חצות הלילה ולא רואים סימן וזכר של עיר. עכשיו אנו נחים אחרי כל חצי שעה של הליכה. כמה יהודים נפחו נשמתם בדרך הקשה הזאת ונקברו בצידי השביל. כבר האיר היום כשהבחינו מרחוק בעיר קורסטין. העייפות וחוסר השינה גרמו לכך שאת הקילומטרים האחרונים הלכנו בזחילה. אני באמת הלכתי את המטרים האחרונים על "ארבע" אבל הצלחתי להגיע וגם את משכורתי בתוספת בקשיש קיבלתי והשתרעתי על האדמה ונרדמתי.

השמש עמדה כבר באמצע השמים כשהתעוררתי מצעקות לעלות לקרונות. ספרו ששים איש לכל קרון משא. עלינו בשקט ובסדר מופתי והתישבנו כמו סרדינים לאורך דפנות הקרון. לפני עלותנו לקרון קיבל כל אחד חצי לחם, חתיכת נקניק באורך עשרים סנטימטרים צידה לדרך לשלושה ימים. גם כמה ג'ריקנים מים העלו לנו ואנו חשבנו את עצמנו למאושרים ביותר בעולם.

רק יותר מאוחר בחנתי את חברי לקרון. היו ביניהם חזקים ובריאים והיו כאלה שהיו חלשים כמוני אחרי "הפלק", ולצערי הרב ראיתי ביניהם כאלה שעכשיו מתחילים לחלות. על ידי ישב יהודי שדיבר רומנית וקצת יידיש. איך הגיע אלינו? בעצם, איך הגעתי אני לכאן? העיקר, הייתי יושב בקרון שבעזרתו אני עוזב את

הגיהינום הקר הזה ששמו רוסיה שבה נישארים טמונים באדמה מאות אלפי צעירים יהודים בני ארצי, ואיתם תיקוותיהם של נשים אהובות ואמהות אומללות. אשרי חלקי שאני חי ונושם וחוזר אל ....מי? אני צריך להחליט או אווה או איבי... בושה וחרפה, ואיפה המחשבות על הורי ומשפחתי? כתוב "על כן יעזוב איש את אביו ואמו ודבק באשתו". כבר עזבתי את הורי אבל איפה האישה שאני מייחל לה? מי יכול ולמי מותר בזמנים כאלה לחשוב על ייסוד משפחה? והאם תרצה מישהי ב"שבר כלי" כמוני? זו הפעם הראשונה אחרי חודשים שהרשיתי לעצמי להתעסק בעתיד.

פתאום ניתקה מחשבתי מן העתיד, החיילים ששמרו עלינו בחרץ סגרו עלינו את הדלת ושמו מנעול עליה. בלי הכנות רבות זזה הרכבת, פחדנו לזוז שמא זה רק חלום שאנו נוסעים הביתה ועוד מעט נצטרך להתעורר. אנו נוסעים, לא רואים שום דבר, הכל חשוך, השעה בערך חצות.

לא מתפשטים אני רק מוריד את הנעליים ושם מתחת לראשי, בסמרטוט אני עוטף את הלחם הנקניק והמרגרינה וגם את זה מכניס תחת ראשי. המתח נגמר והעייפות של היום האחרון גוברת עלינו ואנו נרדמים. לא שומעים את שקשוק הגלגלים ולא את גניחות החולים, נופלים לתרדמה עמוקה ואפילה עד למחרת הבוקר כשקיבתי התחילה ליתבוע את שלה. כמעט כולם כבר ישבו ואכלו וגם אני עשיתי כמוהם. את האוכל שהיה לי חילקתי לארבע מנות ובשום אופן לא נגעתי במה שהיה מיועד ליום הבא. הצרה הגדולה היתה הדלת הסגורה לא יכולנו לעשות צרכינו וקשה לי לספר איך פטרנו את הבעיה. החולים והחלשים עשו את צורכיהם תחתם, ואחרי יומיים הסירחון היה בלתי נסבל.

ביום השלישי התחיל להציק לי הרעב, אבל שמרתי פרוסת לחם וחתיכת נקניק עד הסוף. בלילה השלישי נרדמתי כרגיל עם הנעלים והאוכל העטוף מתחת ראשי. שכני דיברו עד מאוחר והתווכחו על פוליטיקה ועל יהדות וכל מיני פילוסופיות, שבמצבנו לא היה להן כל שחר. לי היו רק שתי מחשבות "הבית והאוכל". עשיתי תוכניות על מה שאזמין לבשל אצל אמי לליל שבת הראשון שאהיה בבית, זה היה הנושא החביב עלינו כל הדרך, לעשות "מנו" (תפריט) לשבת בצהרים, או מתכונים שונים לאפות עוגות. כשהתעוררתי היה הדבר הראשון לקחת את נעלי ולראות אם יש לי חתיכת הלחם והנקניק. ליבי חדל מלפעום, לא הלחם ולא הנקניק. חשדי נפל על הרומני ששוכב בשקט על ידי בזמן שכולם ערים ואוכלים. בטח עושה את עצמו ישן כדי שלא יצטרך לענות על שאלותי. הסתכלתי עליו ומסביב והנה אני רואה באגרופו הקמוץ את בדל הנקניק שלי. בלי לחשוב הרבה הוצאתי מידו והתחלתי לבעוט בו בכל כוחי. האיש הגנב לא מגיב. איך היה יכול להגיב הוא היה זה שעות מת. לא התרגשתי ביותר, אכלתי

את שרידי הנקניק, שמנו את המת על יד שניים האחרים שמתו יום קודם ועוד שמחנו, המקום נהיה מרווח יותר.

דחפו את הרכבת שלנו על פסים צדדיים ושכחו אותנו ליום שלם. ביום החמישי הציק לנו הרעב והתחלנו להשתולל היינו על סף איבוד שפיות הדעת. בשעות הצהריים הגענו לתחנה והעומד על יד החלון הכריז שאנו בעיר טרנופול (Tarnopol) הקרון שלנו עמד בדיוק מול מטבח של הצלב האדום. התחלנו לצרוח בקולי קולות, דפקנו בכל כוחנו את דפנות הקרון עד שבאו החיילים השומרים עלינו אבל לא רצו לפתוח. איימנו שאנו נצית את הקרון על עצמנו אם לא יפתחו,ואז בא מפקד התחנה הגרמני וציווה על השומרים שלנו לפתוח את הדלתות בכל הקרונות וציווה להביא אוכל מהמטבח הגרמני.

האוכל היה יותר מדי, אבל זללנו עד להתפקע והרבה מאיתנו כבר בתחנה התחילו להקיא. אחרי כמה ימי רעב לאכל כמות כזאת של בשר שמן לא יכולה היתה הקיבה שלנו לסבול. כתמיד גם עכשיו חשבתי על המחר וחצי מנה השארתי בקופסתי זה היה מזלי. כמעט כולם התפתלו מכאבי בטן והקאות ושילשולים. עוד שנים עשר נפחו נשמתם באותו יום, והמצב בקרון היה בלתי נסבל. אבל בינתיים נסענו מערבה ונכנסנו לאזור הקרפאטים. ידענו שאנו לא רחוקים מהגבול ההונגרי ואחרי כמה שעות נסיעה השארנו מאחורינו את תחנת הגבול הפולני וראינו בעמק את סימני הגבול ההונגרי. לתדהמתי קמו כמה יהודים מתבוללים והתחילו לשיר את ההימנון ההונגרי. לא יכולתי להבין את האנשים האלה. אחרי מה שהם, ההונגרים, עוללו לנו, אחרי שהרגו בדם קר מאות אלפים צעירים יהודים, אחיהם, קרוביהם, וחבריהם, הם עומדים בפנים מלאות רגש ושרים את הימנונם. ביזוי עצמי גדול מזה עוד לא ראיתי. התפתח ויכוח ער בינינו שבאופן פתאומי נפסק, הרכבת נכנסה לתחנת וולוץ (Voloc) תחנת הגבול ההונגרי.

אנו שבנו.

דמעות ניקוו בעינינו. לזה ציפינו הרבה חודשים. והנה נתמלאו תקוותינו. בפעם הראשונה זה כמה חודשים הרגשנו עצמנו בני אדם, כאן לא היה היחס אלינו, כמו ברוסיה כאל "נידונים למוות". השינוי בהלך הרוח של ממשלת הונגריה היה מורגש בכל צעד ושעל. לא סתם הגענו, אלא חיכתה לנו רכבת של הצלב האדום, עם אביזרים לשחרר אותנו מן הכינים ומן הליכלוך. קיבלנו חיטוי יסודי של גופנו ובגדינו. העמידו אותנו בקבוצות שלושים שלושים. התפשטנו מהבגדים והלכנו להסתפר ולהתרחץ. את בגדינו מסרנו בנפרד לחיטוי. פרט לבגדי וחפצי עור שאותם ציוו עלינו לשים בשורה על הריצפה וזה יקבל חיטוי עם אבקה. מכיוון שהיה לי מעיל עור, שמתי בתוכו את כל מיסמכי (תעודת זהות, רישיון נהיגה, פינקס חיסכון) והינחתיו בשורה בין כל יתר

חפצי העור. אחרי הרחצה הגיעו כמה אמבולנסים ולקחו חמישים חולי "פלק" לעיר מונקץ (Munkacs) לבית החולים הצבאי.

אני התלבשתי בבגדי הנקיים והיבשים וכבר הירגשתי כאילו נולדתי מחדש ונוכחתי לדעת שאפשר לחיות בלי כינים. הלכתי לחפש את מעיל העור שלי שעבר בינתיים חיטוי יבש, לא מצאתיו לא במקום שהשארתי אותו ולא בכל מקום אחר. הלכתי לראות אולי החליפו עם קבוצות אחרות את מעילי, ללא תוצאות. כבר כולם היו מלובשים והמעיל שלי חסר. ראיתי אמנם מעיל שהיה דומה למעילי ושנשאר על הארץ בלי בעלים, הבנתי שמישהו החליפו בטעות. הלכתי מאיש לאיש לכל אורך הרכבת ולא מצאתיו. לקחתי את המעיל הנותר ולבשתיו. עשיתי דוקא חילופים טובים כי המעיל הזה היה במצב יותר טוב משלי, אבל הצטערתי על אבדן מיסמכי, בעיקר אבדן רשיון הנהיגה כאב לי.

נכנסנו שוב לקרונות משא, הפעם נקיים. ואחרי שהייה ממושכת יצאנו לדרך לתוך הונגריה. היינו בטוחים שאנו נוסעים למרחק קצר, כי לא נתנו לנו שום צידה לדרך, אבל המציאות הייתה שונה. עברו שלושה ימים עד שהגענו ליעד שלנו, לעיר רימסומבט (Rimaszombat) שם היה מחנה צבאי גדול, לשם היינו צריכים לבוא. מצבנו בקרונות הסגורות היה שוב בכי רע. היו שחלו עוד בשלושה ימים האלה. אנשי הצבא שהחזיקו אותנו בקרונות הסגורים עשו זה כדי שלא נפיץ את הפלקטיפוס באוכלוסיה. לא נתנו לרכבת להיכנס לתחנה מאותה סיבה, בסוף הוציאו אותנו לשטח פתוח בקירבת המחנה שהיה אמור להיות עבורנו מחנה הסגר (Caranrein). מכיוון שאנו היינו הראשונים, ובינתיים היחידים, ממאה וחמישים אלף עובדי כפייה יהודים שיצאו לרוסיה בין 42-1941 וחזרו בפקודת הממשלה עכשיו, חיכתה לנו ועדה רפואית צבאית בראשות סגן אלוף רפואי, לבדוק את מצב בריאותנו. משני צדי הרכבת שעמדה על פסים מוגבהים של הרמפה שמרו שורות חיילים עם רובים מכודנים, שמישהו לא יתקרב אלינו לראות, ושאנו לא נוכל לברוח או לדבר עם מישהו. היינו מבודדים לגמרי כשפתחו את הדלת.

אנשי הוועדה לא האמינו למראה שנגלה לעיניהם. מן הדלתות הפתוחות התגלגלו למטה במדרון של הרמפה גוויותיהם של אלו שמתו ביומיים האחרונים ושהיו מונחים על יד הדלת. אחרי כן ירדנו כמובן אלה שיכלו עוד ללכת, ליתר הביאו אלונקות ועליהן הביאו אותם למחנה. הייתי לא רחוק מאנשי הוועדה ושמעתי את הסגן אלוף אומר כאילו לעצמו "ריבונו של עולם, מה עשו לאנשים האלה!!!"

רק כעת הרגשנו שאנו נראים כסיעת גוויות שחזרו מעולם האמת קרועים, בלויים, רזים, מלוכלכים בלי צלם אנוש. מכנה משותף אחד היה לכולנו, רצינו לחיות בכל מאודנו. את המרחק של כמה מאות מטר עד המחנה הלכנו כמו בלווייה תחת עיניהם הפקוחות

של החיילים. המחנה שלנו היה מופרד מיתר חלקי המחנה עם רשת ברזל גבוהה מכוסה בד, כדי שלא יראו אותנו מהצד השני. התרשמנו תיכף לטובה. העמידו אותנו במעגל ענקי במגרש המסדרים והתחילו לחלק לנו מרק פולים עם חתיכות בשר בתוכו. אבל, רק כף אוכל קטנה, שלא נקלקל עוד הפעם את הקיבה, כך הלכנו במעגל שעות וכל רבע שעה קיבלנו כף אוכל אחת. היינו רגועים כי ידענו שהם עושים זה לטובתנו. הוכנסנו לאולמי שינה ובפעם הראשונה אחרי זמן כה רב השתערנו על מיטות רכות, וקיבלנו שמיכה חמה ונקיה. איזה שינוי? אבל לטוב קל להתרגל.

הודיעו לנו ברמקול את סדר היום והודיעו גם שאנו אמורים להיות בהסגר הזה שלושה שבועות (כימי דגירת המחלה באדם) זה היה הסגר אבל גם בית הבראה, אוכל היה בשפע וגם מנוחה היתה לנו, ומהר מאוד חזרתי לאיתני. דבר ראשון חיפשתי קשר לחוץ.

מצאתי קרע בתוך הבד שמכסה את רשת הגדר ועל יד זה עמדתי שעות ארוכות לצפות אולי יעבור שם מישהו שדרכו אני יכול לשלוח הודעה להורי. ביום השלישי במחנה, הצלחתי לתפוש יהודי מגדוד עבודה שעבד במחנה הצבאי שעבר במקום, צעקתי אליו והוא התקרב וביקשתי ממנו לשלוח טלגרמה (מיברק) להורי למאקו ולמכירה שלי לסומבאטהלי, לאיבי הופמן שאני חי ונמצא במחנה הסגר בעיר רימאסומבט. ביום אחרי זה הצלחתי לדבר עם עוד יהודי ואותו ביקשתי לשלוח גלויה לדברצין לאחותי שרה, שאני חזרתי מרוסיה, ונמצא במחנה הסגר ברימאסומבט. הבחור כתב באותו היום לאחותי והמיסכנה לא הבינה טוב מי זה שהגיע, וחשבה שבעלה חזר מרוסיה. גיסי חינוך היה אז כבר יותר מחצי שנה בין המתים. שרה שלחה חבילה מלאה אוכל ובגדים של בעלה. אני ראיתי את החבילה במקרה, כי הכריזו עליו ברמקול, והלכתי לקחתו. כמה כאב לי הלב על אחותי המסכנה עם שני ילדים קטנים. איזו אכזבה תהיה לה, כשיוודע לה, שלא בעלה הגיע. היתה להם חנות מכולת והיא, שאף פעם לא ידעה מה זה מסחר, ניהלה את העסק בגבורה. למזלה היו אנשים שתמכו בה ועזרו לה.

אני לא קיבלתי שום סימן חיים לא מאיבי ולא מן הבית. בדרך מסתורית כולם קיבלו מכתבים וחבילות, כנראה לא רק אני הייתי זריז למצוא קשר עם העולם החיצון, לא הבנתי את השתיקה הכללית. כשהגעתי הביתה אחרי שלושה שבועות נודע לי הסיפור.

יום אחד טילפן מישהו להורים שבנם יוסף קליין נמצא במחנה הסגר בעיר רימסומבט והוריד את הטלפון בלי לתת שם או מספר טלפון. השמחה היתה גדולה, אבל תוך חצי שעה נהפך הכל לאבל. הגיע קצין העיר ובידו חבילת מסמכים שלי ובפיו בשורת איוב. "בנך נפטר בבית חולים צבאי בעיר מונקץ ואנו משתתפים בצערכם" אמי ז"ל התעלפה, ואחר השמחה הקצרה בא היגון. לא ידעו במה להאמין, בזה שטלפן

או בזה שבישר את מותי, הלכו לרב לפסוק, אם לשבת שבעה או לא. הרב אמר לחכות כמה ימים והדבר יתברר, ואכן למחרת צלצלה איבי להורי, שדיברה עם יהודי שראה אותי לפני 4 ימים (דהיינו אחרי הודעת הפטירה מהצבא) וגם שלחתי לה הודעה אישית. רק אז נשמו לרווחה, והפעם כבר לא היה שום ספק שאני חי, רק לא הבינו את הטעות בין שתי ההודעות. הימים האלה במחנה עברו עלי באכילה, במנוחה ואפילו שכבתי להשתזף בשמש החמה של חודש מאי. אחרי החורף הקשה שעבר עלי בקור הרוסי, היה זה עולם חדש וטוב יותר ממה שזכרתי. אחרי שלושה שבועות הודיעו שאנו יוצאים לעיר גדלו ע"י בודפשט להשתחרר, במקום משרדי ומחסני הגדוד. כולם נסעו בשמחה וצהלה, רק ליבי היה קשה עלי. ידעתי שעכשיו יוודע כל הרמאות והטעות בקשר להשתייכותי לגדוד הזה. הגענו למחנה בשבת אחרי הצהריים ולא היה מי שיסדר את שחרורנו, כי כולם יצאו לסוף שבוע לחופש. רק הסמל התורן היה במקום, נתן לכל אחד שובר נסיעה לבודפסט הקרובה והורה לחזור ביום שני בבוקר עם צילום לתעודת השיחרור. רציתי לנסוע למאקו הרחוקה משם כמאתיים וחמישים קילומטר וביקשתי שובר נסיעה עד מאקו. הסמל שאל אותי תיכף אם אתה ממאקו איך אתה שייך לגדוד הזה? העדפתי לשתוק, קיבלתי את השובר ונסעתי הבייתה במוצאי שבת בלב כבד. ידעתי שביום שני יוודע הכל ויהיו שתי אפשריות, או שישלחו אותי בחזרה לרוסיה, או שיעמידו אותי לדין בעבירת עריקה. החלטתי שאני אחזור לגדלו ביום שני מסודר לשתי האפשרויות עם נעלים, בגדים, תפילין וכל השאר.

הגעתי למאקו לפנות בוקר של יום ראשון, לקחתי כירכרה שלקחה אותי עד בית הורי. היה עוד חושך, והרכב שהיה יהודי מזוקן עזר לי לרדת עד שער ביתי כי הייתי מרוגש כל כך שלא עמדתי על רגלי. משכתי כמה פעמים את חבל הפעמון, נפתח החלון מחדר שינה של הורי ואבא ז"ל הוציא ראשו לשאול בחושך מי זה, וכששמע את קולי נפלטה צעקה מפיו "יוסי כאן" בבת אחת היו ההורים ואחי גאבי ערים ורצו כולם לפתוח לי את שער הבית. איזה שמחה, איזה אושר להיות עוד הפעם בין זרועות אבי ואמי האוהבות. בכיה וצחוק מתערבין זה בזה והסיפורים קולחים ממני ומהם. גם הם לא רצו להאמין לכל הניסים שקרו לי ושרק על ידי הניסים האלה נשארתי בחיים.

אמי ז"ל אמרה בתוקף, שרק התהלים שהיא אמרה יום יום בבכי ותחנונים, החזירו אותי הביתה, אני האמנתי לה.

כל בוקר קמה עוד בחושך ואמרה את התהילים של אותו יום עוד לפני שמישהו קם בבית. את תפילותיה אני שומע באזני עוד היום, הצעקות והבכיות שבאו מעומק ליבה, לא יכול היה שלא יתקבל לפני ריבון העולמים.

דבר ראשון ששאלו אותי, לפשר החזרת המיסמכים והודעה על פטירתי? ההסבר היה לפני פשוט, החולה שלקחו לבית חולים למונקאץ בעוברנו את גבול הונגריה, לקח בטעות

את מעיל העור שלי שבו היו כל המיסמכים שלי, ושהיה דומה למעילו. הבחור נפטר במונקאץ, ובמעיל מצאו את תעודותי והמסכן ניקבר תחת שמי. אף פעם לא יוודע מה היה שמו.

רק לאבא ז״ל היה ראש מיושב בשעות האלה להחליט מה עלי לעשות. הוחלט שאני חוזר ביום שני לגדלו להשתחרר אם אצליח — אם לא, אשתדל להישאר בהונגריה, אבל אם אצליח להשתחרר, אבוא למאקו רק ליום או יומיים, ואסתלק למקום שלא מכירים אותי כי בבית אני נחשב למת בעיני אנשי הרשות. היה לי פחד גדול שאתפס בזמן השיחרור, וגם שכחתי לעשות תמונה לתעודת שיחרור.

הגעתי עם הרכבת קצת מאוחר ועד שהגעתי למחנה היו כולם משוחררים ונסעו כבר הביתה. הסמל ביקש ממני את התמונה לשיחרור, לא היה לי. הייתי צריך לנסוע לבודאפשט לעשות תמונה מהירה וכשחזרתי היו שעות הצהרים. הסמל אמר לי לחזור למחרת כי הוא לא מוכן להפסיד את שעות המנוחה שלו כדי לשחררני, אז היגשתי לו את הצילום ואמרתי לו שאני אהיה מאוד אסיר תודה אם יעזור לי. הכנסתי לתוך המעטפה של הצילומים 300 פנגו. הוא הבין את הרמז וניגש איתי למשרד. התחיל לחפש את שמי אבל אף אחד לא היה יוסף קליין בין הקליינים שהופיעו בספר שנולדו ב- 1917. בסוף אמר שהוא מצטער שלא יכול לעזור לי, מחר יבוא מזכיר הגדוד והוא ימצא את שמי בקלות. ידעתי שאני צריך עכשיו ללחוץ, אם לא הכל אבוד. אמרתי לו לבוא לאכול ולשתות על חשבוני בקנטינה של המחנה. השקיתי אותו ביי״ש ומילאתי אותו באוכל. אחרי כן היה כבר רך ככיבשה ותוך דקות ספורות סידר לי את תעודת השיחרור המיוחלת. הייתי חופשי לנפשי ובהתרוממות רוח ומלא תוכניות נסעתי הביתה למאקו. בבית כבר ידעו את הבשורה הטובה כי הודעתי להם בטלפון והם הכינו עוד באותו ערב סעודת הודיה גדולה, שאליה הוזמנו כל הקרובים והחברים. מכולם נחשבה בעיני רק נוכחותה של אווה דושינסקי.

מה זה הכל מתחיל מחדש? הייתי בטוח שאהבתי לאיבי הופמן השכיחה אותה מליבי. לא כך היה. שמחתי לראות אותה אצלנו, היתה יותר מסתם שמחה לראות מכיר או חבר, לה היה אותו רגש מלפני שנים, שממנו רציתי להשתחרר בכל כוחי. תמונתה של איבי נטשטשה לפני, המרחק והזמן פעלו את פעולתם. כרגיל היתה אווה חביבה אלי, רק היה הבדל בין גישותינו: היא ראתה בי חבר נעורים ואני כמובן אהבתי אותה כתמיד, ואולי יותר. למחרת החליט אבא לשלוח אותי מן הבית. גם בגלל שבעיר, בעיני אנשי הרשות נחשבתי כנפטר (על ידי זה אני לא צריך להתיצב לגדוד עבודה ושום חובות אזרחיות אחרות) וגם בגלל ״עינא בישא״ של בני עמי. אסור לשכוח שהייתי משהו יחיד במינו. מכל האלפים שיצאו לרוסיה הייתי האחד והיחיד שחזר לעיר ״מעמק הבכא״ ההוא ששמו רוסיה. טיכסו עצה, טלפנו לדודי בעיר סטמר ר׳ חיים שיינברגר ז״ל (אישתו היתה אחות אבי) והוא הזמינני לבוא אליו, יש לו

תוכנית איתי. סידרתי את מזוודותי וכבר למחרת בבוקר יצאתי את העיר מוסווה שלא יכירוני, בלי להיפרד מאף אחד. כאן נסתיים פרק אפל בחיי. רק עכשיו הייתי בטוח שחזרתי משם סופית ועכשיו אוכל להתחיל חיים חדשים, ליהנות מהחיים יותר מבעבר, כי החיים קצרים ובכלל לא בטוחים.

פרק רביעי

"פסק זמן" לכמה חודשים

מצבם של היהודים בהונגריה בקיץ 1943 היה בכי רע, אבל הם בעצמם לא ידעו את זה, או רצו לא לדעת, כמו חולה סרטן שנוטה להאמין לכל שקר, כדי שלא יצטרך לדעת את האמת המרה. מחוץ להונגריה, במזרח ובמערב, השתוללה המלחמה שבה הייתה הונגריה גם מעורבת לצד הגרמנים. וכל המכות שהונחתו על הגרמנים ברוסיה במזרח, או על ידי מדינות הברית (ארצות הברית, אנגליה, קנדה, צרפת ועוד) במערב, סבלו גם ההונגרים גם מבחינה כלכלית ובעיקר באבידות בנפש. מנהיגי העם כבר ראו שהגרמנים איבדו את המלחמה והפטריוטים שביניהם ניסו להציל מה שאפשר, חיפשו קשר אל "בנות הברית", כדי לנסות לקפוץ מן העגלה הגרמנית שמביאה אותם בביטחון ובמהירות לתהום.

החליפו את ממשלתם הפרו גרמנית, נאציונאליסטית, לממשלה יותר ליבראלית, שפעולתה הראשונה הייתה להחזיר את שרידי הצבא ההונגרי (ביניהם כמה גדודי יהודים עובדי כפיה) לגבולות הונגריה. אחרי כן ניסתה הממשלה לאט לאט להינתק מן הקשר ביתר העניינים שקשרה אותם לגרמנים. הגרמנים הרגישו בכיוון שבו הולכת הונגריה, אבל באותו הזמן הייתה גרמניה מוכה ופצועה מן הרוסים באירופה ולחמה בפלישת בנות הברית לצפון אפריקה ולא יכלה להפריש כוחות לטפל בהונגריה המתמרדת. באווירה הזאת היו יהודי הונגריה חיים באשליות ובאופטימיות, חשבו שכל זה יעבור ויכניעו את הגרמנים לפני שיוכלו להזיק ליהודי הונגריה.

רובם של היהודים בהונגריה (כמיליון נפש) לא ידעו מה קרה ליהודים בכל הארצות, איפה שהגרמנים שלטו. בגרמניה, בצרפת, בהולנד, בבלגיה, באוסטריה, בצכוסלובאקיה, בפולין ובאוקרינה כבר הושמדו כל היהודים, אני שעברתי את כל אוקריינה, פולין וגליציה, לא ראיתי יהודי מקומי והלא במקומות הללו חיו מיליוני יהודים. אבל לא האמינו לי באמרי שזה לא יכול לעבור על יהודי הונגריה בלי שייפגעו. אמרו עלי

שאני מפיץ כזבים, סתם להבהיל את היהודים. הם רצו לראות רק את מה שהיה סימן לעתיד יותר טוב. נכון שהפסיקו לשלוח יהודים מעבר לגבול הונגריה אבל הלחץ על היהודים גבר בעיקר הלחץ הכלכלי. הוציאו מידיהם את המסחר ואת מעט הפרנסה שנשארה להם אחרי "חוקי הגזע".

לפי החוק הזה היו צריכים כל החברות המיסחריות והתעשייתיות להיות מנוהלות ע"י גויים (נוצרים) ויהודי היה יכול להיות בבית חרושת שלו רק פועל. לפי החוק החדש אסור היה ליהודי לעסוק במסחר. כך סגרו אמא של אווה ודודי חיים קליין את חנותם, וכך נשמטה פרוסת הלחם האחרונה מפיותיהם של היהודים. מה יכולים לעשות? רובם עברו לעבודת כפיים. אווה פירי וחמותי עשו קסקטים לחנויות, אחי גאבי הלך לעבוד בקציר אצל איכר עשיר מן הרחוב שלנו. וכך כל הצעירים עבדו בהעמסת שקי בצלים לקרונות רכבת. עבודה שקודם לכן לא היה יהודי נוגע בה.

אבל כולם חשבו שזה מצב מעבר, עוד מעט יכריעו בנות הברית ורוסיה את הגרמנים, ואז הכל יחזור לקדמותו ויהודי הונגריה לא ייפגעו. קשה היה מצבי עם נבואותי השחורות, הם היו "כקול קורא במדבר". בינתיים היה להם למחיה מכל החסכונות וירושות של דורות, כל דבר עמד למכירה העיקר להחזיק מעמד "עד יעבור זעם". הרחמנות הגדולה ביותר היתה על הבנות, העיר היתה מלאה בנות שהגיעו לפרקן ובחורים אין. כולם בגדודי עבודה ואלו החולים והחלשים שהיו בבית לא יכלו אפילו לחשוב על נשואין, לא היה שום בסיס לייסוד משפחה. אני הייתי כבר בן 26 שנים ולא אחת חשבתי, בכל זאת אני צריך ליסד משפחה ובנות יש בשפע. חשבתי על איבי הופמן, אבל תמיד הישוויתה לאווה, ואז התעמעם הזוהר שלה בעיני. גם אווה היתה מחוץ להישג ידי, למרות שהיינו תמיד זוג בעיני כולם. אף אחד לא הבין למה אנחנו לא מתחתנים למרות שאנו כל הזמן יחד. שנינו ידענו שזה לא הזמן להתחתן. לבחור היה בכל זאת יותר קל מאשר לבחורה, היא היתה קשורה לבית, למוסכמות ולכבודה. אני יכולתי להתפרפר, ובעולם ההפוך ההוא אף אחד לא לקח את זה ברצינות.

קנה-המידה השתנה בכל. אם יוסי קליין יכול לעבוד בהעמסת שקי בצלים ואחיו לעבוד בעבודת אדמה אצל גוי, מי יכול להטיף מוסר. כל אחד הסתכל על הפרנסה. מאיפה ישיג את הלחם והחלב לילדים. גם הורי סבלו מן המצב, אבל להם היו בנים שלא בחלו בשום עבודה וגם קיבלו עזרה מאחות אבא העשירה, טסי שיינברגר, שהיו גרים בעיר סטמר. גם האח ר' אליעזר קליין ז"ל (הוא היה איש עשיר, אחרי שירש מר' משה לנדסמן) עזר להם וליתר האחים קליין. אבל מה עשו משפחות שלא היו להם ילדים בבית שיכלו ללכת לעבוד והם בעצמם זקנים? הצרה הייתה גדולה וכללית. ועל כל זה התווספה אי ידיעת המצב לאמיתו. לא ידעו מה מצפה להם.

באותם הזמנים היה ליהודי הונגריה "ועד יהודי עליון" שישב בבודאפשט וניהלה את כל ענייני היהודים כלפי הממשלה. הם ידעו את המצב לאמיתו כי היו בהונגריה אז אלפי פליטים מפולניה שהוועד היהודי טיפל בהם והם התריעו "ברחו, התקוממו, תעשו משהו, כי גם אליכם יגיע מה שקרה לנו". השקיטו אותם "אל תעשו פאניקה". אני מאשים את "הוועד היהודי" בחלק גדול מן האסון של יהדות הונגריה, שהם לא גילו את האמת, היהודים היו מוצאים דרך לברוח ולהינצל, כל אחד לפי יכולתו, ולא היה בא אליהם הגירוש באופן פיתאומי ולא צפוי, ואז כבר לא יכלו להתגונן.

עזבתי את מאקו בדרכי לסטמר, אל דודי ר' חיים זאב שיינברגר ואישתו הצדיקה דודה טסל, אחות אבי ז"ל. זה היה בריחה. לו היו תופסים אותי כמעט בטוח שהייתי נשלח בחזרה לחזית, ואולי עונש גדול מזה היה מצפה לי. שמחתי להגיע למקום שלא הכירו אותי ומקום שלא היה בעיות פרנסה. לדודי היה בית חרושת לטקסטיל והיה אחד מעשירי יהודי סטמר, גם לו הלאימו את בית החרושת שלו והושיבו בו גוי. אבל כמה ימים לפני שיצא החוק, עשה איזה עסק עם גוי מכיר, כאילו מכר לו את העסק וכך נשאר לדודי כסף וגם קיבל בשקט רווחים מן הגוי.

גם לו היתה בעייה במה להתעסק? ר' חיים שיינברגר היה איש תוסס, ולחשוב על זה שהוא יישב בלי להתעסק במשהו שאפשר להרוויח כסף, לא בא בחשבון. בסוף עשה מעשה, במרחק 30 קילומטר מהעיר סטמר היתה העיר נאגבאניא (Nagybanaya) שהיתה עיר קייט וחוץ מזה היתה מפורסמת בהרי התפוחים שלה. דודי הלך וקנה את כל היבול של הר תפוחים כזה בהתחלת הקייץ, עוד בהיות התפוח על העץ ובלתי בשל, וכששמע שאני צריך להסתתר הזמין אותי, שאני אעלה על ההר לארגן את השמירה על התפוחים, לסדר את הארגזים, ולנהל את הקטיף ואת המשלוחים לסוחרים שדודי מכר להם את כל היבול. ובעד כל זה אקבל תשלום הוגן ואשיג כמה מטרות יחד. פרנסה, מנוחה אחרי תלאות רוסיה באוויר הרים, ואהיה נעלם מן העין.

הגעתי לנאגבאניה עם דודי, הוא הציג אותי לפני בעל המטע (הפרדס) ויצאנו להר לראות את מצב הפרי שהיה עדיין בוסר. עמד שם בית קטן ונקי באמצע ההר, והיה שם שומר רומני מטעם בעל המטע עם שני כלבים גדולים שאיתם התידדתי מיד. המרחק מן ההר לעיר היה רק 4 קילומטר עם שיפוע נוח.

הבאתי איתי זוג אופניים וקל היה להגיע לעיר מתי שרציתי. היו לי שתי כתובות בעיר. אחת משפחת מאנדל והשנית משפחת שרייבר. גברת מאנדל הייתה אחותה של דודתי אטלק נני, אשת ר' מרדכי קליין ז"ל, שהיכרתי אותה עוד ממאקו. היא הייתה אשה צעירה באמצע שנות השלושים, אם לשני ילדים קטנים, בעלה היה אז כבר יותר משנה ברוסיה, מבלי לקבל כל אות חיים. המשפחה השנייה הייתה קרובה

לגיסי ר׳ אביגדור בלוי ז״ל, משפחה מן הסוג האויברלנדרים, מאד ״פרום״ אבל מודרנים, בדיוק כמו משפחתי. היתה להם בת בשם עליזה, בת 19, נחמדה וחביבה, ואחרי ביקור ראשון אצלם הרגשתי עצמי בבית.

השבוע הראשון עבר עלי על ההר בהתארגנות, סידרתי את הבית, הקמתי קובות כעין סוכות מענפים בארבע פינות הפרדס, קניתי הרבה מיצרכים והעליתי להר כל דבר שאהיה זקוק לו למשך 3-4 חודשים שאבלה על ההר.

הגיעו דפנות הארגזים, שאני הייתי אמור לחבר אותם עם מסמרים לארגזים עבור הפירות, כמובן תמורת תשלום הוגן, המדובר היה בשלושת אלפים ארגזים שהיה צריך להכניס לי סכום ניכר. שמחתי היתה גדולה כשמצאתי שבשני הפרדסים השכנים, מימין ומשמאל, שומרים גם שני בחורים בני חסידים מסטמר, גם כן מתחבאים מפני הצבא, לאחד מהם היה כינור והיה שר בקול יפה, וכבר בלילה הראשון עשינו מדורה קטנה ועל ידה ישבנו ושרנו, הוא ניגן לנו ונהנינו מן השלווה והשקט הנפשי. כל העולם נשאר מחוץ למחשבותנו, רק הגעגועים נשארו, לעולם טוב יותר שבו צעירים יהודים כמונו לא יצטרכו להתחבא בפסגות הרים עזובות.

בערב שבת הראשון ירדתי לעיר לקנות חלה לשבת ולקבל מכתב אם הגיע. בבית נתתי את כתובת מרישקה מנדל שידעתי עוד במאקו, ואכן הגיעו מכתבים מההורים, מאחי, מאווה, מאיבי הופמן, יהיה לי לקרוא בשבת וחומר למחשבה. אחרי כן נכנסתי לשרייברים. הבית שלהם היה מלא עם חברות של עליזה שהכירה אותן לי, ובילתי שעה נחמדה בחברתן. מפיהן שמעתי על השיעמום שהוא מנת חלקם של הנוער היהודי המקומי.

החלטתי שאזמין את אחי גאבי לבוא ולעזור לסדר את הארגזים, שנינו נעשה את זה מהר ונרוויח סכום ניכר, וחוץ מזה לא אהיה בלילה לבדי עם שני הכלבים הגדולים. בשבת אחרי הצהרים אני מתעורר מקולות שירה וצעקות של צעירים וצעירות. לבשתי מכנסיים וחולצה ויצאתי. הפתעתי היתה גדולה: עליזה וחברותיה עם כמה צעירים עלו אלינו להר לעשות לי שמח בשבת החמה הזאת. באו מייד שני השומרים מן הפרדסים השכנים והיינו חבורה עליזה. נתיישבנו מתחת עצי התפוח ושרנו שירי ארץ ישראל.

לרוב אני לימדתי אותם את השירים האלה וסיפרתי להם על הגעגועים לארץ, והיתה כאן אסיפה של חבורת נוער ציוני. זאת היתה ההתחלה, וכבר בימים הבאים ידעו בעיר שעל ההר ישנה חבורה עליזה, בחורים דתיים שמתחבאים מן הגיוס (היו קוראים לסוג זה של בחורים ״טמיר ונעלם״) והביקורים של צעירים ושל צעירות התחילו.

אחרי כמה ימים הגיע אחי גאבי, ואברהם (אנדור) שיינברגר מסטמר, בן דודי, הוא הביא איתו את הכינור שלו. ואז באמת היינו חבורה שכדאי היה לבני העיר הצעירים לבוא להכיר אותנו. לפעמים באו מוקדם אחרי הצהריים עם אופניים ועזרו לנו בעבודה. במיסמור הארגזים, באיסוף הפרי הנושר, שהורדנו בשקים על האופניים לבית חרושת לריבה שבעיר.

היו הכרויות נחמדות, ובילינו יפה בחברה של בנות יפות ואינטליגנטיות. היה זה פיצוי עבור רוסיה ועבור הזמנים ללא תקווה ועתיד. חיינו ללא אשליות, ידענו שאנו על סף משהו שבהכרח יבוא וכדאי לצחוק ולהנעים את החיים עד שאנו חיים.

צחקנו אפילו על הצורה שבה אנו חיים במחבוא. לא חשבנו על עתיד או על קשרים קבועים אם אין עתיד אין קשר של קיימא, אז למה להתחייב? ... באיזה מקום בפינת ליבי חשבתי שאני עושה עוול לאיבי ואולי גם לאווה (לגביה לא הרגשתי נקיפת מצפון). אבל מאז לפני שנה נהפך הכל ונעמד הכל על ראשו. מה שהיה לפני רוסיה, זה עולמם של נאיבים, עולמם של נערות בית ספר אשר עוד מאמינות בטוב, לא יודע אם רק אני השתניתי או כל העולם מסביב השתנה. כתבתי מכתבים יפים לאווה, על הנוף ועל החברה העליזה שהתקבצה מסביבנו, ניסיתי לעשות אותה קנאית, כמובן ללא הצלחה גדולה. גם לאיבי כתבתי מכתבים מלאי רגש, והפלא, הם לא היו רגשות מזוייפים, רק הלהט הקודם חסר מהמכתבים. היא שאלה אותי במכתביה, למה אני לא בא לבקר אותה בסומבטהלי, אמא שלה רוצה להכירני. הטענה שלי היתה טובה "אסור לי להראות את עצמי" אבל התשובה האמיתית, התשובה שאפילו לעצמי לא רציתי להודות היתה שלא הייתי כבר בטוח ברגשותי שלפני שנה מילאו את כל ישותי, לפעמים בחושך ניסיתי להיזכר בפניה, וניטשטשה הדמות. דבר אחד חי גם אז בזיכרוני, מתיקותה הבתולית, הלא "עשויה" והטבעית.

האם זה יסוד מספיק לקשר לכל החיים? הזמן יעשה את שלו, ובינתיים לנצל כל רגע שניתן לניצול. תמיד נזכרתי בדברי שלמה המלך בקהלת "שמח בחור בילדותך ויטיבך לבך בימי בחורותיך". אנו אוספים בצעירותנו חוויות שממלאות את חיינו לעת זיקנה. אני השתדלתי לאסוף כמה שאפשר הרבה, בלילות דלקה המדורה עד מאוחר ובכל חצי שעה עשה מישהו אחר סיבוב בהר עם הכלבים, כי בינתיים התחילו זנים מסויימים להבשיל. לפעמים היו לנו אורחים מאחרי נשף והצחוק והשירה שלט בהר. מזל, שהשכן הקרוב ביותר היה גר כמה קילומטרים רחוק.

גם רווחים עשיתי מהאורחים הקרואים והלא קרואים, בעיקר כשהגיעה עת הקטיף הבטחתי מסיבה לילית לאלה שיעבדו ביום. היו לי יותר פועלים ופועלות ממספר סולמות שהיו לי, וכמובן כולם עבדו בהתנדבות ובנאמנות. העם ברומי העתיקה ביקש

Penem et Circensis "לחם ושעשועים", אני נתתי להם, ואני קיבלתי מהם. השמועה על "הטמיר ונעלם" השוהים בהר הלכה עד סטמר וגם עד מאקו. יום אחד הגיע ברוך בן אחותי רחל בלוי, בן השתים עשרה, וגם גאבי שיינברגר מסטמאר. לאט לאט היה צר הבית מלהכיל את המיטות לכולנו, ואז יצאנו שניים, שניים לישון ב"קובות" שבקצה הפרדס. כך היתה גם שמירה יעילה, חברה טובה, פועלים לקטיף נאמנים וגם רווח גדול לי.

עד סוף הקיץ היו הקשרים בינינו לבין הנוער שבעיר כל כך חזקים שפחדו מן היום שאנחנו נעזוב את העיר. הצלחתי להכניס בהם את אהבת ציון ודרכי "תורה ועבודה". את הזמן אי אפשר היה לעצור. כבר העצים התחילו להשיר את העלים, רוחות קרות נשבו כבר, בהר נשארו כמה מאות ארגזי תפוחים למשלוח וביום אפור סתווי אחד הגיעה אחותי רוז'י לבקר אותי ולקחת הביתה את בנה, ברוך. היא ביקרה במשך שבוע בעיר דברצן אצל אחותנו שרה, שחיתה בגפה עם שני ילדיה הקטנים. היא סיפרה שפגשה משפחה, האישה היא חברה של אחותי שרה, ויש להם בת שאני מכיר אותה משנים קודמות והיא יפהפיה בת 19. ההורים שלה גם כן מכירים אותי, ורוצים ששרה תשדך אותי לביתם. אני זכרתי את הילדה מזמן שהותי בדברצין אצל אחותי והייתי מיודד עם אחיה המבוגרים. בפעם האחרונה ראיתי אותה בשנת 1940 כשהייתי חייל בחיל התובלה ובעת הפלישה ההונגרית לטרנסילבניה עברנו בדברצין בלילה, ומכיוון שלא מצאתי את אחותי בבית, הלכתי אל חברתה לחפש אותה ואז ראיתי אותה. היא היתה ילדה מאוד מפותחת בגיל חמש עשרה, אבל בעיני היתה תינוקת, הייתי אז בן 23 ולא שמתי לב ליופיה. קראו לה אטי (שם משפחה אני לא כותב כי היא אישה נשואה וגם דיברתי איתה בהיותי בשנת 1975 באמריקה). ידעתי שאני לא עומד להתחתן, אבל מכיוון שעמדתי לעזוב את הר התפוחים ולמאקו לא יכולתי לחזור, החלטתי לנסוע לאחותי לדברצין. שם אני לא מכיר איש, וגם אוכל לעזור לאחותי בחנות ולא יזיק לי, אם תהיה לי חברה לגרש את השיעמום. כבר כתבתי לאחותי שלשבת הבאה אני אבוא אליה ואשהה אצלה כמה חודשים כדי לעזור. בינתיים חיסלתי את העסקים בעיר נאגבאניה.

גשמי הסתיו התחילו ושמחתי שאני נוסע מן העיר שהרים גבוהים סביב לה שראשיהם נמצאים בתוך העננים. היה לי שם קיץ יפה, מלא זיכרונות נעימים. עשיתי ככל שיכולתי להשכיח מליבי את זיכרונות רוסיה, את הרעב, את המחלות, את ההשפלה ואת כל הצרות שהיו מנת חלקי. כמעט הצלחתי במשימה, רק דבר אחד לא נתן לי מנוחה, יהודי הונגריה חיים על פיתחו של גיהנום ואין מי שיקום ויצעק "גיוולד", אוטמים אוזניהם וסוגרים עיניהם, כיצד אפשר לא לדעת מה מצפה להם. כך זה היה במאקו, כך בעיר סטמר וכך בנאגבניה. כשסיפרתי קצת מסיפורי הבלהות שלי, אמרו "אתה סתם מגזים", זה לא יכול להיות. הגרמנים הסוו את מעשיהם בצורה אומנותית כזאת שהעולם

החיצוני לא יכול היה להאמין שסיפורי הזוועה על מעשיהם יכולים להיות אמת. במאה העשרים, העולם הנאור ישב בשקט ולא נקף אצבע כדי להציל את העם הרדוף.

לא מעט היה חלקן בזה למנהיגי יהדות העולם, ומנהיגי יהדות הונגריה בפרט. בבודאפשט ישב הוועד היהודי הארצי, שאליהם ודאי הגיעו הידיעות על השמדת יהודי פולין והארצות הבלטיות, הלא בכל מקום, ובעיקר בבודפשט, חיו המוני יהודים פליטי השואה מפולין. הם השתיקו את הדבר. עד היום אין להבין מדוע.

אני לא הייתי נביא, אבל אחרי מה שעבר עלי ראיתי את הסוף המר הבלתי נמנע. ההונגרים לא יוכלו לעמוד בלחץ הגרמנים בשום דבר, ועל אחת כמה וכמה בשאלת היהודים. "עשיו שונא ליעקב" זה כלל שכל הגויים נכללים בו, והעם ההונגרי היה תמיד נושא דגלה של האנטשמיות.

הגעתי לדברצין בערב שבת, ואחותי הייתה שמחה מאוד, שוב גבר בבית לעשות קידוש. הזמינה גם את גיסתה, אשת אחי בעלה, הייתי יכול לכתוב אלמנת אחי בעלה ז"ל, כי אני עוד בקייב שמעתי שגיסי היניך גליק ואחיו ירמיהו ז"ל נהרגו עוד שם. אבל לנשים האומללות האלו לא סיפרתי. היא הייתה אשה צעירה ויפה עם ילדה בת שנתיים, שבדומה לאחותי ניהלה את המכולת של בעלה והתפרנסה בכבוד. התיידדנו מאוד מאוד ובמשך שהותי בעיר עזרתי גם לה, בעיקר בקניות לחנות שקניתי יחד עם הזמנות אחותי. אבל באותו ליל שבת סובבו כל הסיפורים מסביב לאטי, כמה היא יפה, כמה היא אלגנטית, וגם מתאימה למשפחתנו. לחינם הסברתי שזה לא זמן לחשוב על נישואים, אבל מי יכול לעמוד נגד בקשתן של נשים, ובעיקר שהגיסה היתה כל כך יפה ונחמדה. אחרי הארוחה הלכנו יחד אל המשפחה ונתקבלתי כידיד ותיק של האחים ובחיוך גדול של אטי, שנהיתה במשך השנים לבלונדינית זוהרת ומשגעת. אמרתי לעצמי "מה רוצים ממני?" למלכת יופי כזאת רוצים אותי לשדך? או שהם חושבים אותי לעשיר גדול, או שיש בה איזה פגם, כמו שהפתגם אומר "הכלה יותר מדי יפה".

נשלחנו בלילה הסתווי לטייל ותיכף הבהרתי לה שבאתי אליהם בגלל שרוצים לשדך את שנינו, אבל אני לא רוצה להתחזות לא לעשיר, לא למצליח, ההיפך הוא האמת. אני סתם עריק ממחנה עבודה ומרוסיה, שמחפשים אחריו, ורכושי מסתכם בבגדים שיש איתי, ואת עתידי אני רואה, אם נישאר בחיים אחרי מלחמת השמדה כלל עולמית הזאת, בארץ ישראל, ומעל לכל זה, מי אני שאשא לנערה יפהפיה כמותה, שיכולה למצוא אחד מוצלח ממני על כל אחת מאצבעותיה? הנאום הקצר והתמציתי מצא מאוד חן בעיניה ובאחת נהיונו לחברים. לא הסתרנו אחד מהשני כלום. היא סיפרה שיש בחור שרוצה לקחת אותה (הוא היה חבר ותיק שלי) דוד ווייס, אבל ההורים מתנגדים לו, כי הוא לא בן אדם רציני וגם היא הולכת עמו רק להעביר את

הזמן, כי קשה לנערה בת 19, תוססת, לשבת תמיד בבית. הבחורים נלקחו כבר זה שנתיים למחנות עבודה, והשנים לא נעצרות. זו היתה הבעיה של כל בנות ישראל בהונגריה באותן השנים. הסבירה, הנה מציעים בחור שהיא מכירה אותו ואת משפחתו, זוכרת אותו בתור בחור נאה ומצליח, למה שלא תרצה להיפגש, למי יש לה לצפות? גם אני סיפרתי לה על כל מה שעבר עלי במשך שלוש השנים שלא הייתי בביתם, וסיפרתי לה גם על הקשר והספיקות שיש לי בקשר לאיבי הופמן ועל ההתלבטויות עם אווה, והבינה שיש לנו בעיות אבל מכיוון ששנינו צעירים ואוהבי חיים, נעשה ניסיון. והיה אם לא יצליח, בילינו זמן יפה יחד ואף אחד לא יבקש מאיתנו על זה דין וחשבון.

חזרנו אחרי שעות של טיול, עם חיוך על פנינו וכולם היו מבסוטים. כך התחיל הדבר המוזר הזה, כי בבוקר יום המחרת כבר קיבלתי את התגובה הראשונה מחברי דוד, שפגשתי אותו בבית הכנסת. מניין ידע על טיולנו הלילי לא היה לי מושג, אלא אם כן ארב לה לפני ביתה בלילה הקודם. בכל אופן הוא הבהיר לי בפירוש, שהוא אוהב את אטי ורוצה לקחת אותה לאישה, והוא מקווה שאני לא אפריע לו.

כך נכנסתי לקלחת של סכסוכים עם דוד ועם אטי לסירוגין. נהניתי משני העולמות, הייתי חופשי במעשי כלפי אטי, כי הבהרתי לה שאני לא אקח ארוסה מחבר שלי, ונתתי לה להוכיח, שהיא דווקא אוהבת אותי. הזמן קצר ויש ליהנות מן החיים מקסימום שאפשר. פינקו אותי מכל הצדדים, אחותי שרצתה שאשאר בעיר, גיסתה שגם היא רצתה את קירבתי ועוד משפחות שיש להן בנות בבית, ועל כולם משפחתה של אטי.

הקורא שיקרא את השורות האלה יגיד בליבו "איזו התרברבות?" בפסוק בפרשת ויחי "וישתחו ישראל על ראש המיטה" אומר רש"י "תעלא בעידניה סגיד ליה", פירושו שגם לשועל יש זמן שהוא מלך החיות, וכל החיות משתחוות לו. כזאת היתה אז הרגשתי. עיר ללא גברים, אז אפילו שועל כמוני היה יכול להיות מלך לזמן מה. אני מעיד על עצמי, לא שיקרתי, לא רימיתי, ולא התחייבתי כלפי אף אחד בזמנים הללו. חייתי חיי רווק עליז שרואה את הסוף העגום.

לכל דבר טוב ויפה צריך לבוא פעם הסוף. ערב אחד בחודש ינואר 1944 אני חוזר מטיולי עם אטי מאוחר אל בית אחותי, והיא מקבלת אותי בנזיפה על איחורי לחזור. היא חיפשה אותי בכל העיר, כי הגיע מיברק מאבא שאעזוב עוד עם רכבת הלילה את העיר דברצן ואסע לבודפשט לאח אמי, לר' הלל אנגלמן, כי המשטרה הצבאית מחפשת אותי בעוון עריקה וגם כתובתה של שרה בדברצן ידועה להם, כי תפסו מכתב שכתבתי להורי, ומזה נודע להם שאני מתגורר אצלה. בגלל השעה המאוחרת לא יכולתי אפילו לטלפן כדי להיפרד ממכירי, פשוט ברחתי מהעיר והגעתי לתחנת

הרכבת ממש כשזו זזה כבר וברגע האחרון קפצתי למעלה. הצטערתי מאד שהייתי צריך כך לעזוב את העיר. השארתי הרבה חברים וחברות ואילו הזמנים היו יותר נורמאליים משהיו יכול להיות שהייתי נקשר לאטי או למישהי מן המבחר הגדול שהיה בעיר. חבל רק שכולם יחשבו עלי שאני לא אדם ישר, שעוזב בלי להשאיר אפילו כתובת. אם רציתי להיעלם הייתי צריך לעשות את זה באופן יסודי, בלי להשאיר עקבות אחרי.

בבוקר אפל וקר הגעתי לבודפשט לבית דודי, כשצילצלתי בדלת יצא דודי בפיזמה לפתוח ותדהמתו הייתה גדולה על בואי, בזמן כה בלתי צפוי. הסברתי לו את המצב, נתן לי מיטה לנוח ולישון. לא הסתיר בכלל שזה לא זמן של ביקורים ממושכים, בזמן קיצוב מזון וסיכונים אחרים שהזמן גרמן. האמת הייתה, שדודי היה חי עם בנו מרצי בן השבע עשרה בנפרד מאישתו כבר יותר משנה והיו בתהליך גירושין, ולא היה לו נעים שזר יראה את המצב העגום ביחסי האישות שלו ובקשר הרופף בינו ובין בנו.

כאן אני צריך לספר על דודי הלל. הוא היה בחור מוצלח ובגיל עשרים היה כבר עצמאי והיה לעיתים קרובות בבודפשט, שם נכנס לעסקי טקסטיל וגם רכש בית חרושת קטן לעיבוד חוטים לחוטי תפירה. הכיר בחורה יפה מאוד בשם ארז׳י ברוקנר ולא לקח הרבה זמן שהתאהב בה. הצרה היתה שהבחורה הייתה ממשפחה מתבוללת ולא ידעה שום דבר על דת ויהדות. זאת הייתה משפחת ״בוהמה״, אומנים. אח היה לארז׳י, משורר, שתי אחיות רקדניות בלט, אחות שחקנית תיאטרון, אבא שלה היה מנהל תחנת רכבת, איש מגודל, טוב מראה, בלי שום צורה יהודית. דודי הלל החליט לקחת את ארזי לאשה, למרות שהוא היה בחור תמים ושומר מצוות, קלות כחמורות. סבי התנגד בכל תוקף לנישואים אלה, אך ללא הועיל. ביקשו את אבי לנסות לדבר עם הבחורה שתוותר על דודי, הבטיחו לה כסף ומתנות, אבל היא הפכה את אבי ממתנגד לשידוך להיות בעד. הבטיחה לשמור מצות טהרת המשפחה וגם הבטיחה לשאת פאה על ראשה.

בהתחלה היה הכל טוב ויפה. נולד להם בן מרצי והעתיד נראה ורוד. לצערנו, לא לאורך ימים. למרות שדודי אהב אותה ונתן לה תכשיטים ומתנות. לא סיפקו אותה החיים השיגרתיים הפשוטים, ומדי הלכה לבית הוריה פגשה שם חברה קלי דעת שהחמיאו ליופיה. התחילו לכרכר סביבה גברים, ודודי שעדיין אהב אותה מאוד קינא לה, אבל שתק, שלא תקום ותברח לה. היא היתה חיה חיים כפולים והקטטות בבית היו מקרה של יום יום. באווירה הזאת גדל בנם מרצי, עם ביקורת כלפי הוריו. הוא חינך את עצמו להיות ליהודי דתי מאוד. בילה את השנים בבוניהד, מקום מגורי משפחת אנגלמן, למד בחדר ובישיבה ונהיה לבחור רציני. לא לקח הרבה זמן שדודי גרש את אישתו מביתו, והתחיל בתהליך גירושין. הוא החשיד אותה באי נאמנות. הדיונים

בבית מישפט ארכו זמן רב, וכל צד אסף נגד השני הוכחות. במצב הזה באתי לבית דודי, מובן שלא הייתי אורח רצוי ביותר.

רק מארצי הבן דאג לי, שלא אמות משיעמום, כי אסור היה לי לצאת מן הבית, כי היה נגדי צו עצירה מבית משפט על עריקה מהצבא. רק בלילות הייתי חי. אז יצאתי מחדרי לרחוב, היו שם בסביבה מכירים צעירים, והם היו תחליף לחברה, לפעמים הביא מארצי בנות דודות שניות ממשפחת אנגלמן לבלות יום ראשון במשחק רמי או שח.

יום ראשון אחד אירגן מארצי טיול להרי בודה (Buda) לא רציתי ללכת, לא הבנתי מה פתאום אצא לאור היום, אבל הוא הזמין את שתי בנות אנגלמן, ולא רצה לוותר עלי. יצאנו בבוקר בבגדי ספורט חמים, כי בחוץ עמד השלג. עלינו ברכבת הרים אל מקום שקוראים לה צילברץ (Csilleberc) ושם הסתובבנו ארבעתנו בין העצים והביקתאות המושלגים. לא הבנתי מה הטעם לכל הטיול הזה, עד שמארצי נעצר על יד בית הרים קטן אחד ופותח דלת והנה יוצא דודי עם קרובה שאנו קראנו לה דודה באללא. אז צעק מרצי אלינו, שהיינו קצת רחוקים ממנו, שנבוא לראות. דודי היה לגמרי נבוך. דודה בלה הייתה אלמנה ושותפה לעסק של דודי. ידענו שיש בכוונתו לשאת אותה לאשה אחרי הגירושין, אבל מארצי לא ידע שיש לאביו ביקתה בהר. בכל אופן דודי הזמין אותנו ושתינו תה והלכנו לדרכנו. מאותו הזמן כעס עלי דודי, כאילו אני הולך לבלוש אחריו. כנראה את הכתובת בהר סיפקה אמו של מארצי, ששכרה בלש לבלוש אחרי בעלה לשעבר, כדי שלא להפסיד במשפט הגירושין ולהוכיח שדודי גם הוא אשם בעליית חיי הנישואין שלהם על שירטון.

הישארותי בביתם הייתה לבלתי אפשרית, השאלה הייתה רק הזמן שדרוש למצוא מקום מחבוא חדש עד יעבור זעם. ואז ביום ראשון אחד בתאריך 19.3.1944 הייתי עם מארצי בבית החרושת שלהם, ודודה בלה ביקשה אותנו ללוות אותה לתחנת הספינות על נהר הדנובה ולעזור לסחוב את מזוודותיה כי היא רוצה לבקר בבית הוריה בעיר פקש.

הגענו לנמל הספינות ברגע שהספינה התחילה להוציא את הסימנים שעומדים להפליג. כבש האוניה היתה עוד למטה ואני רצתי אחרי דודה בלה ומרצי עם המזוודה הכבדה ועליתי על הספינה להורידה שם וברגע זה הרימה הספינה את הכבש והתחילה לזוז, ואני בתוך הספינה. לא היתה אפשרות לעצור ולהחזיר אותי לחוף, אבל הקברניט הבטיח שבעוד כמה דקות יעצור בתחנה שבצד השני של הנהר ואני אוכל לרדת ובחשמלית לחזור לעיר. משהו משונה היה על הנהר.

עשרות עשרות ספינות משא שטו על הדנובה לכיוון דרום. היו אלה ספינות נהר עם דגלים של הצבא הגרמני. מה התנועה הגדולה הזאת? חשבתי בליבי "הגרמנים

עושים פלישה לרומניה או ליוגוסלביה" (שתי המדינות שוכנות על גדות הדנובה Danuba בהונגרית נהר (Duna). נסעתי בחשמלית בצד בודה, ואני עובר ברחוב שבו בת דודתי, גברת בוגתי (מאנצי שיינברג) היתה גרה שם. פתאום החלטתי לבקר אותם. ירדתי מהחשמלית ועליתי אליהם. מצאתי את כל המשפחה מצטופפת ע"י מקלט הרדיו ושומעים את החדשות. גם דודי ר' חיים שיינברגר ז"ל מסטמאר היה שם לביקור אצל בתו.

הם התנפלו עלי "מה אתה עושה בזמנים כאלה ברחוב?" שאלו אותי "מה המצב בחוץ?" אני עמדתי משתומם. מה רוצים ממני, לא ראיתי כלום, ואז נזכרתי בספינות הרבות על הדנובה. אז סיפרו לי שהגרמנים פלשו להונגריה, הדיחו את הנשיא והממשלה (נודע להם שהונגריה רוצה להתקרב לבעלי הברית המערביים) והקימו ממשלה מהנאצים ההונגרים, תומכי גרמניה. ידעתי שזה התחלת הסוף של יהודי הונגריה. קמתי ללכת מהר ככל האפשר לבית דודי הלל (עדיין לא היה לי מחבוא אחר), דודי ר' חיים ז"ל עיכב אותי שאחכה לו הוא גם נוסע הביתה לסטמר ברכבת של השעה חמש, וביקשני ללוות אותו לתחנת הרכבת שהיא בדרכי הביתה.

הגענו לרכבת, חיכיתי עד שהרכבת יצאה ומיהרתי הביתה. ברחוב אני רואה מכוניות משטרה וצבא רבים מקיפים את בנייני תחנת הרכבת ומאות זנדרמים (כעין משטרת ביטחון) נכנסים עם רובים מכודנים לאולמי ההמתנה. אחרי כן שמעתי שמחפשים יהודים.

ביקשו מכל נוסע תעודות זיהוי, בין מאלו שהגיעו ובין מאלה שעמדו לנסוע. את היהודים הוציאו תיכף ולקחו אותם על משאיות שהמתינו בחוץ למחנה ריכוז קישטרצ'א (Kistrcsa) למי שלא היו לו תעודות, הפשילו את המכנסיים לבדוק את יהדותו. עמדתי בצד בדלת חדר מדריגות של בית אחד ופחדתי לזוז.

לצאת היה מסוכן מאוד. הנאצים התחילו להשתולל, איפה שראו יהודי תפסו אותו וזרקו אותו על המשאית. ראיתי את הזנדרמים צמאי דם יהודי, סוחבים יהודים זקנים בזקניהם ובחורים בפיאותיהם, תוך מכות רצח. כולם זבו דם.

גם נשים לא ניצלו, הורידו פאותיהן מראשן ובעלבונות וגידופים שמו אותן בין יתר היהודים על המכוניות. אף פעם לא אוכל לשכוח את המראה הזה.

הגויים עמדו בצד וצחקו "עכשיו הם מקבלים מה שמגיע להם" אמרו. בלא רואים בכיתי וליבי זב דם. למה זה מגיע לנו? כל אלה שנלקחו באותו יום בתחנת הרכבת בבודפשט, לא נראו יותר בחיים. רק בנס ניצלתי אני בעצמי. אם אני נשאר רק עוד שתי דקות בתוך בניין תחנת הרכבת אני אבוד. וכך עמדתי שם וחשבתי על דרכי השם.

כל פעם אני נכנס לסכנה וברגע האחרון השם מציל אותי. כאילו אני צריך להיות עד לכל מה שקורה לעמנו ולספר לדור הבא בתור "עד ראייה", כך זה היה.

למזלי התחיל להחשיך, וההמונים שהתקבצו חיפשו יהודים שהיו יותר בולטים ממני. הורדתי את הכובע ונסחפתי עם ההמון עד שבסימטה אחת נפרדתי מהם ובצל הבתים החשוכים התגנבתי עד בית דודי. שם קיבלתי שוב קלחת צוננים על ראשי "איפה היית עד עכשיו"? לא ידענו כבר מה לחשוב. השמועה עשתה לה כנפיים, כבר שמעו על מעשי הממשלה בתחנת הרכבת ועל מעשי הביזה ותפיסת יהודים ברבעים המובהקים של היהודים. כל הלילה ישבנו על יד הרדיו. הממשלה החדשה כללה את כל הנאצים ושונאי ישראל ההונגרים עם סלאשי ימח שמו בראשם, והנה כך הגיע גם תורה של יהדות הונגריה. כבר בבוקר הופיעו מודעות שכל יהודי צריך לענוד על בגדיו מבחוץ "מגן דוד צהוב" ושליהודי אסור לעלות לרכבת. היהודים חייבים לסגור את עסקיהם שהיו עוד פתוחים ובכל בית צריכים לעשות ועד בית שבראשו יעמוד גוי, והוועד ירשום כל יהודי שגר בבית, ובינתיים חל איסור על יציאה ליהודים.

כמה ימים עברו ככה. מלאי האוכל פחת אצל דודי במהירות, והשוער הגוי שהיה בבית דודי (זה היה בניין דירות) התחיל להתעניין, מי אני? ומה אני עושה אצל דודי כל כך הרבה זמן? דודי פחד מה יהיה אם יתפסו אותי בתור עריק, הוא גם יכול להינזק. ראיתי שאין לי שום ברירה, אני מוכרח לעזוב את דירתו.

כסף לא היה לי וגם לא היה לי שום קשר עם המחתרת היהודית שהתחילה לפעול ממש באותם הימים. הם זייפו תעודות. הכינו תעודות צבאיות וכל מיני ניירות שיוכיחו שהם נוצרים או תושבי חוץ, אבל לי לא היתה גישה אליהם. לבסוף תפס אותי האחראי של הבית הגוי, ושאל אותי למה אני לא רשום בין דיירי הבית? פחדתי שבלילה יבואו לקחת אותי, הייתי כדג שנצוד ברשת, החלטתי שיהיה מה שיהיה אני אמסור עצמי לשלטנות הצבא. עוד באותו בוקר הלכתי למפקדה וסיפרתי סיפור שבגלל מחלה הייתי נעדר מיחידתי בגדוד העבודה, ועכשיו אני צריך לחזור ואני מבקש צו תנועה כדי שאוכל לנסוע לעיר סנטש (Szentes) שם חונה הגדוד שלי (מהמכתבים שהגיעו אלי מההורים ידעתי שהגדוד הזה מורכב מיוצאי מאקו והסביבה). למזלי הבלגן היה כל כך גדול גם בצבא שלא חיפשו הרבה ונתנו לי צו תנועה לגדוד הנ"ל, 105/3 היה מספר הגדוד.

נפרדתי מדודי, שנשם לרווחה שנפטר ממני, ובלב רועד יצאתי לתחנת הרכבת שרק שבועיים לפני זה היה מקום של פורענויות וזוועות.

הכל עבר בשלום. נכנסתי לרכבת וישבתי בפינה אף אחד לא שאל מה אני עושה ברכבת, או לאן אני נוסע. צו התנועה היה גם "פוליסת ביטוח" ליהודי כמוני. עשיתי

משהו שסיכנתי את עצמי. במקום לנסוע ישר לעיר סנטש בהתאם לצו התנועה, עשיתי עיקוף קטן ונסעתי קודם לעיר מאקו, להצטייד בבגדים מתאימים וכל מה שנחוץ במקום כזה. בבית היתה השמחה גדולה, שאחרי עשרה חודשים ראו אותי שוב בבית, אבל גם הפחד היה גדול.

מה יעשו לי בגדוד אם יתברר שהייתי עריק מרוסיה?! ובכלל מה יהיה עם כולנו? הסכמנו שאת הקשר נשמור, במקרה שנאבד אחד את השני אחרי המלחמה, דרך קרובנו מרדכי בריק ז"ל שהיה גר בשוויצריה, בעיר ז'נבה, בן דוד של אמי ז"ל, או דרך האנגלמנים בבודפשט. כך הלכתי שוב אל הבלתי נודע כשליבי מלא כאב ופחד.

כאן אני רוצה לחזור אל הזמן שבאתי מדברצן לבודאפשט. שכחתי לספר על מעשה מצער מאוד שקרה לי בעת ההיא. את הקשר עם איבי הופמן שמרתי כל הזמן במכתבים שכתבתי לעיתים לא מזומנות. חשבתי עליה הרבה, אבל המצב לא היה כזה שאוכל לחשוב על יותר מקשר, עד גמר המלחמה. בהחלט הייתי קשור אליה. ולמרות הפצרותיה שאבוא אליהם לא הלכתי, אבל חשבתי בליבי, אם נחיה ונינצל, היא תהיה אשה מתאימה לי. ממש נבהלתי כשקיבלתי מכתב ביום אחד מאמא של איבי, שהם יבואו לבודפשט ורוצים להיפגש אתי להחליט סופית מה יהיה עלינו. כי אי אפשר לקשור בחורה עד אין סוף וצריכים לדעת איפה עומדים. אני הייתי נבוך מאוד, מה אגיד לה? בסוף סיפרתי את העניין לדודי והראיתי לו את המכתב. הוא התרגז עלי מאוד. אתה שמתחבא, וחי על חשבוני, ולא יודע מה יהיה איתך מחרתיים, אתה חושב על נשואין? הדיוט אתה, וכן גם אמא של הבחורה, שדורשת בזמנים כאלו התחייבויות, ורוצה לקשור את בתה לבחור נרדף עד צוואר. הוא לא מסכים שאני אלך לפגישה. כמובן זאת לא יכולתי לעשות לאיבי. אז דודי החליט שהוא יבוא איתי והוא ידבר איתן. היה זה מצב מאוד מצער. נפגשנו בסלון של מלון "רויל" (מלון של יהודים) וברגע שראיתיה ידעתי שזאת לא האיבי שזכרתי. כל חיצוניותה השתנתה, כבר לא היתה הנערה הבוגרת בשיא פריחתה. הצרות והמצב הכלכלי שלהם נתנו בה אותותיהם. וזה רק מה שנראה בחוץ. כשדיברתי איתה מצאתי בחורה ממורמרת שהגורל התאכזר אליה. ריחמתי עליה וכידוע הרחמנות והאהבה לא צומחים ביחד. לאהוב מתוך רחמנות אי אפשר. להיפך, הרחמנות הורסת את האהבה. ישבנו בפינה ניפרדת בזמן שדודי נתישב על יד אמא של איבי. סיפרתי לה את כל קורותי ברוסיה ומאז, כל מה שהיה בעשרים החודשים שלא ראינו אחד את השני. הסברתי לה את מצבי ולמה לא באה בחשבון עכשיו להתארס. סיפרתי לה על המאה אלף צעירים שמתו ברוסיה ומה מצפה עוד לנו. היא הבינה הכל, אבל אמא לוחצת עליה להעמיד אותי לפני ברירה. בינינו החלטנו שאנו נשארים קשורים אחד לשני, ואם הכל יעבור, נברר, אם אנחנו אותו זוג צעירים, עם אותם הרגשות שהיינו ואז יש לנו עתיד משותף. היא היתה קצת מאוכזבת אבל הבינה שאין לה ברירה אחרת. אבל אמא שלה היתה ממש זעופה, כי דודי דיבר איתה קצת בחריפות.

ליבי כאב על איבי וגם על עצמי. למה היינו צריכים להיוולד בדור כזה, דור של צרות שאפילו לאהוב אי אפשר בו. נפרדתי ממנה בחיבה ובהבטחה לשמור את הקשר בינינו ויהיה מה שיהיה. החלפנו עוד כמה מכתבים בינינו עד שלא היתה לי יותר אפשרות לכתוב.

סנטש עיר של איכרים שבה היו חיים כאלף יהודים, רובם מתבוללים. היו לי שם כמה מכירים, אבל באותו היום שהגעתי לעיר היו כל מחשבותי מה יגידו לי כשאגיע לגדוד? האם יקבלו אותי בלי שאלות וחקירות, או שיחקרו אותי, איך חזרתי מרוסיה? ואיפה הייתי עד היום? ואז יעשו לי משפט, כשהתוצאות הן קשות ביותר. בימים אלה חיי יהודי היו זולים יותר מחיי כלב. הלכתי ישר למשרד הגדוד ואחד העובדים, יהודי בן עירי, יעץ לי שאגיד שהועברתי מגדוד אחר לגדוד הזה. אין סדר בגדודי העבודה ואף אחד לא יודע מה מעשיהם של הגדודים האחרים. על פי רוב מפקד הגדוד היה המחליט בכל דבר. הוא השיג עבודות לגדוד, הוא קבע מי יעבוד וכמה, רק לעיתים רחוקות קיבל פקודות מלמעלה.

בסנטש עבד רוב הגדוד בהעמסת שקי קמח לרכבת מטחנת הקמח הענקית. זו היתה עבודת פרך, אבל לא היתה השגחה כל היום והיו מספיק אנשים שיהיה זמן לנוח לכל אחד כמה שעות. גם היה אפשרי למכור קצת קמח מן הצד (היה אז קיצוב בלחם והקמח היה מיצרך נדיר). כמה אנשים עבדו עבור העיריה בניקוי גנים ציבוריים, רחובות, וכל מיני עבודות. ברגע שהגעתי לגדוד קיבלתי עצות מכל צד, ובעיקר מחברי ממאקו שהיו כשליש מכל אנשי הגדוד. בגדוד היו 4 מחלקות, כל אחת כשבעים וחמשה איש. היתה מחלקה של אוכלי כשר, כמובן ביקשתי שיצרפו אותי למחלקה הזאת. אבל מפקד הגדוד לקח אותי לעזור במשרד, כי המזכיר שלו אמר לו שאני מכונאי רכב מעולה והוא היה בעל רכב ואהב את ריכבו ממש כמו ילד.

המפקד היה אדם מוזר. בחיים האזרחיים היה מורה, היה שונא ישראל מובהק אבל חיפה על זה מאוד. תאוות הבצע היתה אצלו התכונה הבולטת ביותר. למזלנו היו בינינו הרבה אנשים עשירים, שנתנו לו כסף ושרותים שונים ומזה נהנו כל אנשי הגדוד.

לא הזכירו היהודים אף פעם את שמו האמיתי, כולנו היינו קוראים לו "ליפי". מה היה מקורו של השם לא יכולתי לברר. כשהצטרפתי לגדוד היה זה כבר גדוד מגובש עם מסורת גדודית מגובשת. שזכו לה בעת עבודתם בביעור יערות בהרי טרנסילוניה. השתדלתי שלא לבלוט, עשיתי כל עבודה שהטילו עלי בנאמנות. עבודת ניקוי משרדים, שליחויות, טיפול במכוניתו של "ליפי". שמחתי בחלקי, היו לי חיים יותר טובים ממה שהיו לי בבודפשט. יום יום הופיעו על קירות הבתים פקודות חדשות ליהודים.

יום אחד יצאה פקודה על ריכוז היהודים בגטו, ולשם ביצוע הפקודה ביקש ראש העיר כמאה יהודים מהגדוד לעזור לזקנים ולנשים, שבעליהם נילקחו מזמן להעביר

מטלטליהם המעטים לאזור המגורים החדש. גם אני הייתי בן העוזרים ובכינו יחד עם היהודים הללו שהיו צריכים להיפרד מביתם, מרכושם, מכל זכרונותיהם שקשרו אותם לביתם, מהחפצים הקטנים ולפעמים יקרים שהיו מוכרחים לעזוב אחריהם הפקר לגויים השכנים, שעטו על הביזה בעוד היהודים עדיין בביתם.

היה צריך להיות ליהודי כמוני לב ברזל לא לבכות איתם. הכי אומללות היו הבנות המבוגרות והנשים הצעירות שהיו נתונות כל הזמן בסכנות מצד אנשי הצבא והצעירים המשולהבים, שחשבו שכאן יהיה להם טרף קל. עבדנו במסירות נפש ושמרנו על הנשים, וברשות "ליפי" ימח שמו (כמובן תמורת שוחד) נשארו כעשרה בחורים שלנו לשמור כל לילה על האומללים והאומללות. לבי נטף דם, בראותי את גורל היהודים הללו. מה עושים הורי ואחותי רוז'י (רחל) עם שלושת בניה? ומה עושים כל הזקנים במאקו, כששת אלפים זקנים, נשים וילדים. בינתיים נודע לי כי גיסי אביגדור ואחי גאבי גם כן נלקחו לגדודי עבודה. מי שומר עליהם ומי דואג להם?

בינתיים הגיעו שמועות על גירוש יהודים ברכבות לכיוון פולין, וביום אחד הגיעה גלויה, לפי כתובת דואר צבאי של הגדוד, מגיסי ניימן בעל אחותי רבקה, (Manci) בלשון כזה: "אנחנו נוסעים ביחד כל המשפחה וגם הרב שלנו (הרב הקדוש מגלנטא הרב בוקסבאום ז"ל) איתנו בקרון, אומרים שלוקחים אותנו לעבודה, אבל אנחנו יודעים שמהעבודה הזאת אין חזרה. אל תשכח אותנו ושמור על הייצרייט שלנו. את הגלויה זרקו בתחנת ארשקאויור (Ersekujvar) וגוי טוב מצא אותה. וזרק לתיבת דואר. כך התחילו השמועות גם על השמדת יהודים, אבל אף אחד לא ידע על אושוויץ או על מחנות השמדה אחרים. בכיתי הרבה באותו לילה יחד עם יהודי סנטש שפתאום ידעו את מה שמצפה להם.

יהודים אלה, רובם ככר התבוללו בין הגויים בשמותיהם, בשפתם בלבושם ובהתנהגותם, ואפילו היו זוגות לרוב שרק אחד מבני הזוג היה יהודי, וגם היו הרבה יהודים שהתנצרו מזמן או רק בזמן האחרון, שחשבו שבתור נוצרים יינצלו. שום דבר לא הואיל להם. לפי חוקי היטלר ימח שמו, למי שהיה אחד מהסבים או הסבתות יהודי נחשב יהודי, וגורלו היה כלכל היהודים. בעניין זה הרגשתי קצת נקמה.

לא עברו כמה ימים על היהודים בגטו, כשלקחו אותם באופן פתאומי ברכבת לעיר המחוז סגד, ששם ריכזו ההונגרים את כל יהודי דרום הונגריה לפני שליחתם למחנות השמדה. בדמעות לקחנו פרידה מהאומללים האלה שאיתם קשרנו קשר רעות של אחים לצרה.

יום אחרי גירוש יהודי סנטש נשלח הגדוד שלנו גם כן לעיר סגד. היו שניבאו שגם אותנו ישלחו ההונגרים למקום שומם ושם יהרגו אותנו.

לפני שנים קראתי את ספרו של פרנץ וורפל "ארבעים יום של מוסא דאג" שמסופר בו על השמדת הארמנים על ידי הטורקים בשנת 1919-1920 במדבר אנטוליא. פחדתי שזה יהיה גם גורלנו. אבל למזלנו לעת עתה היו הצוררים זקוקים לעבודתנו. שיכנו אותנו בבית חרושת של לבנים, היו שם מאות סככות ארוכות שמחתחתיהן ייבשו את לבני החימר לפני שריפתן במשריפות הענקיות. עכשיו שבת בית החרושת והיה מקום מצויין לגדוד. למחרת לקחו אותנו לשדה התעופה, לעשות מקני סוף מחצלות להסוות את המטוסים הצבאיים. היה זה עבודה נוחה אבל מאד מסוכנת. המפציצים האנגליים שקראו להם ליבריטר (Liberator) באו כל יום בקבוצות של מאות, וטסו בשמים כעין טיסת הצדעה, כמו קבוצת יונים מנצנצות שהפילו את ביציהן המסוכנות בסביבת השדה שהיה מלא יהודים. בהתחלה לא הודיעו לנו על הסכנה המתקרבת, הם ברחו בג׳יפים ובמכוניות בזמן, ואותנו השאירו ורק ברגע האחרון ברחנו לשדות הפילפל שמילא את כל השדות עד שהעין רואה באדמות המישור. לא יכולנו לברוח די רחוק שלא ניבהל מכל נפילת פצצה שכוונה לשדה התעופה. יותר מאוחר למדנו כבר שברבע לעשר צריכים להפסיק את העבודה ולהתרחק במהירות.

אף מטוס לא עלה להפריע לאנגלים, ואפילו לא יריית תותח נגד מטוסים לא נבחה נגדם. האם פירוש הדבר שאין לגרמנים במה להתגונן? האם הפסידו הגרמנים את המלחמה? ראינו בזה סימן טוב. ומה גם במזרח התקדמו הרוסים במהירות לקירבת שטח הונגריה. ובחזית המערבית והאפריקנית מקבלים צבאות הגרמנים והאיטלקים וגרורותיהם מכות נאמנות. ובכל זאת היה להם די זמן לארגן ולבצע את השמדת שש מאות אלף, ממיליון יהודי הונגריה.

ביום שבת מעונן אחד נודע לי שיהודי מאקו הובאו גם כן לסגד ונמצאים במגרש כדור רגל, במחנה אוהלים. לא יכולתי לנוח. חיפשתי דרך איך להצטרף אליהם. פתאום התחיל לרדת גשם חזק עם שבר ענן כזה שתוך דקות היתה כל הסביבה לאגם מים. סערה כזאת עוד לא ראיתי בחיים. הסככות עפו מעל ראשינו ותוך דקות ישבנו במים עד צווארנו. לא יכולתי להתאפק, בכיתי כמו תינוק, לא על הסבל שלי, אלא על מה שעובר על הורי ועל יתר בני עירי במגרש הפתוח שלא נותן שום הגנה נגד המבול שניתך עליהם. כמה בן אדם יכול לסבול? ואפילו כשהוא רק בן 27 כוס היגון מתמלאת פעם. אחרי יומיים נודע לי שמובילים את יהודי מאקו לתחנת הרכבת, ומשם לגירוש לאי שם. שיחדתי את אחד החיילים ששמרו עלינו, שהיה הממונה על הובלת האוכל בשעות הצהריים לקבוצת היהודים שעבדו בתחנת הרכבת, בתיקון הפסים שנפגעו מההפצצות החוזרות ונישנות כמעט מדי יום, שיקח אותי בתור סבל, במקום הסבל הקבוע להובלת הסירים.

נסענו מן המחנה שלנו לכיוון הרכבת ובעוד אנו נוסעים בחשמלית הפתוחה ברחוב ארוך ורחב נתגלה לעיני מראה שלא אשכחנו עד שאני חי. שורה ארוכה של

חמשה-חמשה זקנים, נשים וטף עם חבילותיהם בידיהם מובלים תוך צעקות, גידופים וגם בעיטות מרגלי הזאנדרמים, יהודי מאקו, כשלושת אלפים, לתחנת הרכבת. ואז ראיתי את הורי, אמא המתכופפת תחת המשא שמעל לכוחה, ואבא החולה מתאמץ לנשום במהירות שלא יפול במשא האכזרי הזה. למזלי נעצרה החשמלית, כי המון הגויים רצו לראות איך שמשפילים את היהודים ולשמוח לאידם וחסמו את דרך החשמלית. רציתי לקפוץ ולהתערב בין המון היהודים המוכים, ואז צעקתי לאבא שהיה לגמרי נדהם בראותו אותי, ניפנף אלי וצעק "לא לרדת מן החשמלית". באותו רגע בעט בו מאחור שוטר ואבי המסכן נפל על ברכיו וכל השורה נעצרה.

לו היה לי אז נשק ביד הייתי יורה בשוטר בלי לחשוב אילו תוצאות היה זה מביא עלי ועל כל יהודי מאקו. שמענו על מקרים כאלה. בצ'כיה הרגו פקיד גבוה של האס אס בשם היידריך י.ש. בעיירה לידיצע, וכנקמה על זה הרגו את כל תושבי העיר, מזקנים עד טף וגם את העיר שרפו עד עפר. יש שהאדם לא יכול לשלוט על עצמו. למזל כולנו, החשמלית זזה ותבונתי חזרה אלי לאט לאט.

חילקנו את האוכל בין קבוצות העובדים היהודים שלאורך הפסים, נחנו קצת, ופיתיתי את מלווי, השומר עלי, כמובן בעזרת מתת נוסף, לעבור על יד המקום איפה שהכניסו את היהודים לקרונות. חשבתי לנסות עוד פעם להצטרף אליהם. הגענו לקירבת מקום, מסביב חסמו את דרכי הגישה לקרונות בשרשרת של זאנדרמים, ובכל זאת קיוויתי שברגע של הסח הדעת של השומר עלי, יתאפשר לי להתגנב לתוך המעגל. עמד שם טנקר עם מים ומזה חילקו מים בדלים לכל הקרונות. כאן היה לי סיכוי להיכנס, אבל לפתע הגיע ג'ורי קליין ומאקדי קליין קרובי וצרחו לכיוון הקרונות שבהם היו הורי, משפחתי וגם אווה עם אמא שלה "יוסי כאן". כל ראשי השומרים הופנו אלי וגרשו אותי, גם השומר שלי אחז בידי שלא אנסה לברוח. אבא ואמא יצאו לפתח הקרון לראות אותי. צעקתי שאני רוצה לראות גם את אווה. צעקתי להם רק שלום קצר ונסחבתי משם במהירות. רק אז התעוררתי וליבי מלא יגון. כמה אפשר עוד לשתות מכוס היגון.

למחרת סיפרו, שכמה מאות מטר מן המקום שאני ניסיתי לעלות לרכבת נעצר עוד פעם המסע ושם בין העובדים על הפסים עבד גאבי קליין, בנו של דודי ר' חיים קליין ז"ל. הוא ניסה להכניס אוכל דרך החלון המשורג שבקרון הסגור על בריח, שבו נסעו הוריו ויתר בני משפחתו, ושוטר שראה את מעשיו תפס אותו, ולעיני הוריו וכל נוסעי הקרון נתן לו מכות רצח. אחרי גמר המלחמה סיפרו הורי שב"לוויה" אין בכיות כאלה שהיו שם באותו הקרון.

רק אז ידעו שהם נפלו בידי חיות טרף, שהשינאה ליהודים משכיחה מליבם כל רגש אחר. מאחורי הפרגוד של כזב ושקרים, שהגרמנים תיכננו ברשותו של הנאצי אייכמן, ימח שמו, עמדו המבצעים ההונגרים, שמילאו כל הפקודות של הצורר אייכמן

במאה וחמישים אחוזים. לא היה הבדל בין הגרמנים להונגרים בשינאתם ליהודים, אולי רק בצורת הביצוע של ההשמדה. בכל מקרה היו ההונגרים יותר אכזרים, יותר צמאי דם מעמיתיהם הגרמנים, שהשתדלו להרוג ולהשמיד בלי ללכלך את היד.

גם התוצאות היו שוות. רק בצורה כזאת יכלו תוך שבועות מעטים להעביר את כל יהודי הונגריה לעבר גבולות הונגריה, חלקם לאושוויץ, חלקם לאוסטריה, בלי שום התקוממות או התנגדות ואפילו בלי בריחה מציפורניהם. עוד הפעם מתבקשת מפי הצעקה "איפה היו אנשי הוועד היהודי"? למה לא התרו ביהודים, ברחו, הצילו את עצמכם, אין לכם מה להפסיד, אבל הם שתקו, עשו עסקים עם הגרמנים על הצלת קבוצה קטנה של אנשים חשובים מאד, שהעבירום לשוויץ ברכבת מיוחדת.

גם את יהודי בודפשט ניסו להציל, אבל לאנשי העיירות והכפרים לא עזרו לא בעצות ולא במעשים. כך הלכו יהודי הונגריה לטבח, כשמנהיגיהם בגדו בם, ולא התרוממו מעל פחדם על גורל עצמם ומשפחתם לנסות להציל מה שניתן. אני בעצמי לא חשבתי שהפרידה ממשפחתי עלולה להיות סופית.

אמרתי בליבי הסוף של מלחמה זאת כל כך קרוב, מה הם יכולים כבר לעולל להם במשך זמן קצר כזה? הייתי עסוק בבעיות היום יומיות שלי, למצוא שיטה איך להתחפר בזמן שיש התקפת אוויר, וזו היתה כבר לשיגרה של כל יום. פעם בעת התקפת אוויר שכבתי על גבעה עם חבר וראינו את הפצצות שנופלות בצורת אשכול ענבים על רכבת שנוסעת לא הרחק ממקום התחפרותנו, והנה נשמעת התפוצצות אדירה כזאת שחשבתי שזה סוף העולם, וזה לא היה הסוף כי באותו הרגע התחילו התפוצצויות, ופגזים התחילו להתעופף לכל הכיוונים. זה היה כמו הצגה של זיקוקי דינור, רק הרבה יותר מסוכן. הרכבת הנפגעת הייתה מובילה תחמושת לתותחנים, והפגזים התפוצצו לסירוגין הרבה שעות ועפו לכל עבר.

העיר סגד נפגעה קשות. אבל לי היתה בעיה שלי, הפגזים נפלו יותר מדי קרוב אלי ולא היו לי כלים להעמיק את הבור שלי, פרט לסכיני שנשאתיו תמיד איתי. בעזרת הסכין ועשר אצבעותי העמקתי את הבור, שנהיה כעין אמבטיה רדודה. בזמן התעופפותם של הפגזים כבר ידעתי על בואם, הכנסתי ראשי לתוך האדמה והתפללתי שייגמר הסיוט האיום הזה. הנזקים והמתים היו רבים בעיר, וגם שניים מחברינו נהרגו ביום הזה מהפגזים שהתפוצצו עד מאוחר בלילה.

למחרת התחילה שוב השיגרה בשדה התעופה. האווירונים של השדה לא נפגעו, כי ברגע של אזעקה התרוממו וטסו בגובה נמוך בסיבובים. היה לי חבר בגדוד בשם רוזנברג, בחיים האזרחיים היה מנהל בנק. יום אחד קיבל גלויה מודפסת ועליה היה כתוב בכתב יד "אנו מרגישים טוב, באהבה מאניי הולנדר." מקום שליחת הגלויה היה וולדזי (eesdlaW), ורק אחרי המלחמה נודע לנו שזו היתה הסוואה למחנה ההשמדה

אווישויץ. כך הצליחו הגרמנים להרדים ולרמות אותנו. תוכלו להיות בשקט, הקרובים שלכם נמצאים במקום יפה, כי פירוש המילה "וולדזי" הוא אגם ביער.

כל הגדוד שמח על הגלויה, לכולנו היו קרובים שנלקחו למקום בלתי ידוע. יותר מאוחר קיבלו עוד אנשים גלויות דומות מקרוביהם. במקרה הגלויה של רוזנברג, הכרתי את מאני הולנדר, שאיתה היתה לנו דודה משותפת, אטלקאנני, אשת ר' מרדכי קליין ז"ל אחי אבי, ושמחתי לשמוע שאפילו היהודים מן הקרפטים (היא היתה מהעיר טצו (osceT) נמצאים במקום טוב.

הקייץ הזה של 1944 עבר על הגדוד שלנו בפחד ובעבודה קשה. פחדנו על גורל בני משפחתנו שנשלחו בתנאים איומים למקום לא נודע. לפי נבואות של פליטי פולין, שאחדים מהם הצליחו להסתנן לתוך הגדוד, בלי שאנשי הסגל ההונגרים ואפילו אנשי ההנהלה היהודים ידעו, הם נלקחו להשמדה, אבל אנחנו לא רצינו להאמין להם. הפליטים באו כיחידים, הסתובבו סביב המחנה שלנו וכשהיתה להם אפשרות התערבו בינינו. אנחנו חיפינו עליהם. הצרה הייתה כפולה, לא ידעו לדבר הונגרית ובכל מסדר היו עלולים להתגלות, וגם היה להם לפחד מהמתבוללים שהיו בינינו. הם היו מלשינים עליהם, שלא יביאו על הגדוד סכנה. בין המתבוללים היו הרבה שהתנצרו או כבר ההורים שלהם התנצרו, אבל בעיני הנאצים הם נחשבו ליהודים עם כל הגורל המר של היהודים. אבל הנוצרים היהודים האלה היוו סכנה בשבילנו. הם היו פטריוטים הונגרים יותר מהחיילים הנוצרים ששמרו עלינו. מפקד הגדוד שלנו המכונה "ליפי" הרכיב את הסגל המשרדי שלו וגם את סגל הפיקוד של היהודים (לכל מחלקה היה מפקד יהודי שהיה אחראי בכל עניין כלפי "ליפי") המאנשים הללו.

היה בינינו אחד בשם ווימן, עורך דין מסגד. הוא היה המפקד של הפיקוד היהודי ואיתו סידר "ליפי" את הבעיות, גם ענייני עבודה וגם את העניינים הפנימיים. ווימן הזה שנא את הדתיים ובסידור עבודה תמיד קיבלה המחלקה הדתית הזאת את העבודות הכי קשות והכי מסוכנות. בחודשים הללו בעיר סגד ירד קצת הלחץ מעלינו בעזרת משומד אחד, עשיר מאוד מעיר סגד, שהכיר ל"ליפי" אשה אדומת שער, שנהיתה לו לאהובתו, ובילה איתה את כל זמנו. כך לא היה לו זמן רב לנדנד, ועזב אותנו לניהולו של ווימן בעזרת החיילים, 14 במיספר ששמרו עלינו.

גם המשמעת נחלשה בגדוד, כי אי אפשר היה להקפיד על העבודות, גם הצבא ההונגרי היה בתהליך התפוררות. עבודתנו בשדה תעופה היתה צחוק. חצי יום.,בזמן אזעקה שכבנו בחוץ בשדה הפילפל, ישנו או קראנו ואף אחד לא מדד את כמות העבודה שגמרנו.

כולם ידעו שהשאלה היא, אם בעוד חודש או בעוד 20 יום יגיעו הרוסים? בכל החזיתות נסוגו הגרמנים, החלק הצפון-מזרחי של הונגריה היה כבר בידי הרוסים ומרחוק היינו שומעים את הדי ההתפוצצויות של החזית. בלילה נהנינו לראות הבזקי ההפצצות

האווירונים מרחוק, ואת השמיים האדומים בתחתית כיפת השמיים במזרח. יום יום מדדנו את המרחק בינינו לבין הזיקוקין. היו שהעריכו אותו לשלושים קילומטר, היו שאמרו שזה פחות מעשרים קילומטר. ציפינו בשקט, חשבנו שאולי ישכחו אותנו בסגד, הרוסים יכנסו לעיר, אנחנו נשתחרר, ומכאן לחזור למאקו זה רק 30 קילומטר. אבל "ליפי" עשה חשבון אחר לגמרי, כאן בגדוד היה "מלך" וכולם סגדו לו. בעד כל דבר ביקש וקיבל שוחד. המשומד העשיר הזה, בעל בית חרושת למברשות, נתן לו הרבה כסף וגם את דירתו פתח לפניו, שם היה מבלה את ימיו עם האשה אדומת השער שלו, וגם נתן לשלמון (זה היה שמו של המשומד) כל ערב לצאת עם מזכירתו הבלונדינית היפה, שניהלה בשמה את בית החרושת של שלמון וגם היתה אהובתו. הבלונדית ואדומת השיער התיידדו, שתיהן היו פילגשות באיסור, כי לליפי, שהיה בחיים האזרחיים מורה בעיירה קטנה, היתה אשה מזדקנת וילדים. הוא החליט לא לוותר על החיים המתוקים שגדוד היהודים הבטיח לו.

חוץ מזה הוא היה שונא ישראל מובהק כזה, שלא פירגן ליהודים שינצלו מידי הגויים. לא אחת נבא לנו שלא נזכה לחיות עד היום שתיפול הונגריה ולא נוכל לשמוח לאובדנה. עם הפילגשים היה לנו מזל. דרכן ידענו יום לפני שליפי עשה מעשה את כל תוכניותיו. ידענו שימינו בסגד ספורים. החזית התקרבה עד כדי כך שכל פצצה הרעידה את הצריף מעלינו. בלילות ישנו בחוץ כי מן הזעזועים לא אחת נפלו עלינו הרעפים.

עד שביום אחד, זה היה ערב יום כיפור, כשחזרנו מהעבודה, בלי כל הכנה ארזנו את חפצינו ויצאו לתחנת הרכבת, והכניסו אותנו לקרונות משא.

בקרון שלנו היו כל הדתיים ותוך צער ופחד התכוננו "לליל כל נידרי". היה לנו חזן טוב, בחור צעיר מהעיר האלש, ובדיוק כשהתחיל להגיד את תפילת כל נידרי התחילה לזוז הרכבת. יצאנו לדרך ושוב לא ידענו לאיזה גורל אנו הולכים. אני בטוח שזאת היתה תפילה כזאת ששערי שמים היו צריכים להיפתח. את הווידוי אמרנו כאילו אנו באמת נדונו למוות כבר. כל אחד הסתכל בנפשו פנימה ובכה על מה שעשה ועל מה שלא הספיק לעשות.

לפני עיני עברו השנים של הילדות, הימים שהייתי בבית ההורים, ימי בחרותי על כל האהבה, השינאה, הקינאה שהרגשתי פעם. עשיתי את המאזן של עשרים ושבע שנות חיי. כמה שמחה וכמה סבל היו בו. מכמה סכנות ניצלתי, אמרתי בליבי ריבונו של עולם, עברתי שבעה מדורי גיהנום עד שהגעתי לכאן, ועכשיו לוקחים אותנו להשמדה. בזה היינו בטוחים שלוקחים אותנו להשמדה, הפליטים שבינינו אמרו "ראינו את זה כבר בפולין, זה הסוף". לא נרדם אף אחד בינינו כל הלילה, אחד מן הבחורים עמד כל הלילה על יד סורג של חלון של הקרון לראות אולי איזו

נקודת אחיזה על כיוון נסיעתנו. לפנות בוקר, בחושך, עברנו גשר ברזל ארוך, מזה ידענו שאנו נוסעים לכיון מערב ודרום, אבל לא הבנו איפה אנחנו. הלא אנחנו היינו על יד נהר הטיסא בסגד, איך אנו עוברים אותו עוד הפעם. הבכיות והתפילות לא פסקו כל הזמן, כשאמרנו את תפילת שמע קולנו רעד כל הקרון, ובסוף אמרנו עוד הפעם את המזמור "שיר המעלות ממעמקים קראתיך". עד אור הבוקר היינו כולנו סחוטים ועייפים ובאור הראשון נוכחנו לדעת שאנחנו בחלק ארץ שנקרא באצקא (Baccska) זה חבל ארץ בין נהר הדנובה ונהר הטיסא, שהיה שייך בין שנות 1940 — 1918 ליוגוסלביה ורק בשנת 1940 החזירו הגרמנים את השטח הזה להונגרים, תמורת תמיכת הונגריה בגרמניה במלחמתה נגד בעלי הברית המערביים.

לפני הצהריים עצרה הרכבת בתחנה שנקראת מוהץ (Mohacs) היו בינינו בחורים מחבל ארץ זה, כך ידענו את מקום הימצאותנו. ירדנו מהרכבת ושיכנו אותנו בבניין בית ספר ריק, ואיתנו הורידו מהרכבת מאות מריצות מכושים, ואתים וסלים. לו היינו רואים את המטען הזה בסגד, היינו חוסכים לנו את ליל הפחדים שעבר עלינו. התפילות נתקבלו, כי לגדוד הזה היתה יחסית הצלחה במהלך הימים.

אנשי המסגרת התייחסו אלינו ביד קשה, וכבר למחרת בבוקר הורידו אותנו לשפת הנהר לחפור תעלות הגנה. העבידו אותנו קשה מאוד אבל עבדנו בלב קל ושמח, כי קולות הנפץ של התותחים התקרבו מיום ליום, עד שיום אחד בהיותנו בעבודה נחתו על סביבתנו שורה של פגזים, למזלנו לא נפגע אף אחד, אבל לליפי, מפקד הגדוד שלנו, היה זה מספיק כדי להתרחק מן המקום. הלכנו למחנה, ארזנו את חפצינו והתחלנו לסגת לכיוון צפון מערב. את ששים המריצות דחפנו לפנינו בהחלפות והיינו מטרה נוחה למטוסי הרוסים, להתקיף אותנו. ואכן הופיעו פתאום מעל לעצים שלושה מטוסי רטא וירו צרורות על השורות. למזלנו היו רק פצועים, כי בשני צידי הכביש היו תעלות עמוקות שנתנו מחסה טוב. אחרי ההתקפה המשכנו בדרך. ואז השגחנו במרכבה עם שני סוסים יפים שבאים איתנו. האחרונים ראו את היושבות בתוכה. היתה זאת המאהבת של ליפי והמזכירה של המשומד העשיר מסגד, שלמון. היא היתה בחורה גבוהה, יפה, בלונדינית. הן ליוו אותנו כל הדרך במשך השבועות הבאים. דרך המזכירה הבלונדינית הזאת ידע סלמון על כל המתרחש בעולם, על מצב המלחמה ועל תוכניותיהם של מפקדינו. ודרכו גם אנחנו ידענו. שתי הנשים נהיו ידידות, כי סלמון מימן לליפי את החזקת המרכבה והאשה, וגם לנו יצאה מזה טובה.

תחנתנו הבאה הייתה העיר אדא על יד הנהר טיסא. כאן שוב התחלנו לחפור תעלות על יד הנהר ומכשולים כדי להקשות על הרוסים לצלוח את הנהר, אבל לא הצלחנו גם כאן להחזיק מעמד הרבה זמן, הרוסים לחצו ממזרח והתקרבו עד כדי הפגזת העיר. ביום השלישי לעבודתנו במקום, פתאום שמענו יריות חזקות מהצד השני של הנהר, ואז ראינו את החיילים הגרמנים הנסוגים לוחמים בקרב מאסף ומתקרבים

לנהר. בהעדר גשר עברו את הנהר בכל הבא ליד, דוברות, סירות קטנות ואפילו בולי עצים. האחרונים היו אנשי אס אס, שרובם היו קוזקים שהצטרפו לגרמנים, עם עיניים מלוכסנות. כשראו אותנו ונודע להם שאנו יהודים, התחילו להכות בנו מכות רצח. קצין קוזקי אחד הוציא פרגול גדול והצליף בנו עד שכמעט כולנו היינו פצועים.

ליפי ואנשי המסגרת פחדו להגן עלינו, אבל ברגע שנסתלקו ציווה ליפי לקחת את המריצות, ולעלות לבית הספר איפה שהיינו גרים. בדרך לעיר התחילה הפגזה חזקה מעבר הנהר, כמה חברים נכנסנו לבית שהיה בו מרתף ושם התחבאנו מפני הפגזים שהתפוצצו בשאון אדיר מעל לראשינו.

בעלי הבית היו יוגוסלבים שונאי הגרמנים. הם אמרו לנו להישאר במקום, הם יחביאו אותנו עד שהרוסים יגיעו. זה לא היה יותר מיום או יומיים. עשינו מלחמה עם עצמנו. אבל בליבי לא היה ספק שלא צריכים להישאר אצל הרוסים, כי אני הכרתי אותם עוד מרוסיה וידעתי שאף יהודי לא נשאר בחיים מאילו שעברו את הקויים אליהם. וגם חשבנו על זה שליפי מסוגל להעניש את כל הגדוד בגלל בריחת כמה יהודים. בעבר כבר היו דברים כאלה.

אחרי שניגמרה ההפגזה עלינו למעלה יצאנו מן המרתף ואז נתברר לנו שהגדוד הלך מן העיר. היינו אובדי עצות. מצד אחד שמענו שהרוסים צלחו את הנהר ומצד שני שמענו שליפי לקח עגלות וסוסים מן האיכרים והעמיס עליהם את המריצות ואת תרמילי הגב של האנשים כדי שהבריחה תהיה יותר קלה. החלטנו לרוץ ולהשיג אותם. בדרך פגשנו יוגוסלבים שהלכו בכיוון הפוך ואמרו "בשבילנו נגמרה המלחמה, אתם יכולים לבוא איתנו". היה בי יצר הרע ללכת איתם ולגמור בזה, אבל אחרי מחשבה שניה אמרתי בליבי "מה שיהיה עם כל ישראל יהיה עם ר' ישראל", פירושו היה שרצנו כמטורפים להשיג את הגדוד, כי היה יותר טוב להשתייך לגדוד רע מלא להשתייך בזמן כזה לשום מקום. לא עברנו כמה קילומטרים ומרחוק ראינו שמעלים את הדגל הסובייטי על מגדל הכנסיה של העיר אדא. לפנות ערב השגנו את הגדוד העייף. בראש השיירה נסעו 4 עגלות עמוסות מריצות וחבילות, אחריהם חמש המחלקות, ובמאסף הכרכרה של אהובת המשומד סלמון ואהובתו של מפקדנו. קיבלנו נזיפה גדולה עם צירוף כמה מכות פרגול, שמאז שעזבנו את מחננו בסגד שב ושימש את ליפי בתור ציוד אישי קבוע.

כבר החשיך כשהגענו להצטלבות דרכים. השלט הראה לצד אחד סגד, ולכיוון שני ביא (Baja). עוד לפני שידענו מה קורה התחילה העגלה שבראש, עם העגלון מן העיר מאקו, גבורץ שמו, בריצה מטורפת לכיוון סגד, מזרחה. בהתחלה חשבנו שטעה, אבל גם אחרי צעקות ויריות באוויר לא חזר, הבנו שברח.

אחרי המלחמה נודע לנו שגבורץ הזה היה היהודי הראשון שחזר למאקו עוד בספטמבר 1944 אנו המשכנו עד העיר באיא על שפת הנהר הגדול דנובא שחוצה את חצי אירופה. ליפי רתח ואיים שימסור אותנו ל"אס אס" הגרמני. האמנו לו כי ידענו שהוא שונא ישראל בלב ונפש והוא מסוכן בשבילנו. אבל לא היה לנו מה לעשות, לא היה לאן ללכת ואיפה להתחבא.

בבאיא שוב אירגן לנו ליפי עבודת חפירה על יד הנהר. לפני מפקדי העיר הציג את הגדוד כמומחים לחפירת תעלות מגן. ואמנם כאלה היינו. בעיר היה אי סדר גמור. נסוגים ובורחים מכל הכיוונים ומכל העמים באו לעיר, כדי לעבור על גשר הדנובה לכיוון מערב ולהתרחק מהמוני הצבא האדום שרדף את צבאות הגרמנים ובני בריתם בלחץ אדיר. בזמן שלגרמנים היו כבר רק חיילים זקנים וילדים בני 16, באו הרוסים עם חיילים טריים מן הקווקז ומהחלקים האסייתיים של רוסיה. ידענו שזה הסוף, רק לא ידענו עוד כמה ימים יחזיקו הגרמנים מעמד ומה יספיקו הם עוד לעשות לנו לפני הכניעה. הסימן הראשון על מה שעתיד לקרות לנו ראינו כבר למחרת בבוקר.

הגיע גדוד יהודי נסוג, שעבד במכרות נחושת בעיר בור (Bor) שבדרום יוגוסלביה, וסיפרו על הטבח שעשה הצבא הנסוג באנשי הגדוד כשפגשו אותם על גשר בעיר צרבנקא. פשוט סגרו עליהם את הגשר משני קצותיו וירו בהם עד שנפלו כולם לתוך המים. רבים קפצו מעל לגשר למים מגובה של 10 מטרים ונעלמו בין הגלים. היו להם הרבה פצועים שמתו בעיר באיא, וקברו אותם בבית הקברות היהודי במקום. ראיתי את נושאי המתים, היו ביניהם הרבה חברים מן העיר מאקו. ביניהם חברי הטוב מיקו וורטהיימר ובנימין ווייס, שמואל שטול ועוד. הגדוד הזה התפזר, רבים ברחו מבאיא לבודפשט בזמן שהדרך היתה עוד פתוחה, אחרים המשיכו להיסחב לכיוון מערב לאוסטריה. גם בדרך הזאת נהרגו רבים מהם. חבר אחד ממאקו, יהודה שטראוס, מצא את מותו כאשר התחבא בתוך ערימת לבנים בבית חרושת ללבנים ומישהו הלשין עליו, והמפקד הרגו ביריה מאקדחו.

היה כבר סוף חודש ספטמבר, והגדוד שלנו היה עוד יחסית שלם וממושמע, עם מפקד ואנשי המסגרת. היו אמנם כמה בריחות אבל ליפי עמד על המשמר והחזיק בנו ביד חזקה. הוא ידע שעד שהוא מחזיק בנו הוא מפקד גדוד, שליט על חיים ומוות, ויכול לסחוט מאיתנו כסף ושווה כסף בלעדינו הוא מורה כפרי קטן ומזדקן, שאפילו אהובתו הצעירה והיפה בוחלת בו ברגע שלא יוכל לספק לה כסף ותכשיטים ובעיקר את הכרכרה.

אחרי כמה ימים לשהותנו בעיר, ביום ראשון אחד, אנחנו מתכוננים לאכול ופתאום מודיע הרדיו שהונגריה ביקשה שביתת נשק, ויצאה מן המלחמה. בהתחלה לא האמנו והתנהגנו באיפוק. רק כשראינו את השמחה ברחובות ואת אנשי המסגרת שמתחבקים עם היהודים התחלנו להאמין. רק את ליפי לא ראינו בשום מקום. לקחנו את האתים

על הכתפיים, הסתדרנו בשורות ויצאנו בשירה אדירה בסך לרחוב. הגויים שרק אתמול קיללו ובזו לנו, מחאו כעת כף, כל אחד רצה עכשיו להוכיח שהם לא היו נאצים.

גם אנשי המסגרת תקעו פרחים לקני הרובים שלהם ויצאו איתנו לרחובות העיר. שמחתנו לא ארכה זמן רב. הכרכרה של הבלונדינית היפה נעצרה על ידינו ואמרה, כדאי לכם לחזור כי סלשי, ראש הנאצים בהונגריה השתלט על הממשלה, והכריז שהוא ממשיך במלחמה לצד הגרמנים עד הסוף, וכל מי שלא ישתף פעולה איתו יירה בלי משפט. חזרנו חפויי ראש למחנה, שם חיכתה לנו קבלת פנים של ליפי עם הפרגול. אחרי שהונחתו עלינו כמה מכות הגונות, בא הנאום: "שמחתם, מה? תדעו לכם שהמלחמה הזאת לא תיגמר עד שלא ישאר זכר ליהודים באירופה. אם נאבד הכל, בכל זאת נצא עם ריווח, השמדנו אתכם, ומהיום תהיה לי רק מטרה אחת, בהקדם האפשרי למסור אתכם ל"אס אס" ולהביא אתכם למחנה השמדה. לא יישאר מכם אחד שיוכל אחרי המלחמה להעיד עלי. ועכשיו לארוז ונזוז מערבה".

עוד לא יצאנו את המחנה שלנו והרוסים התחילו בהפגזה כבדה על העיר. שמענו את הגויים צועקים "הרוסים באים" "הם כבר בפרברי העיר", בריצה הגענו לשפת הדנובה. הגשרים הופצצו כבר מזמן ונשאר רק גשר זמני שלא היה מתאים להעברת כלי רכב כבדים. לפני הגשר היתה צפיפות ענקית, כאילו כל ההונגרים רוצים לברוח, וכמובן את היהודים דחקו לסוף התור להעברה. ובאמת אנחנו נשארנו אחרונים, וראינו שחיל ההנדסה ההונגרי מתכונן לפוצץ את הגשר, והיה פחד גדול שהכל יתפוצץ מתחתנו בעוד אנחנו על הגשר. למזלנו הפיצוץ קרה כשכולנו היינו בצד השני, ובאותו רגע הופיעו החיילים הרוסיים על יד הגשר ההרוס והמטירו עלינו יריות בלי הפסקה. נשכבנו על יד סוללת עפר עד שליפי הקים אותנו במכות פרגול. התרחקנו מן המקום במהירות לעבר מערב.

הגענו לסביבה שהיתה מוכרת לי מילדותי. כאן בחבל ברנ'א (Baranya) גרו הורי אמי ז"ל בעיר בוניהד. הגענו לבוניהד אחרי יום הליכה, וכאן היה לנו מקום המנוחה הראשון מאז שעזבנו את איזור הדנובה. זיכרונות ילדותי קמו בי לתחיה. איזו עיירה מלאה יהודים היתה העיירה הזאת, ועכשיו לא רואים אף אחד. כל חנות ברחוב הראשי היתה מוכרת. כאן היתה החנות לכלי בית, זכוכית וקריסטלים של משפחת אנגלמן, כאן גרו סבא וסבתא ז"ל, כאן באחו על יד הפלג שיחקנו, ועל הגבעות מסביב לעיר היו הכרמים של הקרובים שלי. איזה ענבים גדלו שם. כמה אהבתי בילדותי את זמן הבציר, את עשיית היין, שעשו יהודים מזוקנים "בדחילו ורחימו" כשר לפסח. והכל נמחק אין זכר לכל זה, כאילו כל זה היה רק חלום ולא מציאות.

הנה אנחנו יושבים בחוצות העיירה, עייפים, קרועים ובלויים ורעבים, ואף אחד לא מכיר אותי. מאחד החלונות מציצה החוצה אשה. אני לוחש לה שאני נכדו של יצחק אנגלמן ז״ל. לא עובר הרבה זמן ומופיעה אשה אחרת עם חבילת אוכל ושמה על ידי את החבילה כאילו באקראי. יותר מאוחר היא שוב מופיעה ומספרת שהיא אישתו של שען יהודי, היא בעצמה נוצריה ואותה השאירו בביתה אבל בעלה וילדיה נלקחו למחנות ריכוז. איזה טרגדיות, היא מנחמת אותנו שזה לא יקח זמן רב, כי גם האמריקאים וגם הרוסים מתקרבים ממזרח וממערב לגרמניה וזו רק שאלה של ימים שייכנעו הגרמנים.

התעודדנו מקצת מדבריה. בליבנו ידענו שמצפים לנו עוד ימים קשים. לזה תמיד ישאר זמן מספיק, להרוג אותנו. מבוניהד המשכנו ברגל צפונה מערבה. עייפים ורצוצים עשינו דרכנו, באיומים ובהפחדות אילץ אותנו ליפי להמשיך וללכת בלי הפוגה. יומיים הלכנו מסביב לאגם בלטון, מקום שהיה פעם מלא נופשים יהודים ולא יהודים. הכל שומם וריק, אפילו הגויים מתחבאים. כבר לא צוחקים עלינו ההונגרים, הם יודעים שגם עליהם תעבור הכוס. כך אנחנו הגענו עד הגבול האוסטרי, לעיר מושון מאגראובר. כאן התעכבנו קצת עד שליפי היה יכול לקיים איומו ולמסור אותנו לאס אס הגרמני. ביום השני לשהותנו במקום, הופיעו קבוצות קבוצות של יהודים פרועים, נשים וגברים, תחת משמר כבד של גאנדרמים (כעין משמר הגבול, קשוחים ושונאי ישראל), שאספו אותם ברחובות בודפשט. ממש עשו צייד על היהודים והביאו אותם עד הגבול ברגל, נשים בנעלי עקבים גבוהים, זקנים בלי מעיל ובלי אוכל, מוכים ורעבים, מושפלים והרוסים נראו כשפגשנו אותם.

עם כל הצרות שעברו עלינו תחת פיקודו של ליפי בכל זאת היינו גדוד מסודר, עם טבחים, סנדלרים, חייטים, רופא וחובש, ואפילו אוכל היה לנו פחות או יותר. האחראי היהודי של הגדוד דר׳ ווימן החליט תיכף שניקח את המסכנים תחת חסותנו, קיבלו עזרה ראשונה אצל הרופא שלנו, הסנדלר תיקן מה שהיה באפשרותו, וכולנו נתנו מהאוכל שלנו להשביע אותם. השמחים ביותר בין המגורשים היו הנשים, שבכל הדרך מבודפשט עד שהגיעו הנה התעללו בהן השוטרים, החיילים וכל מי שרצה להתעלל ביהודים. לכולם היו רגליים נפוחות מן ההליכה של 400 קילומטר במשך שבועיים. הרופא של הגדוד עבד מעל למשוער לעזור ולרפא, ואפילו ביצע הפלה מלאכותית לאשה צעירה ויפה, שנאנסה ונכנסה להריון. וכל זה בתנאים של מחסור בכלים וניקיון. דרך אגב האשה הזאת מצאה את בעלה בכפר הרקא ששמה הגענו אחרי כמה ימים, וגם הבעל הגיע שמה עם גדוד עבודה אחר, וכולנו עשינו קשר שתיקה על מה שעבר על האשה.

ביום 23 לאוקטובר 1944 הביא אותנו ליפי עם חייליו לתחנת הגבול יחד עם קבוצת הפליטים של בודאשפט, ומסר אותנו למפקד האס אס. נודע לנו שלפני שמסר אותנו

ליפי קיבל הבטחה מהמפקדה של האס אס שלא נחזור מידם חיים להונגריה, ולא יישאר מי שיעיד נגדו אם מישהו יתבע אותו על מעשיו בזמן המלחמה. כשנפרד מעלינו צחק בקול גדול ואמר "נכון שקיימתי מה שהבטחתי לכם, עכשיו אתם בידיים טובות, הם ידאגו שאף אחד מכם לא יחזור להונגריה. נפטרנו מכם לעולם ועד".

נאום יפה ומעודד, "ממעמקים קראתיך השם".

פרק חמישי

אוקטובר 1944 בידי האס אס עד הסוף והשחרור

הוכנסנו לקרונות משא, בלי לדעת את כיוון ומטרת נסיעתנו. פחדנו מאד מהגרמנים, אבל שמחנו להיפטר מן הפרצוף המרושע של "ליפי" וכנופיתו. גם הכרכרה עם הנשים שליוותה אותנו כצל בדרכנו מערבה היתה בתחנת הגבול והבלונדינית נפנפה לעבר סלמון. כאן ראתה אותו לאחרונה, כי בינואר 1945 נפטר בהרקא. היינו ברכבת הזאת כאלפיים אנשים, ביניהם מגורשי בודפשט, חציים נשים. אנשי הגדוד שלנו היו מאורגנים כמקודם ודר׳ ווימן לקח לעצמו את המנהיגות של הקבוצה. היה נעים להיות שוב בחברת נשים ובנות אחרי חודשים של גברים ממורמרים ועייפים. פרשנו עליהן את חסותינו, עזרנו להן. נוצרו קשרים ויחסים, זוגות ואהבות. האנשים היו רעבים לקצת אהבה ורוך. היו כאלה ששנים לא דיברו עם אשה והתפתחה כאן משפחתיות, גם הבנות והנשים הצעירות חיפשו לעצמן מישהו שיתמוך בהן ויגן עליהן.

כבר בעיר מושון לפני שנמסרנו לגרמנים ניגשה אלי בחורה צעירה ממגורשי בודפשט והציעה לתפור לי את מעילי הקרוע וכך התפתחה ההיכרות. היא היתה יחד עם חברה יפה בת 18 שגמרו באותו קייץ את הגימנסיה. בדרך מבודאפשט עד הגבול נטפלו אליה אנשי המשמר ובתור התגוננות היא גזזה את שער ראשה עם מספרים עד שנהייתה קירחת לגמרי, לבשה קסקט ומכנסים והלכה בין הגברים הן היו בנות חסותי הראשונות. היה ביכולתי לעזור להן. ראשית היה לנו המון אוכל עוד מעבודתנו בסגד. וקנינו בדרכנו במערב הונגריה דברי מאכל מכל הבא ליד, והן היו רעבות. שנית אנשי הגדוד שלנו קיבלו את כל הג׳ובים הטובים בכפר הרקא שאליו הובלנו. מכיוון שאנו היינו גדוד מסודר, הטבחים ניהיו לטבחים של כל המחנה שמספר האנשים בו עלה עד ארבעת אלפים במשך השבועות הבאים. את אנשי המיטבח, המחסן ואנשי השירותים במחנה הגדול הזה בחרו מאנשי גדודנו.

אחרי שהגענו לכפר הרקא, כפר ששכן שני קילומטרים מן הגבול ההונגרי-אוסטרי, העמידו אותנו במחמישיות, בריבוע של כיכר הכפר אחרי כמה דקות הגיע אוטו שחור

נוצץ, גדול וממנו יצאו ארבעה אנשים במדי אס אס שחורים, בכובעים עם מצחיה שעליהם גולגולת בין שתי עצמות. אנשים גבוהים אלגנטיים עם מגפים גבוהים, ממש מפחידים, הם היו בעינינו כסמל המוות. הם היו כולם אלופים. אחד מהם דיבר בקול מאיים. אתם הובלתם לכאן לעבוד בשביל גרמניה. אין לנו צורך באנשים שלא יכולים ושלא רוצים לעבוד, את אלה נשמיד, אתכם אנו משאירים בחיים עד טיפת כוחותיכם האחרונה לכן אוכל אנו נותנים רק במקום העבודה, החולים וומתעצלים לא יקבלו אוכל. על כל הפרת משמעת, גניבה או חבלה נגיב ביד חזקה ומיד, בלי כל פשרות. ואז ביקש שיצאו מן השורה אנשים שהיו פעם חיילים ויודעים גרמנית. היתה שתיקה עד שאנשי הגדוד שלנו דחפו את דר' ווימן, איש גבוה ומרשים שיעמוד בפני הגנראל, הוא התייצב לפניו בהתיצבות צבאית ואמר בגרמנית שהוא היה קצין בצבא ההונגרי עד שהעבירו את היהודים לגדודי עבודה והגרמנית היא שפת אמו. הגרמני הכריז עליו כעל מפקד המחנה היהודי. עם היהודים יעשה הקשר, רק דרכו. ליהודי אסור לדבר עם חייל או קצין גרמני. רק ווימן רשאי לדבר עם הגרמנים ורק בשעה מיוחדת כל יום. הוא יקבל את הפקודות והוא יהיה האחראי לביצוען.

הוא צריך להקים פיקוד מישני מבין היהודים וגם משטרה יהודית "יודן פוליצאי" שנקראת "יופו". רק ליופו יהיה מותר לנוע בכפר בין הצריפים שבהם שיכנו את היהודים ורק באור היום. כמובן לכל התפקידים האלה לקח ווימן מאנשי הגדוד, ובעיקר מאנשי שלומו. גם אני נבחרתי בין 30 היופו וקיבלנו בית ריק במרכז הכפר. היתה מוטלת עלינו אחריות גדולה. לכל אחד מאיתנו ניתנה קבוצת פועלים או פועלות, לכל קבוצה הוקצבה כמות העבודה שהם צריכים למלאת באותו היום, והיופו היה אחראי כלפי הגרמנים שזה אמנם ייעשה. מסביב לעיר שופרון (Sopron) לאורך הגבול האוסטרי הונגרי הכינו הגרמנים את קו ההגנה האחרון שלהם. לאורך מאה קילומטרים התחילו לחפור תעלות נגד טנקים ברוחב של ארבעה מטרים ובעומק של שלושה מטרים.

כדי לגמור את עבודה הגדולה הזאת ריכזו את כל היהודים שהיו במחנות-העבודה בהונגריה, את כל יהודי המחנות שהיו להם במזרח אירופה, וסתם יהודים ויהודיות שהצליחו לתפוס בבודפשט, שמשם עדיין לא נשלחו היהודים למחנות ההשמדה, אלא רוכזו בגטאות ובבתים מוגנים ע"י הצלב האדום או ארץ נייטרלית אחרת, כגון שוויצריה או שבדיה. היה מותר ליהודים להסתובב ברחובות עם מגן דוד צהוב על בגדיהם. וכך לפעמים כשחסרו להם יהודים לעבודה, אספו יהודים ויהודיות ברחובות ושלחו אותם לגבול לחפור את תעלת ההגנה הענקית, שעתידה היתה לפי תוכניתם לעכב את ההתקדמות הרוסית.

לא בדקו אם היהודי מסוגל או לא מסוגל לעבוד, העיקר שתתמלא דרישת המפקדה הגרמנית כלפי מספר האנשים הדרוש להם. כך הגיעו להרקה (Harka) מיספר גדול של

מסכנים ומסכנות שלא יכלו לתרום לעבודה כלום. אני נתמנתי על קבוצת נשים שמנתה בערך כשמונים נשים צעירות וזקנות.

כמות העבודה היתה קטנה לקבוצה, אבל אפילו להתחיל בעבודה לא היה כל סיכוי. כבר ביום הראשון ראיתי שכאן אני מסכן את עצמי, כי העבודה לא תיעשה. פניתי לווייסמן, המנהיג היהודי שלנו, להגיד מה לעשות. הוא החליט שה"יופו" צריך לעזור לנשים. ואכן למחרת הפשלתי שרוולים ועוד שני יופו עזרו לי ותוך שעה עשינו את רוב העבודה, ולנשים נשאר במשך היום לאט לאט לנקות את התעלות הן היו אסירי תודה לנו שעשינו במקומם את העבודה ומכיוון שאלה היו התחלת ימי דצמבר, ימי שמש יפים, בילינו את היום בשיחה, במישחקי חברה, ורק כשראינו שהחיילים הגרמנים הזקנים באים (הם שמרו עלינו) התחילו לעבוד במרץ.

הבעיה העיקרית הייתה האוכל. מה שקיבלנו לא היה מספיק. קפה עם פרוסת לחם בבוקר חילקתי עוד במקום המגורים, אבל בעבודה קיבלו רק ספל מרק. שהיה בלי שום תוכן וזה גרם לרעב הולך וגובר אצל היהודים ובעיקר בין היהודיות. לי היתה אפשרות להסתובב מסביב למקום העבודה וכך מצאתי חלקת לפת שלא הוצא מן האדמה ולכמה שבועות היתה הלפת תוספת חשובה לתזונותינו. מצאתי גם שדה תירס שבחלקו לא היה קטוף. עשינו מדורה על יד התעלה וצלינו את התירס והיה זה בשבילנו מעדנים.

שמרתי עד כמה שאפשר על הקבוצה שלי שהגמרנים לא יפגעו בהן. עבדתי במקומן, השגתי תוספות אוכל וקטפתי להן "לקט שכחה ופאה" מן האדמות שמסביב כשניכנסנו בצהריים להביא את המרק עברנו תמיד דרך שדות ותמיד מצאנו משהו כתוספת למרק.

היה עוד דבר שהיה באפשרותי לעשות, בתור יופו היה מותר לי ללכת בין הבתים אחרי העבודה וכך היכרתי גוי, איכר גרמני אחד שביקש אותי לעזור לו להרים כמה חבילות שחת לעליית הגג כי אצלם לא היה בכפר אף צעיר אחד, רק זקנים. אחרי גמר העבודה הביא לי כוס חלב, פרוסת לחם גדולה וחתיכת גבינה צהובה. רציתי לנשק את ידו. אוכל בכמות כזאת, היה מספק כוחות לחודש. מאותו יום עבדתי אצלו כל ערב ברפת,וחתכתי את הסלק לבהמות הרבות שהיו לו (גם הסלק היה מאכל תאווה לרעבים). כך אגרתי לי גבינה קשה, חמאה, ביצים ולחם. בבית שהיינו גרים היה תנור ועל זה בישלו היופו בערב, אחרי שסגרנו טוב את הדלת והחלונות ששום אור לא ייראה מבחוץ, גם הבנות נהנו ממה שהיה לנו, כי לכל אחד מאנשי הגדוד הישן (כולנו היינו ג'ובניקים בכפר בן 4000) שלנו, היתה מישהי שתמך בה. התפתחה קנאה בין הבנות על הסימפטיה של הבחורים. למשל, האם והבת שתמכתי בהן מפגישתנו הראשונה על הגבול ניהיו באמת כאילו משפחתי,

הבת באמת אהבה אותי וחשבתי אולי יבוא זמן... וביום אחד, כשדיברנו על שפת התעלה עם הנשים על ציונות וארץ ישראל, סיפרתי להן שכל המחשבות שלי מסתובבות מסביב להגשמת עלייתי לארץ הקודש. ואז אמרה בחורה אחרת, שכל הזמן רצתה להתקרב אלי, ובגלל זה אתה תומך דווקא בשתי משומדות? הייתי נדהם. עברו כבר שבועיים, ובכלל לא עלה על דעתי שהן לא יהודיות כשרות.

פרץ ריב בין הנשים, קטטה כזאת שכמעט הביאה אסון על כל הקבוצה. כשהצעקות ומריטת השערות היו בשיאן, הופיעו שני קציני אס אס ושאלו מה הולך כאן ומי האחראי? רק בקושי הסברתי שזה עניין של מה בכך והמתקוטטות ייענשו. למחרת החלפתי את שתי המשומדות, אם ובתה, עם שתי נשים מקבוצה אחרת והשקט חזר לקבוצתנו. עבדתי קשה כדי למלא את מיכסת קבוצתי ולהוסיף משהו כתוספת אוכל לנשים האומללות האלו.

רק אחרי שבועיים התחילו הצרות. פתאום התחלף מזג האוויר הסתווי החם והנעים למזג אוויר קר, רטוב, עם רוחות חזקות שהקפיא את העצמות. האנשים לא היו לבושים לקראת החורף ועל אחת כמה וכמה לא היו הנשים לבושות למזג אויר כזה. האדמה נעשתה בוצית והן בנעלי העקבים, שנישארו תקועים בתוך הבוץ כל רגע. גם הבד הדק של שמלותיהן לא נתן שום הגנה מפני הקור. כבר ביום השני חלו רובן וסבלו מהצטננות קשה. פחדו להישאר במקום המגורים, כי שם לא קיבלו בכלל אוכל. היה זה מחזה קורע לב לראות נשים שרק לפני ימים התגנדרו והשתדלו לשמור על צורתן, נשברות בבת אחת, מלוכלכות מהבוץ, יחפות כי נעליהן נקרעו, ושאין מי שיעזור להן. לאחד או אחדים היה אפשרות לעזור, אבל איך אפשר לעזור לאלפים. אחרי שבוע התחילו האנשים למות. הנשים היו קצת יותר חזקות אבל גם אצלן חלו רבות.

בעשרים בדצמבר קפאה האדמה והכפור היה מתחת לעשר מעלות מינוס. הידיים והרגלים של האנשים קפאו, הנשים היו כולן חולות, ורק העזרה שקיבלו מאנשי הגדוד שלנו החזיקה אותן בחיים. ב-22 בדצמבר עשו הגרמנים מיבצע, הלכו ממקום מגורים למקום מגורים והוציאו את כל החולים וכל אלה שלא יצאו לעבודה למרכז הכפר, ביניהם רוב הנשים שהיו תחת השגחתי וחלו או הצטננו בקור העז הראשון. הגעתי לכפר בשעת הצהריים לקחת את מנת המרק לקבוצתי, כמנהגי כל יום. ומה שראיתי היה מזעזע. גברים ונשים חולים כאלף בערך, מצטופפים בכיכר עטופים בכל מיני סמרטוים להתגונן נגד הקור המקפיא, מסביב משמר כבד של אנשי אס אס ושורה של מכוניות משא.

היו ביניהם הרבה מכירים ואפילו חברים מגדודו של ליפי שנתפסו בצריף המגורים, לרגל איזו סיבה, ולא סיבת מחלה. אחד מהם היה חברי הטוב עוד ממאקו אברהם ווייס שאנו קראנו לו בונצ'י. כל הזמן שהייתי בגדוד היינו שותפים ובאותו היום הוזמן לווימן

מאיזו סיבה, ובאסם המגורים חיכה לשעה שהוזמן ומשם תפסוהו הגרמנים. ביקשתי את ווימן שיתערב ויוציא אותו מהמגורשים, אבל הוא מיאן להסתכן, כי גם אותו האשימו על ריבוי משתמטי העבודה בכפר. גם את האם והבת המשומדות ראיתי בין העומדות בשורות הצפופות. פניה של הבת היו נפוחות מבכי וקור. רק נפנפתי להן, פחדתי שמא יכניסו אותי גם כן בין המגורשים. נכנסתי לבניין בית הספר שבו היה מקום המטבח ומשם הסתכלתי החוצה על מה שקורה שם. הופיע אוטו שחור גדול, וממנו ירדו ארבעה קציני אס אס לבושי מדים שחורים ומגפיים מבריקים ועמדו במרכז הכיכר. שני גרמנים הביאו את מנהיג היהודים ווימן ואת ממלא מקומו גרובר (שניהם מגדוד ליפי) וגערו בהם חזק ואיימו עליהם שאם עוד פעם יתפסו כל כך הרבה יהודים מחוץ למקום העבודה הם יהיו הראשונים שיתנו את הדין. ווימן רצה כנראה לענות משהו, אבל אחד הקצינים סטר לו חזק על פניו על שהעיז לפתוח פה בנוכחות קצין גרמני. המשאיות התחילו להתקרב והעלו את החמישים הראשונים עליהן. העליה על המשאית לה היה דבר קל כי רוב המגורשים היו חולים ולא היה סולם, וגם מקום היה רק כשכולם עמדו בצפיפות כמו סרדינים בקופסה.

שמחתי כשקיבלתי את הכלי עם המרק, שיכולתי להסתלק ממראה האימים הזה. במקום העבודה על יד התעלה סיפרתי מה שקורה בכפר, ופחד נפל על כולם. הפחד הגדול היה שמא חלילה יחלו ולא יוכלו לצאת לעבודה וגורלם יהיה כגורל המגורשים. עוד בכפר נודע לי ששולחים את המגורשים למחנה ששמו פלוסנבורג (Flossenburg) זה מחנה השמדה קבוע וליבי היה כבד עלי, על הגורל של האנשים המסכנים הללו.

המצב בכפר שלנו גם לא היה ורוד. הבעיה הגדולה היתה בעית המגורים. על יד כל בית איכרים עמד מיבנה לאחסנת התבן, המספוא והתירס שתלו על קורות האסם לייבש לזריעה לשנה הבאה. המיבנה היה בנוי מגזעי עצים דקים שחוברו יחד בעמידה וחוזקו על ידי גזעים לרוחב. הגג היה מקני סוף ששמר על התבן מפני הרטיבות. במיבנים הללו שכינו את היהודים. על הריצפה פיזרו קש וגם את הסדקים בין גזעי העץ סתמו בקש. עד אמצע דצמבר היה זה מקום מגורים סביר, אבל כשהתחילו הגשמים והרוחות החזקות דלפו המים דרך הסקים והיה המקום לגיהנום. הקור והרטיבות לא נתנו מנוחה לאנשים אף לרגע. והמצב התדרדר מיום ליום, הגשם הפך לשלג, ואחרי יום עבודה בשלג ובקור חזרו האנשים למקום עוד יותר גרוע. המיבנה היה כמקרר, הרוחות הקרות שרקו דרך הסדקים. אפילו החולים, הקודחים בחום גבוה העדיפו לצאת לעבודה ולא להישאר בבית. כמובן האנשים התחילו למות. בהתחלה מסרו את המתים לשישה אנשים שתפקידם היה לחפור קבר מחוץ לכפר על יד יער אורנים, להביא את המת למקום ולקוברו, אבל בסוף ימי דצמבר אלה היה מספר המתים יותר מעשרה ליום ולא הספיקו לקבור אותם. לפי פקודת ווימן יצאה כל הקבוצה שלי לשטח שעל יד היער לחפור קבר אחים גדול 6X6 בעומק מטר וחצי וכשגמרנו היו מונחים שם

עשרות מתים שהביאו אותם לשם קבורה. הראשון בין המתים שנתקלו בו עיני היה סלמן המשומד העשיר מגדודנו "ליפי", שהשיקסע הבלונדינית ליוותה אותו עם הכרכרה עד גבול הונגריה. אמרתי על הקדושים האלה קדיש, וכך גם המשומד זכה לקבר ישראל. נהייתי יותר ויותר קשוח. פעם לא יכולתי להסתכל בפני מת, וכאן נאלצתי לסדר את המתים בשורות כדי שיהיה מקום ליותר גוויות. גם בעבודה ראיתי שאין טעם לצפות למשהו טוב. האדמה קפאה והמכושים דפקו כאילו על ברזל, הידיות נשברו וגם הידיים של היהודים המסכנים התנפחו מכוויות קור ומהעבודה הקשה. לפעמים עבדנו יום שלם בשלג מבלי להוציא שום כמות אדמה. אני בתור האחראי פחדתי שאני אקבל את העונש ובכל זאת לא התפטרתי מלהיות יופו כי המגורים של היופו היה מבנה בנוי מלבנים, דירתו של גרמני שברח משם. היה שם תנור שהסקנו אותו והיתה אפשרות לחמם מים להתרחץ או לבשל משהו ולחמם את האוכל. גם האוכל שלנו היה טוב ורב יותר, כי כל הטבחים היו טבחי גדודנו לשעבר, חברים ותיקים ואנחנו עזרנו אחד לשני בכל דבר. גם ההיתר ללכת בכפר ביום היה מותר רק לאנשי היופו וכך יכולתי לעשות עבודות בבית איכרים ולקבל תמורת העבודה אוכל. היה בכפר חדר רופא קטן, שם קיבל הרופא (גם מהגדוד שלנו) חולים קשים, ואנחנו בני הגדוד היינו המיוחסים.

יותר מיוחסים מהיופו היו אנשי ווימן וגרובר, וכפי שאמרתי עוזריו ועוזרותיו. ווימן וכנופייתו גרו בבית ריק, יחד עם בחורות מובחרות כעין "הַאֶרֶם" שבחרו מכל בנות המשלוח הראשון מבודאפשט. הבנות האלה נראו יפות גם אחרי חודשיים בהרקא. לא עבדו בחוץ, אוכל היה להן בשפע וכל מחשבתן היתה איך להנעים את חייהם של ווימן וכנופייתו, שהם היו שולטים על חייהם ומותם של היהודים. גם הרופא קבץ סביבו כנופיה של עוזרים והם גם בחרו להם כמה בנות או נשים לשרתם. היתה עוד קבוצה של מיוחסים, אלה היו הטבחים, שגם להם היה בית מגורים על-יד המטבח וגם הם קיבלו עוזרות לעבודות המטבח, וחיו שם בזוגות. גם טרגדיה היתה שם, פעם הגיעה קבוצת יהודים חדשה, וביניהם בעלה של אשה שחיתה יחד עם אחד הטבחים. כשנודע הדבר לבעל דקר את שניהם בסכין מטבח. גם את הבעל תלו. בין כל הפרוטקציוניסטים גם לנו נפלה איזו טובה, או עוד חתיכת בשר או בגד חם, שהורד מהמתים. על הכל היה בעל הבית, ווימן. לו התחנפנו כולנו כי במחי יד היה יכול לגרום למותנו או להיטיב את תנאי חיינו.

בין ארבעת אלפים היהודים שהתקבצו בכפר, היתה הקבוצה שלנו (גדוד ליפי) השולטת בכיפה. הכל הלך למישרין עד שלפני חג המולד הנוצרי הגיעה לכפר קבוצת אנשי "צלב החץ" אילו היו האס אס ההונגרים שהיו יותר פשוטים ויותר שונאי ישראל מהגרמנים. הם ברחו מערבה מפני הרוסים שהיו מתקדמים מכיוון מזרח להונגריה. ההונגרים האלה החליפו חלק מהגרמנים, כי הגרמנים היו זקוקים לכל איש שיכול

לשאת נשק. לחצו אותם בכל החזיתות במזרח, בצפון ובדרום. אנחנו היהודים, לא ידענו כלום על המצב בחזיתות כי רדיו לא היה לנו, עיתון לא ראינו ועם תושבי הכפר פחדנו לדבר. דבר אחד ראינו, זרם הפליטים ההונגרים שהולכים לכיוון אוסטריה גבר מיום ליום. זה נתן לנו עידוד. הנה לחרוק שן ולהחזיק מעמד עוד יום ועוד יום, ואולי ניוושע.

על דבר אחד חשבתי כל הזמן. איך יהיה המעבר? האם לא יהרגו אותנו הגרמנים ברגע האחרון? אולי ניקלע בשדה אש בין שני הצדדים ושם ניהרג. אף לרגע לא חשבתי שגרמניה תיכנע. השנאה לגרמנים באירופה היתה כל כך חזקה, שהייתי בטוח, שלא ישאירו מהם אף אחד בחיים אחרי מלחמה עקובת דם זו, שהם גרמו. הם הרגו חוץ מהיהודים מאות אלפי שבויים רוסיים ופולנים. הם הרגו מאות אלפי צוענים מכל רחבי אירופה. ועוד עמים שלמים שלא שיתפו איתם פעולה. הנאצים ההונגרים עשו הכל כדי למצוא חן בעיני הגרמנים.

לילה אחד, זה היה ליל ראש השנה הנוצרית, דצמבר 31 שנת 1944 מעירים אותנו הנאצים, לצאת לתחנת הרכבת, לקבל קבוצת יהודים גדולה ולשכן אותם במבנים שעל יד בתי האיכרים. היה 12:00 בלילה, כפור בחוץ והכל לבן מהשלג שירד בלי הפוגה. הפעמון של הכנסיה צילצל חזק כשהיהודים המסכנים ירדו מהרכבת.

חילקו לכל יופו חמישים יהודים שידאג להם למגורים ולמחרת להביא אותם לעבודה ולדאוג לצרכיהם. עמדתי בחצר בית האיכר וחיכיתי שהגוי יביא את מפתח המנעול של האסם, ואז שאל אותי מישהו מן השורה מאיפה אתה חבר? עניתי ממאקו. מישהו מסוף השורה שואל מה שמך? וכשאמרתי שאני יוסף קליין רצו שני אנשים אלי ונפלו על צווארי בבכיה. היו אלה שני בני דודים. בנו, יהודה וחתנו קלרמן דז'ו של אחות אבי טסל שיינברגר מסאטמר. היתה זאת פגישה מזעזעת, שני אנשים שרק לפני שנה נפרדתי מהם בסטמאר, אנשים בשיא גבריותם, אנשים עשירים ומטופחים ועכשיו שתי חבילות סמרטוטים, גופם והסמרטוטים שהיו עליהם, המתזגו למשהו מכוער, מלוכלך ודוחה שמעלה ריח ריקבון עם שערות מגודלות פרא וידיים ורגליים ואפילו פניהם מלאים פצעים.

הם בכו על צווארי, הם חולים, הם רעבים, הם עייפים עד מוות, שאביא להם משהו לאכול. הרגשתי הראשונה היתה דחיה, אנשים לא אוהבים דברים מכוערים ומתרחקים מהם, אבל בתוך רגע נזכרתי שהם ילדיה של טסי נני, שתמיד עזרה להורי ולכל המשפחה במצוקתם וחוץ מזה שמחתי שאני רואה בני משפחה שעוד חיים ולא אני היחידי בחיים מכל משפחת קליין הענפה. סידרתי ששניהם ישכבו בפתח המבנה כי רציתי עוד בלילה לחזור ולהביא להם אוכל. חזרתי למקום מגורי, הדלקתי את התנור, למזלי היה לי סיר מלא תפוחי אדמה עשויים פפריקש, שאנשי המטבח עשו מיוחד לנו. חיממתי

אותו, לקחתי איתי חצי לחם ויצאתי ללילה החשוך עם תפילה בפי, שלא אפגוש שום גרמני או נאצי הונגרי, כי אז חיי לא שווים כקליפת השום. הלכתי מאחורי הבתים.

הרקא היתה כפר ארוך כשני קילומטר והקבוצה האחרונה התמקמה ממש בסוף הכפר. הגעתי מאוחר מאוד בלילה, אבל ידו ודז'ו (Yidu Dezso) היו ערים וציפו לבואי, כל האחרים ישנו שינה עמוקה מרוב עייפות וחולשה. בשקט לבל יתעוררו האחרים האכלתי אותם כף לזה וכף לזה פרוסת לחם לאחד ופרוסה לשני, עד שהם בעצמם אמרו שהם שבעים. חזרתי למעון שלנו עוד לפני שהעיר השחר והספקתי עוד קצת לישון.

בשעה שבע כבר הלכתי שוב אל בני דודי עם קפה רותח וקצת לחם, לאור היום היו נראים עוד יותר גרועים ממראם בלילה. על הרגל של ידו היה פצע פתוח מלא מוגלה וגם ביתר חלקי גופו היו לו פצעים, גם דז'ו היה חולה והיתה לו גרדת ושניהם היו מלאים כינים. שמעתי את סיפור קורותיהם עד שהגיעו להרקא. הסיפורים דומים לכולנו. גדודי עבודה עם "אנשי מסגרת" סדיסטים, שונאי ישראל, עבודה קשה עם "לחם צר ומים לחץ", הליכה ברגל, חוסר לבוש ונעלים, הגיעו עד כאן בשארית כוחותיהם.

לא היה שום חידוש בסיפורים ובכל זאת לכל אחד היו עוד צורות חדשות של עינויים שעברו עליהם. הדפים האלה קצרים מכדי לספר את כל ה"וואריאציות" של ההתעללות שעשו בנו הגויים. ובזה אין הבדל ביניהם: ההונגרים, הגרמנים, הרוסים, האוקראינים, הפולנים, ואפילו הרומנים כולם היה להם חלק בהשמדת היהודים. העמים שלא הזכרתי, גם כן עזרו להשמדה "באופן פסיבי". לא באירופה ולא באמריקה, אף אחד לא הרים קול ולא איים על הגרמנים, שיענשו "שן תחת שן" על מה שהם מעוללים לנו. אף אומה לא הפציצה את כבשני אושוויץ ושאר מחנות ההשמדה, או לחליפין את פסי הרכבת שמובילים למחנות ההשמדה למרות שידעו בדיוק מה קורה שם. עזרו להשמדת העם היהודי בשתיקתם וגם הם שותפים לפשע. לכן כל הסיפורים של האנשים היו בעיני שווים.

בבוקר יצאתי עם קבוצתי לעבודה אבל באמתלה של מה בכך חזרתי לכפר והלכתי ישר למגורי קרובי. הם היו חולים שניהם. חום גבוה היה לידו וגם לדז'ו. לקחתי אותם לרופא, שהיה חבר שלי מן הגדוד ובזכותי קיבלו שניהם טיפול יסודי. הוא ניקה את הפצעים, מרח על הפצעים משחות טובות ונדירות, ואגד את רגלו בבד לבן ונקי, שהיה שם, ואז היה יקר המציאות. גם דז'ו קיבל טיפול נגד דלקת ריאות והרופא נתן להם גם רפואות. החזרתי אותם למקומם אבל לא עמד להם הכוח לצאת לעבודה.

לא ידעתי מה לעשות איתם. כי מי שלא יצא לעבודה קיבל אוכל רק בערב וגם זה רק על יד המטבח. היתה לי החלטה חזקה שאני צריך להציל אותם יהיה מה שיהיה. היו אלה הימים הקשים ביותר בשבילי. לעשות את כמות העבודה עם קבוצתי, לדאוג לשני החולים שלי ועוד לעבוד כמה שעות אצל האיכר כדי להרוויח תוספת אוכל, לחם גבינה וכל מה שהיה אפשרי להשיג. אנשים בעיקר החלשים והחולים שלא יכלו לצאת חמישה קילומטר עד מקום העבודה לא קיבלו אוכל רק בערבים פעם אחת. ונחלשו עוד יותר.

פעם תפשו אחד גונב אוכל מדיר החזירים. אחרי שהאיכר שפך את שארית הארוחה לכלי שעל יד הדיר, הלך היהודי ולקח משם בספל. האיכר הביא אותו לפני המפקד הגרמני, המפקד ציווה על יופו להלקות את הגנב עם שוט עשרים מלקות. היופו היה רחמן ולא היכה בכל כוחו. אז לקח המפקד את השוט בידו והרביץ לשניהם עד צאת נשמתם. יהודי אחד החשידו שגנב כוורת דבורים עם הדבש ואכל את הדבש, למחרת היו צריכים להביא אותו לפני המפקד ומסרו אותו ליופו האחראי עליו להביא אותו בבוקר. בלילה תלה עצמו הנאשם על הקורה באסם. בבוקר הלך היופו להודיע על ההתאבדות, כעסו של הגרמני היה בוער, ובלי לדבר מילה הוציא אקדח וירה ביהודי.

חיינו היו תלויים על חוט השערה. באמצע ינואר התחילו החולים למות. הרעב והקור החלישו אותם, וחוסר הבגדים ושמיכות גרמו שבקור של 10— מעלות נפלו כזבובים. היו ימים שארבעים חמישים מתים נזרקו לקבר אחים. אכן ממש נזרקו, כי לקברנים לא היה זמן לרדת לבור ולסדר אותם. לזכותה של כנופיית וויימן יאמר שמכל מיני פחים משומשים נתן להתקין דיסקיות ובדיסקיות האלו חרטו את שמות המתים ויום פטירתם. אחרי המלחמה מצאו את קבר האחים הזה וזיהו את הגופות שהדיסקיות היו קשורות לידיהם בחוט ברזל.

יום אחד בבוקר קר ומושלג אני מביא את הקפה הרותח לאנשי בצריף, אני פותח את הדלת, כולם שוכבים עדיין על הקש מכוסים בשמיכות והכל מכוסה שלג שחדר במשך הלילה דרך הסדקים. אני מתחיל לצעוק "עצלנים לקום!" אף אחד לא זז, הורדתי השמיכה מעל ראש הראשון ששכב על יד הדלת ותיכף ראיתי מהצבע הצהוב שעל פניו שהוא קפא. חוץ משלושה לא היה רוח חיים באף אחד. כך מתו עשרים וחמשה יהודים בצריף אחד בליל ינואר אחד. גם בצריפים אחרים קפאו רבים. המזל היה שהקור הקפיא את הגוויות, אחרת היתה פורצת מגיפת כולרה. כי לא היתה שום אפשרות לצאת ליער בשלג של חצי מטר. גם לעבודה לא יצאנו.

ניצלתי את יום החופש, חיממתי על התנור דלי מיים וירדתי איתו אל ידו. במשך שלושה שבועות של שהותם בהרקא לא התרחצו למרות שלידו היה שילשול

כבד. הוא סיפר שכל לילה הוא גונב אוכל מהחזירים וכנראה אכל משהו מקולקל. הזהרתי אותו וסיפרתי איך הרגו יהודי מחצר אחרת בגלל אותה עבירה. מצאתי אותם שוכבים על הקש הדליל שממנו קמו רק לעיתים נדירות. לולא הייתי מדרבן אותם ומאכיל אותם היו כבר מזמן בין המתים. הם פשוט לא רצו לקום. לא עזרו האיומים שהגרמנים ישלחו אותם להשמדה, לא היה איכפת להם כלום. הבאתי איתי גזר גדול ועסיסי ואמרתי שאם יתרחצו במים החמים אתן להם את הגזר, כך הצלחתי להקים אותם על רגליהם. רחצתי אותם ובמים שנשארו בדלי רחצתי את בגדי התחתונים שלהם. רק מחשבה אחד החזיקה אותם בחיים, האוכל. בבוקר ציפו לשעות הצהריים שאבוא עם מנה גדולה של אוכל ואחרי כן ציפו לערב אולי הצלחתי להשיג משהו טוב. שניהם היו מקודם בעלי גוף גדול ושמן, ועכשיו נראו כצל של עצמם.

רק במגורי המנהיגים לא הרגישו לא את הקור ולא את המחסור. היו שסיפרו שווימן ועוזריו עשו אורגיות במעונם, שתו לשכרה עם ההארם שלהם. אני הייתי עסוק מאוד. במרתף של האיכר חתכתי את הסלק במכונה שהיתה מופעלת ביד. הכנתי לשלושה ארבעה ימים אוכל לפרות, וכך נתחזקתי מהאוכל הטוב שקיבלתי אצל האיכר ומן העבודה הפיזית שעבדתי. מי יודע אם הכוח זה יספיק לי עד הסוף? מעמדנו בתור יופו עמד תמיד בספק. ברגע שכיתרו של ווייטן נופל אנחנו נופלים עמו. משמועות על המצב בעשרות הכפרים על ידינו היה המצב בהרקא יחסית טוב מאוד, ובזה חלק גדול לווייטן ולגדוד ליפי, כי על ידינו היו כל פעולות המחנה בהרקא מאורגנות כבר ביום הראשון לבואנו. אירגון העבודה, מטבח, רפואה, מגורים ואפילו טיפול במתים היה כבר מסודר מבלי שהגרמנים היו צריכים להתערב, והקשר עם הגרמנים על ידי ווייטן היה מוצלח. לא לחינם היה ווייטן בחיים שלפני היטלר שחקן תיאטרון, הוא שיחק את מישחקו כלפי הגרמנים כל כך טוב שהיה מגיע לו פרס על זה. בכפר שלנו לא היו הוצאות להורג המוניות ע"י הגרמנים, ווייטן השתדל למלא את כל הרצונות שלהם.

רוב העבודה בגזרתנו נגמרה ובינואר הביאו נגרים מצכוסלובקיה לדפן את העמדות שחפרנו בכל הסביבה בעצים שאנחנו כרתנו ביערות שבסביבה. עבודת הכריתה היתה יחסית קלה, אבל היינו צריכים לסחוב את גזעי העצים העבים למרחקים גדולים, כך שהאנשים והנשים חזרו מן העבודה חצי הרוגים. דבר אחד יצא לנו מהעבודה החדשה הזאת, נוצר קשר בינינו לבין הפועלים הצ'כים. היה שם מהנדס צ'כי שאישתו היתה יהודיה ואיתו קשרתי קשר הדוק. הצרה היתה שהוא דיבר רק צכית. היתה בקבוצתי בחורה מן הקרפטים, מעיר שהיתה שייכת עד לפני 5 שנים לצ'כיה והיא דיברה צכית, היא נעשתה המתורגמנית שלנו. דרכו נודע לנו כל חדשות המלחמה, על מצב הגרמנים שנסוגים בכל החזיתות. הוא בישר לנו שהמרחק מן החזית הרוסית הוא רק 10 קילומטר והעיכוב בהתקדמות הרוסים לא נובע מלחימת הגרמנים, אלא מרצון הרוסים לנוח.

הקשר הזה עם המהנדס הצ׳כי נהיה קבוע ולא הוצרך יותר את תיווכי בין היהודיה והמהנדס. לצערי נקשר קשר בינו לבינה ואני הייתי המסרסר לדבר עבירה ללא כוונה תחילה.

בימים שלא יצאנו לעבודה עבדתי במרתף של האיכר בנסירת גיזרי עצים להסקה. האיכר ניסה לדבר אלי בעניין המצב ואני פחדתי לדבר. בסוף אמר מה שרצה כל הזמן להגיד לי ולא ידע איך להגיד. הוא מקווה שבבוא הזמן אני אעיד שהוא היה גרמני טוב ותמך ביהודים. הוא אף ביקש את כתובתי במאקו. ומאותו יום לא היה לי בהרקא בעיית האוכל, דבר שידאיג אותי. קיבלתי כל טוב ממה שהיה להם, יום יום הביאו לי קנקן חלב, חמאה, לחם, ואפילו תפוחים. מיום זה לא היה קשה לפרנס את בני דודי.

הבעיה שלהם היתה הבריאות. לא רצו לקום ממשכבם. הרגל של ידו נתרפאה גם השיעול של דז׳ו הפסיק. אבל השתלטה על שניהם חולשה שלא יכלו להתגבר עליה. דז׳ו היה בטוח שהגיע סופו, וביקש ממני לכתוב צוואה, כמובן אני אהיה המבצע אם אזכה להיוותר בחיים. רשם את מספר החשבונות הסודיים בבנקים. את רכושו בדרום אמריקה. ובעיר מולדתו נאג׳ וורד. הוא אף אמר לי אם אני אשאר בחיים לא יהיה לי יותר בעיית פרנסה. אני לא לקחתי את הדברים האלה ברצינות, אני לא עשיתי מה שעשיתי מחשבונות לעתיד, לא האמנתי הרבה בעתידנו. עשיתי איתם את החסד, שהרבה פעמים היתה בה סכנת חיים, כדי לשלם לדודתי טסי נני מה שעשתה עבור משפחת קליין בזמן מצוקתם. אצלה נתקיים הפסוק ״שלח לחמך על פני המים כי ברוב הימים תימצאנו״. והפסוק הזה עמד תמיד לפני עיני.

מזמן שהיה לי אוכל בשפע התחלתי לקחת תחת חסותי שתי אחיות, שרי ורותי ריניץ, שתיהן ברחו מן הקרפטים לבודאפשט, כי אצלם התחיל הגירוש מוקדם יותר מאשר ביתר ערי הונגריה. ושם תפשו אותן בעת הליכתן לעבודה והביאו אותן ברגל עד גבול אוסטריה. יחסית לשאר הנשים הן היו במצב טוב. הן היו כפריות, רגילות לקור ולעבודה ותמיד היה להן מצב רוח טוב שהשפיע גם על האחרות. בסוף ימי ינואר נחלשו מאוד, עקב חוסר תזונה מספיקה. בבוקר כפור אחד באה רותי אל מקום מגורי ה״יופו״, ובזה סיכנה את עצמה מאוד, וחיפשה אותי. הפנים שלה שהיו תמיד צוחקות, היו כעת זולגי דמעות, היא בכתה שאחותה שרי מאד חולה ולא יכולים להעיר אותה מעלפונה. מילאתי בקבוק קפה עם קצת חלב רותח ורצתי איתה למגוריה. שרי היתה קפואה כמעט לגמרי, ורק עם מסז׳ ועל ידי שתיית המשקה החם חזרה לאט לאט לחיים. ומיום זה גם הן קיבלו אצלי תמיכה בעיקר באוכל. וגם בעניינים אחרים הגנתי עליהן. התפתח בינינו יחס של חבירות, שנישאר בינינו עד הסוף וגם זמן מה אחרי השיחרור. האחיות דאגו לתקינות בגדי, יבשו את חולצתי וכך נהיינו כאילו משפחה.

הצטערתי כשווימן מינה אותי ליופו האחראי על קבורת המתים, שמיספרם גדל מיום ליום. הייתי צריך לעזוב את קבוצתי שאיתם סבלנו ונהנינו בעבודה. עיקר העבודה הייתה סבלות. גזע העצים הגדולים היו כבדים ושלושה גברים או ארבע נשים סחבו אותם. תפקידי היה לצרף את השלישיות שיהיו כולם בגובה אחד, אחרת הנמוך ביניהם לא יסחוב כלום. שרי ורותי היו בגובה בינוני ועל פי רוב הן סחבו את כל המשקל ובערב היו הרוגות.

אחרי שדאגתי לקרובי בלילה, עברתי דרך צריפיהם של הנשים והתעכבתי שם קצת לעודד את רוחן ולהרגיש קצת ביתיות, לשוחח סתם קצת שיחת חולין. כולן סיפרו על העבר, איך זה היה בבית, אבל הנושא העיקרי היה לבשל ארוחת ליל שישי ושבת. וויכוח ער התפתח מסביב לשאלה אם הצ׳ולנט טוב יותר עם תפוחי אדמה או עם גריסים. והויכוח על התבלינים שצריכים לשים בכל המאכלים האלה היתה בעיה שעמדה ברומו של עולם. הסימן המובהק לרעב היה כשדיברנו על הנושא יותר מדי, כלל זה למדתי עוד ברוסיה. לרוב הבחורות והנשים היו תומכים מבין ה״יופו״ או מעובדי המטבח או מג׳ובניק אחר. היו עוד אחרים שגם הם עבדו אצל האיכרים וקיבלו אוכל תמורת עבודתם, אבל תשעים אחוז מאנשי המחנה רעבו ממש. אצל אחדים מהם היה כבר מוכר על פניהם סופם הקרב. חוץ מרזון גופם ופניהם, היה משהו בהליכתם ובמבט עיניהם, שידענו שהם מועדים למות תוך כמה ימים, לאלה לא היתה כבר תקנה. אפילו היו מביאים להם אוכל ותרופות, הם היו כבר מעבר לחיים, כעין גוססים מהלכים. אנחנו קראנו להם בחזית הרוסית, ששם היתה אותה התופעה ״מוזלמנים״ (Musulman). שתי האחיות אהבו אותי כמו אח, אבל על עצמי לא יכולתי להגיד שהגרשתי כלפיהן רגשות אח, ובעיקר כלפי שרי. יתר הבחורות קינאו בהן שאני דואג להן כל הזמן ומפטם אותם במאכלים שאפילו לחלום עליהם אל העיזו.

מכל הנשים אף אחת לא מתה ממש מרעב, ראשית תמכו בהן, שנית היתה בהן יותר התנגדות למחלות וגם כוח סיבלן היתה יותר חזק. מאז אני לא אוהב כשמדברים על ״המין החלש״. הן חזקות יותר מהגברים והיתה להן עוד מעלה. הן שמרו יותר על ניקיונן מן הגברים. כשכל הגברים היו מלאים כינים, לא היה בבגדי הנשים אף אחד, אני ידעתי מנסיוני מרוסיה שאיפה שיש כינים, שם במוקדם או במאוחר תפרוץ מגיפת ה״פלקטיפוס״, ואכן בהתחלת פברואר, אך התחמם קצת האוויר נפלו האנשים למשכב עם חום של 40 מעלות, בזמן הזה כבר לא הקפידו הגרמנים על העבודה, כי ידעו שהמילחמה היא אבודה, חשבו רק על זה ״איך להרוג את היהודים בלי להשאיר עקבות״? חשבו ומצאו שאנו זקוקים בכפר לבית מרחץ כי אנו מאוד מלוכלכים ומלאים כינים. התחילו לבנות את בית המרחץ וויימן הקציב לזה אנשים מגדודנו הישן, והם סיפרו לנו על התקדמות העבודה.

אחרי שבועיים עבודה באו עם סיפור מוזר, הגרמנים לא עושים חלונות על אולם ה"טוש" והרופא שלנו שהיה מחברינו קשר כבר אחד לאחד והסביר לנו, שזו שיטת הגרמנים, הוא שמע את זה ברדיו נסתר בשידורים מלונדון שהגרמנים הורגים בגז את היהודים במחנות ריכוז. קבענו ששלושה אנשים ביניהם וויימן ישימו עין על הבנייה ואם זה יעמוד לפני גמר נעשה איזו חבלה במיתקן. על הבריאים כבר לא היתה לגרמנים שליטה, כי מספרם הלך וקטן במחנה ומקומם תפסו אנשי "צלב החץ" ההונגרים שהיו מסוכנים בהרבה מן הגרמנים. עכשיו הם ברחו בהמוניהם מהונגריה ובדרכם לאוסטריה התעכבו בהרקא וביתר כפרי הסביבה. כאן היה להם כר פעולה נגד היהודים, והם הרגו ורצחו בנו כאוות נפשם. היציאה בכפר בשעות הלילה היתה בגדר התאבדות. למזלנו גם הם פחדו, שמא יתפסו אותם במקום כזה בקץ המילחמה. ואז לא יציל אותם שום הסכם ג'נבה, שום זכויות שבויים. היו כאלה שלקחו מבגדי המתים, הורידו מדיהם ובחשכת הלילה הסתלקו עם זרם הפליטים שמספרם עלה מיום ליום, ביחס שווה להתקדמות הרוסים ולהשתפרות מזג האויר.

למזלנו התעכבה העבודה בבית המרחץ כי לא קיבלו את הצינורות שהיו דרושים להפעלת מיתקן הגז, אנשי גדודנו לא הסיחו דעתם מן העניין ויום יום דווח לווימן. בינתיים פרצה מגיפת הטיפוס במחנה והיה צורך להוציא את האנשים מן הצריפים שלא ידביקו את הבריאים. מאות חלו כל יום ומתו בשקט. היה צורך בעגלה להוביל את המתים. 3-4 סיבובים עשינו ביום עם הקברנים. לא הרגשתי כבר זעזוע או פחד מפני כל הזוועות שראיתי בעיני. תמיד נזכרתי במגילת איכה, איך ירמיהו הנביא מקונן על "שבר בת עמי" איזה קינות היה מחבר לו היה רואה את האסון הזה שנפל בחלקנו ובחלקו של כל עם ישראל באירופה?

בוקר אחד אני יורד למגורים של ידו ודז'ו, להביא להם קצת קפה רותח, ולתדהמתי לא מצאתי אותם במקומם, הם אשר לא קמו ממקום משכבם איפה נעלמו? אף אחד לא היה במקום. הלכתי לחפש אותם בקדחתנות, קודם הלכתי לראות אולי הם בין מתי הלילה. עברתי את כל עשרות הגוויות ולא מצאתי אותם. אז נזכרתי שייחדו צריף אחד בסוף הכפר לחולי "פלקטיפוס". רצתי לשם, למזלי המטפל היה מהחברה שלנו. בחרו בו, כי הוא עבר את המחלה וכך הוא מחוסן נגדה. עכשיו גם אני הודעתי לשם שהמחלה עברה עלי ברוסיה וכעת הייתי מחוסן. מצאתי אותם שכובים על התבן, קודחים, מעל ל-40 מעלות חום, בלי הכרה. ידעתי שאין מה לעשות בעשרת הימים הראשונים, אין תיאבון רק צריכים לתת לשתות הרבה. שיחדתי את המטפל בחתיכת גבינה, שישים עליהם עין והבטחתי לו להביא כל יום משהו. בלילה הלכתי לעבוד לאיכר שלי וביקשתי בקבוק יין. הכפר היה אזור כרמים וגם לגרמני שלי היה מרתף יין. היה בי חשד שגם המטפל לוגם מן הבקבוק, אבל לא היה איכפת, העיקר ששמר על קרובי.

יום אחד הגיעה שיירת תותחנים הונגרים בדרכם מערבה במנוסתם מפני הרוסים. פיתאום אני משגיח בחייל אחד, גוי בן עירי ממאקו. הם התעכבו בכפר ללינת לילה. כשניגשתי אליו הוא הכיר אותי, כי תמיד מכר הוא באביב את הבצלים לחברה שלנו. הוא אמר "הוי אדון קליין מה עשו איתכם? בקרוב יעשו לנו אותו דבר, בגלל מה שאנו עשינו ליהודים". לאט לאט דיברנו על המצב והוא הצהיר שהוא לא הולך הלאה לאוסטריה. אם הוא יכול להשיג בגדים אזרחיים הוא יברח, כי הרוסים יגיעו תוך כמה ימים ולא רוצה שיתפסו אותו בבגדי חיילים, כי הרוסים שולחים את שבויי המלחמה לסיביר ומשם לא חוזרים יותר. הוא יתחבא על הגבעות מסביב לעיר שופרון הקרובה, ושם יחכה "עד יעבור זעם". ויש לו ארגז מלא גלגלי גבינה צהובה שסחב מבית חרושת בעיר ג'ור. הוא מוכן לתת לי כמה גלגלים אם אשיג לו את הבגדים הדרושים.

למחרת מוקדם בבוקר הלכתי למקום ריכוז מתי הלילה, הפשטתי מת אחד שבגדיו נראו מתאימים, ניערתי אותם מן הכינים (הכינים נדבקים רק על גוף חי) והבאתי לו, קראו לו פטר סאבו והוא שמח מאוד לבגדים, ניכנס לחצר אחת ויצא משם בתור פליט הונגרי בדרכו למערב. אני קיבלתי שלושה גלגלי גבינה ועוד קופסת ביסקוויטים וממתקים. שמחתי הייתה גדולה, הייתי מובטח מפני רעב לזמן ארוך. בעיה היתה לי איך להביא כל זה למקום מגורי. בסוף מצאתי שק והכנסתי את כל הרכוש הזה לתוכו ורק בחשכת הלילה לקחתי הכל הביתה. למזלי היה לי תרמיל גב ענקי והכנסתי הכל לתחתיתו לימי מצוקה אם יבואו. גלגל אחד עם קצת ממתקים לקחתי אל צריף חברותי, שם חילקתי פרוסה לכולן והיתר השארתי אצל האחיות. אי אפשר לתאר שמחה כזאת על קצת אוכל. אני חשבתי את עצמי לעשיר באנושות. את הערך של גבינה אפשר לתאר עם אשווה עם לחם, בעד חצי לחם יכולת לקבל שעון יד מזהב. אבל בהרקא, לא היה ערך לשום דבר רק לאוכל. יום יום הלכתי עם בקבוק היין לבקר את בני דודי, וביום אחד מצאתי אותם יושבים בחוץ בשמש האביבית מכוסים בשמיכה. אמרתי לעצמי ב"ה אלה ניצלו, וגם לי יש חלק בהבראתם.

השם נתן לי כוח וללא לאות עבדתי, רצתי דאגתי לאחרים וגם לעצמי וכל זה כשאחרים ישבו תחתם ולא עשו שום פעולה. היתה בי תסיסה כזאת ותמיד מצאתי את הדרך לנצל את האפשרויות. כתוב "יהללוכה זרים ולא פיך", אבל בלב שקט אני מעיד על עצמי שהצלתי נפשות בישראל, עודדתי את החלשים והפסימיסטים להחזיק מעמד, וזה היה עזרה לפעמים יותר גדולה מלתת אוכל.

יום אחד הופיעו האוקראינים, הם היו מתנגדי הרוסים ועברו לצד הגרמנים אחרי כיבוש אוקראינה, הם נקלטו באס אס הגרמני ונהיו לבשר תותחים של הגרמנים בכל החזיתות. הם היו ראשוני הלוחמים, הם היו מסוכנים ביותר. ביזה ואונס ציינו את דרכם איפה שעברו. מצד שני מהופעתם ידענו היכן אנחנו בקו החזית. כשנודע

להם לאוקראינים על מחנה היהודים הלכו מצריף לצריף וחיפשו נשים תוך מכות ופציעות קשות. אספנו את הנשים והכנסנו אותן ללילה בבונקר ע"י הכפר שעמד בבנייתו. כמה אנשי יופו נשארנו איתן והחלטנו, אם שניים שלושה יבואו נעמוד נגדם, ניקח את נישקם ונהרוג אותם. למזלנו לא קרה שום דבר, פרט לכמה ידי יהודים שבורות וראשים שבורים. למחרת לא היה זכר להם בכפר ואנחנו נשמנו לרווחה.

ידו ודזו הבריאו לאט לאט. ובלילה האחרון שמענו את רעמי התותחים מצד מזרח והבהובים חזקים. למחרת הגיעה קבוצת נאצים הונגרים שהתחילו בלי כל הקדמה לירות ביהודים. כעשרה נפלו בהשתוללותם. בערב בא הרופא עם וויימן אל מקום מגורינו. עלינו למהר להוציא את החולים מן המרפאה והצריף של חולי פלקטיפוס כי ההונגרים שפכו נפט על הבניין ובמשך הלילה יציתו אל כל הצריפים. רצנו מצריף לצריף הזהרנו את האנשים להיות רחוק מן הצריפים ולהתחבא בשדות שע"י הבתים. אני רצתי לחפש את בני דודי ולא נחתי עד שמצאתי מקום בטוח עבורם.

המיבנים הוצתו ונשרפו, אבל רק המתים נשארו בפנים. זה היה סימן מובהק על "התחלת הסוף" של הגרמנים. למחרת בבוקר נעלמו הנאצים ההונגרים, אבל הסדר לא חזר לכפר יותר. לא יצאנו לעבודה. המוני אזרחים הונגרים עברו דרך הכפר בבריחתם מלפני הרוסים המתקרבים. לאנשי היופו לא היה שום בעיה להוריד את הסרט הצהוב מעל זרועותיהם ולהצטרף אל ההונגרים הבורחים. אף אחד לא בדק אותם, לא היה מי שיבדוק אותם. האי סדר היה מושלם. ובכל זאת לא הלכנו איתם. אם אני כעת בודק את הסיבות, שלא ברחנו, אני חושב שהסיבה העיקרית הייתה "תכונת העדר", אנשים הולכים ביחד עם מנהיגם. סיבה אחרת הייתה אצלי, שלא רציתי לכוון את גורלי. עוד זכור היה לי את מה שקרה לי בעיר סנטש לפני שלוש שנים כשעקב נסיוני להיות פיקח מדי, נשלחתי לרוסיה. גם סיבה שלישית היתה להישארותי, ידו ודזו וקבוצת הנשים שאני הייתי האחראי עליהן והם סמכו עלי, לא יכולתי לברוח ולעזוב אותם ללא תומך. כמו כן חשבתי גם שיקרה נס ותוך לילה תפסח המילחמה מעלינו ואנחנו נהיה כבר בצד השני.

זה לא קרה.

בלילה שלפני ערב פסח הגיעה קבוצת אנשי "צלב החץ" ההונגרים, והגרמנים מסרו להם את הכפר, כי הגרמנים עמדו למחרת בבוקר לעזוב יחד עם ההונגרים המסוגלים ללכת. היה זה "ליל בדיקת חמץ" אבל בשבילנו היה זה "ליל שימורים". דקה אחת לא ישנו. הנאצים הלכו מצריף לצריף, בזזו והרגו אנשים, וחשבנו שזה הסוף. בבוקר בא וויימן אל מקום מגורינו והודיע שאחרי ארוחת הצהרים כל היהודים שיכולים ללכת יעזבו את הכפר. התיעצנו ביניינו כי לא ידענו מה פרוש הדבר. בזה היינו בטוחים שהחולים והחלשים שיישארו עם הנאצים ההונגרים לא ישארו בחיים יום נוסף.

אחרי עזיבת הגרמנים רצתי אל בני דודי וציוויתי עליהם לקום, להתלבש ולהתכונן לצאת לדרך, כי מי שיישאר גורלו נחרץ. הם לא רצו ואולי גם לא יכלו לקום וללכת. הם ביקשוני להשאיר להם קצת אוכל לפני לכתי. הבאתי להם גלגל גבינה ולחם שלם, זה היה תשלום למצפוני, שאני עוזב אותם לבד. דז'ו ביקש אותי לחלק את האוכל לשניים "כי אתה מכיר את ידו"!!!

בלב כבד עזבתי אותם, לא חשבתי שאראה אותם עוד בחיים. העמידו אותנו בחמישיות בכיכר הכפר, אני עם קבוצת הנשים שרובן כבר השיגו נעלי גברים (של המתים), לאלה שהלכו בראש הקבוצות חילקו אתים, מעדרים ומכושים. לא הבנו את הטעם לסחיבת הכלים הללו.

יצאנו מן הכפר בשעות המאוחרות של אחרי הצהרים. — ערב פסח יפה, בבית אבא אפינו בשעות אלה את "המצות של מצווה" והתכוננו לחג, ועכשיו יצאנו בלב כבד אל "הלא נודע" — סימנים מבשרי רעות היו לרוב. קבוצת אס-אס הגיעה ללוותנו ולא הגרמנים הזקנים שהיו שומרים עלינו כל החודשים האחרונים. גם אוכל לא קיבלנו לדרך ולא היה שום דבר שיעיד שהם רוצים להגיע איתנו למקום כשלהו.

ממערב נישמעו רעמי התותחים יותר ויותר חזקים וקולות המלחמה נשמעו קרובים יותר. לא ידענו את כיוון הליכתנו, אבל אחרי שעה הליכה נעצרנו, כי הרוסים זרקו פצצות תאורה ולאורם ראינו שאנו עומדים בפרברי העיר שופרון (Sopron). עוד לא הספקנו לעצור וכבר התחילה ההפצצה על העיר. היו אלה פצצות "נפלם" שתוך דקות גרמו לדליקות ענקיות. הגרמנים ציוו עלינו לשכב על הארץ בצל עצי היער שעל יד הכביש. הפצצות שרקו מעל לראשינו. אני הייתי רגוע, עברתי הפצצות כאלה ברוסיה וידעתי שכששומעים את השריקה של הפצצה אז זה נופל רחוק. הפצצה שנופלת על ידך אתה לא שומע שום שריקה. אבל הנשים קיבלו היסטריה. התחילו לצרוח ולבכות וכולן רצו להיות על ידי. לכל פצצה אמרתי "פירוש רש"י". זה רחוק, זה פגע בבניין, זה נפלם ובדיבורים ניסיתי להרדים את פחדם.

הייתי כמו תרנגולת עם אפרוחיה, כולן רצו לתפוס את ידי. השטח היה מואר באור יום למזלנו מצאנו עץ עם ענפים רחבים שתחתיו התחבאנו. התקפת האוויר נגמרה אחרי חצי שעה והעיר שופרון בערה בלהבות עצומות.

קמנו והתחלנו ללכת לכיוון העיר, לא נעצרנו אף לרגע, נכנסנו בין הבתים הבוערים, הגרמנים דחפו בנו מאחור ללכת יותר מהר. במקום אחד עברנו ברחוב צר שבשני צדדיו בערו הבתים. הגיצים נפלו מסביב, חשבנו שניצלה מן החום הגדול. הרבה אנשים ניכוו ולאחרים התחילו הבגדים שעליהם לבעור. כך יכולה להיות ההרגשה בגיהנום, חום, פחד, אש ומאחוריך מלאכי המוות בצורת האס אס. שמענו כל הזמן יריות ולא

שמנו לב לזה. רק למחרת בחנותנו שמענו ששבעה יהודים נורו, בגלל אי יכולתם ללכת במהירות שהגרמנים שהלכו בראש המסע הכתיבו לנו. ההרוגים נזרקו את תוך הלהבות בעודנם מפרפרים. היה זה ליל פסח, ליל הסדר, שלא אשכחנו לעולם. עד היום בין יתר סיפורי ההגדה של פסח אני מספר את קורות הלילה הזה בשנת 1945, לילדי ולנכדי עמ"ש.

יצאנו את העיר והמשכנו בהליכה מהירה אל תוך אוסטריה. נחנו כמה שעות בצידי הכביש וכשהאיר הבוקר יצאנו לדרך. שמענו שוב יריות מאחורינו ואלה שבאו אחרינו העבירו ידיעה שהגרמנים יורים במזדנבים. עצרנו והגרמנים ציוו לבעלי המכושים והאתים שהלכו בראש המסע, לחפור בורות לקבור את ההרוגים. עוד פירפרו ההרוגים כשהכניסו אותם בבור הרדוד וכיסו אותם באדמה. יד אחת הוציא אחד מן ההרוגים מן האדמה ועוד עשה תנועות בזמן שעברנו על יד קבר האחים. זו היתה תמונה מזעזעת שאני לא יכול לשכוח אותה. לא יכולנו להתעכב, כי נפל פחד הגרמנים עלינו. ידענו שאנו רצים לקראת סופנו, ופחדנו להיות האחרונים. בבנות היה רצון החיים יותר חזק מאצל הגברים והם עמדו בהליכה המאומצת בגבורה. כל זמן ששמענו מאחור יריות ידענו שלעוד יהודי ניכבה פתיל חייו.

לפנות ערב הגענו לכפר שקראו לו לורטו (Loretto) ועל יד הכפר הכניסו אותנו למחצבת אבן ענקית. המחצבה היתה כעין אמפיתאטרון ענק בצורה עגולה עם פתח כניסה רחב. הקירות מסביב היו גבוהים כעשרה מטר. הייתי בטוח שזה הסוף שלנו. כאן נכנסנו למלכודת העכברים. הגרמנים העמידו מכונות יריה מסביב על צוקי הקירות התלולים וחשבנו שכדאי להתחיל להגיד את הווידוי. ואמנם היו שהתחילו להגיד "שמע ישראל". כשהערכתי את המצב, החלטתי לשבת עם קבוצתי על יד פיתחת המחצבה, שבמקרה של יריות עלינו, תהיה לנו אפשרות לברוח דרך השער שעד אז לא היתה עליו שמירה. התחילו להגיע יהודים אחרים מיתר הכפרים, שעבדו בגבול אוסטריה. הגיעו קבוצות קבוצות. שמענו סיפורים על כפרים שהיו הרבה יותר גרועים מן הכפר הרקא שבו עבדה הקבוצה שלנו.

פתאום הגיעה קבוצה שבין ראשוני אנשיה ראיתי יהודים מעירי, הם אמרו לי שאחי גאבי היה בקבוצה שלהם. אבל הוא חולה פלקטיפוס, בעצם כבר אחרי המחלה, אבל הוא מאד חלש ולא יכול ללכת, הוא התיישב על שפת התעלה שעל יד הכביש במרחק כמה מאות מטרים מהמסע שבסופה הולכים הגרמנים ויורים ביהודים הנושרים מהשורות. בלי לחשוב הרבה, הורדתי את תרמילי והתחלתי לרוץ בין השורות לכיוון אחור, כל הזמן אני צועק את שם אחי. אחרי יותר מקילומטר ריצה כשראיתי מרחוק את סוף התהלוכה ואת הגרמנים השגחתי בתעלה שלצד הדרך כעין חבילה מקופלת. היכרתי את מעיל העור שלי שהיה עלי כשחזרתי מרוסיה. צעקתי גאבי,

ואז הוא הכיר אותי ואמר לי "לך מהר אתה עוד יכול להציל את עצמך, אותי אי אפשר כבר להציל". בלי מחשבות רבות הרמתי אותו והתחלתי לרוץ איתו עד המחצבה. הבנות שמחו כשראו אותי חוזר עם אחי ועזרו לי לעשות אש קטנה בין שני אבנים והתחלתי לבשל מרק מכל מיני דברים שהיו בתרמילי. מפירורי לחם ומרגרינה עשיתי רביכה והיה לי בצל אחד וסלק וכמה שיבולות חיטה לא בשלה, מלח ופפריקה אדומה היה לי בקופסת עץ, הכנסתי כל זה בקופסת פח ובישלתי מרק כזה, שאפילו היום מתאסף הריר בפי כשאני נזכר בטעמו הטוב. חלק של המרק החם שתה גאבי מיד, היתר נתתי לו מאוחר בלילה. אני לא יודע אם מזה הבריא, אותו אבל בבוקר התעורר יותר בריא וביקש אוכל. מזה היה לי הרבה, רק פחדתי מאכילה מהירה מדי.

המשכנו בדרך רק אחה"צ, כי הגרמנים פחדו מהתקפת אוויר על טור ארוך של קבוצות אנשים. הלכנו כל הלילה עם מנוחות קצרות, בעיקר לקבור את ההרוגים שמספרם הלך וגדל בהמשך הצעדה. הגרמנים הוליכו אותנו בדרכים צדדיות, כדי שלא להפריע לתנועה הערה לכיוון הגבול וגם לנסוגים והפליטים. הלכנו כשיכורים חצי ישנים. רק הרגלים התקדמו אוטומטית, הנשים סיפרו סיפורי חייהן ודיברנו כל הזמן שלא נירדם לגמרי. עברנו בהרים ודרך יערות. הקבוצה שלנו הלכה באמצע המסע וכשהתחיל להאיר היום, שמענו קולות, צעקות, "קול ענות חלושה".

מרחוק לפנינו, ובעמק ראינו כפר שהכביש אליו חסום עם מחסומי דרכים כפולים נגד טנקים ובין הקירות הכפולים עברו היהודים אחד אחד. שמענו צעקות ויללות מלמטה, במרחק כזה לא הבנו את פשר הדבר רק כשהתקרבנו למקום ראינו מה קורה. מצד שני של המחסום עמדה שיירה של טנקים שפניהם היו לכיוון החזית, הטנקיסטים עמדו על יד המחסום ולכל יהודי שנכנס נתנו מכות בידיים ובקת הרובה, היו כאלה שנפלו ולא קמו. הבאים אחריהם נתקלו בהם ונפלו עליהם תוך ריצה להינצל ממכות הגרמנים.

כשהתקרבנו למקום, אמרתי לגאבי שיסתכל כשהגרמני מוריד את קת הרובה על היהודי שלפנינו אז יקפוץ וירוץ. עוד לפני המחסום ראיתי קצין גרמני מפיל יהודי ודורך על צווארו. היהודי המסכן צייץ רק, כי קול לא יצא מגרונו שנחסם ברגלו של הגרמני. אכזריות כזאת של חיות טרף עוד לא ראיתי. רציתי להתקומם ולצעוק שיפסיק, אבל ידעתי שבזה לא אעזור למסכן, רק אסכן את עצמי. כשהגענו למחסום שלחתי לפני את אחי ותיכף אחריו קפצתי אני, קיבלתי מכה חזקה בקת רובה על כתפי, נפלתי על ערימת אנשים וחבילות אבל קמתי והתחלתי לרוץ ולהתרחק מהמקום, אז השגחתי שגאבי איננו. כמו מטורף רצתי בחזרה ומצאתי אותי בין הנופלים על הערימה, מצאתיו רק אחרי שקיבלתי מכות רבות על כל חלקי גופי. וביחד רצנו כשני קילומטרים עד סוף הכפר ושם נפלתי ללא נשימה והתחלתי לילל. חשבתי שהגיע סופנו. אמרתי לאחי שאין טעם להמשיך, אני לא רוצה ולא יכול ללכת הלאה.

גאבי התחיל להרגיע אותי ועד שהגיעו הנותרים מקבוצתנו.עמדתי על רגלי, אחרי שהוצאתי מהתרמיל שלי את כל החפצים המיותרים, רק את האוכל השארתי והמשכנו ללכת יחד עם קבוצתנו. אחרי יום הליכה העלו אותנו לרכבת, אבל כל הנסיעה לא היתה יותר מכמה עשרות קילומטרים, כי הגענו למקום שפסי הרכבת היו מפוצצים מהפצצת האמריקאים יום לפני זה. ברכבת נדחסנו כמו סרדינים. את תרמילי שמתי במקום המיועד למזוודות ששם ישב כבר מישהו. על ידי ישבו האחיות ריניץ שבכל הדרך ל הירפו מידי, ממולי ישב גאבי. כשעצרנו בתחנה אחת, אני מסתכל על אחי ורואה שהוא תופס את גרונו, ומנסה לנשום ואין לו אוור. הוא התחיל להינק. אמרתי לו לפתוח את הפה, מה שראיתי הקפיא את דמי, ראש תולעת בעובי של עיפרון מתנועע בגרונו, מהר הכנסתי אצבעותי והוצאתי תולעת באורך של ששים ס״מ. נבהלתי מאוד וזרקתיה דרך החלון. לא הבנתי איך שרץ כזה נכנס לגוף אדם? יותר מאוחר הסבירו לי רופאים שבגוף האדם יש תמיד תולעים ובדרך כלל הם יוצאים מלמטה, רק במקרים נדירים קורה שמופיעה מלמעלה.

מאושר מהצלחתי אמרתי לו לאכול משהו. הורדתי את תרמילי מן המדף והדבר הראשון שהשגחתי היה, שחסרה הקופסה עם החמאה. בינתיים זה שישב על המדף הסתלק ולא היתה לי שום אפשרות למצאו בין כעשרים אלף אנשים. היתה זאת אבידה גדולה שערכה התזונתי היה גדול לאין שיעור.

בסוף ירדנו מהרכבת ונתישבנו על יד הפסים. הגרמנים הרשו לנו ללכת עם דליים ולהביא מים מן הבתים שבסביבה. אני ועוד יופו אחד הלכנו, למזלינו הבתים הראשונים היו ריקים מאנשים ובחוץ מצאנו בצלים, צנון וכמה ביצים. הכל הכנסתי במכנסי הרחבים שהיו מלמטה קשורים ובסוף מצאנו בית, קיבלנו מים בתוספת ארוחה דשנה ואפילו פרוסת לחם בריבה הבאתי לאחי. את המים חילקתי מהר ואחרי כן סיפרתי לו איזה מציאות יש לי במכנסים שלי. עשיתי מדורה קטנה ועשיתי מן הביצים והבצל חביתה וחשבתי שאני המאושר באדם.

אוכל לא קיבלנו כל הזמן והאנשים התפזרו בשני צידי פסי הרכבת למצוא משהו לאכול. לבסוף מצא מישהו מטמון, בחפירה מרופדת קש מצאו כמות גדולה של תפוחי אדמה, שהאיכר הטמין לחורף ולא פתח את החפירה עדיין. התחילה מלחמה על כל תפוח אדמה עד שהגרמנים הרגישו מה שהולך שם, וירו לתוך ההמון כמה צרורות ארוכים. עשרה יהודים רעבים מצאו שם את מותם. הרבים שנפצעו קיבלו טיפול מן הרופאים שהיו איתנו.

אחרי כמה ימי המתנה לתיקון הפסים ציוו הגמרנים להמשיך ברגל. אחרי המקרה עם התולעת השתפר בריאותו של אחי, וחזר גם תאבונו. הלכנו בחמישיות יום שלם, ובמקום חנייתנו עברו על ידינו קבוצות אחרות שהלכו לאותו כיוון. אז לא ידענו

שמכל מזרח אירופה אוספים את היהודים מכל המחנות, שעוד חיו, למחנה ההשמדה של מאטהאוזן (Mathausen).

בין היהודים שעברו ראיתי איש צולע נתמך על ידי צעיר ג׳ינג׳י. לא הייתי בטוח שזה פישטה בוגאטי בעלה של מנצי שיינברגר ובנו מנישואיו הראשונים. צעקתי את שמו, הוא הסתובב והכיר אותי תיכף. הוא בא אלינו ותוך בכיות הוא מספר שנפלה לו סוליה מאחת מנעליו ופצע את כף רגלו ולא יכול להמשיך ללכת. וגם אוכל לא היה בפיהם זה שלושה ימים. לקחתי את תרמילי שמאז הרכבת לא הוצאתי מידי אף לרגע. נתתי לשניהם פרוסות לחם וגבינה. את ידי נישקו מרוב תודה. ראיתי שהם מסתכלים על התרמיל המלא, אבל היה כבר מאוחר. הוא התחיל להתחנן שאקנה לו בעד אוכל זוג נעלים ואמנם קניתי לו בעד חצי לחם וחתיכה גדולה של גבינה זוג נעלים, והברכות שהוא נתן לי היו כשל רב חסידי.

ומיום זה עד יום השיחרור נשארו תמיד בקרבתנו הפסוק: ״שלח לחמך על פני המים״ כלפי דודתי טאסינני, נתקיים כבר בפעם השלישית.

באותו יום היתה הדרך קשה מאוד ויותר ויותר אנשים נפלו מידי המאסף הגרמני. הייתי מיואש וגאבי עזר לי לעבור את המשבר הנפשי. פעם אני עזרתי לו ופעם הוא עזר לי להתגבר על שברון הלב והעייפות. מקום מנוחתנו הבא היה כנראה מקום שהרבה מן ההולכים לפנינו נהרגו שם. סימני דם היו מסביב בכל מקום, ותרמילים וחפצים זרוקים היו בכל מקום. אנשים התחילו לחפש בין החפצים, חיפשו חלקי לבוש, נעליים, מעילים. אני מצאתי ספר ״שפת עמנו״ מתורגם להונגרית. זה היה ספר שממנו למדתי את השפה העברית בילדותי. לקחתי את הספר ושמתי אותו בתרמילי שהתחיל כבר להתרוקן מן האוכל הרב שהיה בו בהתחלת המסע.

השתדלנו לא לתת סיבה לגרמנים לירות עלינו. הלכנו 5 בשורה אחת, בצד המסוכן הלכתי אני, על ידי הלך גאבי, על ידו האחיות ריניץ ולידם הלך פישטא בוגט. להליכה בצד היה יתרון גדול כי אפשר היה לקטוף חופן שעורה לא בשלה, שהיה לנו מאכל תאווה, כמובן אם לא היה גרמני בקרבת מקום, אחרת היה יכול דבר כזה לעלות בחיי. את התאריך כבר לא ידענו ולא ידענו אפילו באיזה יום אנחנו. לא היה לנו לא שבת ולא חג, מחשבה אחת החזיקה אותנו על הרגלים, ידענו כי הגרמנים עכשיו עומדים בהתחלת הסוף שלהם.

את התיאוריה הזאת אישרו הקבוצות הגדולות שבאו מכל הכיוונים, מפולין, מהונגריה ומהבלקנים. היינו בטוחים שהם רוצים לסלק את כל היהודים שיוכלו להעיד אחרי הכניעה על אכזריותם המטורפת. אחרים, היותר אופטימיסטים, היו בדעה שהם אוספים את היהודים כבני ערובה, כדי שיוכלו תמורתם להשיג משהו מן המנצחים

לעתיד. בכל אופן ידעתי שצריכים להחזיק מעמד עוד זמן קצר. הגענו אל עיר ששמה מאוטהאוזן (Mathausen) כאן היה הדוחק כל כך גדול שהביאו אותנו לרחובות צדדיים עד שכל הקבוצות יעברו.

עמדנו ברחוב ופתאום עברה על ידינו אשה ונתנה לי תפוח בלי להסתכל עלי. מחלונות הבתים זרקו פרוסות לחם, עד שהשומרים שלנו הרגישו בדבר וירו עלינו ועל הבתים שמהם זרקו לנו אוכל. אי אפשר להבין, עם שבניו מתנהגים כחיות טרף כלפינו ומצד שני הם רחמנים לפעמים. מישהו אמר תאוריה כזאת. אנשי או ליתר דיוק נשי מאוטהאוזן, שחיו שנים רבות בצל מחנה המוות שבתחומם וראו מאות אלפים מובלים דרך רחובות עירם להשמדה ולמשריפות, שעשן הקרמטוריום כיסה את שמי עירם, ידעו שסוף המלחמה קרוב וגרמניה המפסידה, וצריך להפגין את טוב ליבם אחת בפני שכנתה, שהם יבואו פעם להעיד שהם לא היו נאצים ולראיה הם נתנו אוכל למסכנים שעברו בחוצות עירם אפילו בעת שהחיילים הגרמנים היו שם. יכול להיות שזה היה פשר התנהגותם בעיירה הארורה הזאת, אנחנו היינו אסירי תודה, ולאחדים זה היה הצלת נפשות. לא הרבה זמן נהנינו מקבלת פנים יפה זו, הגרמנים זירזו אותנו להמשיך ללכת דרך הסימטאות עד שיצאנו מהעיר והתקדמנו לעבר מבצר במרחק כמה קילומטירם מחוץ לעיר. חומות אבן גבוהות הקיפוהו ומבחוץ היה נראה כמשהוא כמקום היסטורי שנשאר לזכרון מן המאות הקדומות. אבל כשהתקרבנו ידענו כבר לאן הביאו אותנו. זה היה מחנה ההשמדה הגדול, והגרוע במרכז אירופה, אחרי מחנות ההשמדה שעל אדמת פולין והארצות הבלטיות. כאן עברו יהודי גרמניה ואוסטריה, כאן השמידו את צועני אירופה ושבויי המלחמה, וגם גרמנים סוציאליסטים וקומוניטסים, מתנגדי המישטר הנאצי.

עכשיו בא תורם של הנותרים מיהודי הונגריה ואלו שנשארו בחיים בפולין במחנות ההשמדה והגרמנים לא הספיקו להשמידם. תנועה גדולה של משאיות היתה על יד שער המבצר, אותנו הכניסו דרך פישפש צר אחד אחד. אנשי אס אס עמדו מבפנים וחילקו מכות לכל אחד שנכנס. גם אני קיבלתי אגרוף בפני ועין אחת התנפחה תיכף. חבל שרק אחת כי המראה שנתגלה לפנינו היה מזעזע את הקשוחים ביניינו, שעברו את כל "דרך היסורים" מרוסיה עד המקום הארור הזה. לא הרחק ממקום כניסתנו עמדה שורת משאיות גדולות לפני ערימת גוויות שהיו מסודרות בגובה של שני מטר ובאורך של כמאתיים מטר. יהודים עמדו על הגוויות וזרקו את המתים על המשאיות. אחד תפס ברגל, אחד בראש וכך הם זורקים אותם. לפני שהגענו למקום הזה, שאל אותי גאבי מה אני חושב האם חיים הורינו והמשפחה? עד שהגענו למאוטהאוזן לא שמענו את השם אושביץ. כאן חשבנו שקיבלנו את התשובה. אחי אמר, תראה אנשים צעירים מתים בהמונים, מה יש לנו לצפות מאנשים זקנים וחולים. במחשבתנו הספדנו אותם. אבל הרבה זמן לא יכולנו לשקוע במחשבות.

הסירחון היה איום וממש ברחנו ממקום ארור זה. מספר היהודים המתים המעורמים במקום הזה היה מספיק לאכלס עיר בארץ ישראל. מי שלא איבד את כל תקוותיו במקום הזה, היה רק משוגע או מאמין בניסים. אני הייתי בין המאמינים ובעור שיני לחמתי על החיים שלי ושל אחי ושל האחיות שנצמדו אלינו כל הזמן. בתוך המבצר קצת הרחק מאזור הכניסה היה המחנה מוקף בגדר תיל מחושמל, שרק דלת קטנה איפשרה להיכנס. הוכנסנו פנימה באכזריות ובצעקות, "רש-רש" מהר מהר. את הבנות הפרידו והכניסו אותן לאוהלים ענקיים ואילו אנחנו הגברים נשארנו יושבים על מדרון מסולע כל הזמן.

ווייזמן שוב לקח את האירגון לידו. הגרמנים לא נכנסו לתוך המחנה להביא אוכל אלא הביאו את האוכל בחביות גדולות בעלות ידיות בשני הצדדים. ווייזמן אירגן את אנשי ה"יופו" שירשמו קבוצות של מאה איש ולהם יחלקו את האוכל (מרק עם קצת תוכן). רשמתי לי שמות של מאה איש, ועם עוד אחד מן הבריאים שבקבוצתי לקחנו את האוכל למקום מגורינו על הסלעים. חילקתי את האוכל בספל שוה בשוה, ואם נשאר עוד משהו חילקתי ביניהם שוה. כמובן את מנת התוספת הראשונה קיבלתי אני, ונתתי אותה לגאבי שכבר התחזק במקצת אחרי הפלקטיפוס. זה הלך בצורה כזאת כמה ימים והאירגון של ווייזמן פעל בסדר.

יום אחד אנו רואים משהו שאי אפשר לתארו. קבוצה גדולה של מאות ילדים בין גיל 8-12 נכנסים בשער המחנה ערומים לגמרי, בלי כל לבוש או חפצים. אחדים היו עטופים בשמיכות שמתחתן לא היה שום בגד. היו אלה הנותרים ממחנה הילדים שבאושוויץ. כאן שמענו לראשונה על המחנה הזה ועל הרכבות, והסלקציות, והמשריפות שהיו שם.

כשראיתי את הילדים האלה שרק עצמות ועור היה כל גופם, התחלתי להאמין בזוועות ששמעתי על מחנות ההשמדה בפולין. כבר בחלוקת האוכל הראשונה נהפך כל הסדר במחנה. רק הכניסו הגרמנים את האוכל והילדים התנפלו על הסירים הענקיים הכניסו ראשם למרק הרותח ואכלו ממנו. אנשי הקבוצות הרביצו בהם מכות נמרצות, ללא הועיל. היו מוכנים למות ממכות, אבל לא הירפו מן האוכל.

הלילה הראשון היה איום. הקור העז שירד מהרי זלצבורג הקפיא את הילדים הערומים. בזמן שלא חילקו אוכל, עמדו בקבוצות חבוקים ביחד ומחממים אחד את השני בגופם. כל כמה דקות התחלפו, החיצוניים נכנסו פנימה וכך זה נמשך. הם היו כעין כוורת דבורים. ברגע שהחשיך התחילו הילדים להשתלט על כל המחנה. פעם מפה ופעם משם נשמעה הצעקה "גנבו את שמיכתי". עובדה שבבוקר שכבו הילדים מקובצים יחד ומכוסים בשמיכות. תוך יומיים סחבו לעצמם מלבושים הם לחמו על חייהם כמו חיות טרף. רוב אנשי המחנה היו אנשים עייפים וחולים ולא יכלו לירדוף אחרי הילדים המתחמקים במהירות. על גאבי ציוויתי שלא יזוז מן התרמיל

שלנו אף לרגע כשאני לא על ידו. פעם אחרי חלוקת האוכל נשאר "רפטא" (מנה נוספת) צעקתי לו לבוא גם לקבל, עזב רק לכמה רגעים את התרמיל בלי שמירה וכשחזר היה כמעט מרוקן. זה היה מכה קשה בשבילנו. לא היה לנו אף חתיכת לחם יותר, וגם את יתרת החמאה והגבינה גנבו לנו.

לא יכולתי לחפש בשטח הענקי של המחנה אחרי ילדים שמתחמקים תוך שניות ממקום למקום. הילדים האלה לא היססו להרוג מישהו, כדי לקחת ממנו אוכל או כסות לגופם. הייתי מאוד עצוב, כי מצבי הגופני היה עוד די טוב, אבל גאבי היה עדיין חלש אחרי המחלה, ורק עכשיו קיבל בחזרה את תאבונו הקודם. יום אחד אני יושב בשמש האביבית על המדרון המסולע, בעת שאני הייתי כבר אחרי חלוקת האוכל, וקראתי בספר "שפת עמנו" שמצאתיו זרוק בדרך למאוטהאוזן. מישהו נעמד מעלי מאחורי גבי ואומר בקול התפעלות "יש לך אישיות חזקה אם במצב שלנו אתה לומד עברית". הסתכלתי על האיש ולא האמנתי לעני, על ידי עמד בובי אנגלמן מהעיר בוניהד, קרובי, שפגשתי אותו לפני שנתיים במדבר השלג דאוקראינה, ואז החלטנו שנישאר יחד עד הסוף, אבל איבדנו אחד את השני בנסיבות הקשות שהיו שם. והנה עוד הפעם ניפגשנו בנסיבות עוד יותר גרועות מאז. הוא היה במצב לא כל כך טוב. הרעב נראה על פניו והיה חלש. הוא סיפר לי שיש עוד קרובים מבוניהד, אחד מיצו רוזנפלד בן דוד שני, ועוד קרוב שמו ברמן. הוא היה שען. בובי אנגלמן הלך לחפש אותם ולמחרת בבוקר הופיעו שני הקרובים אצלינו. השען סיפר שהוא עושה עסקים עם המשגיחים הגרמנים שעומדים מחוץ לשער. הוא מוכר להם טבעות זהב ושעוני זהב של האסירים במחנה, תמורת לחם והוא מרוויח מזה פרוסת לחם, או חתיכת חמאה, או כמה פירות. הרעב כבר היציק לנו מאוד. היה לי שעון כיס "דוקסא" (Doxa) מכסף מפוספס, משהו יפה שקיבלתי לבר מצווה שלי מטסנני שיינברגר. שאלתי את השען מה הוא יכול להשיג בעד השעון היפה שלי? הוא התייעץ עם רוזנפלד ובסוף הבטיחו 3 פרוסות לחם כל אחד בעובי ס"מ, מסרתי לרוזנפלד את השעון וחיכיתי לשובם עם הלחם. חיכיתי גם למחרת והם לא באו לבסוף הלכתי לחפש אותם במחנה הענקי הזה, רק פחדתי שלא אמצא את הדרך בחזרה אל מקומי וקבוצתי. חצי יום הלכתי ממקום למקום, מאוהל לאוהל. היהודים שכבו בשמש על הגבעות מסביב לחמם את גופם אחרי הקור הלילי של אזור האלפים הזה. מחט בערימת שחת יותר קל למצוא, מלמצוא איש אחד בין 40-50 אנשים שכובים מכוסים, אחדים גם עם ראש מכוסה. כשהתיאשתי מחיפושי הלכתי להסתכל בערימת המתים שנערמו באותו יום בסביבת ה"לטירנא" (בית כיסא שדה) והראשון בין המתים שהסתכלתי בפניו היה קרובי מיצו רוזנפלד. לא שעון ולא לחם, היאוש התחיל להשתלט עלי. אני, שעמדתי כל הזמן כסלע מול הסכנות והמכות התחלתי לחשוב, שיכול להיות שסוף המלחמה היא שאלה של ימים, אבל אני כבר לא אזכה להינות מן השלום. וכל אלה שארית

הפליטה, שנאספו כאן נידונים למיתת רעב. הפחד הגדול שלי היה, שלא יישאר איש מאנשים שנמצאים כאן לספר את "מגילת איכה" של מחנה מאוטהאוזן.

אנשים עמדו על אדם חולה בעודו חי והתחלקו על חפציו בעוד החולה שומע את הריב על הנעליים או השמיכה או על בגד. אוי לי שראיתי את כל אלה והייתי שותף למעשים הללו. דבר אחד ידעתי, אני מוכן להרוג ולההרג כדי להציל את אחי. לא ראיתי שום פתח הצלה לפני. יום אחד הגיעה קבוצה מהעיר דברצין (Debrecen), שהיו במחנה באוסטריה ועבדו בבית חרושת, ובהתקרב הרוסים הביאו גם אותם למחנה הזה. הם היו במצב ובבריאות טובה, היתה שם בחורה שהיתה בחברה שלי כשביליתי אצל אחותי כמה חודשים בדברצן, היא נתנה לי פרוסת לחם וחתיכת שומן ושני תפוחי אדמה. שווה הכסף של המתנה הזאת היה לאין שעור. האוכל הזה האריך את חיינו בכמה ימים נוספים. אבל בשורה רעה הייתה בפיה, היא סיפרה שאחותי שרה (Iren) עם שני ילדיה הלכה עם המשלוח לאושוויץ. המעשה שסיפרה כאב לי מאוד.

שני רכבות עמדו מקבילות אחת לשניה לקחת את יהודי דברצין לגירוש. אחותי ישבה בקרון, כשראתה בקרון ממול אחת החברות שלה. החברה ביקשה מאחותי שתעבור לקרון שלה שישארו יחד והיא נעתרה לה ועברה אליה. הרכבת שעברה אליה נסעה ישר לאושוויץ, ואפילו "סלקציה" (הפרדה בין מתאימים לעבודה לבין אלה שלא מסוגלים לעבוד) לא עשו להם. ישר הלכו לתאי הגזים. ואילו הרכבת השניה נסעה לאוסטריה, ושם עבדו בבית חרושת וכמעט כולם נשארו בחיים. זה הגורל, והגורל לא אנחנו קובעים. ומה יהיה גורלנו כאן? לא ראיתי שום סיכוי. כי אם יחזיקו אותנו הגרמנים עוד שבוע כאן עם מנת האוכל שהם נותנים, ימותו 50% של האנשים. כבר היום מתים מאות ברעב. כי מי שחולה או חלש ואין מי שידאג לו לא משיג אפילו את מנת האוכל שהגרמנים נותנים.

כאן השתלט "חוק הג'ונגל" — "כל דאלים גבר". איך ירדנו לשיפלות כזאת? ימח שמם! הגרמנים שברו אותנו קודם ברוחנו והשבירה הפיזית באה מאליה. בחוסר התקווה הגדול ביותר השתלטה עלי אופטימיות שירשתיו מאבי ז"ל, שאני אעבור כל זה והישועה בוא תבוא. לא ידעתי איך יקרה הנס, אבל ציפיתי לו. ידענו כבר שהגרמנים הפסידו את המלחמה והם נסוגים בכל החזיתות, רק חששנו שהם יהרגו ברגע האחרון את כולנו, שלא ישארו עדים למעשיהם. כך היינו בין תקווה לפחד באותו בוקר באמצע אפריל 1945 כשאווירון הפציץ את המחנה, כמה יהודים נהרגו ונפצעו. באותו הזמן אני רואה קבוצה שמגיעה למחנה ובין הבאים היו מיהודי עירנו מאקו. שני אנשים תמכו איש פצוע פניו מלאי דם כשהתקרבתי היכרתי אותו. זה היה חברי לספסל הלימודים בחדר שמואל דוד דייטש. הם באו בדרך אחרת ובמקום שנקרא אייזנארץ

(Eisenerz) התחילו הגרמנים סתם לצלוף ביהודים, וכדור אחד פגע בשמואל דוד. הוציא לו עין אחת ויצא על יד שורש אפו ולא נכנס לראשו. פצוע קשה הביאו אותו חבריו עד מאוטהאוזן. כאן טיפלו בו רופאים יהודים מן האסירים ומצבו השתפר תוך כמה ימים.

הפצצה שנפלה היתה הפתיחה, כי תיכף אחרי נפילת הפצצה התחילה הרעשה כבידה על העיר ועל סביבת המחנה, והגרמנים ציוו עלינו להסתדר בחמישיות לשורה ולצאת לדרך. כמובן רק חלק קטן של אנשים היו מסוגלים ללכת הסתכלנו ברחמים על גורל הנותרים. האמת היתה שאנו היינו זקוקים לרחמים. הנשארים נשתחררו למחרת על ידי הצבא האמריקני ואנו המשכנו בדרך הייסורים (Via Dolorosa) כמובן דבר שיחרורם נודע לנו רק יותר מאוחר. החולים במחנה קיבלו טיפול מסור, והרבה מן החולים שמצבם היתה כלאחר יאוש, חזרו לחיים.

לעומת זאת אנו המסכנים צעדנו בחמישיות עם בטן ריקה, ראשינו כלפי מטה, הלכנו כאוטומטים בלי מחשבות ובלי סיכויים. נחנו בצידי הדרך. במקום זה נחו או נהרגו אנשי הקבוצה שהלכה לפנינו, כי ראינו הרבה דם ומאות תרמילים זרוקים. מאחד נפל זוג תפילין מיהרתי להרימו והכנסתי בתרמילי הרק. בהמשך הדרך צלפו הגרמנים על היהודים שנתישבו בחוסר כוח ואפילו באלה שיצאו מן השורה.

כבר במאוטהאוזן שמעתי שאחדים בישלו חילזונות ואכלו והם העידו שזה מאכל תאוה. אני הלכתי בצד והספקתי לקטוף מדי פעם כמה שיבולי שעורים שהתחילו להבשיל, היה לי כבר תרמיל צד מלא שעורים. עברנו בשדה קוצים גדול והאטנו את הליכתנו. פתאום ראיתי חילזונות גדולים על הקוצים והתחלתי לאוספם במהירות. כחמישים חתיכות היו לי כבר בתרמיל כשהגרמנים הרגישו שהשורות מתפזרות לאסוף חילזונות. בלי אזהרה התחילו לירות בנו והפילו חללים רבים. אולי העבר הצבאי שלי הציל אותי בכמה מקרים של יריות. ברגע ששמעתי קול סגירת בריח הרובה, עמדתי שוב בתוך השורה, האינסטינקט שלי היה מפותח ופעל תמיד בעת הצורך. לפנינו הלכה חמישיה שהכרנו אותם בדרך והתברר שהם מכירים ממאקו. היתה זאת משפחת בוקור (Bokor) שתי אחיות עם בעליהן ואיתם ילד בן 13 בערך. הוא הלך לפני, ותמיד נתקלתי ברגליו. כמה פעמים בעטתי ברגליו שילך בצורה אחידה ללא הועיל. (אני מזכיר את הילד בגלל פגישתי איתו בהמשך מהלך חיי).

בלילה השלישי למסע נחנו בצידי הכביש תחת העצים. כששמענו עגלות מתקרבות. הקימו אותנו להתכונן לדרך, חילקו קפה מר מן העגלות, חילקו לחם אחד לכל חמישיה. לא האמנו לעינינו. הלכנו בדרך ועברו אותנו עוד עגלות פתוחות עם לחם. נעצרנו לרגע לתת מקום לעבור לעגלות, ואז התחילו האנשים הרעבים לחטוף לחם מן העגלה. הגרמנים לא טמנו ידם בצלחת וירו צרורות ארוכים לתוך הקבוצה שהתנפלה על העגלה.

היו שוב הרבה הרוגים. אחד ההרוגים הפיל את הלחם מידו שנתגלגל ממש תחת רגלי. היינו באמצע ההליכה, ובלי שמישהו ירגיש התכופפתי והרמתי את הכיכר לחם. לגאבי ולי זה היה תוספת של שני ימי חיים. הניסים באו עלי בשרשרת וחיזקו בי את הרצון להילחם הלאה.

מאוחר אחרי הצהריים היגענו לעיירה בשם גונצקירכון (Gunzkirchen). על יד העיירה בשטח מיוער עמד המחנה, שהיה יעד מסענו. בקייץ ובתנאי שלום היה יכול להיות מקום נהדר. מסביב יערות גדולים, ממול הרי זלצבורג (Salzbburg) עם כיפותיהם המושלגים עדיין, מתחת למחנה אגם קטן, מקום אידיאלי לחופשת קיץ. לא כך היה המקום לנו. בכעשרה צריפים ענקיים וכמה אוהלים גדולים דחסו יותר משבעה-עשר אלף יהודים. אנו נכנסנו בצריף מספר 3 שאורכו לפחות 50 מטר ורוחבו כארבעה מטר עם כשלושת אלפים יהודים. המצב היה איום. עוד לפני שיכולנו להסתדר ירד הלילה. התאורה לא היתה בגלל ההאפלה, וברגע שמישהו הדליק גפרור ירו הגרמנים על הצריף. הסתדרנו יחד עם משפחת בוקור בפינת הצריף. זה היה מזלנו, כי אלה ששכבו באמצע לא היתה להם מנוחה כל הלילה. רוב האנשים היו חולי דזנטריה והיו צריכים לצאת לעיתים תכופות ועברו על ראשם ועל גופם של האנשים ששכבו באמצע. צעקות כאלה "אוי ראשי" "הוי רגלי" וקללות למיניהן נשמעו כל הלילה. בשקט ומכוסים בשמיכתנו מעל ראשינו אכלנו אחי ואני מן הלחם ומן שאריות האוכל שנשאר לנו. היו לנו שעורים ירוקות והחלזונות שקטפתי ואספתי בדרך.

מוקדם בבוקר ירדתי לאגם והבאתי בכלי מתכת מים. עשיתי מדורה קטנה מתחת לעצים והרתחתי את המים. לפי עצת אחרים, בקיאים בדבר, הכנסתי את החלזונות לתוך המים הרותחים ואז היתה אפשרות להוציא אותם מתוך הקונכיות. שפכתי את המים והתחלתי לבשל אותם עם חתיכת בצל שנישאר לי, עם מלח ופלפל. כשהשומן היה רותח הכנסתי את השעורים לתוך הכלי עם תוספת קצת מים. תוך חצי שעה היה לנו אוכל מצויין, שאכלנו אותו לעיני מסתכלים בתיאבון. בצהרים חילקו מנת מרק בלי כל תוכן כמה פתיתי גזר צפו על המים הצהובים. חוץ מזה שהיה חם וטעים לא היה בו שום חומר שיתן כוח לאנשים לחיות עוד יום.

כל היום ניסיתי לעשות איזה תחבולות, להשיג טיפת אוכל נוסף. שוב לקח ווימן להיות המנהיג היהודי של המחנה, כי הגרמנים לא נכנסו לתוך המחנה, כי עמדו מחוץ לגדר תיל עם מכונות היריה שלהם. ובתוך המחנה עברו רק בשבילים מרוצפים מיוחדים שליהודים היה אסור לדרוך עליהם. לצד כל צריף עמד לאטירנה, (בית שמוש שדה) היה בו מקום רק לארבעה אנשים בבת אחת, ומכיוון שכולם סבלו משלשולים היה הדוחק והתור גדול ע"י הלאטרינה. לכן בפנותי לווויימן שיסדר לי איזה ג'וב שבתמורה אקבל תוספת אוכל, מינה אותי להיות "יופו" של התור על יד הלטרינה, תמורתו אקבל מנה מיוחדת מן המרק המחולק לכל. לקחתי לעצמי עוד ג'וב, מינו אותי

ל"מחלק" כי כמעט אני הייתי היחידי שעמדתי איתן על רגלי. כך חיינו כמה ימים, לגאבי ולי היתה מנת מרק כפולה. את מה שנשאר לנו אוכל בתרמיל התחלקנו שווה בשווה. חתכתי חתיכת לחם עם טיפת גבינה לשנינו. החבאתי בשתי ידי את המנות מאחורי גבי ושאלתי את אחי איזה צד אתה רוצה. שלא יהיה לי צל של ספק שאני לוקח לעצמי חתיכה יותר גדולה.

האנשים מתו יום יום עשרות ומאות. כל בוקר הוציאו את המתים על יד הלאטרינה ומשם לקחו אותם לקבורה. קבורת מתים היה גם כן ג'וב שהיה מזכה את עושיו במנת מרק נוספת. הצעתי לגאבי שיקבל על עצמו את הג'וב, אבל לא היה לו כוח לזה. יום אחד אני עומד בתפקידי על יד בית השימוש ואנשים הביאו את המתים. ובאחד המתים הכרתי את קרובי בובי אנגלמן. המסכן לחם על חייו במשך ארבעה שנים, היה צריך לעבור שיבעה מדורי גיהנום, מרוסיה עד כאן שיסתיים בצורה כזאת במקום ארור כזה בלי שמישהו יזיל דימעה אחת או יתרגש.

עוד צרה ירדה על ראשינו, גשמים עזים התחילו לרדת, כל שטח המחנה נהיה אגם של בוץ. בזה דישדשנו לאוכל, ללטרינה, או כשהרעב אילץ אותנו לצאת ולחפש, אולי יקרה איזה נס. הסירחון והליכלוך היו ללא נשוא. החלשים שנפלו לתוך הבוץ ולא יכלו לקום מצאו שם את מותם. גם אני נחלשתי במקצת ואחי גאבי היה רק במרחק קטן מן הסוף. הוא לא דיבר ולא התלונן, רק הצטמק, ראשו היה קטן ככדור של משחק ילדים. כאב לי הלב עליו. הרגשתי עצמי אחראי על חייו. איך אבוא בפני הורי בלעדיו? אם הם עוד בחיים? בזה שנינו היינו בדעה אחת שזה כמעט בלתי אפשרי. אם צעירים כמונו נמצאים במצב מיואש, מה היה גורלם?

בכלל עם הימים שעוברים נהייתי יותר ויותר אטום. אזלו כל השאיפות, נגמרו כל התוכניות לעתיד, דבר אחד עמד במרכז חיינו להשיג משהו שישתיק במקצת את הרעב ואת הסחרחורת שהשתלטו עלינו. במצבים הכי קשים תמיד באה ישועה מצד שלא ציפיתי לו.

הלכתי לחפש את חברתי שרי ריניץ, לראות מה עלה בגורלן, הנשים גרו באוהלים גדולים בנפרד. כשפגשתי אותן נבהלתי, רותי התמירה היתה הצל של עצמה ושרי היפהפיה לא דמתה לזאת שעזבתיה רק לפני שבוע. עיניהן אורו כשראו אותי, היתה בינינו אחוות אמת של שותפים לגורל. אולי קיוו שיש לי משהו שאוכל לתת להן. שרי סיפרה לי שיש כאן בחורה צעירה שמכירה אותי. היא עובדת במטבח בקילוף תפוחי אדמה. קוראים לה בוכבינדר והיא מן העיירה טוטקומלוש. חיכיתי לה שתחזור אחרי העבודה. היא הכירה אותי, אבל אני לא אותה. אחותה המבוגרת היתה החברה של אהובת נעורי קליינמן קטי, היא זכרה איך באתי לביתם בטוטקומלוש לפגוש את קטי כי הורי קטי היו יותר מדי דתיים מלהרשות לביתם הצעירה לפגוש בחורים. היא הייתה

צעירה בת עשר. אז, כך זכרתי אותה והיום נערה יפה בת עשרים בערך. שמחתי שהכירה אותי כי זה היה הוכחה שלא השתניתי בגהינום הזה. היא הבטיחה לי שתעזור. היא מוציאה את קליפות התפודים לזבל והיא תמסור לי את השק דרך הלטרינה שגבלה עם מיכלי הזבל. היא חתכה את הקליפות כל כך עבה שחלק גדול של התפודים נשארו עליהן. עשיתי אש עד ששרי ורותי רחצו את הקליפות והוספתי קצת מלח ופפריקה שהיה לי בתרמיל. ובפעם הראשונה אכלנו כולנו לשובע. גם לגאבי הבאתי כלי מלא אוכל, שמחתנו הייתה רק "הצלה פורתא" וחד פעמית.

אותו יום סגרו את המעבר למחנה הנשים בגדר תיל, כי בחורים ניצלו את חולשת הנשים ובעד פרוסת לחם מלאו בהן את תאוותם. וויימן שמינה את עצמו גם כאן למנהיג עשה כל המאמצים להחזיק באנשים במצב הזה, ביד חזקה. אותו יום כשקיבתי מלאה הסתובבתי בין הצריפים ופתאום אני רואה גבר שדומה מאוד למיקי בינט, דודה של אווה דושינסקי. ניגשתי אילו ושאלתי אותו האם אתה לא בינט? הוא ענה לי בצחוק אני יודע מי אתה, אתה ה"בומרנג". במקום אחר סיפרתי את סיפור "הבומרנג" הזה שהיתה מילה שכתבתי לאווה בזמן היותה בארשקאויבר אצל סבתא שלה, ועל זה צחקה כל המשפחה שם. שמחתי לראותו, הוא היה במצב רוחני וגופני טוב. הוא שאלני האם יש לי משהו לאכול ובגלל שהייתי שבע מן התפודים נתתי לו את מנת המרק שלי. היו עוד פגישות ששימחו את ליבי, הרבה צעירים היו שם ממאקו והבטחנו אחד לשני שנחזור יחד למאקו, אם נינצל מכאן. מהם שמעתי משהו על גורל יהודי מאקו המגורשים. הם סיפרו שמאייר שטראוס (יהודי ממאקו) קיבל איזה מכתב ממשפחתו שהם נמצאים באוסטריה ועובדים. שמחתי היתה גדולה כי זכרתי מסגד בעת הגירוש שמישפחת שטראוס ומשפחת קליין ישבו באותו קרון גרוש.

רצתי לספר לגאבי, שכוחותיו לא הספיקו להסתובב במחנה. אחרי הגשם בא יום שהתחמם. הבוץ התחיל להסריח, גופות המתים התחילו להתנפח ואי אפשר היה להסתכל לשום צד שלא יתגלה לעיניך משהו זוועתי. כך יכולה להיראות "תחתית השאול". זה היה "דיבינה קומדיה" (Divina Comedia) האמיתי. כאן הסוף, אין כוח, גאבי חי בקושי, כלו כל הקיצים. למי לפנות לעזרה? הסתובבתי כמטורף במחנה, פתאום עובר בשביל הגרמנים, קצין הגרמני של המטבח, עם כלב ענקי. בלי לחשוב מה אני עושה, אני קופץ לפניו על השביל, ואומר לו "אני רוצה לבקש ממך שתציל את אחי". דרך ארוכה סחבתי אותו עד הנה, ועכשיו הוא ימות מרעב. תרחם עליו, צווה שיתנו לי משהו לאכול. הוא הסתכל עלי בכעס, אבל ציווה עלי לבוא אחריו. הייתי בטוח שהוא לוקח אותי למקום מבודד ושם יירה בי כדור. אבל לא, הוא לקח אותי למחסן של המטבח. היה שם סמל גרמני אחראי ואיתו עבד יהודי, שהיה בגדודנו הטבח והיינו חברים טובים. הקצין אמר לסמל "תן לו חצי לחם וחצי מרגרינה" והסתלק. הסמל הביא לי לחם שלם וחפיסת מרגרינה שלימה. ובעוד הוא מסתובב,

הורדתי מן המדף שתי חבילות שלא ידעתי מה תוכנם. הכנסתי הכל לתוך ביטנת מעילי הארוך, כשהיהודי אומר לי תאסוף את כל הפירורים שטאטאתי במחסן. ירדי לברכי והכנסתי הכל לביטנת המעיל. נתנו לי לצאת בשלום.

הגעתי לצריף שלי, אף אחד לא ראה מה שיש לי בתוך המעיל הארוך. לו היו רואים, היו מתנפלים עלי כחיות טרף רעבים על טרפם. ירדתי על יד אחי על ברכי ואמרתי לו את המילים שאף פעם לא אשכחן "ניצלנו". אמרתי לו שיש לנו עכשיו אוכל לפחות לעוד שבוע. הוא היה לגמרי אדיש, מרוב חולשה. התכסינו בשמיכתנו מעל ראשינו, פחדנו "מעין הרע". התחלנו ללעוס את הפירורים וקליפות הלחם שאספתי במעילי. שבענו בלחם, שתינו הרבה מים, והעתיד נראה לנו שוב וורוד. גם פישטא בוגטי ובנו קיבלו קצת מן השפע שלנו ומאותו רגע לא רצו להתרחק מעלינו.

קולות המלחמה שוב נשמעו, רעמי התותחים וההיבהובים נשמעו וניראו היטב בלילה ושוב עלו התקוות מעלה מעלה. למחרת ציוו הגרמנים דרך הרמקול, לא לצאת מן הצריפים זה היה ביומו הראשון של חודש מאי 1945. חששנו שעכשיו רוצים הגרמנים לפוצץ את כל המחנה. היה שקט גמור בצריף. אלפי אנשים החזיקו את נשימתם, לא נשמעה בכיה או צעקה, כל אחד פחד שאם ישמיע איזה קול, הכל יתפוצץ. האנשים חולי דיזנטירה עשו את צרכיהם תחתיהם. ולאף אחד לא היה איכפת הסירחון המחניק. נשמעו צעקות מהצריף השכן. ואז התחילו כלי היריה של הגרמנים לירות בלי אבחנה על צריפי העץ והאוהלים. השתטחנו על הרצפה, כך שהכדורים עברו דרך הצריף ולא פצעו אף אחד. אחרי ההישתוללות הזאת באה דממת מוות. פחדנו לזוז. כך קפאנו במקומנו עד למחרת בבוקר. בהאיר היום יצא מישהו מן הצריף וחזר עם הבשורה "הגרמנים הסתלקו". כל יושבי הצריף קמו על רגליהם וכאיש אחד התחילו להגיד את "ההלל". לעולם לא אראה מראה כזאה, אנשים מוכים ופצועים, רעבים, חולים ושבורים אמרו בקול רם את הפסוקים מהלל שאחד היהודים קרא לפנינו כחזן. שמחתנו שוב נשבתה במתח יריות והתפוצצויות, ושוב חזר הכל לקדמותו. אנשים מתו בצריף ולא העיזו להוציאם. עוד כמה זמן אפשר בצורה כזאת לחיות? עבר עוד יום ועוד יום עד שפתאום מישהו מתחיל לצרוח "כל השמיים לבנים".

נדחקנו החוצה ונגלה לעינינו מחזה שרק מעטים זוכים לראות כזאת. עשרת אלפים צנחנים אמריקנים קפצו בזה אחרי זה מן האוירונים הגדולים מסביב למחנה. ולאט לאט כאילו עפו למטה. זה היה דבר מרהיב עין לראות את אלפי הפטריות הלבנות יורדות באיטיות על כל הסביבה. רק יריות בודדות הפריעו למחזה היפה הזה. הגרמנים נעלמו, אנו חופשים. ווימן לקח לידו את הפיקוד.

יותר מאוחר נודע לנו שמפקד האס אס של המחנה, שהיה הולנדי והצטרף לאס-אס לפני שנים, בא בדברים עם מנהיגי היהודים שבראשם עמד ווימן, הראה להם את פקודת

המבצע שקיבל לפוצץ את המחנה אבל הוא לא יתן לעשות זאת, תמורת זה הוא ביקש להציל אותו, ולהעיד לטובתו אצל הכובשים שיכבשו את המחנה. ווימן קיבל לידו את מכשיר הרם-קול, והתחיל להסביר את המצב ולתת פקודות. לפי דעתו האמריקאים שצנחו מסביב למחנה חושבים שזה מחנה צבאי וינסו להתקיפו, לכן תצא משלחת לשער המחנה עם דגל לבן ותסביר שכאן יהודים שניצלו מהשמדה וצריכים לדאוג במהירות למזון כי האנשים ימותו תוך 24 שעות אם לא תבוא עזרה. במשלחת היה עוד בחור ואחת מנשותיו של ווימן שגם כאן נדבקו בו, ששפת אמה היתה אנגלית, כדי לתרגם. לקחו סדין לבן תלו אותו על מוט ויצאו לשער המחנה.

ברגע שיצאו מחוץ לשער נשמע מטח יריות קצר ושמענו את צעקותיה של המתרגמת, שנהרגה בטעות אחרי השחרור מידי ידידים. אחרי כמה דקות התבררה האי הבנה. והמפקד האמריקאי שמע מפי ווימן שכאן מחנה של אסירים יהודים שעומדים על שפת מיתת רעב. מייד נכנסו טנקים אמריקאים למחנה עם צריחים פתוחים וזרקו כל מיני ממתקים ושוקולדות לאנשים, שהתנפלו על חפיסת שוקולדה וערכו עליה מלחמה לחיים ולמוות.

גם במטבח ובמחסני המחנה פרצו האנשים והתחילו לבוזז מכל הבא ליד. מאות רצו להיכנס דרך דלת צרה וחלון קטן לזכות בחתיכת לחם או חתיכת בשר קפוא. הם פתחו את המקרר הענקי והתחילו ללעוס את הבשר כמו חיות טרף. אני לא נדחקתי בפנים, יותר קל היה לקחת בכח מן האנשים החלשים האלה, שהצליחו להשיג חתיכת בשר של כמה קילו. לא עברו רק מספר שעות והאמריקאים הביאו אוכל. והתחילה הזלילה הגדולה.

כמו מטורפים רצנו ממקום למקום צהלנו ושרנו. התנשקנו עם כל אחד. גאבי מתוך חולשה נשאר בקירבת הצריף. השיג קערת רחצה מפח, ובזה הכניס את חבילת האורז וחבילת קאקאו עם סוכר שגנבתי מן המחסן הגרמני כמה ימים לפני כן, שהחזקתיו כעין "מנת ברזל". גאבי עשה מדורה והתחיל לבשל. אני הסתובבתי במחנה לחפש את ידידי, קרובי וחברותי, ללא הצלחה. אנשים ונשים שיכורים משמחת השיחרור, הציתו הכל ומכל הבא ליד. ורקדו מסביב ריקוד שהזכיר לי אינדיאנים.

פנים של מטורפים, מלוכלכים ומגודלי פרא, שאין להם צלם אנוש. השגחתי בקבוצת הילדים מאושוויץ שרק לפני 3 שבועות הגיעו למאוטהאזן ערומים, עכשיו היו כולם לבושים בבגדים גנובים ואירגנו את חייהם כמו בקומונה. לחמו אחד בעד השני, ועם השני, וכל מה שהשיגו התחלקו בו שווה בשווה. עכשיו ישבו מסביב לאש ושרו להפתעתי שירי ארץ ישראל. מאיפה באה להם רוח החיות הזאת? אמרתי בעצמי, מילדים האלה יגדל דור של מרצחים, שלא יירתעו משום דבר שיעכב בעדם מלהשיג את צרכם, ואולי טעיתי? פגשתי במהלך חיי אחדים מן הילדים הניצולים האלה, בתור אנשים מכובדים עשירים, שומרי מצוות ובעלי משפחות מסודרות.

הלכתי בחזרה אל גאבי, התקבצה מסביבו כבר קבוצה ובראשם קרובי פישטא בוגאטי ובנו אנדריש. וכבר התחילו לטעום מן התבשיל הלא גמור, לבסוף הייתי צריך להגיד לאנדריש שיפסיק, כי היה אוכל הכל טרם נתבשל. לא ישנו כל הלילה. האש והעשן, הבוץ והמתים שהתגלגלו בתוך הבוץ גרמו לחוסר אוויר לנשימה. הסירחון היה ללא נשוא. אמרתי בליבי, אם יתחמם האויר מחר, תפרוץ כאן מגפת הכולרע.

חשבתי והחלטתי שעם זריחת השמש אני יוצא מן המחנה, אחרת אנחנו אבודים. מחלות שונות, שילשולים, קדחת, וכל היתר אימו עלינו. לפנות בוקר כבר שכבו בכל פינה מתים חדשים מן הזלילה הגדולה של אמש. בעיקר גרם למות הבשר הלא מבושל כל צורכו שזללו אחדים, אחרי מצב של רעב של חודשים. את הדבר הזה הכרתי עוד מזמן שחזרתי מרוסיה בשנת 1943, שאנשים רבים מתו גם אז מזלילה אחרי מחסור באוכל זמן רב. הלכתי ממקום למקום לחפש חברים מיוצאי עירי מאקו, כדי לצאת יחד לכיוון הביתה. נכנסתי לצריף שידעתי ששם גרו הרבה מיוצאי מאקו, אבל חוץ מן המתים לא נשאר אף אחד בצריף. כבר עמדתי לצאת והנה אחד השלדים שחשבתיו מת מתחיל לדבר אלי. מה המצב יוסי? הוא שואל אותי. לא היכרתיו. גוף ארוך בלי בשר, רק עור וראש גדול ככדורגל עם עינים גדולות. מה אתה לא מכיר אותי? מן הקול הכרתיו, זה היה פודור אימרא בעל מאפייה שהיה גר במאקו מול ביתנו. נבהלתי ממראה עיניי. אמרתי לו שאני רוצה לאסוף את בני עירי כדי לצאת יחד הביתה. הוא אמר לי בהשלמה "אני כבר לא אצא מכאן חי." האמנתי לו. כל מבוקשו היה להביא לו גזר או משהו ירק, כי לדבר זה יש לו תיאבון. הבאתי לו, אבל זה כבר לא עזר לו הרבה. לא מצאתי את אלו שחיפשתי אותם ואלה שדיברתי איתם היו חלשים מכדי לצאת לדרך.

אמנם גאבי היה גם כן חלש, אבל נשמע לתוכניתי והתכוננו ליציאה. בוגתי ובנו רצו גם להצטרף אלינו והם הביאו איתם שתי נשים, קרובות לדבריהם. יד ביד יצאנו את שער המחנה, אף אחד לא עיכב אותנו (שמעתי אחרי כן שיותר מאוחר סגרו האמריקאים את השער ולא נתנו לאף אחד לצאת) הלכנו לפי שלטי דרך, לכיוון לינץ, פרצנו בשירה אדירה "אנו עולים ארצה, בשירה ובזימרה", וכך הלכנו , עליזים משוחררים מפחד, מלאים ביטחון.

לפנינו כבר יצאה קבוצה של בחורים מפולניה לדרך. אחרי כחצי שעה הליכה פגשנו אחד מהם יושב בצד הדרך, שסיפר כי הם פגשו ארבע חיילות גרמניות לשעבר ורצחו אותן באכזריות ולקחו מהן המון תכשיטים ודברי ערך.

פנינו לא היו לבוזז, לא היינו נורמאליים. איך העזנו לצאת במצב הזה לבין גרמנים, בלי כל נשק או הגנה מצד האמריקאים? ובכל זאת הלכנו בביטחה.

ראינו על יד הדרך אווירון הרוס שהופל על ידי הגרמנים. ניגשתי לשם, גופו של הטייס ההרוג עוד היה במקום, לא נגעתי בשום דבר רק לקחתי מחגורתו אקדח איתות גדול עם כדור בתוך הקנה. הוצאתי את הכדור, שמתיו בכיס, תחבתי את האקדח בחגורת מכנסי כמו שודד דרכים. בינתיים התרחקנו כמה קילומטרים, השמש זרחה כבר וראינו לפנינו בית איכרים, שמן הארובה עולה עשן, אבל מסביב הכל שקט. לא ראינו בדרך אף גרמני לרפואה. האדמה בלעה אותם. הם היו מפוחדים. רק כמה בנות, כנראה חיילות לשעבר, מיהרו הביתה אל כפריהם הבטוחים יותר מן העיר.

כשראו אותנו מרחוק התרחקו מן הכביש אל תוך העצים המסתירים מסביב. גאבי ואני נכנסנו לבית האיכרים. לפני הבית עמדו שני זוגות אופניים, אחד של גבר, אחד של אשה. אמרנו בוקר טוב! זה היה בית ללא גברים, לפחות לא ראינו רק נשים וילדים. אמרנו שאנו ממשוחררי המחנה הקרוב, אנו מבקשים ארוחת בוקר. ראיתי שבעלת הבית מסתכלת על אקדחי הגדול והמאיים, ובלי כל מילה הביאה כוס חלב, לחם, גבינה לשנינו. בינתיים פישטה בוגתי ובנו והנשים המשיכו בהליכתם. קמנו אמרנו תודה ויצאנו. מבטי נפל על האופניים, אמרתי לגאבי בהחלטה פיתאומית, ניקח אותם. בלי הרבה דיבורים קפצנו עליהם והסתלקנו משם. אף אחת לא פצה פה עלינו. גם ההליכה וההתקדמות היתה עכשיו יותר קלה לנו. עברנו את חברינו וגם את הבחורים מפולניה שהקדימו אותנו בצחוק ובשמחה. הגלגלים נשאו אותנו בעליזות, גם העולם נראה אחרת ביום אביבי הזה (חמישי במאי 1945) שמש זורחת, שדות ירוקים, הרים נוצצים בכיפותיהם הלבנות, עדר פרות עם פעמונים רועות בקירבת מקום. ממש תמונה "פסטורלית". כמעט ששכחתי מאיפה יצאנו לפני כמה שעות. אחרי כמה קילומטרים היגענו לעיר וולס (Wels). עיר גדולה שביכלל לא רואים שום סימני מלחמה עליה. האנשים מתרוצצים, כולם סוחבים משהו, מי על גבו, מי על מריצה או על אופניים. תיכף ראיתי שכאן מדובר בביזה. נתקרבנו למוקד הביזה ולפנינו מחנה צבאי ענקי עזוב ומאות גרמנים סוחבים שקי סוכר, שקי אורז, קופסאות גדולות מלאות קונזרבים, וכל מה שמחסן אספקה צבאי של הגרמנים מכיל.

גם אנחנו ניגשנו ל"עבודה" ומהרה מילאנו את תרמילינו בכל מיני קונזרבים. עדיין היה בליבנו הפחד מפני רעב. שמא כל השפע הזה הוא רק טעות אופטית וטוב להצטייד לימים יבואו. גאבי מצא חבית עץ גדולה ועליה תווית "חלב מרוכז" בגרמנית. לקח מוט ברזל פתח את החבית מלמעלה הכניס את כלי אוכל שלו ולגם לגימה רצינית מן הנוזל. המתוק. שתה כמעט תוכנו של חצי הכלי, כשאני לקחתי מידו ושפכתי את הנוזל היה כבר מאוחר. אחרי חצי שעה באה על גבי בחילה חזקה והתחיל לשלשל. היתה זו צרה שממנה נשמרתי עוד מאתמול, והנה אחי נפל קרבן ללקקנותו. אחרי הצהרים המשכנו בדרך והפעם היתה המטרה העיר הגדולה לינץ

(Linz) שעל שפת נהר הדנובה, נהר שעובר גם בעיר בירתה של הונגריה בודפשט (Budapest).

תוכניתי היתהפשוטה, נרד לנהר הדנובה, נשיג איזו סירה קטנה, ובזה נשוט עם הזרם עד בודפשט, כי עז היה רצוננו לחזור להונגריה, לחפש את משפחתנו וגם לראות מי מחברותי נשארה בחיים אחרי רעידת האדמה שפגעה בעולם ובעם ישראל בפרט.

פתאום נופלת פצצה כחצי קילומטר לפנינו, ושומעים מסביב טרטורי מכונות יריה. מה זה, המלחמה לא נסתיימה? נפל עלינו פחד. נכנסנו לתוך קויי האש של הגרמנים והאמריקנים. החשיך כבר והחלטתי לחפש מקום ללינת לילה. נכנסנו למשק קצת מרוחק מן הכביש. זה היה משק גדול, על יד הבית עמד אסם גדול לחציר. איכרה קיבלה אותנו והכניסה אותנו לאסם, ואמרה שהיא תביא לנו ארוחת ערב ותסדר לנו מקום לינה במקום. כל הזמן היתה לי הרגשה לא טובה. אנו כאן מבודדים ולא רחוק מכאן עוד משתוללת המלחמה. המותר לנו להישאר כאן? העייפות ניצחה את השכל הישר. ליל אמש לא ישנו אף רגע, וההתרחשויות של היום וחולשתו של גאבי אילצו אותנו להישאר במקום. סגרנו את דלת האסם, נשכבנו על התבן, אבל לשם ביטחון הכנתי את אקדח האיתות לפעולה לשעת הצורך. נפלנו בתרדמה עמוקה. התעוררתי מרעש של פתיחת דלת הבית. היו אלה שעת דימדומי הבוקר ולמראה עיני קפא דמי, מן הבית יצאו כעשרה חיילי אס אס מזויינים, עם קסדה על ראשם ומתרחקים בשקט מן הבית. ריבונו של עולם! עם אלה ישנו בבית אחד? באיזה זכות ניצלנו מידי הנאצים האלה? חיכינו עד שהבית התעורר, קיבלנו אוכל, לחם חלב וביצים שלוקות. למרות השלשול אכל גאבי עד להתפקע. המשכנו בדרכנו אבל ביתר זהירות. לא היה צורך יותר בזהירות, הצבא הגרמני הניח נישקו, ולולא היינו צריכים לעצור בגלל השלשולים של אחי היינו מגיעים לעיר לינץ כבר בשעות הצהריים.

דרכי הראשונה בעיר היתה למפקדת הכיבוש של הצבא האמריקאי. סיפרתי למפקד על שיחרור המחנה גונצקירכן עם כ-20,000 יהודים, רובם חולים שבעוד כמה ימים יגיעו ללינץ, אמרתי שאני נשלחתי לדאוג להם, לארגן מגורים, אוכל ואשפוז רפואי.

הייתי צריך לספר בהרחבה את קורות חיי משנת 1939 עד אותו יום. בסוף התברר שהיה יהודי. המפקד הזמין שוטר מקומי והקציב את בית הספר הגדול, בית ספר "שיללר", ליהודים המשוחררים שיגיעו ללינץ. גם כמות אוכל ציווה לספק וביקש ממני לבוא ולדווח לו על המצב שם. התידדתי עם השוטר בדרכנו לבית ספר, הוא סיפר, שנפל בשבי אמריקאי באיטליה, והאמריקאים מינו אותו כעת לשוטר. לפי דבריו הוא היה תמיד "סוציאלדמוקרט", עובדה שהוריו ובני משפחתו גרים בעיר וינה (Wien) בשכונת הפועלים פנצונג (Pencing) שנוסדה ע"י המפלגה הסוציאליסטית

האוסטרית. הבטיח שהוא אף פעם לא היה נאצי. אמרתי לו שאנו בעוד כמה ימים ניסע להונגריה ויש כל הסיכויים שנעבור דרך וינה. הוא נתן את כתובת הוריו וביקשני שאמסור להם שהוא חי ומשרת במשטרה בלינץ. באותם הימים לא היה קשר דאר או טלפון באוסטריה. אוסטריה היתה כבושה במערב ע״י האמריקאים ובני בריתם ובמזרח ע״י הרוסים ושום קשר בין שני האזורים לא היה.

הסתדרנו בחדר יפה, אירגנו לעצמנו תנור נפט לבשל ויצאנו לרחובות המלאים חיילים אמריקאים, כושים ולבנים, וכבר נראו בחוצות יהודים ממחנות אחרים שבסביבה והמון המון שבויי מלחמה מלאומים שונים, צרפתים, צ׳כים, יוגוסלבים, יוונים ועוד, וגם יהודים. כל השבויים ענדו על בגדיהם דיגלונים עם דגל אומותיהם. גם אני הוצאתי מכיסי את הבד הצהוב של ״המגן דוד״ ושמתיו על דש בגדי. באותו יום, כל יהודי סימן את עצמו בתור יהודי, קיבלנו כבוד ועזרה מחיילי הכיבוש וגם הגרמנים האזרחים השתדלו להראות (לשכניהם) שהם לא היו שונאי ישראל. עצר אותי סמל אמריקאי צעיר ואמר לי שגם הוא יהודי ולמה לי לבייש את עצמי עם הסימן הצהוב שהגרמנים אילצו אותנו לענוד. הסברתי לו ברוח ציונית שאין אני מתבייש ביהדותי ואין בכוונתי להעלים עובדה זאת. התידדנו בסוף מאוד וביקשנו להילוות אליו למקום מגוריו.

שם נתן לי מעיל עור כעין ז׳קט וחבילת שוקולדה גדולה. לבסוף מאוחר בערב שלח אותי עם נהג למעוני עם עוד חבילה של ציגרטים וציגרים. חשבתי עצמי לעשיר הגדול ביותר של העיר לינץ, כי בלינץ היו משמשים הסיגריות ככסף עובר לסוחר. זוג נעלי עבודה משובחים של הצבא הגרמני היה אפשר לקנות בחפיסת ציגאריות אמריקאיות, והבחורות הגרמניות ביקשו גם חפיסת ציגריות בעד חסדיהן. היינו שבעי רצון עם מצבנו. העיר היתה בבל של לשונות, רק גרמנית לא שמענו, הם התחבאו כולם. לא כן הגרמניות החיילים הכושים עשו חיים, בעד קופסת קונזרבים בילו לילה עם האויבות של אתמול. ימח שמם!

להפתעתי לא הגיעו אנשי המחנה מגונצקירכן, רק כמה עשרות בודדים ממחנות אחרים שבסביבה. כפי ששמעתי יותר מאוחר, פינו אותם האמריקאים לשדה תעופה קרוב ששמו הורשינג. לא היה נעים שהמפקד יחשוב אותי למשקר, לכן החלטתי לצאת לדרך לכיוון הונגריה. למחרת בבוקר ירדנו לנהר הדאנובה. ברצוננו היה למצוא סירה שבה נשוט עד בודאפשט כפי שתיכננו.

מצאנו שם ספינת נהר לטיול של המרינה ההונגרית, התקרבנו אליה לראות, אולי יש בה איזו סירה. הכל בספינה היה ריק, הכל בזזו בעיקר האוסטרים עצמם. מצאתי שם ספן זקן הונגרי. סיפרתי לו על תוכניתנו להגיע לבודפשט בסירה, הזהיר אותנו שלא נעשה את זה, כי כל הנהר מלא מוקשים, מיקשו קודם הגרמנים נגד הרוסים, ועכשיו

האמריקאים מיחשו כדי שהרוסים לא יוכלו יותר להתקדם מערבה דרך הנהר. הסתובבתי בעיר שהיתה כבושה על-ידי השבויים והיהודים ששוחררו. היו שם מכל האומות, רק גרמנים לא נראו בשום מקום. הצבא האמריקאי הביא כאן יחידות כושיות. הכושים היו מאוד ידידותיים, אצלם טעמתי לראשונה תירס מבושל. כשראיתי שמבשלים תירס בסירים ענקיים, חשבתי שלצבא האמריקאי יש עדר חזירים, וזה מבשלים לפטמם. הייתי אוכל כל דבר כי חסרו לי בערך כעשרה קילו ממשקלי של לפני המלחמה. חזרנו למגורינו והחלטנו שלמחרת עם שחר נצא לדרך לכיוון הביתה. הכנו את תרמילינו כי לא רצינו לצאת עמוסים. כאב ליבנו להשאיר שם את כל החפצים והאוכל שאספנו בלינץ אבל לא היתה ברירה לא היה מקום על האופנים. בבוקר ביום 18.5.45 יצאנו לדרך בלב שמח רק צרת השלשול של גאבי הפריעה את שמחתנו. אחרי כל כמה קילומטרים נעצרנו בגללו. אמרתי בליבי "את זה אנו משאירים בגרמניה בתור סימני דרכים".

נסענו די מהר, אף אחד לא הפריע לנו. רק אחרי נסיעה של כשעתיים שלוש הגענו לגשר גדול על נהר האנס (Ens) שם נעצרנו. על ראש הגשר ישבו חיילי הכיבוש מצבא צרפת ורצו למנוע בעדנו מלעבור את הגשר. היה מי שתירגם שהם מיעצים להישאר בצד הכיבוש של הברית המערבית ולא לעבור לאזור הכיבוש הרוסי, שמתחיל מהצד השני של הגשר. כל כך רצינו להגיע למאקו, למצוא את הורינו ומשפחתנו. ראינו תיכף שעשינו טעות אחרי כמה מאות מטרים עצרו אותנו חיילים רוסים. כאן לא ראינו פנים חייכניות כלפי יהודים. לא ידענו שפתם וגם לא היה עם מי לדבר. אלה היו חיילים אסייניים פרמיטיבים שסוס ועגלה היה כלי התחבורה שלהם. איך ניצחו את הגרמנים עם מכונות המלחמה המשוכללת שלהם? יכול להיות שבגלל התכונה הפרימיטיבית של החייל הרוסי היה להם קל יותר להחזיק מעמד בתנאי קור וחום וליכלוך וחוסר אספקה סדירה מן החיילים הגרמנים שהיו רגילים לנוחיות.

נסענו כקילומטר בין הררי הגרוטאות כשעצרו אותנו הרוסים ובלי כל הסבר לקחו לנו את שני האופניים שלנו. היינו אבודים בלי כלי תחבורה. הרגליים שלנו היו חלשות מאוד, היינו קצת נפוחים מהאכילה הרבה בשבועיים האחרונים וגאבי שילשל כל הזמן איך נמשיך? למזלנו התרמילים היו כמעט ריקים. הלכנו כך בראש מורד, עצובים ואובדי עצות, כשראיתי בצד הדרך מכונת כבאים עם אור דולק באמצע היום והמנוע שלו עובד. אמרתי לאחי, תראה בין הגרוטאות אוטו דלוק. הסתכלתי ימינה ושמאלה "וירא כי אין איש" לקחתי רברס ויצאתי על הכביש עם מכונת הכבאים. צחקנו ושרנו ושמחנו על התקדמותנו המהירה. כמובן לא לזמן ארוך אפשר לשטות בחיילים הרוסים. שוב נעצרנו בגשר וסוף לחיים המתוקים. החיילים האלה היו קצת בסדר ונתנו לנו בתמורה עגלה עם סוס שלקחו קודם מפליטים הונגריים, בלית ברירה המשכנו בעגלה שמחנו בחלקנו, לא היינו צריכים ללכת ברגל ובכל זאת התקדמנו באותו יום כשלושים קילומטרים לכיוון מזרח. השתדלנו לנסוע לא על הכביש

הראשי, שם היו המשמרות מעטים, אבל גם כאן לא היה לנו הרבה מזל. הרוסים לקחו לנו גם את כלי התחבורה הזה. נכנסנו לכפר וקיבלנו מקום ללינת לילה. כאן לא פחדו האוסטרים. כולם חיזרו אחרי האוסטרים, "מדינות הברית" והרוסים גם יחד.

לשם הסבר אני אספר את רקע המצב. תושבי אוסטריה הם גרמנים כמו כל תושבי גרמניה, אבל במשך כל ההיסטוריה הייתה אוסטריה ממלכה ניפרדת, קיסרות בפני עצמה, שכלל בתוכה את כמעט כל שטחה של אירופה המרכזית (הונגריה, צכיה גליציה, בוקובינה וחלק מיוגוסלביה) אוסטריה הייתה בת ברית נאמנה של גרמניה תמיד. גם במלחמת 18-1914 לחמה אוסטריה לצד גרמניה נגד אותם בעלי ברית כמו במילחמת העולם השנייה 1945- 1939 דהיינו (אנגליה, צרפת, אמריקה, רוסיה). כשעלה היטלר לשילטון. התחיל לאחד את כל השטחים שהיו פעם גרמניה או שהאוכלוסיה מדברת גרמנית. כך כבש את "חבל הרור", את חבל הסאר, את חבל הסודטים בצכיה. כשעלתה כוחה של גרמניה התנפלה על אוסטריה ששליטיה היו אמנם סוציאליסטים, אבל רוב רובו של העם היה תומך בהיטלר ימח שמו. לפיכך העם האוסטרי היה שונא ישראל גדול מהעם הגרמני.

הם לקחו חלק בכל הפשעים של הגרמנים, רוב אנשי האס אס הידועים לשימצה באו מאוסטריה. אבל בסוף המלחמה הכירו המדינות שלחמו נגד גרמניה, שאוסטריה נכבשה ע"י הגרמנים נגד רצונה, היא עכשיו ארץ משוחררת ואין לה שום אחראיות על פשעי הנאצים.

באוסטריה הזאת התקדמנו באיטיות, מבקשים אוכל ומקום לינה מדי לילה. לא שמנו לב ליופיו של נוף הארץ ולא לאביב הנעים והיפה. מחשבה אחת היתה בליבנו, להגיע למאקו ולראות מי חי ומי לא. תקוותנו למצוא את ההורים היתה אפסית ובכל זאת בפינת ליבנו לא אמרנו נואש.

לילה אחד אנו לנים ע"י בית אחוזה וגם קבוצה קטנה של הונגרים לנו שם. היו אלה קציני צבא הונגרים שבינתיים לא נתפסו למחנה שבויים. היה איתם אשה צעירה, כנראה אישתו של אחד מהם. היתה להם עגלה עם זוג סוסים גזעיים. הם הזמינו אותנו לנסוע על עגלתם. הבנו שהם רוצים לחסות בצל היהודים, הם היו מלאים אוכל וגם מאיתנו לא חסכו אוכל. ביקשו אותנו שנמכור להם את חולצותינו ומכנסינו והם יתנו לנו חולצותיהם ומכנסים חדשים. שמחנו להיפטר מן הבגדים הבלויים שלנו ולהחליפם בבגדים הנקיים שקיבלנו. הבנו את כוונתם. אבל אנחנו לא פחדנו ללכת בבגדים ובחולצות צבאיות כי המגן דוד הצהוב על דש חולצתנו הגן עלינו.

כך חשבנו. בקרבת העיר סנטפולטן (Sanpolten) שוב ע"י גשר שאליו היגענו ליפנות ערב, עיכבו אותנו הרוסים והכניסו את כל הכבודה למחנה צבאי. תיכף באו חוקרי המשטרה הצבאית לשאול מי אנו? מה היה התפקיד של הקצינים במלחמה?

מי האישה? מאיפה ולאן? ועוד כל מיני שאלות, אותנו פיטרו מיד, מאחר שאחד מאנשי נ.ק.וו.ד. (N.K.V.D) היה יהודי ודיבר איתי יידיש, ואני סיפרתי לו את תוכנית הקצינים האלה להתחמק. מי יודע, מי הם היו וכמה יהודים הרגו? נתנו לנו מקום לינה בין שבויי מלחמה אחרים ושכבו כך שיוכלו להגן על האשה אם תותקף. אחד אחד לקחו את הקצינים לבירור ולבסוף לקחו את האשה, שלא חזרה רק לפנות בוקר שבורה ורצוצה, נאנסה על ידי קבוצת קציני הנ.ק.וו.ד. חשבתי על הפסוק "גם עליך יעבור כוס" שאמר ירמיהו הנביא. קיבלו מה שההונגרים עשו עם בנות ישראל. הנקמה היא מתוקה.

בבוקר נשלחו עם קבוצה גדולה של שבויים אחרים לסיביר. לנו הרשו להמשיך דרכנו. מכאן ואילך היה על כל צעד ושעל ביקורת ועיכובים. שוב נעצרנו למחנה שבויים, ולמזלי הצלחתי לביים שגאבי חולה "פלקטיפוס" (אז כבר ידעתי שמזה מפחדים הרוסים מאוד) ונתנו לנו להמשיך. הגענו כבר לקרבת וינה כאן עמדו כבר על כל כמה קילומטרים אנשי הנ.ק.וו.ד ובמעבר גשר אחד נעצרנו והוכנסנו למחנה שבויים שהתמקם במגרש ספורט. לשוא סיפרנו סיפורינו, לא עזר המגן דוד צהוב, לא היה ביכלל מי שישמע לנו. לא הבין אף אחד לנו ואנו לא הבנו אותם. הייתי בטוח שבפעם הזאת נתפסנו סופית במלכודת. כבר היינו במקום שני ימים, וכל יום נשלחו אלפים לסיביר מן המקום. אם לא נצליח לצאת מכאן תוך יום, יבוא תורנו להישלח עם המשלוח הבא.

היינו שבורים ברוחנו. התרוצצתי ממקום למקום צעקתי ובכיתי "אני יהודי ולא נאצי! אני לא שבוי מלחמה". מה אתם רוצים ממני? ניגשתי לכל רוסי אולי יש ביניהם יהודי שיבין אותנו. כאן לא היה אף חייל רוסי יהודי לרפואה. למחרת היה מתוכנן לצאת טרנספורט נוסף לרוסיה מן השבויים ההונגרים שרוכזו במקום, כל הלילה לא ישנו מפחד ומקור. בבוקר קמנו מוקדם כדי לנסות את הבלתי אפשרי, להגיע למפקד רוסי שיבין אותנו ואת מצבנו. על יד מגרש הספורט היתה ברכה קטנה, לשם הלכנו כל בוקר להתרחץ, גם בבוקר הזה התרחצנו והתחלתי להתלבש. בדיוק שמתי עלי את הטלית קטן (על זה שמרתי בכל הדרך מרוסיה ועד גרמניה, בזמן שלא היה לי מזמן תפילין) כשעברו על ידינו שני קצינים רוסיים. אחד הקצינים הסתכל עלי, וראיתי בעיניו שהשגיח בטלית קטן שלי. אחרי שעברו אמרתי לגאבי "זה צריך להיות יהודי, הוא הבחין בציציות שלי". רצתי אחרי הקצינים ואני פונה אל זה שחשבתי אותו ליהודי ואמרתי לו באידיש "ברידר ביזט די א איד? (אחי האם אתה יהודי?) הוא הניד בראשו כסימן כן ואמר באידיש חכו שם אני בא תיכף בחזרה. הוא בא ושאלתו הראשונה הייתה, איך אתם התגלגלתם הנה? סיפרנו לו את כל תלאותינו מרוסיה עד "גונצקירחן". גם את תפיסתנו ע"י הגשר סיפרנו לו. שם שאלו החיילים הרוסים אותנו, לאן פנינו מועדות? וכשאמרנו שאנו רוצים ללכת להונגריה הכניסו אותנו לכאן.

הוא לקח אותנו אל מחסן כלי העבודה, נתן בידינו מכוש ואת והביא אותנו לשער המחנה, שם אמר לזקיף שהוא לוקח אותנו ל"רובוטא" עבודה ברוסית. הביא אותנו לשביל הרים ואמר לנו "כאן תלכו כל הזמן עד פיסגת ההר, אל תעלו על הכביש כי שם יש פטרולים ומפיסגת ההר אתם כבר יכולים לראות את העיר וינא. הודינו לו מכל ליבנו, ואמרנו לו שהלב היהודי דופק יחד עם כל הלבבות של יהודי העולם ונפרדנו ממנו.

את כלי העבודה זרקנו לבין העצים ומיהרנו להסתלק מן המקום. הודיתי לשם על הנס שקרה לי בזכות הטלית קטן שלא איבדתיו בכל הגילגולים שלי. בלב קל ובלב שמח התקדמנו בשביל ההררי התלול.

בפעם הראשונה נהנינו מהאביב החם, מאוויר ההרים הצח, משיר הציפורים היפה, וזה היה זמן רב שנפתח ליבנו ועינינו ליהנות מיפי הנוף והצומח. לולא היינו ממהרים להגיע למאקו, ולולא היה גאבי סובל עדיין משילשול חזק, היינו יכולים כאן לבלות כמה ימים נחמדים. אבל דוקא בגלל שתי הסיבות הללו אצה דרכנו. ובכל זאת לא עברה דרכנו בלי שתהיה לנו עוד תקרית.

פגשנו שני חיילים רוסים, לא פטרול אלא שני חיילים שהיו בדרכים מוינה ליחידותיהם למטה. חשבו אותנו לגרמנים וניסו לקחת ממני את הג'קט (מעיל קצר) העור שקיבלתי מחייל יהודי בעיר לינץ. לא רציתי לתת להם. ואמרתי כמה פעמים ברוסית "יא סאם יבראי" אני יהודי, "זיד" אמרתי, אז הבינו ועזבו אותנו. לפנות ערב היגענו אל פיסגת ההר ושם מצאנו "מלון אורחים", לא קיבלו אותנו בחביבות יתרה, אבל נתנו לנו מקום לינה ומשהו חם לשתות. הלילה ירד מהר, למטה נוצצו אורותיה של וינה. נפלנו על המיטה ונרדמנו תיכף מרוב עייפות. התעוררנו בבוקר לקול שירת הציפורים במצב רוח מרומם. נוף ההרים והיער העבות מסביב, השמש הזורחת, הקיבה המלאה ומעל לכל ההרגשה שאנחנו משוחררים סופית מהַפחדים ומן הסיוטים, השפיעו עלינו שנרגיש עצמנו זה הרבה שנים מאושרים באמת.

הלא זה לא דבר של מה בכך, לעבור את כל הסבל, הייסורים והסכנות שאנו עברנו ולהיוותר בחיים, ולא עוד, מצאתי ואולי גם היצלתי את חיי אחי. לולא הייתי כל כך מרוחק מעברי ומכל מה שהיה פעם קדוש בעיני הייתי אומר תהילות ותשבחות לשם והרגשתי שאני צריך לעשות את זה, אבל עוד לא יכולתי. היה צריך לימצוא את הדרך בחזרה. שש שנים מחוץ לבית ההורים וכמעט תמיד מחוץ למסגרת משפחתית בין גויים ובין שונאי השם, אין פלא שלא מצאתי את התפילות וההודיות שכל כך רציתי להגיד.

יותר מדי מתים ויותר מדי אסונות וסבל ראיתי מכדי שבמחי יד אשכח הכל ואתחיל מחדש מהנקודה שהפסקתי לפני שש שנים. ידעתי בליבי שבוא יבוא היום, אבל באותו יום היה עוד מוקדם מדי.

באותו בוקר היתה לי בעיה עם אחי. אחרי שאכלנו רצינו להתחיל לרדת בכביש הסרפנטין (פיתולים) שיורד לוינה, מרחק כחמש עשרה קילומטרים, אבל גאבי קיבל שוב שילשול חזק, והיה כל כך חלש שלא יכולתי לחשוב על הליכה ברגל. חיכינו לנס. והנס בא בצורת מרכבה אלגנטית עם צמד סוסים. שמענו שירת שיכורים ברוסית הרבה זמן לפני שראינו את המרכבה, רק שמענו את שיקשוק הגלגלים המתקרב. עמדנו על אם הדרך כשהגיעו אלינו, עצרנו את העגלה. היו בה שני רוסים, קצינים שיכורים למחצה ביניהם ישבה בחורה, שיותר מאוחר התברר שהיא מצ׳כיה ועבדה בגרמניה עבודת כפייה. היא היתה המתורגמנית. סיפרנו לה שאנחנו יהודים משוחררי מחנות הריכוז של הגרמנים, אחי חולה ולא יכול ללכת ברגל, אנו מבקשים שיקחו אותנו עד לוינה.

הרוסי שאל אם יש לי ציגריות אמריקאיות? תמורת שתי חפיסות סיגריה הם מסכימים שניסע איתם. מכיוון שבתוך המרכבה לא היה מקום, עליתי על מדריגת העגלה ושם עמדתי כל הדרך ואת גאבי הושבתי על חבית קטנה מלאה יין שעמדה על יד מושב הרכב. כבר בהתחלת הנסיעה ראיתי שעשיתי טעות. הרכב היה גם כן שיכור והרביץ בשוט על הסוסים שרצו בדהירה בפיתולים החדים. אני החזקתי את עצמי חזק בשתי ידי, כי המרכבה נזרקה מצד אל צד בכל פיתול ופיתול, אבל גאבי ישב על החבית שהתנדנדה כשיכור בסיבובים ולידיו לא היה מקום אחיזה הרוסים שרו בקולי קולות, ההרים והיערות החזירו את הד קולם הרם. לו הייתי אני מסתכל מן הצד, בקולנוע, על הנסיעה הזאת הייתי יכול לצחוק. כמה שהנסיעה הייתה יותר מסוכנת, צחקו וצהלו הרוסים יותר ויותר, אבל עבורנו, ובעיקר עבור גאבי היה זה ממש סכנת חיים. עם נידנוד חזק אחד היה עלול אחי ליפול לתהום שבצידי הדרך והאסון כמעט קרה.

באמצע הדרך בפיתול חזק אחד, איבדנו גלגל אחד. הגלגל רץ והתגלגל לפנינו כמה מאות מטרים עד שנפל לתהום ואנחנו כמעט שהתהפכנו, אבל למזלנו רק נבהלנו וירדנו עם שלושה גלגלים עד הכפר הקרוב. הרוסים חיפשו נפח לקחת גלגל ממנו אבל מכיוון שהיה יום ראשון היתה הנפחיה סגורה. נכנסו לבית איכרים, בחצר עמדה כירכרה. בלי הרבה שאלות הורידו גלגל והרכיבו על הכרכרה שלהם בלי שבני הבית העיזו לצאת. רצינו להמשיך אבל הרוסים אמרו לנו שעלינו לתת עוד ציגריות עבור הנסיעה הלאה. כך שעד שהגענו לוינה הריקו אותנו מכל הציגריות שהיו בימים הללו ״כסף עובר לסוחר״.

הנסיעה בירידה היתה מאוד מסוכנת כי הגלגל החדש לא התאים ליתר שלושת הגלגלים, והעגלה נסעה כמו בנאדם שיכור וצולע. צחוק הגורל. אחרי שעברנו את כל ״שבעת מדורי גיהונם״, נמצא את מותנו כאן ובצורה מגוחכת כזאת. לבסוף, כשאזלו הסיגריות הורידו אותנו בפרברי העיר. אפילו פרבריה של וינה היו יפים ונקיים ולא היה שום סימן שכאן עברה המלחמה.

היה זה יום ראשון אביבי ואנשים טיילו ברחובות. כשראו אותנו, חשבו שאנו חוזרים מן המלחמה ורק לבשנו בגדים אזרחים כדי שלא יקחו אותנו הרוסים בשבי. הרבה גרמנים עשו את זה. גם לנו דחפו לכיסים כסף, ממתקים ואפילו סוודר קיבלנו. לא חסר לנו כלום רק הצרה של אחי הפריעה, השילשול שלו לא הפסיק, להיפך. ידעתי שאני מוכרח להשיג "אופיום", כי רק זה יכול להפסיק את השילשול. עברנו על יד בית מרחקת סגור שהיה חלק מן הבית. נכנסנו לחצר והוצאתי את האקדח מתחת לחולצתי ותחבתיו בחגורת מכנסי כך שהיה בולט. דפקנו בדלת, רוקח זקן פתח לנו ונכנסנו. ביקשתי ממנו בנימוס כמה טיפות אופיום, כי אחי סובל משילשול כבד. סיפרתי שאנחנו יהודים ועכשיו נשתחררנו מהלגר. הרוקח אמר שאין לו ואפילו יש לו "היום יום ראשון" והוא לא מוכר. אז התרתחתי והתחלתי לצרוח "אתה נאצי, ואם תוך דקה לא תיתן את מבוקשי אני הורג אותך ואת אישתך, אנחנו אנשים ממורמרים ואל תכעיס אותנו". הוצאתי את אקדח האיתות והחזקתיו בידי. האישה התחילה לבכות ואמרה לבעלה לך מהר ותן להם לפני שיגרמו צרות. וכך הישגתי את הרפואה ומרגע שלקח 10 טיפות ממנו הפסיק לגמרי השילשול.

רצינו ללכת למרכז העיר כי ידענו שבוינה פועל כבר ה"ג'וינט". זה היה מפעל צדקה ועזרה של יהדות ארצות הברית, שהלכו יחד עם צבא השיחרור האמריקאי, כדי לעזור ליהודים המשתחררים מהמחנות אבל נקלעתי לשכונה שנקראה פנצינג "Pencing", ונזכרתי בשוטר הגרמני מהעיר לינץ (Linz) ששלח איתי ד"ש להוריו שגרים בוינה בשכונת הפועלים בפנצינג. לקחתי את הפיתקה עם הכתובת שנכתבה בכתב ידו של השוטר ההוא. שאלתי בשכונה על האנשים האלה, ותוך דקה נהיינו למרכז ההתעניינות. הורי השוטר באו בריצה וכשסיפרתי להם שפגשתי את בנם בלינץ והראיתי את כתב ידו, התחילו לחבק ולנשק אותי, כי מזמן חשבו אותו למת, כי קיבלו הודעה שנפל בחזית האיטלקית. כולם רצו לתת לנו אוכל בגדים והכל מה שהיינו רוצים, אבל אנחנו רצינו קודם כל להסתפר, לעשות אמבטיה חמה ולנקות את עצמנו מן הכינים. אנשי השכונה עשו תיכף מגבית, אבא של השוטר לקח אותנו לבית מרחץ, שם גילחו אותנו מראש עד רגל. מרחו עלינו מישחה נגד כינמת ואחרי כן קיבלנו אמבטיה חמה מאוד. וגם מסז' עשו לנו. יצאנו כאנשים חדשים משם ולהפתעתנו הביאו אנשי פנצינג בגדים תחתונים נקיים וגם כמה בגדים עליונים. החזיקו בנו שלושה ימים. כל ערב עשו לנו חינגה במרכז השכונה עם תזמורת וריקודים. כולם רצו להוכיח אחד לשני, שהוא לא היה נאצי, שהוא אוהב ישראל, שהוא קודם כל סוציאליסט ורק אחרי כן גרמני נהנינו מתשומת הלב, לו רק יכולנו להשכיח מליבנו מי אלה הבחורים והבחורות שרוצים לימצוא חן בעינינו.

אחרי שלושה ימים, לא רציתי להישאר אף רגע למרות כל ההפצרות. הם רצו להחזיק אותנו כהוכחה כלפי שלטונות הכיבוש הרוסי שהם לא נאצים ולא היו נאצים. כשסיפרנו

שרוצים להגיע בהקדם להונגריה אמר המארח שלנו, שהוא יסדר את זה. הוא עובד בתחנת הרכבת הקרובה של פנצינג, שם עוברות כל הרכבות לבודפשט ולרוסיה. הרוסים מעבירים יום יום כמה רכבות עם שלל מאוסטריה דרך הונגריה לרוסיה, ובתחנת פנצינג הם מאיטים את מהירות הנסיעה ואנחנו יכולים לקפוץ על קרון משא תוך כדי נסיעה אף אחד לא ישגיח בנו.

יצאנו איתו תיכף לתחנה הקרובה ולא הצטרכנו לחכות הרבה. הגיעה רכבת משא ארוכה מאוד שהובילה כעשר ספינות נהר אוסטריות שהרוסים הוציאו מנהר הדנובה כשלל, והובילום לרוסיה. על כל כמה קרונות עמדה ספינה אחת מחוזקת הייטב. על אחד הקרונות קפצנו אבל לאסוננו הרגיש בנו חייל רוסי שהיה מלווה את הרכבת. ראינו שהם באים לחפש אותנו תוך כדי הנסיעה. השעתיים הבאות שיחקנו מחבואים הם חיפשו אותנו בספינה זו ואנחנו כבר היינו בספינה האחרת הכל תוך נסיעה וריצה מקרון לקרון ומטיפוס מספינה לספינה. מאוחר אחרי הצהרים עברנו את גבול הונגריה. את זה ראיתי מן השלטים על יד הפסים ותוך כמה דקות עצרה הרכבת בתחנת העיר שופרון (Sopron), אמרתי לגאבי לשמור על החפצים שלנו, אני אקפוץ לתוך התחנה אולי אמצא יהודי לשאול איך להגיע לבודפשט. כאן כבר היו יהודים ואמרו שכדאי לנו לרדת כי מכאן יש כל יום רכבת מ"הצלב האדום" שלוקחת את היהודים תחת פיקוח רפואי למרכז דגוב ("Degob") בבודאפשט. שם מתרכזים כל היהודים החוזרים מהמחנות, שם מקבלים גם מקום לינה, אוכל, בגדים וגם כסף לסידור ראשון וגם כרטיס נסיעה חופשית לכל יעד בהונגריה ובטרנסילבניה (טרנסילבניה חזרה להיות רומניה, אחרי כיבוש הרוסים). רצתי לרכבת השלל להגיד לגאבי לרדת, לתדהמתי התחילה הרכבת כבר לנסוע וגאבי למעלה, רצתי על יד הפסים, אמרתי לו לזרוק את התרמילים ואחרי כן קפץ גם הוא לתוך זרועותי. היה זה שוב מצב מסוכן מאוד.

ארוכה הדרך עד שאנו נגיע אל המנוחה והנחלה. נכנסנו לעיר. שופרון עמדה בחורבותיה, כמו שעזבתי את העיר לפני חודשיים, בליל הסדר כשכל העיר עמדה בלהבות. בית הכנסת ובתי מוסדות היהודים עמדו על תילם ושם קיבלו אותנו. לקחו את הפרטים האישיים כי כל יום עשו רשימות מהיהודים שעברו את העיר ואת הרשימות האלה תלו בכל תחנות הגבול ובבודפשט במרכז "דגוב", כך כשמישהו הגיע מן המחנות יכול היה לעיין ברשימות מי מבני עירו או משפחתו כבר הגיע. כך מצאו הרבה אנשים את משפחתם שהיו מפוזרים במקומות שונים בגרמניה.

קיבלנו ארוחה חמה, עבר הרבה זמן מאז שאכלתי אוכל כשר, והחלטתי שמרגע זה לא אכניס לפי דבר שלא כשר במאה אחוז. גם בגדים קיבלנו, וקצת כסף. בערב התאספו מניין יהודים והתפללנו מעריב. גם זה היה חדש. לאט לאט חוזרים לתלם. בדקתי היטב את רשימות החוזרים, לדאבון ליבי לא מצאתי שום קרוב ואפילו מכיר

ביניהם. הרכבת יצאה מוקדם בבוקר ולקחו אותנו כעשרים יהודים באמבולנסים לתחנה. הוכנסנו לקרון מיוחד עם סימן ה"צלב האדום". זה היה חשוב כי החיילים הרוסים שדדו לא פעם את נוסעי הרכבת, אבל בקרון המיוחד הזה אף פעם לא נגעו. נסענו במחלקה הראשונה עם מושבים מרופדים והרגשנו שהכל השתנה מסביבנו. בטן מלאה, נקיים, מלובשים כבני אדם. גם תפילין הינחתי ברכבת (עם זה שמצאתי בדרך לגונצקירכן) בשעות הצהריים הגענו למרכז שהיה ברחוב בטלנטר (Betlenter). זה היה פעם מרכז קהילתי עם בית כנסת שהפך לבית קיבול של המוני "שארית הפליטה". כל מי שהגיע לכאן קיבל שוב חליפת בגדים וכסף. היה כאן מטבח פתוח ואנחנו אכלנו בימים הראשונים לפעמים שלוש ארבע פעמים את כל התפריט. עדיין לא האמנו שגם מחר יהיה מספיק אוכל.

היו כאלה שלקחו מן השולחן לחם והחביאו בחדריהם לשם ביטחון כאן כבר פגשתי מכירים ומכירות, אבל אף אחד לא ידע על גורלם של בני משפחתי. חיפשתי ברשימת הניצולים את איבי הופמן מסומבטהלי שהיתה לפני שנה וחצי כמעט כלתי, ורק בגלל המצב שבו הייתי אז שרוי ניפסק בינינו הקשר. אני הייתי חי אז במחתרת ואמה האלמנה רצתה שניתארס, כי רצתה להבטיח את עתיד ביתה, אבל אני לא רציתי בתנאים דאז לקחת על עצמי לעשות דבר כזה. עכשיו, שהייתי שוב אדם חופשי, התחלתי לחשוב על עתידי.

אני כבר בן 28, אני מוכרח מהר ובקרוב להקים לי בית ומשפחה. אני עושה הערכת מצבי. אם לא תחזור איבי הופמן, אנסה לחפש את חברתי בדברצן את אטי. על אווה דושינסקי לא חשבתי בכלל, למרות שהיא היתה שמונה שנים היעד שלי, שרציתי להשיג אותה בכל מחיר וניכשלתי כל השנים עד שהתיאשתי. אם אני חושב על סיבת הישארותי ברווקותי עד גיל 28, אני בטוח שאווה הייתה הגורמת לכך. עוד היה בתת מודעותי זיק של תקווה שאולי בכל זאת תסכים להינשא לי, כי ידעתי שהיא לא לגמרי וסופית התרחקה ממני. כעת לא ידעתי על קיומן של אף אחת מן השלוש שחשבתי עליהן פעם באהבה. היתה עוד בחורה שהתקרבתי אליה בשנת 1944 כשחייתי במחתרת אצל דודי הלל אנגלמן. בשנה שעברה כשכל בני משפחתי גורשו מהונגריה ורק יהודי בודפשט נשארו במקומם ואני הייתי עדיין עם גדוד העבודה, שמרתי על קשר מכתבים איתה, והיא גם שלחה לי כמה גלויות ששימחו את ליבי. בעיני היה חשוב אז הקשר מאד. ועכשיו כשאני נמצא כבר יומיים בבודאפשט, הלכתי אל ביתם עם אחי. קיבלו אותנו מאוד יפה אבל היא לא היתה בעיר והם נורא הצטערו שלא פגשתי אותה. הרגשתי שההורים מעוניינים בהמשך הידידות בינינו.

הם היו עשירים מאוד, אבל זו לא היתה הסיבה לידידותנו. פשוט הייתי בודד

ואבוד בעיר הגדולה, ובזמנו היתה זאת הרגשה נעימה שמישהי מתעניינת בי. הצטערתי שלא פגשתיה בביקורי זה.

בינתיים פגשתי במרכז הקהילתי משפחת פליישמן, אישה עם שלוש בנותיה ושני בניה, שבעלה היה באמריקה לפני פרוץ המלחמה ונשאר תקוע שם. עזרתי להם בסידוריהם שם. הילדים היו בין שמונה לשמונה עשרה שנים ושנינו שמחנו שסוף סוף רואים מישהו מבני עירינו מאקו.

גברת פליישמן סיפרה ששני מישלוחים מתושבי מאקו הגיעו לאוסטריה, אבל היא לא יודעת איזה משפחות היו במשלוחים האלה. דבריה הציתו בי זיק של תקוה, אולי בכל זאת נשאר מישהו מבני משפחתי, באותו יום קיבלתי בשורה רעה. פגשתי יהודי מהעיר סומבטהלי שהיה יחד עם משפחת הופמן והוא סיפר לי שלא איבי ולא משפחתה נמצאים עוד בחיים. הם הגיעו לאושוויץ וישר נלקחו לתאי הגזים הי"ד.

לא רציתי כבר לשמוע בשורות רעות יותר. החלטתי שאנו נוסעים הביתה למאקו, ושם נחכה לבני משפחה שיחזרו. פחדתי שאולי מישהו כבר בא ולא פגשתיו, ואולי יש מישהו כבר בבית. קיבלנו כרטיסים ירוקים, שמזכים אותנו לנסוע בכל קווי הרכבת בהונגריה ובטרנסילבניה. לפנות ערב נסענו מבודאפשט ורק למחרת בבוקר הגענו למאקו, כי הגשר על נהר טיסא שעל יד העיר סגד נחרב בהפצצות האמריקאיות והיה עלינו לעבור את הנהר הרחב בדוברות ובצד השני המשכנו ברכבת אחרת עד מאקו מרחק של כשלושים קילומטר. בתחנת הרכבת בסגד פגשנו בחור יהודי ממאקו, זפיר מאצו. דיברנו איתו דרך החלון, הוא בא אז ממאקו, והולך לחפש את בני משפחתו באוסטריה. כי שמע שיש הרבה יהודים מבני עירנו באוסטריה.

אמרתי לו, אם יפגוש מישהו מבני משפחתי שיגיד להם שאני ואחי גאבי הגענו בריאים ושלימים למאקו. הוא סיפר לי שיש כבר קבוצה גדולה של צעירים וצעירות מן הניצולים במאקו וממנו שמעתי ששני בני דודי גבריאל קליין (בן של ר' חיים קליין) וגומבו קרולי נמצאים כבר בבית. אף פעם לא חשבתי שכל כך אתרגש כשאחזור לעירי, אבל הייתי על סף העילפון ברגע שירדתי מן הרכבת. גם כאן לא יכלה הרכבת להגיע עד התחנה, כי הגשר של נהר המארוש היה גם כן הרוס. למזלנו חיכו יהודים לרכבת, כי כל אחד ציפה שמישהו מקרוביו יגיע. גבריאל קליין היה שם עם עגלה וסוס ושמחתנו לראות אחד את השני היתה גדולה. הוא לקח אותנו לביתו של דודנו ר' משה קליין ז"ל שהחזיר לעצמו חתנו של ר' משה ז"ל גומבו קארולי. היו שם שישה חדרים והיה מקום לכולנו. כל יתר היום וגם כל הלילה סיפרנו את הניסים והנפלאות שקרו לכל אחד מאיתנו, כי כל יהודי שניצל, ניצל בנס וכמעט לא בדרך הטבע.

מהם שמעתי שמאקו נכבשה על ידי הרוסים עוד בחודש אוקטובר 1944 וגדוד שלם של יהודים שהיו בעיר סגד נשתחררו באותו הזמן ע״י מעשי הגבורה של בן עירי זאפיר מאצו, שהזכרתיו מקודם, וחזרו עוד באוקטובר לעיר. קארולי סיפר שהחוזרים האלה רוקנו את כל בתי היהודים ובעיקר בתי העשירים מכל דבר בעל ערך והעבירו את הדברים דרך הגבול הרומאני הקרוב, ומכרום שם. ברומניה נשארו היהודים שלימים עם רכושם וחייהם והם היו קונים הכל. כך העבירו הרבה ש״סים שלימים לעיר אראד ושם מכרום. גם כל ארון הספרים של אבי ז״ל הגיע לאראד בדרך זו, אבל זה נודע לי רק יותר מאוחר.

בין הניצולים שמצאנו בעיר היוו הצעירים והצעירות את הרוב. היה זה נוער שנתנסה בכל הצרות, שעברו כבר את כל הגלגולים. לא האמינו בשום דבר, לא התפעלו משום דבר, ולא היה להם מעצורים משום דבר. צעירים וצעירות אלה חיו כבעין קומונה, היו ביניהם בנים ובנות מבית חסידים, אבל בעיניהם העולם התהפך, הורים, אחים לא חזרו, אין פיקוח, הכל מותר. ממש נדהמתי, מאקו היתה תמיד עיר של יידישקייט, עיר של תלמידי חכמים, עיר של נוער מובחר. איך התדרדרו אלה למצב הנוכחי?

כמה מבוגרים ניסו לדבר על לב הנוער הזה, אבל הנוער הזה היה כבר מעבר לכל היגיון. חיי שעה חשוב יותר מחיי עולם. לכל השרידים הללו היו טענות קשות נגד הריבון עולמים. הם ראו את אושוויץ ואת מחנות המוות. הם ראו איך הנאצים מוציאים ילדים מידי אימותיהם הצעירות וזורקים אותם לידי הסבתות שאחרי שעה יצאו מארובות הכבשן (קרמטוריום) בצורת עשן. שנתנסו בכל הזיהומים שהצורר הנאצי יכול היה להמציא עבור בנות שמורות ועדינות שהיו בבית הוריהן. החוזרים מצאו כבר מטבח כשר שמשוחררי אוקטובר הקימו בעזרת ״הג׳וינט״, כך שעל אוכל לא היה עלינו לדאוג. הלכנו לביתנו שהיה נעול על מנעול. התעניינו בכל מקום, מי סגר? אצל מי המפתח? בסוף התברר שהרוסים הכניסו במחסן שצמוד לביתנו את רהיטי היהודים המגורשים, כדי שיוכלו בזמן יותר מאוחר לשלחם לרוסיה. עם יתר השלל.

במשטרה שרתו כמה יהודים מקומיים, כי לרוסים היו באותו הזמן יותר מהימנים מן ההונגרים, הנאצים לשעבר. הלכתי אל בלש יהודי שהיכרתיו פעם לשאול עצה, איך אני יכול לקבל בחזרה את בית הורי. הוא לא יכול היה לעזור לי כי המפתחות מחזיק המפקד הרוסי, ואליו להיכנס זה ממש בלתי אפשרי. אבל נתן לי עצה. המפקד הרוסי חי ביחד עם בחורה יהודיה מעיירה סמוכה, והיא יכולה להשפיע על הרוסי שיתן את המפתחות וישחרר את הבית.

הבחורה היתה גרה בבית יהודי לשעבר, רוט, הוא היה עשיר גדול בעל אטליזים בעיר, וממשפחת רוט לא חזרה אף נפש חיה. בלי כל בושה הלכתי אל ביתה. היא היתה צעירה יפה פחות מעשרים, גבוהה, בעלת הופעה נאה וגם אלגנטית בחלוק הבית

הארוך מבד קטיפה. היא היתה הניגוד הגמור לבנות היהודיות שפגשתי אותן בבודפשט, משוחררי מחנות ריכוז, שכולן היו קירחות, רזות, בבגדים לא להן, שיות טועות שמחפשות ביטחון. זאת היתה מודעת ליופיה, לעמדתה, לכוחה ע״י השפעתה על המפקד הרוסי הכל יכול. ובכל זאת קיבלה אותי יפה. היא שמעה כבר עלי עוד לפני המלחמה בעיירה שלה. ממש הרגשתי שמחניף לה שפונים אליה לעזרה. רוב היהודים כעסו עליה על שהשפילה את עצמה להיות אהובתו של הרוסי. אבל היא אמרה לי כעין התנצלות, ״גם אסתר המלכה היתה אישתו של אחשוורוש, גם היא עזרה ליהודים, גם אני יכולה לעזור, וגם אעזור״.

למחרת בבוקר קיבלתי את מפתחות הבית בתנאי שלא נפתח את מנעולי מחסן הרהיטים. הבית היה ריק מכל רהיט, אבל לא לזמן ארוך, עוד באותו יום העברנו דרך העליה שבבגג הרעפים שהיה מחובר עם מחסן הרהיטים ורק כמה לוחות היינו צריכים לפתוח, את כל הריהוט שהיינו זקוקים לו, וחזרנו וסגרנו את הלוחות כך שהרוסים לא הרגישו בהיעלמם של כמה רהיטים.

למחרת התחלנו להתארגן. מולנו היתה גרה אשה נוצריה שהייתה נשואה ליהודי, בלי חופה ואפילו בלי קשר רשמי, למרות שהיה להם ילד וחיו חיי משפחה. היא סיפרה לי את סיפור הגטו והגירוש. להפתעתי הביאה לי -.300 כסף הונגרי (פנגו) שהורי נתנו לה לפני שנלקחו מן העיר. היא גם סיפרה שאמי מסרה לגוי שהוא ואביו עבדו אצלנו במשך דור בתור סבלים את כל הבגדים שלי לשמירה. גם את האופניים שלי מצאתי במחסן של הקהילה ועוד באותו בוקר נסעתי לביתם שבפרברי העיר, מצאתי רק את אשתו, שנבהלה מאד כשראתה אותי. גם היא עבדה פעם אצלנו במשק בית והכירה אותי.

התחילה לגמגם, ואמרה שהרוסים נכנסו לביתה ולקחו הכל וגם את בגדי. יותר מאוחר נודע לי שהם מכרו הכל בשוק והיו בטוחים שאף יהודי אחד לא יחזור. לא היה בפי מה להגיד וגם לא יכולתי לעשות נגדם כלום, כי הבחור התגייס למשטרה ולא רציתי לקנות לי אויב.

הגויים בעיר עוד לא יכלו לעכל שיהודים נשארו בחיים, יותר מאוחר כשחזרו כשישים אחוז של יהודי העיר, שמענו הערות כגון ״יותר יהודים חזרו ממה שיצאו״ השינאה שלהם לא נחלשה כלפי היהודים, רק שעכשיו פחדו מעברם.

הרבה מדי יהודים שרתו במשטרה, והם פחדו שהמשטר הקומוניסטי, שהיה בעיניהם משהו שקשור ליהודים, ינקום בהם על מעשיהם בעבר כלפי היהודים. החנופה מצד הגויים כלפי היהודים היתה מעוררת בי רגש של בחילה. אותו הגוי שצחק ושמח בראותו את היהודי מושפל לפני שנה, נהיה היום, אוהב ישראל. לא האמנתי לאף אחד מהם. שנאתי אותם בלב ונפש, ידעתי שלא לזמן ארוך אשאר בארץ הזאת.

כבר בימים הראשונים בבודפשט נפגשתי עם חיילים יהודים מן הבריגדה היהודית שסמל המגן דוד על רקע כחול לבן היה קבוע על כתפיהם שבאו מארץ ישראל, ומפיהם שמעתי על ארץ חלומותי. רק הזמן המתאים וההזדמנות אני צריך. ואני יוצא לדרך לכיוון ארץ ישראל.

לא היה לנו במה להתחיל לעשות פרנסה. יתר הצעירים עסקו במכירת אווזים שחוטים (שמאקו היה מקום גידול לאווזים) לבודפשט אבל גם לזה היה צריך יותר כסף ממה שהיה לי. פגשתי את חבר ילדותי מיקו וורטהיימר והוא נתן לי קצת כסף לקניית שני אווזים, לקחתי אותם לבודפשט. מכרתי אותם ברווח ניכר אבל זה היה נסיעתי הראשונה והאחרונה עם אווזים. אמנם הנסיעה ברכבת ליהודים לא עלתה כסף כי לכולנו היו כרטיסים חופשיים, אבל הדוחק והסכנות היו גדולים, כמעט בכל תחנה עלו חיילים רוסיים, עשו חיפוש, ולקחו מן הנוסעים מה שחשקה נפשם. ממאקו היתה רק רכבת אחת לפנות בוקר. כמה בנות מן העיר סחבו גם כן כמה אווזים תוך הסתכנות תמידית מגסות הרוסים. אף אישה מגיל 12 עד ששים לא היתה בטוחה בנוכחותם. מעשי אונס אכזרי על ידי הרוסים היה מעשה של יום יום ושעה שעה. הבחורות נצמדו לבחורים ולמכירים מבני עירנו, אבל גם כך קרה לא פעם שהורידו מישהי כביכול לעשות חיפוש בכליה והחזירו אותה עם עיניים דומעות. זה לא היה עסק בשבילי. היו מן הצעירים שעסקו בהברחה מרומניה, שגבולה היה כמה עשרות קילומטר ממאקו. גניבת הגבול היתה קלה. לא היה שום פיקוח ונסעו ברכבות רוסיות שהובילו שלל או צבא. שיחדו את הקטר ההונגרי, והיו נכנסים לקרון הפחם שצמוד לקטר. היו כאלה ששתים שלוש פעמים בשבוע עשו את הדרך מארד למאקו משם הביאו חוטי תפירה, מחטים, ודברים קטנים אך בעלי ערך ומהונגריה לקחו לרומניה רובלים (כסף רוסי) שברומניה היה ערכם גבוה יותר, או הבריחו סיגריות. גם אני רציתי לנסות לעבור את הגבול כי בארד שבמרחק 70 קילומטר ממאקו חיו שתי אחיותיה של אמי אחת גב' אירום (Irom) אמי נני והשינה גב' קלויזנר (Klausner) סידינני. לאמינני לא היו אף פעם ילדים אבל הם היו עשירים. בעלה ארנולד באצי התעסק במשקאות חריפים, ודגים מעושנים וכבושים בסיטנואות. לסידי נני היה בית חרושת לעשיית בקבוקי סודה. לסידינני היו שני בנים ושתי בנות הגדול ביניהם יהודה היה בערך בן שמונה עשרה, השניה אגי בת 14 בערך, ברוך בן 16 וואלי בת 12. אליהם רצינו להגיע.

גאבי ואני יצאנו לתחנת הרכבת וחיכינו לרכבת שפניה לכיוון רומניה. מצאנו על פסים צדדיים רכבת משא שהקטר הסכים תמורת כמה סיגריות להעלים עין מזה שעלינו לקרון הפחם. אי אפשר להגיד שזה היה נסיעה לוקסוס אבל כל הדרך היתה רק כשעתיים ואפילו לא הרגשנו כשעברנו את הגבול. בארד נעצרה הרכבת בפסים החיצוניים וירדנו מבלי שמישהו ירגיש בנו בדמדומי הבוקר. נכנסנו לאולם

ההמתנה של הרכבת, ופגשתי שם מכירה, נכדתו של הרב הזקן של מאקו, הרב ר׳ משה פורהנד זצ״ל. היא מסתכלת עלינו בהשתוממות ״הזאת נעמי״? היא הכירה אותי ממאקו בתור בחור אלגנט, שמקפיד על חיצוניותו ויש לו צורה. היא היתה בחברת קבוצת בנות מבית ספר בית יעקב, שהיא היתה מדריכתן. ראיתי בפניה שהיא מתביישת להכירני.

בארד לא ראו עדיין את שארית הפליטה שחזרו מן המחנות. יהודי רומניה ניצלו מזה. הסתכלתי על עצמי והבנתי אותה. בגדינו מרופטים, פנינו וידינו מלוכלכות, וכולנו אומרים מסכנות. לבסוף אחרי היסוסים ניגשתי אליה וסיפרתי לה את קורותינו בשנים האחרונות, וסיפרתי לה על קרון הלוקסוס שהגענו בו זה עתה. בסוף ביקשתי ממנה עצה איך להגיע אל קרובינו בלי לעורר סקרנות ברחובות העיר. היא הדריכה אותנו רחצנו את הפחם והפיח מעל ידינו ופנינו ונכנסנו העירה. היה עוד מוקדם בבוקר כשדפקתי על חלון ביתה של דודתי סידי.

אי אפשר לספר את השמחה שלהם כשאמרנו את שמנו. כל השנה היו מודאגים בגללנו. הם ידעו על הגטו והגירוש, אבל שום דבר נוסף לא שמעו. הם חשבו כבר את כולנו מתים, ופתאום אנו שם. הילדים עשו תיכף ״חינגה״ שרו, רקדו, צעקו וחיבקו אותנו. סוף סוף ראיתי שיש מישהו בעולם ששמח על הצלתנו. עשינו אמבטיה, קיבלנו כמה מלבושים (שלא כל כך התאימו) אכלנו ורצנו עם הילדים אל בית דודי ארנולד באצי ואמינני.

שם התחיל הכל מחדש. כולם דרשו סיפורים על המחנות ועל קורותי ברוסיה. יום שלם ישבו ושמעו את סיפרי הזוועות שלי בפה פעור. בעיקר הילדים, בעיניהם היינו ממש גיבורים. מפינו שמעו בפעם הראשונה על גורל יהודי הונגריה ואירופה. הם הזדעזעו על מה ששמעו. ניסו קצת לעודד אותנו, היינו צעירים ובקלות עברנו ממצב רוח קודר לעליזות.

למחרת הלכתי לבקר את חברי הוותיק שעימו הקמנו לפני שנים את ארגון צעירי המזרחי בעיר ארד, את יחיאל (חילקו) ניסל שהיה בן גילי. כל המשפחה שמחה אתי, ושוב היה עלי לספר סיפורים. זה היה משפחה שההורים היו חסידים, אבל כל הילדים (שבעה במספר) למדו בבתי ספר גבוהים והיו ציונים נלהבים מאוד. היתה לחילקו אחות יחידה, שבדיוק באותו יום נערכה לכיתתה מסיבת הבגרות האלגנטית עם תזמורת וכל היתר והיא היתה אמורה ללכת בלווית חילקו, אבל חילקו היה חולה, יתר האחים היו מבוגרים בהרבה ולא מתאימים ללוות אותה. פתאום אומר חילקו, שאולי אני אהיה מוכן ללותה למסיבה. הראיתי את בגדי שלא היו טובים אפילו ליום חול, כל שכן למסיבת בגרות של בנות מפונקות ומלובשות בחן ועוד בבית הספר של פֶּערי אותו (זה היתה שמה) שהיה בית ספר רומני ואני לא דיברתי בשפה הזאת. הם פתרו את

בעיית הבגדים בגדיו של חילקו התאימו עלי. ועניין השפה לא חשוב אני אהיה כל הזמן עם פרי.

לא הצטרכו הרבה לבקשני, פרי היתה בחורה נעימה, לא יפהפיה ממש, אבל שמונה עשרה שנותיה השלימו את מה שהטבע לא נתן לה. התלבשתי יפה והרגשתי את עצמי שוב כאיש העולם הגדול. באמת היתה זאת מסיבה עליזה, כמובן לא זזתי מעל יד הילדה, כי מסביב דיברו כולם רומנית. כשהלכנו הביתה היתה לשנינו הרגשה טובה של בילוי נחמד. חברי לא רצה בשום אופן לקחת בחזרה את בגדיו, כך היה לי שוב צורה של ימים עברו.

הדודות כבר התחילו לשדך ביני ובין פרי, אבל זה היה "תפילת שוא" אני הייתי מבוגר ממנה ביותר מעשר שנים, והיא היתה עוד רחוקה מן המחשבה להתחתן. אחרי שבוע של בילוי וזלילה בארד חזרנו למאקו באותו דרך שבאנו, בקרון הפחם.

למאקו חזרו כבר עוד כמה יהודים, גם זקנים ומהם שמענו על מזלם של יהודי מאקו ששני שליש מהם נשלחו בדרך נס לאוסטריה לעבודה ונשארו בחיים. גאבי ואני התחלנו לטפח בעצמנו תקוות שאולי בכל זאת מישהו מבני משפחתנו יחזור. התחלנו ביחד לארגן את הנוער החוזר וגם את אלה שחזרו כבר לפני חודשים אחדים. התחלנו לארגן בבוקר ובערב תפילה בציבור, קיבלנו אולם של הקהילה הנאולוגית. בשבת התאספנו שם, התחלנו ללמוד גמרא וחומש, גם שרנו שירי ארץ ישראל. העיקר היה בעיני לחזור מחיי הפריצות והחופשיות שבהם חי הנוער שבעיר. ציפינו שכמה מן הזקנים ופרנסי העיר יחזרו וידפקו על השולחן, להחזיר את "הבנים התועים" לחיק היהדות. כדי להשתנות היינו זקוקים לזמן ולהדרכה. יום יום באו בנים ובנות הביתה. צעירים וצעירות שכבר לא היכרתי אותם, כי כאשר אני עזבתי את מאקו היו אלה עוד ילדים קטנים.

בית הקהילה ששם היה המטבח המשותף נתמלא לאט לאט עם חוזרים התחלנו לשמוע סיפורים על הגירוש, על עבודות שעבדו בבתי חרושת בסביבת ווינרנישטט (Winerneustadt) עם הקבוצה הזאת היה גם הרב הצעיר של מאקו, הרב למברגר ר' משה נתן נ"י שנבחר יום אחד לפני גירוש היהודים מן העיר לרב הקהילה, אחרי שסבא של אישתו הרב הזקן ר' משה פורהנד נפטר.

התחילו לבוא משפחות שלמות והתחילו מחדש בעיר, החיים היהודיים. לעם היהודי היה במשך כל שנות הגלות כח תחייה. אחרי כל גירוש, אחרי כל פוגרום ומפלה להתחיל הכל מחדש. כבר התחילו מחדש את עסקי הבצלים, שהעיר מאקו היתה מפורסמת בבצליה פירסום עולמי. לשם ניסיון גם אני לקחתי במשאית כמה טונות בצלים לעיר הבירה ושם מכרתיה ברווח גדול. עוד בהיותי בבודאפשט קיבלתי פצעים עם מוגלה בכל חלקי גופי. לא חזרתי למאקו, הלכתי למרכז "דגוב" ששם טיפלו

בחוזרים וכל יהודי קיבל שם אוכל ולינה בחינם וגם טיפול רפואי. הרופא שלח אותי באמבולנס לבית חולים. הייתי זקוק באופן דחוף לטיפול, כי מחוסר וויטמינים זמן ארוך התפשטו במהירות הגידולים המוגלתיים בגופי.

תוך כמה ימים של טיפול נמרץ בזריקות ובדיאטה השתפר מצבי. זה היה בית חולים של נוצרים. יום אחד נכנסת אישה ועוברת בין המיטות שכולן היו תפוסות על ידי יהודים ושאלה אם יש מישהו שרוצה לאכול אוכל כשר. רק אני ואחד פליט צעיר מארץ יון ביקשנו. היא היתה מתנדבת. בשנים הבאות היכרתי אותה שמה היתה בראון עליזה, חברה של אמל פונפדר. מאותו יום לא בא לפי מאכל שלא היה כשר למהדרין.

יום אחד בא לבית חולים ידו שיינברגר, שהיצלתי חייו בהרקא, וסיפר לי שאחיו הקטן אברהם הגיע ונמצא במרכז, "דגוב". עזבתי את בית החולים ונסענו שמה. הוא היה "מוזלמן" אמיתי לא שקל יותר משלושים וחמשה קילו. לא האמנתי שיישאר בחיים אבל הוא התחנן שניקח אותו הביתה לסטמאר. על כתפי הובלתי אותו לתחנת הרכבת והושבתי אותו בקרון שיוצא לרומניה. כבר לא חזרתי למאקו אלא נסעתי לדברצן, עיר ששם הייתה אחותי שרה גרה ונסעתי לשמוע משהו על גורלה וגורל ילדיה, וגם לראות אם נשאר משהו מדירתה ומחנות המכולת שלה, שניהלה בזריזות ובכושר עד הגירוש. פגשתי הרבה יהודים בעיר אבל אחותי לא היתה ביניהם, היא היתה במישלוח שהיגיע ישר לאושוויץ ושם נהרגה. עם ילדיה. מישלוחים אחרים של העיר דברצן, בדומה ליהודי מאקו הובלו לאוסטריה ועבדו בבית חרושת ורובם ניצלו.

בתת הכרתי חשבתי שאולי אפגוש את אתי (היה בינינו משהו שהיה יכול להתפתח לאהבה) שהיתה בשנת 1943 קרובה מאוד אלי, ורק מצבי הלא בטוח אז, עיכבו אותי מהתקשרות יתר אליה. עכשיו ששמעתי שאבי הופמן מהעיר סומבטהלי איננה בחיים, ועל אווה דושינסקי לא ידעתי כלום, חשבתי, שאם היא לא השתנתה אנסה אליה דבר.

בטיפשותי חשבתי שהעולם עמד מלכת, ואתי יושבת ומצפה רק לי שאבוא. בחורה זוהרת ונעימה כזאת לא מקוננת הרבה זמן על בחור שעקבותיו נעלמו לפני שנה וחצי, בלי שום סימן חיים.

אבל כפי שאמרתי הרהורי הלב לא מושפעים מן ההיגיון והמציאות. אחרי ששמעתי על גורלה המר של אחותי וילדיה ואחרי שמצאתי דירתה וחנותה שדודות וריקות, הלכתי אל משפחתה של אתי כי שמעתי שהם חזרו לעיר. היה זה אחרי הצהריים כשבאתי לביתם, מרישקאנני, אמא של אתי קיבלה אותי בזרועות פתוחות ובחיבה אמיתית, רק כששאלתי על ביתה היתה נבוכה קצת וסיפרה לי שלפני שבוע התארסה לבחור שאני הכרתיו היטב.

בשנת 43 היה מאורס עם בחורה שהיתה ממכירותי, אבל היא נספתה באושוויץ, וכעת היה בחור מבוקש, למרות שהיה מעל לשלושים, יותר מעשר שנים מבוגר ממנה. הרגשתי צביטה בלב והייתי עצוב ששום דבר לא הולך לי. קמתי ללכת, הם בקשוני לחכות קצת, היא צריכה כל רגע להגיע, והיא תצטער אם לא ניפגש, אבל אני לא רציתי לפגוש אותה. היה לי זמן עד יציאת הרכבת יותר משעתיים, אבל לא חיכיתי ויצאתי לתחנת הרכבת. אף שהיה מוקדם, היו כבר הקרונות כמעט מלאים נוסעים. מצאתי מקום על יד חלון והתחלתי לקרוא. שמעתי צעקות מתחת החלון יוסי — יוסי, הסתכלתי החוצה והנה על יד הרכבת הולכת "חלום בלונדינית" בלויית גבר קשיש ממנה בהרבה וצועקת דרך החלונות לכל קרון את שמי. כמובן הכרתי את אתי, היא היתה עוד יותר יפה ממה שזכרתי אותה. לא היה בי כח נפשי לדבר אליה. הורדתי ראשי מתחת לחלון כדי שלא יראוני, ואחרי שעה קלה הפסיקו את החיפושים והמתינו על יד מקום הכניסה, אולי עוד לא הגעתי. עשיתי מעשי ילדות, אבל לא יכולתי להסתכל בעיניה. כך נסתיימה תקווה נוספת למצוא מהר ככל האפשר בת זוג לחיים.

מדברצן נסעתי הביתה למאקו. חשבתי שאחרי היעדרות של יותר משבוע יהיו כבר חדשות על גורל משפחתי. ירדתי מן הרכבת בתחנת מעבר, בעיר צגלד, שם הייתי צריך לעבור לרכבת שבאה מבודאפשט ונוסעת למאקו. אחרי זמן מה מגיעה הרכבת, אני עמדתי על יד הפסים ובקרון הראשון ראיתי את בן עירי מאייר שטראוס, הוא פונה אלי ואומר "לך לקרון האחרון שם הרבה יהודים חוזרים למאקו. רצתי לאורך כל הרכבת בסוף ראיתי קרון משא עם דלת פתוחה. ניגשתי וקפצתי למעלה. כמעט אחזני השבץ. מה רואות עיני? אבא, אמא, אחותי עם שלשת בניה, דוד חיים אחי אבא, אישתו הלנקאנני עם בתה מאקגדי, עוד בני משפחה ויהודים ממאקו. אמא שלי התעלפה במקום, אבא שלי חיבק אותי וכולם ניתלו בי בבת אחת, כל אחד רצה לשמוע מי חי ומי לא. כשחזרה אמא להכרתה אמרתי לה שגאבי אחי בבית במאקו והוא בריא. אמא לא האמינה והייתי צריך לתת לה הוכחות. על גורל שתי אחיותי לא רציתי לספר. אבל היתה בפי בשורה לאחותי רחל (Rozsi) שבעלה חזר למאקו, אמנם עם רגל נפוחה וחולה, אבל חי ב"ה. גם לדודי חיים היה לי בשורה שבנו גאבי כבר בבית וסידר כבר את דירתם הישנה וגם ליתר סיפרתי מי ומי בבית. היינו כולנו בהלם, שמחה זה לא מילה להרגשתנו. תחיית המתים יהיה כזה לעתיד לבא. כולנו דיברנו בבת אחת. מראה פניהם של הורי היה איום, גם של כל היתר. הם סיפרו על השנה שעברה, על עבודתם בעיר גמונד, בגבול אוסטריה וצ'כיה בבית חרושת לייבוש תפוחי אדמה. מהם שמעתי לראשונה שאווה ואמה שלה היו איתם יחד והם בדרכם הביתה. שמחתי היתה כפולה ומכופלת. לא ידעתי אם כדאי לי לצפות למשהו חיובי מצד אווה, אבל בסתר ליבי קיוויתי שאולי אחרי המהפך בעולם, ובעיקר בעולם

היהודי, אחרי שבהונגריה נעלמו כמאתיים אלף צעירים בגיל בין עשרים לארבעים גם אווה תשנה יחסה אלי. אבל בינתיים שמעתי את הניסים והנפלאות של הצלתם וחשבתי בליבי שכל יהודי שחי ונושם כיום הזה יש לו סיפור הרפתקאות ולאף אחד לא חסר היסוד של הנס.

אמא ואבא החזיקו כל הזמן את ידי, כאילו רוצים להיודע שזה מציאות ולא רק דמיון. הם פגשו במחנה טרזנשטט ושמעו ממאצו זאפיר שפגשתיו בסגד לפני שהגענו למאקו, שאני וגאבי אחי נמצאים בבית, אבל לא האמינו לו. הם סיפרו את זוועות טרזנשטט שהיה פעם מחנה צבאי אוסטרי, והגמרנים הפכוהו למחנה ריכוז ליהודי גרמניה ואוסטריה. הם עשו שם מחנה לדוגמא שיוכלו להראות לעולם כמה אנושיים ומתחשבים הם כלפי היהודים. אפילו כסף מיוחד עם אותיות עבריות הדפיסו להם. היתה שם ספריה, בית חולים ואפילו עשו תזמורת מן היהודים שידעו לנגן על כלים וכל יום ניגנו בכיכר היפה במרכז המחנה.

בחודשים שלפני סוף המלחמה ריכזו במחנה הזה הגרמנים מכל רחבי אוסטריה את היהודים שעבדו בכל מיני בתי חרושת (רובם ככולם מגורשי הונגריה) וכאן מסרו אותם לרשות אירגון "הצלב האדום". לדאבוננו פרצה במחנה מחלת הפלקטיפוס ועשתה ביהודים שמות. כאן מתו 4 קרובים של אבי ז"ל ממשפחת ווּבער. הם היו פאר הקהילה במאקו ומצאו מותם כמה ימים לפני השחרור, במקום האיום הזה. כאן נפטר גם אחי אבא ר' מרדכי קליין שהיה יחד עם אישתו ובתו בברגנבלזן (Bergenbelsen) במצב של רעב שלא היה לו רפואה. גם דודי ר' אליעזר קליין היה שם יחד עם אשתו ובנותיו הם גם סיפרו על דודי ר' אפרים ואישתו טרקאנני שיצאו מטרזינשטט עם פירי כלתם ועם אוה דושינסקי ואמא שלה. הן רצו להגיע לארשקאויור (Ersekujvar) שם היה מקום מגוריה של משפחת בינט וקיוו למצוא שם את האחים וגם ללכת לקבר אבות של אביהן ר' אברהם גרשון בינט ז"ל ורעייתו גולדה. (ברנפלד) שהם קבורים שם.

גם ר' אפרים ואישתו נסעו איתן, הבריאים נסעו בקרונות משא, הזקנים והחולים נסעו בנפרד בקרונות נוסעים לוקסוס. בלילה בתחנה אחת רצה דוד ר' אפרים לרדת מן הקרון ונפל למטה ושבר את רגלו. לקחו אותו לבית חולים בצכיה והיתר המשיכו בדרכם, רק אחרי יותר מחודש החזירו אותו לבודאפשט ומשם כבר המשפחה הביאה אותו למאקו.

הורי ואחותי סיפרו לי על קורות השנה האחרונה שבהתרגשותי לא שמתי לב לפרטים, ליבי היה מלא שמחה על הצלתם והצלת רוב בני משפחת קליין. בימים שלאחרי כן שמעתי את סיפרי הניסים בפרוטרוט מאווה, שהיתה יחד עם משפחתי מיום יציאתם ממאקו ועד השחרור בחדר אחד. בינתיים הגענו לתחנת קצקמט, מקום מפורסם בקוניק המשמש שלו ומכיוון שעצרנו לרבע שעה ביקשני אבי להביא בקבוק מן

הי״ש המפורסם הזה, לשתות לחיים על שמחת פגישתנו. פני אבי קרנו מאושר ואמי לא הפסיקה לבכות, וכל הזמן היא אמרה שהשם שמע את תפילותיה הרבות וזכתה עוד לראות אותי. ניצלתי את ההפסקה בנסיעה וטילפנתי למאקו שכל המשפחה מגיעה, שיכינו ארוחה לכולם.

כל הדרך הלאה שתינו וסיפרנו, שתינו וסיפרנו. הגופים החלשים של הורי ודודי קיבלו בקושי את הי״ש החריף וכולם, אפילו דודי ר׳ חיים קליין ז״ל שהיה ה״יקה״ במשפחה, שיא ההגינות והיושר, היו בגילופין. אמרתי בליבי, לפעמים כדאי לסבול, כי יש שהשמחה שבגמול עולה על הכאב שבסבל. לא הרבה משפחות התאחדו בצורה דרמתית כמונו. חבל שהעברית החלשה שלי מונעת ממני לתאר את כל הפרטים המרגשים והרגשות שבליבנו שהיו לכולנו בנסיעה הזאת. עין אחת צחקה ועין אחת בכתה. מה יכולתי לספר לאמא על משפחות בנותיה שרה ורבקה. אבידותינו (של המשפחה קליין המצומצמת) היו כבדות מנשוא. ובכל זאת בהשוואה עם משפחות אחרות בעירנו, היינו צריכים להיחשב למשפחה מאושרת. היו משפחות גדולות שרק בן אחד או בת אחת חזרה מן התופת הגרמני.

הם היו מלאים מרירות על המשפחות שחזרו, ובעיקר על דודי ר׳ אליעזר קליין שהיה ראש הקהילה בעת הגירוש והוא הכין רשימות של המשפחות שיצאו עם כל אחד משלושת המשלוחים מהעיר סגד. האמת היה שאף אחד לא ידע מה פירוש הרשימות שהגרמנים דרשו להכין. דודי ר׳ אליעזר עשה את הרשימות בתום לב. וכשמישהו העיר ״למה כל משפחת קליין נרשמה לטרנספורט הזה? הלך והוציא את עצמו עם אשתו ובנותיו מן המשלוח ההוא ואיתו הלכו גם משפחת ר׳ משה קליין ומשפחת ר׳ מרדכי קליין. ״הטראנספורט״ (המשלוח או הרכבת) הראשון יצא מסגד בשבת והרבה אנשים נדחקו ללכת עם המשלוח הזה, כי המצב במחנה של סגד היה איום השוטרים הוציאו הכספים מן היהודים, אי אפשר היה לשמור על הבנות, לקחו אותן בכוח, וגם המצב הסניטרי היה איום, היה להם שם בית כיסא שדה והסירחון והליכלוך היו לבלי נשוא. אפילו יהודים חסידים נדחקו לצאת עם הרכבת הראשונה כדי להיפטר מן המקום הקשה של מחנה הגטו בסגד, והיו מוכנים לנסוע אפילו בשבת. אף אחד לא יכול היה לדעת שהרכבת הזאת תגיע ישר לאושוויץ ותיכף יעשו סלקציה (הפרדת הזקנים, החולים והילדים) וישלחו ישר לגזים. זו היתה מטרת דרכו גם של ה״טרנספורט״ השני. שבו נסעו דודי ר׳ אליעזר ויתר בני משפחת קליין, ורק בגלל הפצצת פסי הרכבת בדרך לאושוויץ הופנו למחנות אחרים ולבסוף לברגן-בלזן וטרזנשטט וכך ניצלו.

אבל המתאבל לא נשמע לקול ההיגיון, לו כאב למה הוריו נישארו שם ולמה לא אחר. לניקיון כפיו של דודי לא היה צל של ספק.

אבל כאן הקדמתי מוקדם למאוחר. היינו בדרך הביתה מאושרים ועליזים, היו איתנו

עוד משפחות ממאקו, ביניהם גברת לייטמן אשת השען לייטמן שהיה יחד איתי בגדוד "ליפי" ונשתחרר בגינסקירכן. היא היתה עם ששת ילדיה הקטנים וכשסיפרתי לה על בעלה רצתה לנשק אותי. שמחתי בעיקר על הילדים, כי אם נשארו ילדים יש עוד תקווה לתקומת היהודים. איך שהתקרבנו למאקו גברה ההתרגשות. כבר התחלנו להכיר את הסביבה. כולם נדחקו לדלת קרון המשא, והיתה סכנה שמישהו יפול החוצה. ידעתי שבעקבות הטלפון שלי יבואו הרבה אנשים לתחנת הרכבת מעבר לנהר מרוש (Maros) שהגשרים עליהן התמוטטו עקב הפצצות מן האוויר.

לזה בכל זאת לא ציפיתי, כל היהודים שכבר חזרו למאקו עמדו וחיכו לרכבת הנכנסת. כל אחד ציפה שמישהו מקרוביו יבוא עם הרכבת הזאת אחי גאבי וגם גאבי של ר' חיים קליין עמדו בין מקבלי הפנים. רק דאגתי שאמא לא תינזק מרוב התרגשות שתראה את בנה הצעיר גאבי. שמחת גיל ובכיות נשמעו בערבוביה וגם אנחות מאוכזבות מפי אלה שציפו בחינם לקרוביהם. פחדנו להראות בפומבי את שמחתנו בזמן שאחרים בוכים בגלל הבשורות הרעות שבפי החוזרים על קרוביהם. אי אפשר לתאר פגישת הורי עם גאבי אחי. הוא היה תמיד הבן הקטן. עלי תמיד סמכו הורי שיהיה בכוחי לצאת ממצבים קשים ביותר כשידי על העליונה, אבל על גאבי היה ליבם תמיד מלא דאגות שמא לא יעמוד בסבל ולא יהיה די זריז למצוא פרצות בין רשת המלכודת של כל שונאי ישראל. והנה הנס קרה, הוא כאן, חי ובריא וצחוק על פניו. לאמי היה זה גמול על פחדים ותקוות במשך השנה האחרונה. שני בניה חובקים אותה משני הצדדים, גאבי בא עם מרכבה שכורה ונסענו הביתה. הרחובות המוכרים היו שונים וזרים, לא נראו יהודים ששמו חותמם על מרכז העיר לפני הגירוש, וכל החנויות היהודיות היו סגורות ובחלקן בזוזות. הרחוב שלנו שהגויים קראו לו "הרחוב היהודי הקטן" (כי בכל הרחוב כמעט לא גרו גויים, ושני בתי הכנסות של הדתיים ולהבדיל של הרפורמים היו באותו רחוב) נראה מיותם "מיבלי יושב".

הגענו לביתנו, קומץ היהודים שלא הלכו לחכות לרכבת, התקבצו ברחוב וקריאות שלום עליכם נשמעו מסביב. נכנסנו לבית ומה רואות עיני, אווה דושינסקי עומדת בסינור לבן על יד התנור ומבשלת לכבוד החוזרים. בחדר גדול ערוך השולחן בטעם ובמפה לבנה. בפעם הראשונה הרגשנו כולנו שהגענו הבתיה סופית.

ידעתי שכאן והיום נסתיים פרק בחיי. סוף הסבל, זה השיחרור האמיתי. גם אווה תרמה להרגשת הביטחון שמכאן ואילך יהיה הכל טוב. כשהסתכלתי עליה הרגשתי שוב את האהבה שחשבתי שגוועה, שקברתי אותה לפני שנים. ראיתי על פניה גם כן את השמחה האמיתית לראות אותי, אבל זה היה שמחה לידיד ותיק ולא לבחור שכלפיו היא מרגישה השתייכות. ובכל זאת הייתי בבית, שוב ההתלבטויות, בגלל אהבתי לאווה. אבל דבר אחד היה בטוח, עכשיו אני מתחיל חיים חדשים.

פרק ששי

אימרה הונגרית: "ממאקו עד ירושלים" 46-1945

לא התקשיתי שוב להיכנס למסלול. טיפין טיפין חזרו היהודים, ובראשם הרב שלנו ר' משה נתן למברגר ובני משפחתו. בבת אחת הופסקו ההפקרויות בעיר, עם עוד חברים ואחי גאבי אירגנו מחדש את הנוער. כולנו בלי יוצא מן הכלל רצינו לעלות ארצה, ובין כל האירגונים שעסקו בעליה, היה אירגון בני עקיבא הכי חזק והוא עזר לנו גם להקים מועדון בעירנו. וכדי לקרב את הנוער, אירגנו בעיר הכשרה לחלוצים. רוב חברי ההכשרה היו בנים ובנות שאיבדו הוריהם וביתם, והקבוצה שלהם היתה התחליף למשפחתם. יוצאי מחוז הקרפאטים שאת שיטחו צירף הכובש הרוסי לארצו היוו הרוב בין הבנים והבנות. התנועות הציונות אירגנו משא הצלה, להוציא משם את הנוער כבר מסוף המלחמה, לפני שהגבולות הפתוחים לעת עתה ייסגרו סופית.

כל הבנות היו גזוזות שערות ראשן. זה היה סימן מובהק שהן משוחררי מחנות ריכוז. הן נראו כבנים, אבל לא להרבה זמן, השערות גדלו במהירות והשפע של אוכל טוב עיגל אותן במקומות הנכונים ונהיו בחורות נחמדות. אחי גאבי היה הפטרון שלהם. שיכנו אותן בביתו של הרב הרפורמי שהיה לו בית גדול וסגור מול ביתנו, ולא חזר אף אחד ממשפחתו, בכלל מעט מאד מן ה"נאולוגים" חזרו כי רובם הלכו עם הטרנספורט שהגיע לאושוויץ. סיפרו שהמשומדים מבני הקהילה הרפורמית (כמאתיים מהם התנצרו לפני עליית הנאצים וגם אחרי עלייתם, חלקם כדי לנסות להתבולל, חלקם חשבו שהכנסיות הנוצריות יצילו אותם, אבל בעיני הנאצים הם נחשבו ליהודים לכל דבר) כתבו על הקרון שלהם (הם ביקשו שירכזו אותם בקרונות נפרדים) באותיות קידוש לבנה "כאן נוסעים יהודים נוצרים". כשהגיעו לאושוויץ לא עשו להם הפרדה, כמו שעשו ליתר היהודים, שהפרידו את החזקים מהזקנים והילדים, אותם הובילו ישר לגזים.

גם סיפור אחר סיפרה אווה מהמחנה שלהם בגמונד שבאוסטריה. גם שם

היתה קבוצה גדולה של משומדים שעבדו בבית חרושת נפרד. האמריקאים הפציצו את העיר גמונד ואת אזור התעשיה הגדולה. כבכל פעם גם אז סגרו הגרמנים את שערי בתי החרושת כשהיהודים העובדים שם נשארים בפנים. גם קבוצת שבויי מלחמה צרפתיים עבדו באזור ואחדות מהבנות היהודיות התידדו איתם.

הצרפתים היו חופשיים יותר מן היהודים וכשראו הצרפתים בעת האזעקה שהיהודים ובעיקר הבנות לא באות, הבינו שסגרו אותם בבית החרושת. רצו לשם ושברו את המנעולים והיהודים רצו בהדרכתם ליערות, אבל המשומדים נשארו סגורים בבית חרושת. תוך פחות משעה היתה כל העיר גמונד ואזור התעשיה לאיי חורבות ושם נספו כל המשומדים ומן הקבוצה של יהודי מאקו ב״ה לא נפגע אף אחד.

ניסים קרו לנו על כל צעד ושעל. אבל אני חוזר לקבוצת הבחורים והבחורות בהכשרה, כולם מבתים דתיים ואפילו חסידיים, צעירים תוססים ומלאים התלהבות ואהבת ארץ ישראל. הם, עם נוכחותם בכל מקום איפה שיהודים נפגשו, עוררו את הנוער המקומי ויום יום התאספו במועדון. אירגננו לימוד דף היומי, היו הרצאות ולקראת חנוכה מסיבות עם תוכנית מגוונת. אחרי כמה חודשים כל הנוער היה מאורגן בבני עקיבא אפילו בנים ובנות מבתי חסידים.

הרב למברגר הכיר בעובדא שהאירגון שלנו עשה הרבה מאוד להחזיר את הנוער שהיה כמעט אבוד בשביל ידישקייט, לדרך הנכונה. בינתיים היינו רק בהתחלת הדרך, לחזור לחיים הרגילים, למסחר ולעבודה.

החיים לא נעצרו אף לרגע. היה עלינו להתפרנס כדי להתקיים. אבי ז״ל יעץ לי להתחיל עם משלוח בצלים לשוק הסיטונאי בבודפשט. לעבודה הזאת היה צריך לעשות שותפות עם מישהו, ראשית לא היה לנו מספיק כסף לקנות משלוח לשם סחורה, שנית אחד היה צריך לנסוע יום יום לבודפשט לדאוג למכירה מהירה ולהחזיר את הכסף באותו יום כדי לאפשר לקנות סחורה חדשה. אני הצלחתי בעבודתי מאד. קשרתי קשרים חברתיים עם שתי סוחרים יהודים צעירים בשוק הסיטונאי והם לקחו ממני כל כמות שהצלחתי להביא לשוק. ואחי עזר בזה מעט מאוד הוא היה עסוק כל הקייץ עם ההכשרה. הם קיבלו עבודת קציר אצל איכרים בתיווכו של אחי ובהשתתפותו. שמעתי אפילו שקשר קשר רומנטי עם אחת מחברות ההכשרה רבקה היה שמה. בחורה בת 18 עם שערות מכורזלות של שני סנטימטר ובכל זאת נשית ונחמדה מן הקרפטים. בעצם השערות הקצרות של כמה סנטימטר היה סימן ההכר של ניצולי מחנות הריכוז, והרבה בנות כאלה היו בעיר.

שמחתי על הצלחת גבי אצל הבנות וזה כבר התחיל להדאיג אותי שאני בן למעלה מעשרים ושמונה ועדיין לא מצאתי את בת זוגתי לחיים.

פגישותי עם אווה יום יום כשהייתי בבית היו לי לנטל. אהבתי אותה, ורציתי בעת ובעונה אחת להתרחק ממנה. יש פתגם הונגרי שאומר "נשיכת כלב מרפאים עם שערות הכלב". ניסיתי את הדרך הזאת, והתיידדתי עם הרבה בנות, שלפני הגירוש הייתי מתבייש לדבר איתן ברחוב. גם הבנות בעיר השתנו, כבר לא היו ביישניות או נאיביות, גם בנות מבתים חסידיים. הן כבר עברו את בית הספר של החיים, היו בנות שהגרמנים עיקרו אותן אחרי שהשתמשו בהן כמארחות לקצינים בחזיתות. היו הרבה טרגדיות בעיר, היתה אפילו אחת שחזרה עם ממזר והיא רק בת 17 שנים. לא היה לי עניין בכל אלו. עדיין הייתי חלש ורחוק מן הדחפים הפשוטים. לפעמים מילאתי תפקיד של יוסף במצרים בבית פוטיפרע. בבואי הביתה למאקו, שמעתי שביתם של המשפחה שאיתם הייתי יחד עם השיחרור בגונצקיכן כבר חזרה, רצתי אליה לבשר שהוריה ומשפחת דודה מסגד נשתחררו איתי. מרוב שמחה חיבקה ונישקה אותי עד אין סוף.

היא היתה בת 25 ויפה, ולמודת חיים. אצלי לא היתה שום תגובה להתקרבותה היתרה. ממש כמו יוסף במצרים. אבל קשרים כאלה לא עניינו אותי בזמן ההוא. רציתי אשה לכל החיים, אשה כשרה, טובת לב שתוכל לגדל ולחנך ילדים ברוח "ישראל סבא".

בין כל הנותרות בעיר אולי רק אווה התאימה, אבל היא היתה כבדת החלטה. גם לה לא היו הרבה סיכויים, כי מיטב הנוער היהודי בהונגריה, כמאה וחמישים אלף כבר נעלמו במדבר השלג באוקראינה ובערבות סיביר והנותרים לא היו דווקא הטובים שבבחורים, להיפך. היא רצתה אותי, ולא רצתה. שיחות ארוכות היו בינינו. שעות על שעות טיילנו ודיברנו, ניסיתי להוכיח לה שבגלל האופי החזק שלי אני אצא בסופו של דבר מנצח. כי אם יש שני אנשים האחד יודע מה רוצה והשני לא, תמיד רצונו של החזק מתקיים. אבל היא לחמה נגד עצמה. היא פחדה ממשפחתה הרבנית בארץ ישראל, מה יגידו שהיא מתחתנת עם בחור כמוני, לא עם הארץ, אבל גם לא למד כל החיים שלו תורה. לולא ידעתי, שבדרכה היא, היא אוהבת אותי ומפחדת לאבד אותי, הייתי נשבר מזמן. גם אבי דירבן אותי, לנסות ולהשפיע עליה ולא הועילו ההסברים שלי על טעמי התנגדותה. אבי אהב את אווה. שנה שלימה בחדר אחד לגור איתה במחנה, היה מספיק זמן להכיר כל התכונות הטובות שטמונות בה. והוא רצה שתהיה לי אשה כמותה. כל זה לא עזר, הזמן עבר במהירות והתחיל להימאס עלי הריצה אחריה.

בבודאפשט קשרתי קשרים עם קרובתי (בת דודה שניה) שהיתה מספקת לי חברה בעת ששהיתי במחתרת בבית דוד בבודאפשט. בחורה אינטלגנטית, לא מלכת היופי, אבל כשדיברתי איתה שכחתי את חסרונות חיצוניותה. הצרה היתה, שכולן השוותי עם אווה שהיתה גם יפה, גם מרשימה, וגם אינטליגנטית. יום אחד נשאלתי על ידה האם אני מוכן לקחת אותה איתי לארץ ישראל? כי ידעה שעזו חפצי לעלות לארץ, והיא רוצה לעזוב את הארץ הארורה הזאת שגרמה לה סבל כה גדול בזמן המלחמה. היו לה חוויות

איומות בזמן הסתתרותה אצל גויים בימי שלטון הנאצים ואפילו לי לא רצתה לספר על זה.

הייתי במצב מביך מאוד. לא רציתי לפגוע בה, היא היתה טובה אלי בעת צרתי בשנת 1943, ומצד שני חשבתי בעצמי: אם אווה לא רוצה אותי, ואני אתחתן בלי אהבה, לא חשוב לי את מי אקח. והיה עוד צד לשידוך הזה. היא היתה בת עשירים שערך הונם נמדד אחרי המלחמה במיליון דולארים. מי אני שאתנגד לזווג כזה? לא היה לי פרוטה בכיס, כי כל מה שהרווחתי הכנסנו בסחורה, והיינו צריכים גם לחיות מן הרווחים. עניתי לה שאני לא מבין בתור מה היא רוצה לבוא אתי. תשובתה הייתה, בתור מה שאתה רוצה. בתור ארוסה, בתור חברה, או בתור סתם קרובה. מה אפשר על זה להגיד? התחמקתי בצורה לא כל כך אלגנטית אמרתי שזה לא דבר שאפשר להחליט עליו על רגל אחת וחוץ מזה יש לי ב"ה הורים ואני צריך להתייעץ איתם.

עוד באותו ערב נסעתי הביתה, כי עמדתי על פרשת הדרכים הרצינית ביותר בחיי ורציתי לשאול את דעת אבי. הגעתי בחצות הלילה למאקו, עברתי תחת חלונם של אווה דושינסקי ושרקתי את סימננו מכבר השנים. תוך דקה היתה גם היא וגם אמא שלה בחלון ושוחחנו על כל מיני דברים וכשעזבתי ידעתי שהחלטתי לא תהיה קלה. אמרתי בליבי שכל זמן שהיא רווקה ואני פוגש אותה, לא אוכל להתחתן. החלטתי להסתלק מן העיר ולחפש בת זוג ממקום אחר.

הגעתי לביתנו וראיתי שבכל הבית דולק אור, שלא כרגיל בשעות מאוחרות אלה. הורי שמחו לבואי. הם עמדו לפני בעיה גדולה שרצו שאני אפתור אותה.

מסטמר הגיע בן דודי אברהם שיינברגר. שני אחיו, גאבי וידו התארסו כבר בסטמר, וגם הוא מחפש שידוך. הוא סיפר להורי שאמא שלו, טסינני ז"ל הופיע בחלומו וציווה עליו לנסוע למאקו לנסות לבקש את מאגדי קליין ביתו של דוד ר' חיים ז"ל לאשה. הורי סיפרו שאברמי דיבר עם ר' חיים, שלא התנגד בתוקף, למרות שביתו ואברהם הם בני דודים ראשונים, אבל מאגדי לא רצתה לשמוע על שידוך הזה.

במקום אחר כתבתי כבר על השתלשלות העניינים והחתונה. שאני בטוח שהייתי הגורם המסייע הראשי. נתלוויתי אליהם בתור חתן וכלה לסטמר. את השבועיים בסטמר לא אשכח לעולם. עשיתי דבר שכל חיי התחרטתי עליו. פירקתי את האירוסין בין ידו וכלתו. כל פעם שאני נזכר בזה איך הסכמתי להישמע להפצרתם של האחים מכסה את פני בושה. כשהחתן (ידו) לא מעיז ללכת לכלתו ולהגיד לה "שמעי טעיתי, ניפרד בשלום". לעומת זאת שלחו אותי להיות התלין. איפה היה השכל שלי? אחרי שגמרתי שליחותי בעיר נאג'וורד חזרתי לסטמר והשתדלתי לשכוח את העוול שעשיתי. הכירו לי בחורה, יתומה בת עשירים, יחידה ממשפחה גדולה שחזרה,

צעירה ויפה. כולם אמרו שזה שידוך מושלם בשבילי. אני צריך רק להיכנס למפעל הקיים, לא יהיו לי דאגות פרנסה ויהיה לי אשה מיוחסת ויפה. היה זה הרפתקאה לשבוע. במשך השבוע למדתי עליה הרבה ושמחתי כשהרכבת עזבה את העיר סטמר וחזרתי למאקו להמשיך בעסקים ולהמשיך לחפש בת זוג שתתאים לי יותר מזו שכימעט נפלתי ברשתה.

אי אפשר בפינקס זיכרונות הזה לתאר כל המאורעות וההרפתקאות שהיה לי חלק בהן, בכלל כל נסיעה בדרך היתה הרפתקה.

שלטון מרכזי לא היה לא בהונגריה ולא ברומניה. השולט היחיד היה צבא הכיבוש הרוסי, והצבא מינה מטעמו אנשים (בדרך כלל הרפתקנים, בתוכם יהודים ניצולי השואה) לנהל את העניינים, שלא נוהלו בכלל. המצב היה "איש הישר בעיניו יעשה" שוד, אונס, רצח היה דבר של יום יום. פחד היה לאשה לצאת לרחוב בלילה ולפעמים אפילו ביום. החיילים הרוסיים, ברובם יוצאי אסיה היו פראים. תפסו אנשים ברחוב לאור היום והורידו להם את שעון היד. ברוסיה האסייתית היה שעון יד שיא האושר והעושר. הסיסמה שלהם היתה "דאבי צ'אס" בעברית תן את השעון. לא אחד הרגו אנשים ואפילו נשים על שהתנגדו לרצונם. רק מישהו כמוני שעברתי את רוסיה ברגל, וראיתי את העם הרוסי הכפרי בפשטותו ונחשלותו ופרימיטיביותו לא התפלא על מעשיהם של חיילי צבא הכיבוש הרוסי.

עם שוחד, בעיקר משקה חריף (וודקא) היית יכול להשיג אצלם הכל. לא היה למי להתלונן. אם הלכת למפקדה להתלונן, קבל המתלונן מכות, בטענה שהוא מוציא לעז על הצבא האדום. מסוכן היה בשנת 1945 להיות אשה בהונגריה ובטרנסילבניה. ואפילו לגבר היו סכנות. חייל רוסי שריחרח אצל מישהו כסף או דבר ערך לא היסס לשודדו ואפילו להורגו.

פעם ישבנו בביתנו בארוחת הצהריים בשבת ונכנסו לבית שלושה חיילים רוסיים, ביקשו משקה, מכיוון שמשהו חריף לא היה לנו הוצאנו להם את בקבוק יין הקידוש. שתו את היין מן הבקבוק וזרקו את הבקבוק הריק לתוך ארון זכוכית. אחרי כן סחבו את המפה מעל לשולחן במשיכה אחת וכל הכלים, הזכוכית והחרסינה נשברו, נפלו על הארץ, ותוך צחוק של פראים עזבו את הבית. מיום ליום גבר בי הרצון לעזוב הכל וללכת מהארץ הזאת בדרך לארץ ישראל אבל לקראת סוף 1945 נהיה יותר ויותר קשה להבריח יהודים לארץ. אנשי הגדודים העבריים הלבישו צעירים פליטים יהודים במדי צבא והכניסום ארצה עם יתר אנשי ה"בריגדה" .

בהתחלה לא היתה ביקורת עליהם, אבל לפתע הרגישו הבריטים שיותר מדי חיילים מן הבריגדה העברית באים לחופשה ומעט מאוד חוזרים ליחידתם, ואז נפסקה העליה בדרך זו. הסוכנות היהודית אירגנה את מוסד "הבריחה" שתפקידה היתה

להבריח יהודים לארץ בצורה בילתי לגאלית (לא חוקית). הם הצליחו להכניס לחופי הארץ כמה ספינות קטנות מלאות ניצולי השואה מבלי שהבריטים, ששמרו בקפדנות את חופי הארץ ירגישו בהם.

קראו לזה "עליה ב'" כי היתה גם עליה א' הלגלית אבל זה היה מצומצם ביותר. הבריטים הרשו רק לאלף וחמש מאות יהודים להיכנס לארץ באופן חוקי במשך שנה "הבריחה" ניצלה את כל האפשרויות להגניב יהודים ארצה. בהתחלה היתה אפשרות להשיג תוצאות עם שוחד, אבל הערבים תושבי הארץ הקימו צעקות על שהבריטים מעלימים עין מהעליה הלא חוקית וגם הדרך הזו הופסקה. כדי לקדם את עניין עלייתי לארץ ביליתי הרבה זמן בבודפשט וכל זמן שהייתי חפשי מן העסקים רצתי לרחוב לאודון, שם ישב מרכז המזרחי ושם היה מועדון בני עקיבא וקשרתי קשרים הדוקים עם אנשי ההנהלה. הם ידעו בדיוק על פעילותי ופעילות אחי גאבי במאקו וקירבו אותי לענייני "הבריחה", גם עזרתי הרבה לעניין בעיקר בהברחת בנות יהודיות מקרפאטרוס שהיה שייך לפני המלחמה להונגריה ובסוף המלחמה סיפחה רוסיה את חבל ארץ זה לארצה.

הבנות שנשארו בחיים אחרי אושוויץ הלכו הביתה לעריהן ולכפריהן לחפש משפחה ונתקעו שם. לבחורים היה קל לברוח. הגבול עדיין לא היה סגור הרמטי, אבל לבחורה ארבה סכנה על כל צעד ושעל. הן לא יכלו לצאת משם בכוחות עצמן. ארגון "הבריחה" סידר עם חיילים יהודיים ששירתו בצבא הרוסי, והם הביאו אותן במכוניותיהם לבודאפשט. גם החיילים היהודים הרוסים האלה נשארו בבודאפשט ולא חזרו ליחידותיהם. הבריחו את כולם לאיטליה, שם לא היתה לצבא הרוסי שום שליטה ומשם הבריחו אותם לארץ. ידעתי שבמוקדם או במאוחר גם אני אצא לדרך וקיבלתי הבטחות שיצרפו אותי לעליה ב' של קבוצת חלוצים עד גיל שלושים שיצאה דרך רומניה והים השחור.

שליחי "הבריחה" התחלפו והשליח החוזר לארץ בא למועדון בני עקיבא להפרד מן החברים. מכיוון שבקיץ 1945 עדיין לא היה קשר דואר בין הונגריה לארץ, נזכרתי שאשלח מכתב למטס דושינסקי, אח של אווה שעלה ארצה עוד בשנת 1939. דודו הרב יוסף צבי דושינסקי זצ"ל רבה הראשי של העדה החרדית בירושלים שלח לו "צרטיפיקט" (רשיון עליה) לעלות לארץ ולהצטרף לישיבה הגדולה שלו בירושלים. ידעתי מאווה שכבר חמש שנים נותק הקשר עמו וחשבתי שישמח אם יקבל איזה סימן חיים מאמו ואחותו. הוא בתור ילד בן 15-14 התנגד לקשר ביני ובין אווה, אבל עם זה הדושינסקים היו נחשבים כשייכים למשפחת קליין.

במכתב שכתבתי בחיפזון על דף נייר ובעיפרון סיפרתי לו את קורות אווה ורוזי נני (אמו) במשך השנים שעברו, איך הם ניצלו מן השואה. כתבתי על משפחתי ועל עצמי ועל רצוני לעלות ארצה בקרוב. הבטחתי לו שאין ביני ובין אווה

שום קשר שיכול להסתיים בנישואים. לא חשבתי אפילו לרגע שמטס באמת יקבל את שורותי, אבל עובדא שהוא קיבל את המכתב ומכתבי היה הידיעה הראשונה על משפחתו. רק אחרי שנים כשנפגשנו בארץ אמר לי שכל ימי חייו יהיה לי אסיר תודה על שגרמתי לו שמחה גדולה זו.

הוא היה רואה שחורות בקשר לגורל משפחתו, והכל נהפך "מאבל ליום טוב". ואכן עשה קידוש גדול בבית הכנסת "סעודת הודיה" על הצלתם. גם אווה ורוזי נני הודו לי מאד על שנזכרתי ושלחתי מכתב למטס, וזה היה גמולי האמיתי שהם שמחו בגלל מעשי.

בינתיים פרחו העסקים. כבר נסעתי כל יום הביתה, אבא ז"ל והשותף ר' גרשון רוזנברג (בן דוד לאבא) דאגו למשלוח של כמה קרונות בצל ליום. הבצל הגיע מוקדם בבוקר לשוק הסיטונאי המרכזי בבודאפשט ובשעה תשע בבוקר היה הכסף בכיסי ורצתי לרח' דוב במרכז הגטו היהודי בבודפשט שם קניתי בעד הכסף ההונגרי דולארים, כי האינפלציה היתה כל כך גדולה, שהיה הפסד גדול להחזיק בכיס כסף אפילו יום אחד. חוץ מזה שהדולאר במאקו היה יותר יקר מאשר בבודפשט, כך הרווחנו על כל פעולותי הרבה כסף ולא היית עסוק יותר מחצי יום. עשיתי נסיונות גם בבני עקיבא לקשור קשרים רציניים עם בנות, והיו כאלה שרצו אותי וגם אני רציתי אותן, אבל כשבאתי למאקו לספר להורי על שידוך זה או אחר, חזר מפי אבא ז"ל הפיזמון. "אולי אווה בכל זאת תסכים להינשא לך"? היחסים הטובים ביני ובין אווה נמשכו כרגיל, חברים בלי שום רומנטיקה או הרפתקאות. דברים כאלה הייתי צריך לחפש במקום אחר. ובכל זאת זאת היה טוב לנו כשהיינו יחד. גם היא הרגישה שהזמן שלה גם כן עובר ושום דבר לא קורה. אין בחורים כרצונה וכפי שהיה מגיע לה בזמנים נורמאלים וקשה היה לה בגלל זה לוותר עלי. ההיסוסים שלה בקשר אלי הספיקו לעכב אותי בכל ההחלטות כן או לא להתקשר עם בת זאת או אחרת. ידעתי שזמן רב לא אוכל להמתין, כי היו לי הבטחות מפורשות מהנהלת בני עקיבא שאני עם בת זוגי (שבעת ההיא לא ידעתי מי היא תהיה) אהיה ברשימת העליה של החלוצים הנמצאים בהכשרות שונות בערי וכפרי הונגריה.

הקיץ עבר והתחילה עונת השום. בשום השתמשו הגויים בחורף לעשות כבושים ובעת שחיטת החזירים השתמשו להכין את הנקניקים והבשר המעושן. מאקו היתה מפורסמת חוץ מיבול גדול של בצלים, גם ביבול משובח של שום. זאת היתה סחורה יקרה מאוד, אבל היתה אפשרות להרוויח סכומים גדולים. עד הסתיו היה לנו כבר הרבה כסף מהרווחים שהצטברו וכשהגיע הזמן של איסוף השום מהשדות קנינו במחירים זולים כמות גדולה ואיחסנו במחסן שבביתנו. כעת כשהתחילה העונה הפצירו בי הסיטונאים בבודאפשט להביא כמויות גדולות של שום כי המחירים האמירו מאד.

נסעתי הביתה וארגנו משלוח של 3 קרונות שום בשווי של חמש עשרה אלף דולר, שהיה בשנת 1945 הון תועפות. אני זוכר שבחור בשם הרשי שטרק (שהיה נמוך ומכוער) התחתן עם בת יפה ומיוחסת, ואמרו בעיר, כי הבת עשתה שידוך טוב כי להרשי יש חמש מאות דולרים במזומן. כך אפשר להעריך את שווי המשלוח הזה.

שיתפנו עוד יהודים במשלוח הזה ובעצמנו הכנסנו את הסחורה לקרונות. הורשה לנו לנסוע בתוך הקרונות כדי לאבטח מפני גניבה, או טעות ביעד. כל אחד ישב בקרון אחד, אבא ז״ל הדוד גרשון ז״ל ואני. את דלת ההזזה של הקרון סגרנו מבפנים. קשר בינינו לא היה מרגע שיצאנו לדרך. הלילה בקרון המסריח היה קשה מאד. השמיכה שלקחתי איתי לא נתנה מספיק הגנה מפני הקור של ליל אוקטובר בהונגריה. כל הלילה עשיתי התעמלות במקום הצר שהיה לי, כך לחמתי נגד הקור. כשהאיר היום ראיתי דרך האשנב שהגענו לתחנת הסידור של רכבות המשא לפני בודאפשט, תחנת ראקוש. (Rakos) פתאום דופקים בדלת ובחוץ מנסים לפתוח את דלת הקרון. אני שומע מבחוץ דיבור רוסי. פחדתי נורא מפני החיילים הרוסיים. אני הכרתי אותם טוב טוב, וידעתי שכל מחשבתם שוד וביזה. ועוד דבר ידעתי, שהם שונאי ישראל בדיוק כמו הנאצים הארורים ואם יראו את אבא והדוד גרשון עם זקניהם לא יהססו אפילו להרוג אותנו. לא הבנתי מה הם מדברים רק מהקול שלהם ידעתי שהם מאיימים עלינו. ואכן התחילו לירות לתוך הקרון. הרגשתי עצמי כעכבר שנתפס במלכודת. בלית ברירה פתחתי את הדלת, וכך עשו אבי ור׳ גרשון. הם קיללו אותנו. צעקו עלינו ״יעברי שפקולנט״. ניסיתי לדבר אליהם ולהתחנן ואפילו לתת שוחד. קיבלתי כמה בעיטות הגונות. ובקת הרובה גירשו אותנו מן המקום. התעקשנו ולא רצינו ללכת מהמקום ואז התחילו לירות לפני רגלינו. התחלנו להתרחק והם ירו לעברנו. רצנו עד כלות נשמתנו. אבא ז״ל שהיה סובל עם הלב שלו, נפל והיינו צריכים לטפל בו זמן רב עד שחזרה אליו נשימתו הרגילה. הגויים המקומיים הסתכלו מרחוק איך מתעללים בנו שלושה חיילים רוסים, ואף אחד לא בא לעזרתנו.

ישבנו על גזע עץ ושלשתנו בכינו. עבודה של חצי שנה ירדה לטמיון. פעם מישהו אמר ״כסף יהודי הוא כעלה נידף, באה רוח חזקה ומעיף אותו״. בבושת פנים הגענו הביתה למאקו. ״באו מים עד נפש״, לא רציתי להתחיל הכל מחדש, החלטתי היתה נחושה לעזוב את חלק העולם הזה בהקדם האפשרי ולעלות ארצה ולא להתעסק יותר בחיים שלי ב״סחר מכר״, רק עבודה חלוצית ופרודוקטיבית. המצב בבית נהיה קשה, החורף התחיל רק והכסף שחשבנו שיספיק לנו עד העונה החדשה אבד, במצב כזה לא יכולתי לחשוב על עצמי. ובוודאי לא על שידוכים, על מה להתחתן? לא היה לי כסף אפילו לקנות טבעת לכלה. היינו מוכרחים שוב להתחיל עם עסק הבצלים. שוב נסעתי לבודפשט לקחתי לי חדר בכיכר קלאוזל 15, שם היו גרים כל הבנים והבנות יוצאי מאקו שבגלל עסקיהם היו צריכים להישאר כמה

לילות בבודאפשט. התפתחו חברויות לשיתוף פעולה עיסקית בין דיירי ודיירות הבית. שוב הרווחתי כסף והקלתי על הורי במאקו. קיבלתי בקביעות משלוחים שמכרתי בקלות. הכסף בדולארים נשלח אחרי הצהרים למאקו. היה לי הרבה זמן פנוי שביליתיו במועדון המזרחי או אצל קרובי. הודעות חשובות, מברקים, הגיעו אליהם, כי בכל העיר רק באיזור שלהם היה קשר טלפון ולפעמים היו מודיעים לי בטלפון על שינוי במחיר הבצל. לשבתות נסעתי למאקו. עם אווה היתה לנו פגישה קבועה בליל שבת, זה הרבה שנים אצל דודי ר׳ אפרים קליין ז״ל. שם היו אווה, אמא שלה ופירי (אשת בנו של ר׳ אפרים, יוסי קליין ״הגדול״) הולכות לשמוע קידוש ולארוחת שבת מאז בעלה של פירי נתקע באנגליה בשנת 1939 עם פרוץ מלחמת העולם השניה. שלוש הנשים האלה וג׳ורי חיו ביחד בדירת דושינסקי.

בעת ההיא בחורף 1945 עדיין לא נוצר הקשר בין פירי במאקו ליוסי בלונדון. ג׳ורי ופירי חיו על חשבון רוז׳ינני, גם לאמא של אווה לא היה הרבה ממה לחיות, כי לפני הגירוש עוד בשנת 1943 כשסגרה את העסק שלה שלחה את כספה לארשקאוויור, לאחים בינט (אחיה) כדי להשקיע ולהבטיח את כספה. חלקם של האחים לא חזר, ומי שחזר לא יידע מכל העסקים הללו. רוז׳ינני לא היתה תקיפה דיה, היא התביישה לבקש בתוקף ולא קיבלה אף פעם פרוטה מרכושה שנעלם. הפונפדרים גיסים של רוז׳ נני ניסו לעזור, אבל זה היה טיפה בים. לאווה לא היו חיים קלים. פירי אכלה לעצמה את הלב יום יום, לא אחת ניפגשתי את אווה עם עיניים דומעות. בוז׳ ואמל וגם פרי הפצירו באווה להתחתן, אבל עם מי? אווה לא היתה עשויה מחומר שמוכנה לוותר, לא על יחוס, לא על הביטחון שהחתן הוא תלמיד חכם וגם אינטליגנטי וגם על הצורה החיצונית של הבחור לא הייתה מוכנה לוותר. גם אלמן לא בא אצלה בחשבון למרות שרוב האנשים הבאים בחשבון היו אלמנים. לא היו לה שום סיכויים להתחתן. גם נדוניה לא היה לה חוץ מיופיה ואישיותה הבולטת. הפצרותי לא נדחו וגם לא נתקבלו. היא השאירה אותי להתבשל על אש קטנה. הייתי בטוח שבסופו של דבר תישבר, אבל לי לא היה זמן. אווה לא לקחה ברצינות את איומי שאתחתן עם אחרת ואעלה בקרוב ארצה. לעיתים שנתי אותה על קרירותה ועל סגירותה כלפי. אין ספק שעשתה לי עוול ואחרי כל פגישה מאכזבת אמרתי בליבי ״אעשה מעשה ואתחתן חת-שתיים״. בהכשרות היו הרבה בנות יתומות, ניצולות השואה שייחלו להשתייך למישהו. ברגע האחרון תמיד נזכרתי, איזו אכזבה אגרום לאבא אם לא אקח את אווה לאשה. גם אני פחדתי שאעשה מעשה פזיז ואחרי כן אתחרט על זה כל חיי.

בסוף דצמבר הודיעו לי מן המזרחי שהעליה שאני נכלל בתוכה תצא תוך חודש חודשיים ויש לי הזכות לקחת עמי בת זוג. סיפרתי לאווה את סיכויי לעליה הקרובה, אבל היא לא לקחה לליבה שאני עוזב אותה ואת העיר. קצת הבנתי אותה. המשפחה שלה בארץ הייתה משפחה רבנית בראשם הרב הגדול ר׳ יוסף צבי דושינסקי, גם מצד אמה

משפחת בינט מהעיר אקשקאויוור היתה משפחה מיוחסת, צאצאים של ר׳ מרדכלה בינט זצ״ל המפורסם וגם אנשים מכובדים ועשירים. כולם ציפו שאווה ״המוצלחת״ תתחתן עם ״בן מלך״ או משהו דומה לו, ואיך תופיע היא לפני משפחתה, עם בחור פשוט בינוני בכל המובנים, לא תלמיד חכם גדול לא מלומד גדול וגם כסף אין לו. יכול להיות שהיא תיארה לעצמה את בן זוגה בתור גבר גבוה 1.80 מטר, עם זקן, עשיר ומיוחס. ידעתי שאת זה היא לא תשיג ורציתי ברגע שתראה את המציאות במערומיה, לעמוד על ידה. אבל לכל סבלנות יש גבול, ובסוף ינואר העמידו אותי לפני ברירה שהייתי צריך לשקול בכובד ראש. הייתי יכול לקבל סכום עגול וגדול בארץ אם אקח בחורה אתי והובטחה תמיכה נוספת, כל זמן שאהיה זקוק לתמיכה. הבחורה היתה אישיות נחמדה והיכרתי אותה עוד מילדותי. היססתי, כי היו לי כמה הסתייגויות ממנה. היא היתה ג׳ינג׳ית לוהט, היתה בשנה יותר מבוגרת ממני, ועדיין לא גמרתי בליבי אם להיפרד מאווה סופית.

הצעות לא חסרו לי, היתה עוד הקרובה מבודאפשט, גם שם הייתי רצוי והובטחו לי חיים קלים ונוחים אם אקח אותה לארץ. הייתי ממש על סף החלטה ומכיוון שהייתי איש אימפולזיבי (פזיז) נתתי כמעט במקום את הסכמתי. אבל השכל הישר גבר בי ומכיוון שהיה זה יום חמישי החלטתי לנסוע הביתה ולהתייעץ עם הורי ז״ל. לאבא סיפרתי שאני עומד להתארס וזה סופי רק לא רציתי להעמיד את הורי בפני עובדא מוגמרת. ראיתי על פניו של אבא אכזבה. גם הורי חשבו שבנם הגדול (ובעיניהם) המוצלח, יקח לאשה איזה בת מלך או לפחות אחת כמו אווה דושינסקי, ולא סתם בחורה עם כסף. הסברתי לאבא שאני עשיתי יותר בשביל אווה מה שיעקב אבינו עשה בשביל רחל אימנו. הוא עבד בגללה 7 שנים, ואני עבד של אווה קרוב לתשע שנים. בליל שבת הלכתי כרגיל כשהייתי בבית אל דוד אפרים קליין, שם פגשתי את אווה, אמה, פירי וג׳ורי ויצאנו לטייל בלילה חורפי ומושלג. כמובן סיפרתי לה כל האפשרויות שעומדות לפני והתיעצתי איתה כמו עם חבר, מה אעשה? את איזה מהן אקח? אחרי כל כך הרבה שנים היכרנו זה את זה ביסודיות. ידענו את המחשבות של השני, לפני שאמר מילה. היתה לי הרגשה שהפעם האמינה לי, והיא נבהלה, כי שאלה אותי ״מה פתאום נהיה כל כך בוער״? היא הרגישה שאם אלך ממנה, היא מאבדת את פתח ההצלה האחרון שלה. אמרתי לה בפירוש, שאם תגיד ברגע זו שהיא רוצה לחשוב על הצעת נישואים שלי, אני אדחה את החלטתי לזמן מה. היא חזרה על הפזמון הישן ״אני לא יכולה לתאר את חיי לא איתך ולא בלעדיך״. תשובה שהיתה מתאימה לנביאי יוון שנבואותיהם הושמעו לשני פנים. לא יכולתי להוציא ממנה שום מילה מחייבת. אבא ז״ל היה ער כשבאתי הביתה. שאל אותי, מה גמרתי עם אווה? סיפרתי לו מילה במילה מה שאווה אמרה ואמרתי לאבא שהחלטתי לעשות סוף להיסוסים ובמוצאי שבת אכתוב מכתב לקרובתי ובזה גמרתי עם אווה.

כל השבת לא יצאתי מפתח ביתנו, ואפילו למועדון, איפה שכל הנוער היה נפגש בשבת, לא הלכתי כדי להימנע מפיגשה עם אווה. שכבתי על הספה כל היום. כאב לי הלב שאני צריך לקבור חלום, לא היה לי ברירה, נשבר לי. כשיצאה השבת נתישבתי וכתבתי מכתב לקרובה ובו סיפרתי על הכל על עברי, על היסוסי ועל אהבתי המאוכזבת לאחרת. כתבתי שלעת עתה אני לא יכול להציע לה רק ידידות שאולי יותר מאוחר יכולה להתפתח לאהבה. אם בתנאים האלה היא רוצה אותי, אני מוכן לבקשה מהוריה.

כאן אני כותב על זה בכמה שורות, אבל היה זה מכתב ארוך ביותר. היה זה וידוי, שלא עשיתי לפני זה לאף אחת אפילו לא לאווה. לא רציתי להתחיל את חיי המשפחה שלי עם שקר. כל הבית הלך על בהונותיו, כולם ידעו שאני סובל ואני ידעתי שאבי סבל איתי אבל לא התערב יותר לטובת אווה. גם לו נגוז חלום, שאווה תהיה כלתו.

למחרת ביום ראשון ירד שלג כבד ואי אפשר היה לצאת מן הבית ורק אחרי הצהריים אזרתי עוז ללכת לדואר לשלוח את המכתב. בעברי על יד מועדון "בנות אגודת ישראל" נתקלתי באווה היוצאת מן המועדון. אם זה היה יד הגורל, או מקרה, או תת הכרה של רצונותינו אף פעם לא נדע. היא שאלה אותי לאן פני מועדות. הראיתי לה את המכתב החתום שאני לוקח לדואר ואמרתי לה, שברגע שזרקתי את המכתב אני מרגיש עצמי כחתן. היא ליוותה אותי עד הדאר. ראיתי על פניה את הבהלה ברגע שרציתי לזרוק את המיכתב לתיבה. נתתי לה את ה"שנס" האחרונה, אמרתי לה "תגידי לא לזרוק ואני לא זרקתי, היא שתקה והיססה ואמרה רק "קר מאוד בחוץ בוא תעלה אלינו, התנור בוער וחום נעים יש בדירה ונדבר בשקט על כוס תה. נצוץ של תקווה עבר בי, שמתי את המכתב בכיסי והלכנו לביתה. אף אחד לא היה בבית, נתישבנו בכורסאות שתינו תה והתחלנו להתווכח על כל הדברים שנאמרו בינינו אלף ואחת פעמים. היא אמרה לי, שאבא שלה (שנפטר לפני תשע שנים) חשב לחתן אותה עם בן תורה, ומה יגיד אחיה מתס בארץ והדוד הרב דושינסקי אם תתחתן עם בחור כמוני. חוץ מזה, כל החיים שלה היתה חיה ברווחה ובפינוק ובבית עשירים, ואיך תצא עמי לארץ ישראל בלי כסף ובלי שיש לי על מה להישען? מה תעשה עם כל הדברים היפים, כלי מיטה, מפות, מגבות דברי לבוש שהוכנו לה לעת נישואין? היא תצטרך לעזוב הכל ולצאת עם תרמיל גב לדרך. ידענו שב"עליה ב'" שלנו נצטרך לצמצם עד מינימום את החפצים שאנו לוקחים איתנו. מה יכולתי לענות לה? הבנתי את היסוסיה וטענותיה, כאבתי את כאבה והתחלתי להבין שהיא לעולם לא תהיה מאושרת לצידי בתנאי עוני ומחסור, ומה אני יכול להציע לה, חוץ מאהבתי ללא גבול וידי וכתפי החזקות. ניסיתי לדבר על אידיאלים, על חדווה שמצפה לנו בבנית הארץ, על ההרגשה הנפלאה שתהיה לנו בארצנו, כשלא נהיה צריכים להסתכל

בפני הגויים הרשעים ושונאי ישראל האלה. היא קוננה רק על החיים הנוחים והחפצים היפים שהיא תצטרך להשאיר מאחוריה.

דמעות ירדו מעיני שנינו. זה הסוף בינינו. אין החלטה! אבל בעיני זה גם נחשב להחלטה שלילית.

בינתים נהיה מאוחר בלילה וכשיצאתי מביתה הלכתי ישר למועדון, שם מצאתי תמיד חברה שיצאו ברכבת הלילית לבודאפשט. פגשתי את דודי שטראוס, שגרתי איתו יחד בבית בבודפשט ברחוב קלוזל 15 והוא עמד לנסוע בלילה לבודפשט, סיפרתי לו על החלטתי להתארס, וביקשתיו שיקח את המכתב לבודאפשט שימסור לבחורה שלי ויחכה לתשובתה, שאקבל כשיחזור למחרת היום. ברגע שעמדתי למסור את המכתב נכנסה למועדון אמי ז"ל עם יוחנן בן אחותי (רוזי בלאו) הקטן ומבקשת ממני לקחת את הילד לביתו כי הוא מפחד לבד ללכת בחושך. ביקשתי את אמי לחכות רגע עד שאסביר לדודי את הכתובת והפרטים ואמסור את המכתב. אמא ז"ל ידעה את תוכן המכתב שגם היא התנגדה לתוכנו לא רק אבא, ואמרה לי "אל תמהר, על מכתב כזה, טוב שאתה ישן פעם נוספת, ויש זמן לשלחו גם מחר, לא תפסיד דבר". אמרתי בליבי, זה יד הגורל שאמא מתערבת, בין כה לא היה ליבי שלם לגמרי עם המכתב.

היו לי ספיקות שמתי את המכתב בכיסי וליוויתי את יוחנן (במשפחה קראו לו טיבילי) לביתם. שם נשארתי עד מאוחר בלילה. סיפרתי לאחותי ולגיסי את השתלשלות העניינים וביקשתי עצתם. כולם ריחמו עלי ויעצו להינתק סופית מאווה ומחלומותי.

לא ישנתי כל הלילה. עברו נגד עיני כל השנים האחרונות. הסבל שסבלתי, הסכנות שהיו מנת חלקי כל השנים הללו, וחשבתי, איפה סוף כוח הסבילות של אדם. לא האמנתי אף פעם שכאב נפשי יותר קשה מכאב גופני. מה יהיה אם אתחתן עם אחרת וחיי יהיו אומללים. וגם בעיית העלייה שעמדתי בפניה. מי יודע אם תהיה לי עבודה? איפה אגור? ואולי לא אסבול את האקלים?! ואיך תסתגל בת זוגתי לחיים בארץ? החברים במזרחי החליטו כמעט כולם ללכת לקיבוץ, האם אני "האינדיבידואליסט" מתאים לקיבוץ? ואולי בת זוגתי לא תסכים ללכת איתי לקבוץ? סימני שאלה רבים מילאו את ראשי לפני החלטתי הגורלית, ועוד שאלה גדולה אחת יסרה אותי. איך אני יכול להשאיר את הורי הזקנים והלא כל כך בריאים על אחי גאבי? עד מתי הוא יהיה מוכן לוותר על העליה? וממה יחיו? גאבי לא התערב הרבה בעסקים, רוב זמנו בילה עם חבריו בהכשרה. הורי אמנם דחקו בי להתחתן ולעלות, הייתי כבר קרוב לשנתי העשרים ותשע והם רצו לראות עוד נכדים אצלי. אמרתי לאבא שזה לא הולך בכוח, אי אפשר למהר. זיווג הוא מן השמים, ולאדם מוכתבת כל הדרך אשר הוא צריך לעשות עד שיגיע לזיווג האמיתי.

גם הורי לא ישנו כל הלילה. שמעתי מן החדר שלי שהם משוחחים. ריחמתי עליהם יותר מעל עצמי. הם הכירו את אווה, חיו איתה בתנאים של מחנות ומחסור, היא נשארה אותה הבחורה הידידותית, המאופקת, השקטה והנחמדה בכל המצבים. על הרבה בנות במחנה שלהם ריכלו, אבל עליה ועל מאגדי קליין דיברו רק בדרך של כבוד. היא היתה שונה מכל הבנות שחזרו למאקו מן התופת.

אחרי לילה של נדודי שינה התעוררתי מאוחר, ליום קר. השלג כיסה את הרחובות בגובה חצי מטר. מכאן נבע השקט. לא נשמע מן הרחוב טרטור המכוניות. עולם שקט ולבן. לא יצאנו מפתח ביתנו רק בשעות אחרי הצהרים. התחיל להפשיר קצת והלכתי עם אבא ז"ל למשרד שלנו. יהיה עלינו לשלוח כמה מברקים וטלפונים, זה לא היה יום של קניות או מכירות. עמדתי על יד החלון ואני ראיתי את אווה עוברת, באינסטינקט חשבתי לצאת וללכת איתה לאן שהיא הולכת, כרגיל. אבל נזכרתי בהחלטתי הסופית להינתק ממנה, ושמתי ידי בכיסי ומישששתי את המכתב שאני עומד עוד מעט להביאו לדאר ונשארתי בפנים בחום המשרד. בעומדי כך השגחתי שאווה חוזרת ועוברת שוב על יד משרדנו. הבנתי שהיא רוצה לדבר איתי.

נלחמתי עם עצמי לצאת או לא לצאת, לא יכולתי לבייש אותה, ובפרט שכל חלקי גופי השתוקקו לרוץ אחריה. כשהשגתי אותה, ראיתי שפניה סמוקות ומבוישות. השאלה הראשונה שלה היתה, שלחת את המכתב? הוצאתי את המכתב מכיסי והראיתי לה. הוא ידעה למי המכתב ממוען. ראיתי על פניה הקלה. כנראה היא גם לא היתה שלימה עם הוויכוח שהיה בינינו אמש והתחלנו לטייל. הנושא היה בינינו כרגיל עניין הנישואים. כנראה סיפרה לרוזינני וגם לבוזינני (פונפדר) שהייתה בביקור אצלם את תוכן הוויכוח שהיה ביני לבינה אמש, וקיבלה מהן קצת שטיפת מוח לגבי עתידה וסיכוייה. בטיול שלנו בקור וברטיבות התגלתה לפני אווה אחרת לגמרי, יותר מבינה, יותר מוכנה לדבר על דברים של מהות, כבר לא מתעכבת על דאגות ארציות כמו לפנים. בפעם הראשונה דיברה על רגשותיה. בלהט הוויכוח, כמעט קפאנו מקור ולא הרגשנו כלום רק כשמגפינו נתמלאו מים, היה עלינו להיכנס לאיזה מקום, אחרת שנינו נחלה. בדיוק עברנו על יד קולנוע. בוא ניכנס ונתחמם אמרה אווה. קיבלנו מקום רק בכורסאות האחוריות היקרות. לא ראינו הרבה מן הסרט, היינו עסוקים עם עצמנו. הסרט היה על אהבה ואכזבה ובסוף טרגדיה. הרבה מעמדות בסרט היו דומים למצב שהיה ביני ובין אווה. שאלתי אותה "האם אצלנו גם יסתיים בטרגדיה?" היא שמה ידה על ידי ואמרה "לא". הבנתי שהלא הזה, הוא ה"כן" שלה.

רציתי לצעוק משמחה. כך יכול להרגיש איש שחושב שנחנק כבר ופתאום מגיע אוויר לנשימה. במילה אחת היה מרוכז בשבילי כל האושר שבעולם. היא תפשה את ידי ואמרה, בוא נרוץ ונספר להם. רצנו כל הדרך עד ביתם, מצאנו שם את שלושת

האחיות רוזי, בוזי, פירי וגם ג'ורי. התפרצנו בפנים ואווה אמרה אנו מאורסים. לא היו צריכים להגיד כלום, ראיתי על פניהם הקלה גדולה. אפילו פירי, שהיתה המתנגדת הראשית במשפחה לשידוך שלנו, שמחה מאוד. אותה הבנתי, היא עמדה עם ג'ורי בקרוב להצטרף לבעלה, יוסי בלונדון, וקל היה לה לעזוב את אחותה שאיתם חיו כחמש שנים עם בת פרובלמטית כאווה, שמזמן היתה צריכה להינשא. יותר מאוחר שמעתי את ביטויה של בוזינני בזמן שאווה אמרה לה, הדברים עלי "ממה הוא יתפרנס שם, כסף אין לו מקצוע אין לו וגם את השפה לא יודע?" אמרה בוזינני "יוסי כל כך זריז שאפילו על הקרח ימצא את פרנסתו".

כשהיה קשה לנו מאוד בארץ בשנות 1946-47, אמרתי כמה פעמים שזה "המצב על הקרח" כאן, וב"ה תמיד פירנסתי את משפחתי בכבוד.

אמא של אווה היתה השמחה ביותר. היא התאלמנה לפני 10 שנים כשהיא עוד צעירה, יפה ועשירה. לא רצתה להתחתן כל עוד אווה בבית. גם לה הגיע הזמן למצוא אדם שתחלק איתו את חייה. היא גם היתה מודאגת מהתנגדותה של בתה לכל השידוכים שהציעו לה.

בעיני יהודי מאקו לא היה בהתקשרותנו הסופית כל חדש. זה עשר שנים היינו בעיניהם רשומים כזוג בטוח. עדיין לא יכולתי לעכל את המצב החדש, ליבי אמר להתפוצץ מרוב אושר ובינתיים לגמרי שכחתי שהורי יושבים בבית על יד התנור ומחכים לי. לפני שהלכתי אחרי הצהרים מן הבית, אמרתי להם שאני הולך לשלוח את המכתב לבודאפשט. הם היו נורא מאוכזבים. כאב לי הלב עבורם. עוד לא היו הורים שהשתתפו בבעיות האישיות של בניהם, כהורי. גם לא היו הרבה בנים ששיתפו הוריהם בחוויות, ברגשות ובהחלטות כמוני. עוד בגיל 19-20 הייתי רגיל לספר לאבא כל מה שקורה לי בלי להסתיר דבר. הוא קרא את מכתבי שכתבי, וגם הראיתי לו את המכתבים שקיבלתי מחברים ובנות. הוא היה חי איתי את חיי, שמח בשמחתי וכאב את כאבי. התעכבתי יותר מדי אצל חמותי לעתיד. היתה לי בעיה חדשה, עד עכשיו קראתי לה רוזינני איך אגיד לה כעת. עוד לא מצאתי פיתרון. לעת עתה רציתי לרוץ להורי להודיע להם גם על התפנית המשמחת בחיי. נפרדתי ורציתי ללכת, אבל אווה רצתה להצטרף אלי, למרות השעה המאוחרת והכפור והשלג שציפה לנו בחוץ. בריצה הגענו לביתנו, מרחק של כמה מאות מטרים. אווה, אחרי שהתגברה על עצמה, הייתה מאושרת ממש כמוני. גם לה גרמה החלטתה להקלה עצומה. סוף סוף הרשתה לעצמה לאהוב אותי, לא רק כחבר לבילויים. לא הרגשנו את הקור החיצוני ברחוב החשוך. היה חום בליבנו שהיה מספיק לחמם עולם ומלואו. פרצנו לביתנו בלי לדפוק ובלי לצלצל בשער הבית, הורי נבהלו לשמע קולות הצהלה. נכנסנו פנימה בצעקה גדולה "מזל טוב"!!!.

לרגע לא הבינו את המצב, אבל תיכף נהפכה תדהמתם לפרץ של שמחה ואושר. רק כדי לחיות את הרגע הזה, לראות את הורי באושרם, היה כדאי לסבול, ולחכות לאווה ואפילו שהקשר בינינו נמשך כבר תשע שנים, שכחתי לה הכל. היא היתה תכלית ציפיותי ותקוותי והנה השגתיה. אבא שמח גם בגללי וגם ראה לפני עיניו את הבית שאנו נקים ביחד. קיבלתי על עצמי שאף פעם לא אכזיב את אבא בתקוותו זו. הם ידעו שבצד אווה, מובטח להם שגם הנכדים והנינים בעז"ה ילכו בדרכם ובדרכי אבותם. שתינו לחיים. אחי גאבי היה גם מאושר. היו לו תוכניות משלו כלפי בת מסוימת. הוא לא היה פתוח כמוני עם הורי, אבל ידעתי שיש לו מישהי שחושב עליה ברצינות. אמנם לא התנגדתי שיקדים אותי בנישואיו, אבל אני בטוח שלא היה עושה את זה. בסוף לא יצא מקשריו עם הבת ההיא כלום. אבל בלילה הזה היתה "השמחה במעונו".

ליוויתי את אווה הביתה ועוד שוחחנו עם בני משפחתה עד השעות הקטנות של הלילה. כשחזרתי בסוף הביתה התחילו השיחות עם הורי מחדש. נעשו תוכניות למסיבת אירוסין ותוכניות יותר רחוקות לחתונה. הבוקר כבר כמעט האיר כשהלכתי למיטה. איזה יום של תהפוכות, יציאה "מאפילה לאורה ומשיעבוד לגאולה".

נזכרתי בשיר היידי "וא זיינען מיינע זובען גוטע יארען".לפי השיר לכל יהודי מובטח בחייו שבע שנים טובות, והמשורר שואל בשיר הזה, איפה הן שבע השנים הטובות המובטחות? הייתי בטוח שאחרי כל השנים הרעות יתגשמו עכשיו כל חלומותי. חלומות על ארץ ישראל וחלומות על אווה. איזה מקרה, שבדיוק לפני יומיים נודע לי שאני ושני אחים לאנדסמן שלמה והילל (גוסטי) חברי, נכללו ברשימת העליה החלוצית הישיריה שתצא תוך חודשיים. אירוסינו באו בדיוק בעיתו ובזמנו.

בעצם לו היית כותב רומן, הייתי צריך כאן לגמור, כי כאן נגמרה פרשת אהבתי לאווה עם סוף טוב "הפי אנד" (Hapi and) בלועזית, אבל מכיוון שאני כותב קורות חיי לדורות הבאים, שידעו מה עובר על יהודי כמוני מלידתו עד זיקנתו אני רוצה להמשיך בלי סיפורים רומנטיים אבל סיפורים אמיתיים, שהחיים הם בעלי "זכות היוצרים". גם להבא לא פינקו אותי ואותנו החיים, וכדי לשים לליבו של כל אחד מצאצאי שגם כשהחיים מכבידים על האדם, האהבה והגשמת האידיאלים עושה כל עול וסבל לקל ביותר. ויש אמת בשיר שציטטי קודם "לכל אחד מגיע שבע השנים הטובות שלו". למי מוקדם, למי מאוחר אבל צריך להאמין שבוא יבוא. הרומן נגמר אבל החיים נמשכים.

סבא של אווה היה רגיל להגיד כשראה אחד מילדיו קורא רומן "כל רומן אותו דבר, או שמתחתנים או שמתאבדים". גם אנחנו החלטנו "מתחתנים. קל להחליט, לזה נחוץ

עוד משהו, והמשהו חסר לשנינו. פעם למדתי בבית ספר שמצביא (גנרל) איטלקי במאות הקודמות אמר "למלחמה צריכים שלושה דברים: כסף, כסף, וכסף". גם אנו היינו זקוקים לשלושה דברים הללו. לעצמי הייתי יכול לוותר על הכל, אבל לא רציתי להשאיר את ההורים והבית שלי בלי סכום כסף הגון כשאעזוב אותם בקרוב. בשבועיים הבאים נסעתי ארבע פעמים לבודאפשט ועשיתי עסקים טובים ומכניסים. קניתי לי מעיל וחליפה וכמה אביזרים לקראת העלייה וגם טבעת עם חותמת הזמנתי לאווה. ליותר לא הספיק כספי. בנסיעה האחרונה פגשתי ברחוב את הקרובה המסויימת, ולא הספקתי להסתתר. היא שמעה כבר מאשת ד"ר ווינברגר (רוז'י) שהתארסתי עם אווה. למה לא הודעתי לה לפני שעשיתי ארוסין? היא ציפתה לתשובתי. ידעתי שלא הייתי בסדר. ניסיתי להתנצל וסיפרתי לה על הקשר ביני ובין אווה שנמשך כבר תשע שנים, אבל נפגעה ממני מאוד, וקיבלתי בשתיקה את דברי המוסר שלה. בסוף נשארנו בכל זאת ידידים. יותר מאוחר מצאה גם היא את בן זוגה, וחייהם עוברים באושר ובעושר. חזרתי למאקו והחלטתי שאצמצם את נסיעותי לבודאפשט, כדי שאוכל להתכונן לחתונה ולעלייה. הרגשתי עצמי על גג העולם.

כל יהודי העיר שמחו איתנו, וכולם אמרו לי שאני בן מזל, שהשגתי אותה. כל היום היינו יחד. שלוש האחיות, חמותי בוזי ופירי נסעו לבודפשט אל אחותם אמל כדי לקנות שמלות לחתונה ולהכין עבור אווה שמלות לדרך ולארץ ישראל. רק גורי שהיה אז כבן חמש עשרה נשאר עם אווה בבית. ערב אחד אחרי טיול, עליתי אליהם לארוחת ערב וכשגורי פרש לחדרו, התחלנו לדבר על הדברים שאנו צריכים לקחת איתנו לדרך. קודם לכן נאמר לי במזרחי בבודאפשט, שחוץ מתרמיל גב מותר לקחת רק מזוודת יד קלה לדרך. אווה הוציאה את חפציה, כלי שולחן (מפות ומפיות), כלי מיטה, דברי לבוש שהכינו לה והתחילה לבכות "איך אני יכולה לעזוב הכל ולצאת לארץ זרה בלי כלום?" התחלנו להתווכח על זה, והיא אמרה שהיא לא תעזוב את אמא לבד ולא תשאיר את הדברים היפים מאחוריה. מילה הביא מילה ולקראת חצות היה המצב בינינו שהכל הולך ונהרס. היא בכתה על החפצים ואני נבהלתי.

איך אוכל לספק אשה מפונקת בארץ זרה? פחדתי שתמיד תהיה אומללה לצידי. ומה אעשה אז? שנינו אמרנו דברים כדרבנות רק מילה לא מחושבת ממני או ממנה היתה חסרה שהכל והארוסין היה נגמר בינינו. למזלנו שנינו התאפקנו, אני בגלל שאהבתי אותה, היא בגלל ה"מה יאמרו" אנשי העיר ובעיקר אמה ודודותיה? נפרדתי ממנה ואמרתי שעכשיו שני ימים לא אהיה בבית, היא צריכה לחשוב בינתיים, מה חשוב לה יותר החפצים היפים, או אני? לפנות בוקר נסעתי עם חמשה קרונות בצל שהתעכב מאז שהתארסתי. שמחתי שאוכל לחשוב על כל העניינים בראש צלול רחוק ממאקו. סיפרתי את הריב שהיה בינינו גם להורים, והם נבהלו מאוד. אבא ביקשני לא להחריף את הריב ואם לא נספיק לנסוע עם העליה הזאת, ניסע בעליה יותר מאוחרת. אחרי

החתונה גם אווה תשתנה. גם גורי שמע מאחורי הדלת כל המילים המרות שהיו בינינו ורק אחרי שנים סיפר לנו שהוא בכה מאחורי הדלת יחד עם אווה.

בבודאפשט היה מחסור גדול בבצלים והשגתי מחיר מצויין ורציתי לחזור הביתה עוד באותו ערב. נסעתי בכרכרה לרחוב היהודים רחוב דוב (Dob) כי בגלל האינפלציה הדוהרת הצטרכתי למלא בשקים את כמות הכסף הגדולה שקיבלתי עבור הסחורה ורציתי להמיר את הכסף ההונגרי לדולרים באותו רחוב. איך שאני יורד, נתקלתי בחמותי בוזינני ופירי. התעכבתי איתם וסיפרתי להם שאווה העמידה את כל השידוך שלנו בספק בגלל כמה מפיות עם תחרה ועוד כמה סמרטוטים. סיפרתי גם על פחדי שאני אאמלל אותה אם לא אוכל לספק את כל הדברים שהייתה רגילה להם. ראיתי על פני שלשתן שנבהלו מאד מדברי, בעיקר חמותי. היא אמרה לי "אל תיקח כל מה שהיא אומרת ברצינות, היא תהיה לך לאשה טובה". היא אף פעם לא אהבה את הגנדרנות היתירה, אין לך ממה לפחד. כולם הוסיפו עוד הרבה הרבה דיבורים לדבר על ליבי. רציתי להשתכנע והסכמתי שאני נוסע איתם יחד הביתה עם אוטו משא של דודי שטראוס שיוצא לדרך תוך חצי שעה. השעה היתה מאוחרת ולא הייתי יכול להספיק לקנות את הדולארים בין כה וכה, כי רק לספור את הכסף הייתי צריך לשעות. ולהסתובב בבודאפשט בלילה עם שקי כסף היה גובל עם טירוף.

החיילים הרוסים שוחרי הטרף פיטרלו ברחובות העיר וקצרו קרבנות. מאחד הורידו שעון מהשני לקחו כסף ולמי שלא היה כלום קיבל מהם מכות רצח. יותר גרוע היה מצבן של נשים שנתפסו בלילה בידי הרוסים הן נאנסו בראש חוצות בלי רחמנות ובלי הבדל צורה וגיל ובלי שמישהו יעיז לבוא לעזרה. דודי שטראוס עשה נסיעה יום יום ממאקו לבודאפשט. היתה לו משאית כפולה, אחד נגרר אחרי החלק הקדמי מכוסה בברזנטים. ממאקו הביא לבודאפשט בצל, ירקות, שום, עוף שחוט וכל מיני תוצרת חקלאית. בחזרה בא על פי רוב ריק וברחוב היהודי (Dob) על יד בית מסויים חיכו לו יהודים ממאקו שגמרו את יום עבודתם בעיר הבירה והיו מוכנים לעשות את הדרך בחזרה כמאתיים קילומטרים במשאית, כמובן תמורת תשלום. הפעם היה החלק הקדמי מלא סחורות, נאלצנו חמותי פירי ואני לטפס על הקרון הנגרר. למזלנו היו לי שני שקי הכסף שמנו אותם על יד דופן הקרון והיה לנו כעין ספסל יחסית נוח.

היה כבר חושך כשיצאנו לדרך והיה קר מאד. כל הדרך דיברנו על הקרע שנתגלה ביני לבין אווה. חמותי המעיטה בחשיבות ריבנו, אבל אני לא הייתי כל כך בטוח. כשהיה הוויכוח עם אוה בעיצומו חשבתי בעיקר על הורי, איזו אכזבה תהיה להם אם יופרו האירוסים והתאפקתי. אני בטבעי רגזן, שנדלק מהר, וחוזר למצב השקט מהר, ועוד, אני שכחן, בעיקר אני שוכח בקלות דברים לא נעימים. ובכל זאת היו ספקותי כלפי אווה גדולים. אם בהתחלה אנו רבים על דברים שבחומר, איזה סיכויים יש לנו בעתיד?

הדרך עברה עלינו בוויכוחים וכמעט הגענו למאקו כשהרגיש הנהג שחסר לו בנזין. היינו בכפר קטן כעשרה קילומטר ממאקו קישזומבור (Kiszombor) עצרנו בכיכר הכפר, הנהג הפריד את החלק הניגרר שבו ישבנו ונסע לתחנת הבנזין הלא רחוקה בסימטה צדדית. קשה היה לו להסתובב עם הניגרר, לכן יצא בלי זה. השעה היתה שתיים אחרי חצות, לילה קר. הרגשתי שהצטננתי. ישבנו בדומיה, ניסינו לנמנם, כששמעתי פסיעותיהם של חיילים מתקרבים. הצצתי דרך המכסה וראיתי פטרול של חיילים רוסיים מתקרב. אמרתי לנשים לשבת בשקט. דפקו בדופן הקרון עם קתות רוביהם ושאלו "מי למעלה"? לא ענינו הם התחילו לטפס למעלה. חששתי שיקרה אסון אם יראו למעלה את הנשים, על הכסף בכלל לא פחדתי. כשבן-אדם רועד על חייו אין כל ערך לכסף. הייתי נחוש בדעתי שאתנגד בכוח אם ינסו להתקיף את הנשים. להקדים עלייתם לקרון קפצתי מהר למטה, שני החיילים הרוסים תפסו אותי משני הצדדים ומישוש את כיסי בגדי, כאילו מחפשים נשק, אבל הם חיפשו כסף, שעון או משהו בעל ערך. מצאו אצלי קצת כסף, שעון יד לא היה לי. הם התחילו לגרור אותי לכיוון גן ציבורי כדי ליגמור איתי. התחלתי לצרוח בכל כוחותי "הצילו הצילו", אף חלון לא נפתח, להיפך איפה שדלק קודם אור כיבוהו. בהונגריה הצעקה "הצילו" מעשה של כל לילה. מי היה מעיז לצאת? שום חוק לא היה קיים רק חוק הטרור והכוח של הצבא האדום, ששלטו באכזריות ולא הבדילו בין נאצים לשעבר לבין יהודים קרבנות הנאצים. העיקר היה הביזה.

החיילים האסייתים האלה היו מן הפרימיטיבים ביותר. הרצון שלהם לשעון היה מעל ומעבר. סיפרו בדיחה על בורותם בקשר לשעון. חייל רוסי שדד בבית אחד שעון קיר גדול והלך אל השען וביקש ממנו שיעשה מן הגדול 4 קטנים, כי הוא צריך לתת אחד לכל ארבעת אחיו. בינתיים הם סוחבים אותי בכוח ואני צורח "הצילו". לפני שהגענו לגן ראיתי אורות האוטו משא של דודי מתקרבים, עשיתי תנועות חזקות, ניסיתי להשתחרר וצעקות עד לב השמים. דודי תפס תיכף את המצב התקרב עם האוטו ממש על ידינו, האיר לתוך עיניהם של החיילים, שלא ידעו מי זה ומה זה. עד שהם התאוששו הייתי כבר מחוץ להשג ידם, רצתי לעבר הקרון והייתי למעלה. תוך דקה נקשרנו בחזרה אל המשאית ויצאנו לדרך כשאני חצי מת מן הפחד, מן המאורעות שעברו עלי, מן הצינה ומראיית חמותי ופירי המצטופפות על השקים ובוכות. החלטתי שלמחרת אברך ברכת הגומל.

הורידו אותנו על יד בית דושינסקי, וחמותי לא נתנה לי ללכת כל כך מאוחר הביתה עם שקי הכסף והזמינה אותי לישון בביתם. אווה התעוררה וקיבלה אותנו בשמחה, כאילו לא רבנו מעולם. אני מצידי שמחתי שאוכל לשכוח את הריב. אבל הטעם המר של הריב נשאר בפי. סיפרנו לאווה את קורותינו בדרך ורוזיינני ופירי לא הפסיקו לשבח אותי על גבורתי ועל נכונות ההקרבה שלי, לסוף האמנתי כבר שאני גיבור, אבל בתוך תוכי

ידעתי ששום גבורה לא הייתה שם, כי אני היותי ההתגלמות של הפחד. קיבלתי איזה פיז׳מה והלכתי לישון על הספה בסלון. מאוחר בבוקר האירה אותי אווה ראיתי שנבהלה כשראתה דרך חולצת הפיזמה הפתוחה את חזי השעיר. רק אחרי שנים סיפרה לי שבאותו רגע נפל עליה פחד מפני הנישואים איתי. לא חשבה שאני כה שעיר.

רצתי הביתה אל ההורים שיוכלו עוד בבוקר לקנות סחורה בעד הכסף שערכו יורד ממש מן הבוקר עד הערב.

אמא ז״ל הרגישה שאני משתעל ויש לי חום. השכיבה אותי במיטה ונרדמתי. ישנתי כעשר שעות והיה מאוחר בלילה כשהתעוררתי, אווה ישבה על ידי והחזיקה בידי. איזה אושר להתעורר ולהרגיש את ביטוי הקירבה מצד אווה על ידי. התחלנו להתכונן לנסיעה ברצינות. שלמה והלל לנדסמן, חברי, קיבלו כבר הודעה שתוך 3-4 שבועות הם צריכים להיות מוכנים לנסוע עם נשותיהם. רוזיינני ופיר התכוננו לעשות לנו מסיבת אירוסין רשמית. באותם הימים זה היה קשה. כסף חסר לכולנו וגם לא היו המצרכים הבסיסיים כגון סוכר, מלח, שמן, תבלינים למיניהם, קפה אורז ועוד. ובכל זאת עשו בדירתם מסיבה מפוארת. באו כל בני המשפחה והחברים להתחלק איתנו בשמחתנו. שתי ילדות בנות חמש שנים, מאריקה גוטמן (מלכה קליין) ושרלה פרקש (שרה אימרגרין) עמדו על השולחן ושרו לכבודנו שיר. כמובן שהורי היו המאושרים מכל המוזמנים. הם ראו כבר בעיני רוחם שאנו נקיים בית יהודי חם ונגדל אי״ה דור ישרים.

ספק אם היו באותם הימים הרבה זוגות מאושרים כמונו. בגיל היינו מתאימים וברקע המשפחתי היינו קרובים מאוד, וגם השכלתנו, והשקפותינו היו על פי רוב דומים. מחוסר בחורים צעירים, נישאו הבנות בהרבה מקרים לאלמנים, ולא תמיד לאלמנים צעירים. אלמנות צעירות נישאו לאלמנים זקנים, לפעמים לקרובי משפחה, אפילו לדודים. כולם מיהרו להתחתן ורצו להקים בית ומשפחה בהקדם האפשרי במקום המשפחה האבודה. בשום מקום לא היה מדובר על אהבה, מקסימום היה בין הזוגות הבנה.

ניצלנו כל יום וכל שעה שיכולנו להיות ביחד. וההתלהבות שלי הדביקה גם את אווה וההכנה לחתונה ולעליה נכנסה להילוך גבוה. בהונגריה היו הנישואים החוקיים הנישואים האזרחיים, מצד שני אסור היה לרב לתת חופה וקידושין לפני שבני הזוג נישאו נישואים אזרחיים. לנישואים האזרחיים קדמה בדיקה רפואית ממשלתית בשני תאים נפרדים, אבל את קביעת המחלות והמומים של בני הזוג אמר הרופא בקול רם ששנינו שמענו מה שיש לבן או לבת הזוג. שום דבר מיוחד לא מצאו אצלי, פרט שיש לי לב קצת גדול (אווה אמרה שאת זה ידעו כל בנות מאקו) שנוטה קצת ימינה. שמעתי שהרופא קובע שראיית אווה לקויה (דבר שידעתי כבר שנים) קיבלנו את האישור ומיהרנו לעיריה שם לפני הנוטריון הממשלתי חתמנו על הסכם נישואים, שני עדים חתמו ולפי החוק

היינו בעל ואשה. הרגשתי קצת הקלה, מכאן ואילך, אפילו אם נריב לא נוכל להיפרד בקלות.

באמצע מרץ קיבלו שני האחים לנדסמן הודעה מן המזרחי בבודאפשט שבתאריך 25 במרץ הם צריכים להיות בבודפשט עם נשותיהם וחפציהם. תאריך חתונתנו היה קבוע לימים הראשונים של חודש אפריל, בערך בעוד שבועיים שלושה. פחדתי שהעליה תצא עוד לפני מועד חתונתנו ואז נצטרך לחכות להזדמנות אחרת, אולי דרך גרמניה או איטליה. 25 למרץ הגיע, הלאנדסמנים שהו כבר כמה ימים בבודאפשט וחיכו ליציאה. הם הבטיחו לי שישמרו על מקומנו, וברגע שיהיה משהו יצלצלו למשפחת לוינגר שכניהם של אווה, כי רק אצלם היה טלפון בשכונה היהודית. הייתי כבר בטוח שהפסדנו את העלייה הזאת שהכנתה נמשכה כבר כמה חדשים, והיה כרוך בשילומי שוחד לכל מי שהיתה לו נגיעה לאורך הדרך. היה מובטח שהקבוצה הזאת לא תתגלגל בדרכים זמן ממושך, כדרך הקבוצות שיצאו דרך אירופה. פחדתי שישכחו אותנו אם לא נשב במרכז ברחוב לאודון בבודאפשט, אבל שבוע לפני חתונתנו לא יכולנו לקום וללכת על ספק. קיוויתי שהיציאה תתעכב כמה ימים, לפחות עד אחרי החתונה. הדברים לא קורים לפי רצוננו.

באותו היום הייתי קצת חולה ובבוקר נשארתי במיטה. בשעה 10.30 פורצת אווה אלינו ואומרת שכרגע צילצלו מבודאפשט, שאם עד 12:00 בלילה אנחנו נגיע לבודאפשט למרכז, אנחנו יכולים לצאת עם החברה שאיתם היינו אמורים לעלות, אם לא נגיע יצא זוג אחר במקומנו. כמו קפיץ קפצתי מן המיטה, התלבשתי ואמרתי לאווה נרוץ לרב, נעמיד חופה עוד עכשיו ואחרי הצהריים נשכור מכונית וניסע לבודאפשט. אווה לא רצתה לשמוע לתוכנית שלי. בתת הכרתה שמחה שכך קרה. כך היא יכולה להישאר עם אמא שלה עוד כמה שבועות. גם השמלות שלה והבגדים שלי היו אצל התופרת והחייט. הסכימה רק ללכת אל הרב ר׳ משה נתן למברגר רבה של העיר ולבקש עצה.

לרב למברגר היו תמיד נטיות פרו ארץ ישראליות, והייתי בטוח שיתן עצה לפי טעמי. כשסיפרתי לו את המצב ואת רצוני להעמיד בעוד שעה חופה ולקבל ממנו חופה וקדושין ולצאת לדרך, הוא התנגד לתוכנית הזאת. לעומת זאת הוא הציע לצאת לדרך, היום וברגע שנגיע למקום איפה שיש קהילה אורטודוקסית ומקווה כשרה נתחתן כי זה עדיף מלצאת לדרך תיכף אחרי החופה. הוא גם הוסיף שעצה כזאת לא היה נותן למישהו אחר. רק מכיוון שהוא מכיר את שנינו, מרשה הוא לעצמו לפסוק איך שפסק לנו. יצאנו לכיוון דירתם של הדושינסקים. ברגע שיצאנו מן הרבי הודיעה אווה שהיא לא יוצאת בלי חתונה. איך תתחתן בלי נוכחות אמה ובני משפחתם. ראיתי שהדבר כבר אבוד אם היא לא מסכימה לצאת וכבר לא מיהרנו הביתה. ידעתי שיש עוד בעיה גדולה, חוסר כלי תחבורה לנסוע לבודפשט. רכבת אחת יצאה ביום לבודפשט בשעות מוקדמות

בבוקר. בכל העיר היו באותם הימים רק שני מכוניות טקסי, ומי יודע אם הם היו פנויים. משאיות גם לא יוצאות לדרך אחרי הצהרים כך שזו היתה כבר בכל אופן משימה בלתי אפשרית להגיע בזמן לבודאפשט. היינו מאוד מדוכדכים, בעיקר אני.

כשהגענו לדירה הייתה השעה כבר אחת אחרי הצהרים. להפתעתנו מצאנו בדירתם של אווה את כל בני משפחותינו הם אורזים את תרמילינו ומזוודותינו לדרך. כולם עזרו, דודים ודודות. כבר הספיקו להביא את הדברים מן החייט ומן התופרת והכל היה מוכן לדרך מבלי לשאול את פינו. אווה ניסתה להתנגד, אבל אמה השתיקה אותה במילים "אסור לפספס אפשרות לעלייה טובה כזאת".

ג'ורי בנה של פירי נסע עוד בבוקר לעיר סגד לראות משחק כדורגל ולא ידע שבת דודתו האהובה עליו, שכמעט גידלה אותו עוזבת את העיר בלי להיפרד ממנו, היה כבר מי שהתנדב לרוץ לחצירות יהודים למצוא מכונית משא רוסי שאולי טוענים בצל עבור בודפשט. כשחזר אמר שדיבר עם הנהג, שעבור תשלום נכבד מראש מסכים לקחת אותנו אם נוכל לשבת במשאית הפתוחה מעל לבצל השפוך. לי זה לא היה בעיה, אבל פחדתי שלאווה זה יהיה קשה. חוץ מזה פחדתי מפני הרוסים, ידעתי שאסור לסמוך עליהם. לחמותי היתה אשה שבאה אליה כל שבוע לגהץ והיא היתה ממוצא רוסי, ששבוי מלחמה הונגרי הביא איתו עוד אחרי מלחמת העולם הראשונה מרוסיה. רצו לקרוא לה שתבוא לתרגם לנו. בסוף הוסכם שגם היא וגם אמא של אווה תבואנה איתנו לדרך.

מרוב דאגות והתרוצצות כל השעות ההלו כמעט שלא יכולתי להיפרד מהורי, מאחותי ומאחי ובני משפחתי. אפילו לא חשבתי לקחת איתי כסף הכל נשאר אצל ההורים שרציתי לדאוג לקיומם בכבוד. רק מאה דולרים לקחתי אלי וזה גם בגלל שזה היה התנאי של מארגני העליה. ששום כסף לא יהיה אצל העולים "הבריחה" דאג לכל צרכינו בכל הדרך.

השעה היתה כבר ארבע אחרי הצהרים כשעלינו על גבי המשאית העמוסה עם בצל ונתיישבנו מעל הסחורה המדיפה סירחון נורא. כל יהודי העיר עמדו ברחוב, באו להיפרד מאיתנו. בכל זאת שנינו היינו במאקו צעירים, ששמנו חותמינו על הנוער בעיר, ושנינו היינו מאד מקובלים על כולם מהחוג הדתי הקיצוני ועד שרידי הנאולוגים שהיו עוד בעיר. רק בישיבתי בגובה על המכונה, הרגשתי בפעם הראשונה צביטה בלב. לעזוב הורים זקנים, מי יודע אם אזכה עוד לראותם בחיים, לעזוב עיר באופן סופי, שבה גדלתי וכל זכרונותי קשורים בסימטאותיה ובאנשיה ולעזוב חברים וקרובים ואנשים שאיתם למדתי ועבדתי יחד.

פתאום קפצתי למטה רצתי אל אבי ז"ל וביקשתי שיברך אותי. אני בטוח שלא נשארה עין אחת יבשה בין האנשים שעמדו שם בראותם את אבא ואותי בוכים.

לא הספקתי להתיישב על האוטו וכבר זנזנו. עוד שמעתי את בירכת אמי שצועקת אחרינו "יברך ה' וישמרך...".

עברנו את בניין העיריה וירקתי עליו ואמרתי בליבי לולא היהודים שהשארתי מאחורי הייתי מאחל לעיר הרשע והאכזרית הזאת שיבואו עליה כל הקללות שבעולם. כך נגמר פרק חשוב בחיי וכאן התחיל פרק חדש עם בת זוגתי אווה.

משהו כבר עזבנו לפני שהתחלנו עוד בחיים המשותפים. אבל מרגע זה היתה כל האחריות עליה על כתפי. שלושתנו ישבנו על ערימת הבצלים מכונסים כל אחד במחשבותיו. האשה הרוסיה שהבאנו איתנו כמתורגמנית ישבה בתא הנהג יחד עם שני החיילים הרוסים. הייתי מלא פחדים, הפחד הגדול היה, שלא נגיע בזמן למקום היציאה, או מאיזו סיבה יחליפו אותנו עם זוג שהיה במקום. אמנם שלמה לנדסמן הבטיח שישמור את מקומנו ממש עד שעת היציאה, אבל לא הייתי בטוח שיצליח בזה. חוץ מזה היו לי ספיקות בקשר עם אווה. איך היא תעמוד בתלאות הדרך. האם תשנא אותי אם חיינו בארץ יהיו קשים? לבי היה מלא התלהבות ואידאליזם עבור שנינו, אבל האם זה יספיק להלהיב גם אותה? העתיד שלנו היה משהו שקשה היה לנחש את כיוונו. האם נגור בעיר? או נלך למושב או לקיבוץ? במה אתעסק? אחרי כן חשבתי על הורי. איך יפרנס אותם אחי? האמת, שאבא דחפני לעלייה ובכל זאת הרגשתי נקיפות מצפון. איך אגיד בימים הנוראים את הפסוק "אל תשליכנו לעת זיקנה...?" כשאני כן עזבתי אותם בשנים שהיו זקוקים ביותר לתמיכת בנים.

אבא היה "פרו ארץ ישראל" נלהב. הוא בעצמו רצה לעלות, וכנראה זה היה הלך מחשבתו: כדאי שאני אעלה מוקדם ככל האפשר, ואחרי זמן יהיה להם מקום לאן לנסוע. הוא היה בטוח שאני אצליח בארץ. אם הצלחתי להשיג את אווה, אצליח בכל דבר. אווה היתה בעיניו ההשג הגדול ביותר.

ובינתיים ישבה ההשג שלי צנופה ומכורבלת על ידי שקועה גם היא במחשבותיה. היא אף פעם לא יכלה לשתף אותי בבעיותיה הפנימיות. גם חמותי ישבה בישיבה לא נוחה גבוה על הערימה עטופה בסודר שלה מנסה להתגונן מהרוח הלילי הקריר. למזלנו לא ירד גשם, אבל הקור התחזק לאט לאט. זה לא היה טיול של תענוגות אבל התפללנו שנגיע בשלום ובזמן. התקדמות האוטו היתה די איטית ובשעה 9:00 בערך עוד היינו במרחק רב מעיר הבירה. רק בסביבת השעה עשר התחלנו לראות הבהוב אורות מרחוק הייתי רוצה לזרז את החיילים ולהסביר להם את מצבנו, אבל הם לא עצרו לאורך כל הדרך. התקרבנו לפרברים, ים קצת מזל נגיע לרחוב לאודון בדיוק לשעת חצות, כנדרש.

פתאום סוטה האוטו מהרחובות המוארים של העיר ונכנס בסמטא צדדית ועוצר על יד בית מרזח לשתות קצת יין. האשה הרוסית מתרגמת שהם מזמינים גם אותנו

להיכנס ולשתות איתם. כמובן סירבנו, ברגע שהתעסקו בסגירת המשאית, לחשה הרוסיה לנו שנברח כי הם רוצים לשדוד אותנו. היא נכנסה איתם וברגע שנעלמו מאחורי הדלת קפצנו למטה עם הפקלך והתחלנו לרוץ לכיוון הרחוב המואר שהיה ריק מאנשים. מרחוק שמענו צלצול ושקשוק גלגלים של חשמלית המתקרבת ומאחרינו ראינו את הרוסים רצים אחרינו לתפוס אותנו. כשהיו במרחק של כמאה מטר הגיע הקרון לקרבתנו. הנהג ראה אותנו רצים, ומאחורינו ראה את החיילים הרוסים, הבין תיכף את המצב, עצר בעצירה פתאומית באמצע הרחוב, ממש לפנינו, קפצנו למעלה לפני שהרוסים הצליחו לתפוס אותנו.

היינו הנוסעים היחידים בחשמלית ונסענו עד קירבת ביתה של אמל פונפדר אחות חמותי. עלינו לדירתה היה כבר אחרי השעה אחת עשרה בלילה. נבהלו על דפיקתנו התקיפה. הנשים הלכו קצת להסתדר ושתו משהו חם, אבל לי לא היתה סבלנות לחכות לקחתי את המזוודות והלכתי למקום הריכוז ברגל כי זה היה רק מרחק של כמה רחובות. הלאנדסמנים היו בטוחים שאנו כבר לא נגיע, והיה כבר זוג מועמדים במקומנו, כשראו אותי פרצו בצהלה, ויחד אתו רצנו אל המארגנים, אנשי הבריחה, והודענו שאנו יוצאים איתם לדרך. אחרי זמן לא רב הגיעו הנשים וגם דודה של אווה ר׳ משה פונפדר ז״ל ליווה אותם. הוא בא גם להיפרד מבת אחיו ארנקה (ארי) פונפדר שגם היא נסעה איתנו, היא היתה בודדה ור׳ משה ביקש אותנו להשגיח עליה בדרך. גם אנחנו וגם ארי קיבלנו ממנו מתנה מטבע זהב של עשרה פרנקים שוויצריים.

אנשי הבריחה הזהירו אותנו שוב, לא לקחת איתנו שום כסף זר, כי הם התחייבו למי שהתחייבו שלא תהיה שום הברחת כסף.

הסתכלתי מסביב על החברה שאיתם נצא לדרך. במבט ראשון ראיתי שכולם אנשים צעירים, מלובשים טוב וסימפטיים. חלקם היו זוגות צעירים דוגמת שני אחים הלאנדסמאנים, כולם בלי ילדים, חלוצים וחלוצות מהכשרות. היו הרבה רווקים ורווקות, ביניהם כמה יפהפיות. אווה ואני התחברנו תיכף עם שני זוגות של האחים לנדסמן. אנחנו היינו חברים טובים עוד משנות הילדות. בעצם אני הייתי המחנך שלהם ונשארנו קשורים כל השנים. אווה התידדה מאוד ברגע הראשון עם ציפורה אשת שלמה לנדסמן ועם אחותה הרווקה אסתר. הידידות החזיקה מעמד עד היום. כך ישבנו על מזוודותינו רדומים ועייפים נמנמנו קצת. אווה שוחחה כל הזמן עם אמה שלא רצתה לחזור עם הפונפדרים, היא רצתה לראות במו עיניה את יציאתנו לדרך.

בחמש לפנות בוקר שמענו טרטור מכונות מן הרחוב. בבת אחת היינו כולנו ערים. הודענו שיוצאים בשקט. חילקו אותנו לשתי קבוצות, כל קבוצה נוסעת במשאית נפרדת. אסור היה למלווים לצאת איתנו לרחוב, המארגנים רצו למנוע כל רעש מסביב

ליציאתנו. הכל היה מסודר ומשומן. הכל יהיה בסדר אם לא ירגישו את פעולתנו. החשאיות היתה חשובה גם בגלל הריגול של האנגלים. האנגלים רצו למנוע שהמוני היהודים ניצולי השואה שנדדו ברחבי אירופה יגיעו לארץ ישראל. היו כבר כמה ספינות שהצליחו להיכנס לארץ מבלי שהאנגלים תפסו אותם, בארץ קראו לאלה שבאו בעליה ללא רשיון "מעפילים". לפי התוכנית ששמענו בסודי סודות היינו גם אנחנו מועמדים להיות מעפילים, אם נצליח להגיע לחופי הארץ בלי שירגישו בנו. לאנגלים היו מרגלים בכל המרכזים היהודיים, והיה חשוב מאד שאף אחד לא ידע על יציאתנו לדרך. בלאט יצאנו לרחוב החשוך ועלינו למשאיות בשקט. ברגע שהתחלנו לזוז ראינו את חמותי בוכה מאחורי שער הבית, וגם לנו ירדו דמעות מעינינו.

ובעוד שלאחרים גרם רגע היציאה להתרוממות רוח, היינו שנינו מאד עצובים. עד שלא יצאתי משטח העיר היינו במתח. כל רגע היה יכול לעצור אותנו פטרול של הצבא הרוסי. גם למקרה כזה היו המלווים שלנו מטעם אירגון הבריחה מוכנים עם ניירות מזויפים. אבל יותר בטוח שלא יעכבו אותנו, אצל הרוסים אף פעם אין לדעת איך יפול דבר. כשנסענו בין שדות (לא נסענו בכביש הראשי) רק אז פרצנו בשירה אדירה. רק לאור היום יכולנו להסתכל על יושבי המשאית שלנו.. היינו כחמישים בחורים ובחורות, ביניהם זוגות ובודדים. רובנו כבר התחברנו בקבוצות. שלמה לנדסמן אשתו צפורה ואחותה אסתר, הלל לנדסמן אשתו אווה ואנחנו היינו קבוצה אחת. אחדים מן השותפים לדרך הכרתי מזמן אבל תוך יום נסיעה היינו כולנו לחברים. לאווה היתה בת חסות, בת אחיו של משה פונפדר, דודה. היא גם כן השתייכה אלינו והייתה שם עוד בחורה בודדה בשם אנצי רוזנברג שהתחברה מאד לאווה. הוריה היו מיודדים עם הורי אווה. מה שאפיין את יושבי שתי המשאיות, שכולם היו צעירים, תוססים ואידיאליסטים.

בין הבנות היו ממש יפהפיות. בשבילי כבר היו כולם כמו נר חנוכה "אלא ליראותם בלבד" אבל היתה הרגשה טובה להיות בין אנשים צעירים ויפים. רק אחת היתה יוצאת מן הכלל. לחלוץ אחד בשם ברוייר היתה אמא מבוגרת בערך בת חמישים. היא והבן שלה נשארו מכל בני משפחתם. לברוייר היו זכויות גדולות עוד מימי המחתרת בבודפשט ובאופן יוצא מן הכלל נתנו גם לאמא שלו לבוא איתנו. היתה איתנו אחת מיוחדת ביופיה, קראו לה שרה איינהורן סיפרו שיש לה אח בירושלים שהוא הולך בשטריימל וחסיד גדול, אבל היא היתה מודרנית. גם אח ואחות ממשפחת רבנים בירושלים בשם טאוסיג היו בקבוצתנו, האח שמר על אחותו בשבע עיניים, כל הזמן חיפש אותה ושאל "איפה אחותי?" הם קיבלו את השם "איפה אחותי". המסכן נפל מכדור של הירדנים במלחמת השיחרור בשנת 1948, והאחות התחתנה עם בחור ישיבה בירושלים והיום יש לה עשרה ילדים ועשרות נכדים בלי עין הרע. הם היו גם תמיד בחברתנו.

הדרך נתמשכה הרבה זמן כי היינו צריכים לעקוף ערים מפחד הצבא הרוסי. הצרה היתה שהיה זה יום שישי, ערב שבת וכשהגענו לעיירת הגבול קטאג׳הזא, היתה השעה 4:00 אחרי הצהרים. המלווים הלכו לכיוון הגבול הרומני כי מהצד השני של הגבול חיכה לנו השליח מטעם הבריחה שסידר שם כבר את סידורי המעבר, כמובן עם שלמונים לכל צד. הניירות שלנו היו מזויפים על שמות צעירים ממוצא טרנסילבניה שמתו במחנות ריכוז, כאילו הם עכשיו חוזרים הביתה. הכל היה בסדר אבל היינו צריכים ללכת ברגל עד הגבול המרוחק כמה קילומטרים, ולזה כבר לא היה מספיק זמן. היה חשש שנצטרך לחלל את השבת לכן החלטנו להישאר במקום עד יום ראשון בבוקר. המלווים מצאו מחסן תבואות ריק אצל איכר ונשארנו שם למשך השבת. היתה לנו זאת השבת הראשונה מחוץ לבית ההורים וביחד. למזלנו הבאנו איתנו אוכל לכל הדרך, גם חבילות מצות. הבנות הכינו עוד משהו חם לליל שבת, והספקנו עוד לסדר מקום שינה נפרד לבנים ולבנות וכבר היינו צריכים להדליק נרות.

המקום היה מחוץ לעיירה, כך שלא ראו אותנו הגויים וערכנו לעצמנו שבת כדת וכדין עם תפילה ושירה בציבור. מאז ועד היום לא ראיתי התלהבות ונכונות לכל כמו שהיה בנו שם. שרנו, רקדנו התבדחנו כי כולנו היינו צעירים, אידאליסטים ובליבנו פעמה אהבה ללא גבול לארץ ישראל וכעת עמדנו לפני הגשמת מאווינו.

אווה מטבעה לא התלהבה כל כך, אבל זה לא הפריע לי. מספיק היתה התלהבותי עבור שנינו. הכרתי תמיד כל מחשבותיה, ידעתי שהיא דואגת על ״מה יאמרו״ הרב דושינסקי בירושלים ואחיה מטס לחתן שלה? זה ניכר לר בראש כל הזמן אני ידעתי, אבל בכל זאת היא גם נכנסה במעגל הרוקדים ושכחה את עצמה בלהט הנעורים שמסביבתה. היינו זוג משונה. מבחינת חוקי המדינה נשואים זה לזה, מבחינה יהודית לא נשואים עדיין. גם השמות שלנו שונו כאן על יד הגבול. השם שלי המושאל היה ״מרקו אלברט״ ושם אווה היה ״יהודית ווינברגר״. ובכל זאת היינו זוג מפורסם בחברה, והתווספו לנו חברים וחברות רבים במשך השבת הזאת. היינו שמחים ומאושרים ולא שמנו לב לא לאי נוחיות מושבינו ולא לקור הלילה. דבר אחד היה חשוב אנחנו מתקרבים להגשמה.

מוקדם בבוקר יום ראשון יצאנו לגבול עם כל הפקלך ותרמילי גב. לא נתתי לאווה לסחוב רק את תרמילה, בגבול חיכו לנו כבר פקידי המכס המשוחדים והשליח מהבריחה, הם שיחקו את המשחק עד הסוף. אנו למדנו כמה משפטים ברומנים (מה שמך? איפה אתה גר? בן כמה אתה? שם אביך) והם תמיד שאלו את השאלות שידענו את התשובות. אחרי כן בדקו את המזוודות כמובן לקחו לעצמם המוכסים מכל הבא ליד. ממזוודה של אווה, גנבו שתי מגבות פרוטיר חדשות יקרות המציאות. כבר עברנו כמעט כולנו את הבדיקות ורק כמה נשארו בצד השני, ביניהם אמא של חבר דודה

ברייר. המסמכים שלה (המזוייפים) היו של בחורה בת 25 והיו תופסים אותה תיכף. לכן ביקשו את אווה שהיא תעבור עוד פעם את הבדיקה במקומה ואותה הבריחו לצד השני. הלבישו את אווה סודר ומטפחת ראש והרכיבו לה משקפיים שהמוכס לא יכיר אותה. ואכן הכל עבר בשלום, אחדים הצטערו על הגניבות אבל היינו כבר ברומניה ועלינו על הרכבת שהביאה אותנו לעיר הקרובה ארד. שם היה עלינו לחכות לרכבת האקספרס שתביא את הקבוצה לעיר הבירה של רומניה בוקרשט.

בשקט ובלי להתבלט הסיע אותנו השליח העירה לבית ספר של הקהילה היהודית. הסתדרנו עם המזודות ורצנו אל בית אחיות אמי ז״ל. את העיר הכרתי עוד משנים קודמות ותוך דקות היינו אצלם. דודה אמי ודודה סידי עם הילדים שלה קיבלו אותנו בשמחה רבה. הם עוד לא הכירו את אווה והתפעלו מאד על יופיה ועל עדינותה. היה לנו יום יפה בעיר הזאת. גם שתי הבנות אגי וואלי וגם הבן הצעיר אצי (ברוך) התקשרו מאד אלינו ואנחנו אליהם. הבן הגדול יהודה עלה כבר לארץ לפני כמה חודשים וכבר למד באוניברסיטה בירושלים. כולם ליוו אותנו לבית הספר, שם התכוננו כבר ליציאה לתחנת הרכבת. היה עלינו לצאת לא במרוכז וגם לא לשבת ביחד בקרונות. היתה זאת רכבת אקספרס עם קרונות מרופדים ונוחים. אנו והלנדסמנים ישבנו ביחד וישנו מקופלים אחד על השני כל הלילה.

מן הדרך היפה הזו שעוברת בין הרים וקניונים יפים לא ראינו כלום בגלל החושך וכשהתעוררנו היינו כבר בבוקרשט עיר הבירה של רומניה. כאן לא היינו צריכים כבר לשחק מחבואים. לעת הזאת התרכזו כבר בעיר כאלפיים חלוצים מכל זרמי הסתדרות הציונית מהונגריה ומרומניה, מאגודת ישראל ועד השומר הצעיר. לכל אחד מהארגונים הללו נתנו מכסה של מספר אנשים שהם יכולים לצרף לעלייה הזאת ומכיוון שלאגודה חסרו אנשים למכסה ולמזרחי היו אנשים עודפים העבירו אותנו למכסת האגודאים. מאוחר יותר גרמה ההעברה הזאת לבלבול גדול וכמעט שהפסדנו את העלייה.

בינתיים שיכנו אותנו בחוילה ענקית ויפה שהיתה לפנים חווילתו של משתף פעולה רומני עם הנאצים הגרמנים שברח. כל השכונה הזאת, שהיתה שכונת יוקרה היתה ריקה מתושבים. העשירים ומשתפי הפעולה כולם ברחו מפחד הרוסים והקומוניסטים ששלטו בארץ. באותם הימים תמכו הרומנים וגם הרוסים ביהודים שרצו לעלות לארץ בגלל היריבות שהיתה בין הרוסים לבין הבריטים שליטי ארץ ישראל, וקיוו שעליית יהודים תחליש את מעמדם בארץ הקודש. הסתדרנו יפה מאוד. הגברים בנפרד והנשים בנפרד ואפילו הזוגות נפרדו בגלל מחסור בחדרים. היה זה כמה שבועות לפני פסח וידענו שלפני פסח לא נצא לדרך. סתם לשבת לא היה לפי טעמי, וכבר אחרי יומיים הלכתי לחפש לי עבודה. קיבלתי עבודה לצבוע רדיאטורים להסקה מרכזית בבית שעמד בבניתו. הייתי הראשון שעבד בכל הקבוצה וכולם הסתכלו עלי בהערכה.

גם אווה נהנתה מימי האביב החמים הללו. היא הלכה עם החברות ולפעמים איתי לראות את העיר היפה הזאת. היינו צעירים ושמחנו לכל דבר ואפילו לאוכל שלא תמיד היה לפי טעמנו.

שתי טבחיות אחיות היו לנו מן הקרפטים והן השתדלו לגוון את התפריט ללא הצלחה רבה. אבל מה היה איכפת לנו האוכל, העיקר שהיתה שירה בציבור וריקודים עד מאוחר בלילה וחלומות יפים בלילה על ארץ ישראל ועל נישואינו הקרובים. אחרי כמה ימים לשהותנו בבוקרשט נודע לי שיש שם קהילת "עדת ישורון" של יהודי טרנסילבניה, קהילה חסידית בהנהגתו של הרב דסקל המפורסם. הלכתי אליו וסיפרתי לו את מצבנו, שהיינו כעשרה ימים לפני חתונתנו כשהעלייה יצאה והרב המקומי ציווה עלי להעמיד חופה במקום הראשון איפה שיש קהילה עם מקווה כשרה ורב אורטודוקסי. הוא קיבל על עצמו לסדר הכל, והקהילה תשלם את הוצאות החתונה.

זה לא היה דבר של מה בכך. כי בבתים הסמוכים היו יתר החלוצים משאר הזרמים וכולם התכוננו לבוא ולשמוח בחתונתנו. היו לנו הרבה מכירים וחברים באגודה וגם בין החופשיים היתה ידידות. באתי בשמחה הביתה וסיפרתי לאווה שקבעתי עם הרבי את יום החתונה לה' בניסן בעוד שבוע. הייתי בטוח שגם היא תשמח שמצאתי רבי מפורסם כזה. טעיתי, היא לא רצתה לשמוע מהחתונה בבוקרשט. בסתר ליבה קיוותה כל הזמן שלא נוכל להתחתן רק אחרי שנגיע לארץ. איך אתחתן כאן בלי הורים ובלי קרובים כשיש לי בארץ דוד, רבה הראשי של יהדות החרדית בירושלים, אחי מטס וגם דודי, מיקי בינט? כמובן שאני לא הסכמתי איתה. רציתי להגיע לארץ וגם אל קרוביה כשאני בעלה של אווה. פחדתי מסיבוכים וגם ידעתי שלפנינו עוד דרך ארוכה ומסוכנת עד שנגיע למחוז חפצנו ורציתי שעל ידי תהיה אשתי ולא כלתי עם כל מיני סימני שאלות. רבנו על זה יום שלם וגם בלילה לא נגמר בינינו הריב.

אמרתי לה שאם היא לא רוצה עכשיו להתחתן, אני שולח אותה בחזרה למאקו ואני עולה עם העליה הזאת ואולי גם אתחתן עם אחת הבנות שבקבוצתנו. לא היה מחסור בבנות טובות ויפות, להיפך, וכולן רצו להשתייך למישהו. עייפים מן הוויכוחים המרים, ואווה מן הבכיות הלכנו לישון.

ידעתי שלבחורה כמותה, שהייתה תמיד קשורה לסינורה של אמה והייתה תלויה בה בכל המובנים קשה פתאום להתחתן בנכר בין זרים בלי כל האביזרים של חתונה יהודית ובלי מישהי קרוב שתסביר לה במה מדובר. אבל החלטתי להיות עיקש בנושא זה, אם רציתי להיו בטוח שאכן היא תהיה אשתי בלי סחבת וטענות ומענות בארץ ישראל.

אני בטוח שבמשך הלילה דיברה עם מישהי מחברותיה, והן השפיעו עליה לטובה, כי בבוקר היא ניגשה אלי ואמרה שמשך הלילה חשבה על הוויכוח של אמש, והבינה

שאני צודק. מרגע זה היינו שנינו מאושרים והתכוננו ליום חתונתנו. קהילת "עדת ישורון" עשתה את כל ההכנות לחתונה, הביאו יין, עוגות, חלות וגם קצת בשר. גם שתי הטבחיות שלנו התכוננו בישלו ואפו. כמובן קמח לא היה להשיג באותם הימים. והן אפו טורטים מקמח תירס וציפו עם קרם של ריבה. ביום החתונה הצלחתי למצוא בספר הטלפונים את מספרו של בן דודי (בעל של אולגה שיינברגר לשעבר שהצלתי את חייו בהרקא בחורף 1944) דזו קלרמן שהיה איש חשוב במיניסטריון למסחר בממשלת רומניה. הוא הבטיח לבוא לחתונה ושמחתי שמישהו מקרובי יהיה נוכח.

בבוקר לפני החתונה הודיעו עוד קבוצות חלוצים שגרו בסביבה שהם יבואו לחתונה. פחדתי שהבשר לא יספיק לכולם. שעתיים לפני החופה עוד הלכתי וקניתי שתים עשרה תרנגולות שחטתי אותם והבאתי לשטרדא-רומה מקום מגורינו. שתי הטבחיות התנפלו על העופות ועשו מהם גולש אמיתי שכולם ליקקו את אצבעותיהם. יום לפני החתונה סידרו לנו חדר ברובע היהודי בדירת השוחט. מיוזע ועייף הלכתי להתלבש בחליפתי היחידה לקראת החופה. גם באווה טיפלו הנשים והחברות, היא באמת היתה זקוקה לעידוד. בחורה רגישה כמוה, ולבד ביום הגדול בחייה. ביום אחרי החתונה סיפרה שבכלל לא הרגשה מה מתרחש מסביבה.

היא הלכה כמו בתוך חלום בין שתי הנשים אשתו של שלמה לנדסמן ואשתו של לוי הירשפלד. בעליהן היו המלווים שלי. הרב דסקל עם החזן הגיעו בזמן. החופה כבר עמדה, מסביב המון צעירים שרים ומריעים. ברגע האחרון ראיתי את קלרמן דז'ו שהגיע. הלכתי בלב קל, לא היו לי שום ספיקות בדרכי לחופה. ידעתי שאני עושה דבר נכון למעני, למען הורי ולמען הדורות שאני מקוה אי"ה להקים. ידעתי שגם לאווה יהיה טוב לצידי. כי האהבה שהרגשתי כלפיה היתה מספיקה לשנינו והייתי בטוח שלא אכשל אם היא תעמוד לצידי. ברגע ששמעתי את הברכות מפי הרב חשבתי על הורי שנתמלאה תקוותם והלוואי היו יכולים להיות נוכחים במעמד זה.

היינו בעל ואשה. רק עכשיו הרגשתי שהגעתי אל המנוחה והנחלה. לא לחימה עקשנית נגדה, אלה לחימה יחד נגד העולם כולו. זה היה מין ניצחון, שכמה שהייתי צריך להשקיע יותר במלחמתי היתה ההשג יותר מתוק. ומסביב געשו הרוקדים בהורה בעת ששנינו שקועים במחשבותינו. קשה לתאר חברה עליזה כזאת, אבל עליזותם העבירה מפנינו את הרצינות והעצבות. דרכי השם, שאחרים קוראים לו גורל, הם נפלאים. איזה קורות ודרכים מפותלים היה על שנינו לעבור כדי שנגיע למעמד של היום הזה. הודיתי לשם שהגעתי לזה וקיבלתי על עצמי להיות ראוי לאשתי. עד מאוחר בלילה שרנו ורקדנו והלכנו העירה אל חדרנו אצל השוחט. למחרת בבוקר הלכה אווה אל הספרית עם חברה נשואה וכשבאה בחזרה לשטרדא רומה עם מטפחת על ראשה ידעתי שבכל הדרך היא תהיה אשה צנועה וטובה ויתקיימו בה כל התכונות ששלמה המלך שר על האשה האידיאלית, ובעיקר "בטח בה לב בעלה".

ועכשיו הגיעו ימי ההכנות לדרך. כל הסיכויים היו שנצא לדרך או לפני פסח או בחול המועד. למזלי קיבלתי מדז'ו קלרמן סכום כסף ובזה קניתי צידה לדרך לפסח ובעיקר שזיפים ואגוזים לא מקולפים וצימוקים כשרים. כל יום עשו לנו "שבע ברכות" וכל סיבה היתה טובה לחברה לשיר ולרקוד.

בינתיים חזרנו לגור בבית של החברה, בעלית הגג, תחת הרעפים פרסנו שמיכה ועשינו לעצמנו פינה משלנו. אנשים כמונו, שעברו מחנות וצורות חיים שונות לא התקשינו למצוא במקום עלוב הזה גם אושר. ומאז ועד היום הזה אנו הלכנו תמיד יד ביד באהבה ובהבנה. בליל הסדר הזמינה אותנו ואת כל חברי המזרחי הקהילה המקומית שערכה לנו את הסדר באולם הגדול של הקהילה. באיזו התלהבות שרנו כל פסוק. מי כמונו, ניצולי השואה ידעו להרגיש את פירוש השיר "שלא אחד בלבד... והקדוש ברוך הוא מצילנו מידם". או את הברכה "ברוך אתה השם גאל ישראל". אנחנו היינו בדרך לגאולה וחשבנו שאנו באמת ראויים לכך. את הסוף של הסדר גמרנו בשירה ובריקוד אדיר על הפסוק "לשנה הבאה בירושלים"...

הלכנו הביתה בקבוצות בשירה ובצהלה. הפסח עבר בציפיה מתמידה. בראשון במאי נתבענו מהמפלגה הקומוניסטית בבוקרשט לקחת חלק בתהלוכת הפועלים. המנהיגים שלנו הסכימו רק בתנאי שהחלוצים יעברו תחת דגל כחול לבן. בסוף הסכימו שיניפו גם דגל אדום. יצאנו לתהלוכה בשירה בעברית דרך כל העיר. רוב האנשים לא ידעו מי אלה האנשים הצעירים ששרים בשפה זרה. חשבו אותנו ליוונים, לספרדים רק לא ליהודים. לא כך נראו בעיניהם היהודים. לא בריאים וזקופים תיארו להם העיתונים והספרים הנאציים בשנים שעברו. ואנו הלכנו בחמישיות ושרנו "צאנה צאנה...הבנות וראנה" אוה צעדה על ידי כעשרה קילומטרים. יהודי בוקארשט שראו אותנו עם דגלינו לא האמינו לעיניהם. הם לא תיארו לעצמם שבעירם נמצאים אלפי צעירים יהודים והם לא ידעו מזה. חזרנו עייפים ומאושרים התפלאתי על אשתי איך החזיקה מעמד בכל הצעדה המאומצת הזאת, בלי בעיות ותלונות. החברים הלכו כל אחד לקבוצתו. אווה ואני עלינו למעון הפרטי שלנו בעליית הגג. התחלנו לדבר על העתיד שמצפה לנו. אני חשבתי עם החברה שלנו יחד ללכת או להתישבות או לקיבוץ. הרבה ברירות לא היו לנו, בלי כסף בלי מקצוע ובלי ידיעת השפה, מה אני יכול להתחיל. כמה שהשהות יחד התמשכה, יותר ויותר הבחנתי בצד השלילי של החברים. ברובם היה הרצון ללכת לקיבוץ, צורה של חולשה או חוסר יכולת ורצון לקחת את עצמם בידיים, רק מיעוט היה שמטרתם היתה להגשים אידאלים ולישב את הארץ. אני הייתי תמיד חרוץ ותוסס ואווה אמרה לי כמה פעמים "האם אתה תוכל לישתוק, אם אתה תעבוד בחריצות והשני יתעצל?".

היה ביניהם אחד, "אויבר חכם" שהיה תמיד ראש המדברים. אני לא סבלתי

אותו, קראו לו גיבור (לפנים שטרק) הוא ידע תמיד הכל יותר טוב, והוא חילק כבר את העבודה בקיבוץ שאנו עתידים להקים בארץ. חשבתי בעצמי, אם הוא יהיה ראש הקבוצה, אני לא אשאר בחברה הזאת. היתה לו אשה יפה בת 19 שדווקא התחברה עם אווה, קראו לה מרינקה. היו עוד טיפוסים ששללתי אותם, אלו היו טיפוסים של עדר, תמיד הלכו אחרי אחרים, שום יוזמה לא היתה בהם ולא דעה משלהם. חלק מהחברה אמרו כבר בבוקרשט שהם יגורו בערים תל-אביב, חיפה או ירושלים. האחים לאנדסמן החלטו שהם יתיישבו בנתניה, שם חיכה לכם דוד. כל זה אני רושם רק כדי שיהיה מושג שהחברה שלנו לא היתה כלל הומוגנית. היה בנו הרבה יותר מן המפריד מאשר מן המאחד. דבר אחד בכל זאת היה שווה בכולנו, אהבתנו הגדולה לארץ אבותינו ורצוננו להגיע לשם בכל תנאי ובכל מחיר.

גם עלי עשו החברים ביקורת. אמרו עלי שאני "אינדיבידואליסט" מובהק שלא משתף בשום דבר את החברה. הדבר התחיל בימים הראשונים בבוקרשט כשהלכתי לעבוד והרווחתי כסף, בזמן שאחרים הסתובבו בעיר ללא מטרה. גם הדברים היפים שאווה הביאה איתה היו לצנינים בעיני חברי ההכשרה. איזה חלוץ יהיה בחור שמביא איתו לארץ כובע ועניבה? הרגשתי בעצמי שאני עושה דבר והיפוכו. חלוץ ודרך מחשבה מן הגלות, לא יכולים ללכת יחד. דרך הלאנדסמאנים היתה יותר ברורה, הם התכוננו להתעשר כמה שאפשר יותר מהר, בכל מחיר ואם אפשר במינימום של התאמצות.

לא זה ולא דרכם של אחרים היתה דרכי. דגלתי תמיד בחריצות בעבודה מאומצת וביוזמה הפרטית. ובכל זאת לא הייתי כל כך בטוח, מה יהיו מעשי כשאגיע ארצה. רציתי לתת "שנס" לגורל ולראות איך העניינים יתפתחו מעצמם. באו והודיעו לנו שאת המזוודות למי שיש ישלחו במשלוח נפרד לארץ ורק הדברים הנחוצים מאד לדרך ואוכל נשאיר בתרמיל גב שלנו. ארזנו את שתי המזוודות הגדולות שהיו עמנו. בתוכן כל הדברים היפים שאווה לא יכלה להיפרד מהם (מפות, ציפויים ובגדי נשים ועוד) גם שמיכות פוך ודברים יקרים אחרים. אנשי הבריחה באו לקחתן. כל אחד נתן מספר למזוודתו ומכיוון שהלאנדסמנים ואנחנו רצינו להיות יחד כתבנו למזוודות של שתי המשפחות אותה סידרת מספרים (מזה יצא בלבול גדול בארץ).

בערב של אותו יום הגיעו פתאום משאיות לפני ביתנו והודיעו שלוקחים אותנו לתחנת הרכבת ומשם ניסע לנמל קונשטנצא. תוך דקות היה הכל ארוז, לא היו הרבה בעיות כי עיקר החבילות כבר נלקחו. כובו כל האורות בבית וגם המשאיות עמדו בלי אורות, ובשקט עלינו עליהן. ידענו שהצלחתנו תלויה בחשאיות, אנשי הקונסוליה האנגלית סיירו כבר בסביבת מגורינו. הם ידעו את מטרת דרכנו, וברגע שיוודע להם שנסענו הם יודיעו לצי שלהם בים התיכון לשים עין על אוניות מעפילים שמתקרבות לחופי הארץ. באותו הזמן התנגדו האנגלים בתוקף לעליה ובזה רצו להתחנף

לערבים שכבר בשנת 1946 דרשו שיותן להם פלסטינה ערבית. הערבים ניסו בכל הדרכים לעצור את ההתיישבות היהודית, בשנת 1929 ובשנת 1936 עד 1939 עשו פרעות, בשנת 1929 רצחו הערבים את כל היישוב היהודי בחברון. האנגלים ניסו תמיד לפייס אותם על חשבון היהודים, הגבילו את ממדי העלייה עד 1500 יהודים לשנה. הגבילו את רשות קניית קרקעות בחלקים נרחבים בארץ, ועל כל אלה אסרו נשיאת נשק מגן, לא לבודדים ואפילו לא לאנשי יישובים מבודדים. היהודים היו נתונים לחסדי הערבים והאנגלים. האנגלים אף פעם לא היו בנמצא בשעת הצורך, וכשהיה מדובר בהצלת יהודים תמיד התאחרו לבוא עד שהיה מאוחר. כמובן שהיישוב היהודי התארגן להגנה עצמית, ששמרה על הישוב היהודי, בתנאי מחתרת. האנשים בהגנה חיו חיים אזרחיים רגילים, רק בלילות התייצבו ושמרו על השכונות ועל הרכוש. לא אחת תפסו אותם האנגלים עם נשק ביד ועשו להם משפט. אחרים שנתפסו עם נשק הוצאו להורג. אז הוקמו פלוגות לוחמות של ההגנה "הפלמ"ח", רובם של הלוחמים האלה היו אנשי הקיבוצים והמושבות, ועיקר פעולתם היה לשמור על קיבוצים ומושבות מרוחקים ומבודדים. את המימון שלהם קיבלו מן היישוב המאורגן והסוכנות היהודית. הסוכנות היהודית היתה עד קום המדינה המייצג את היישוב כלפי העולם והאנגלים, וכעין ממשלה בדרך למדינה.

את הכסף לתקציב ההתיישבות וההגנה קיבלה הסוכנות מתרומות של יהודי התפוצות. האנגלים פעלו נגד ההגנה, אבל לא ביד חזקה. ההגנה היתה הכוח הצבאי של היישוב המאורגן וניתמכה בעיקר על ידי הסתדרות הפועלים. לעומת זאת הקימו גם אנשי החירות קבוצות לוחמים בשם אירגון צבאי לאומי בשם מקוצר "אצל", וגם לשמאלנים יותר היה ארגון בשם לוחמי חירות ישראל בשם מקוצר "לחי". שני האירגונים האלה נקראו להבדיל מההגנה "הפורשים". גם דרך פעולתם של הפורשים היתה שונה מפעולות ההגנה. ההגנה ארגנה את ההעפלה (עליה בלתי לגלית, עליה ב'), את הגנת מרחבית, ההתישבות ואפילו צי קטן היה להם, כמובן במסווה אזרחי, והם היו כעין הצבא של המדינה בדרך. השתדלו לא לגרות את האנגלים ואפילו שיתפו פעולה עם האנגלים בשנות 1942-45 כשההגנה שלחה את אנשיה לבריגדה העברית שלחמה ביוון ובאיטליה יחד עם האנגלים נגד הנאצים. היה זה בשביל ההגנה הזדמנות טובה לאגור נשק. אנשי הבריגדה סחבו, גנבו והשיגו נשק בכסף עבור היישוב תחת אפם של הצבא הבריטי, ובסוף המלחמה כשהאנגלים התחילו לפעול בתוקף נגד עליית היהודים ועשו מעשי רצח ביהודים לקחו הפורשים את החוק בידיהם והכריזו מלחמה נגד "הכובש הבריטי". הבריטים הסתגלו בקושי למלחמה המחתרתית הזאת וניסו לדכא את ההתמרדות בתלית חילי "אצל". הפורשים הגיבו על זה במיקוש כלי רכב צבאיים בריטיים, בחטיפת קצינים בריטיים כבני ערובה. שדדו מחסני צבא והרגו שוטרים וחיילים בריטיים בלי אבחנה. היישוב היה מפולג בין תומכי הקו הרצחני של הפורשים לבין מצדדי פעולות הגנה, שהיו תמיד מחושבות ומדוייקות. במצב כזה היה מובן עד כמה חשוב לנו שלא תורגש יציאתנו לדרך.

בלי אורות הגענו לתחנת הרכבת, לקחו אותנו מחוץ לתחנה, הרחק מהאורות והאנשים. עמדנו בחושך כשהרכבת התקרבה אלינו על הפסים. כרגיל הייתי בין הראשונים שקפצתי למעלה, לתפוס מקום טוב. שכחתי שאווה היא אווה שאינה נדחקת ואינה קופצת ופתאום התחילה הרכבת לזוז וקבוצה גדולה ביניהם אווה עוד עומדים למטה. נבהלתי מאד אבל זה לא היה כלום לעומת בהלתה של אווה. היא היתה בטוחה שהשארתי אותה שם. למזלנו הרכבת עשתה רק תמרונים ואחרי כמה קילומטרים, חזרה למקומה. אווה עלתה והתישבה על ידי על המקום השמור לה. היא בכתה מפחד ומכעס עלי. מה לעשות אני תמיד הייתי כזה פזיז, ואם היתה אפשרות להשיג משהו תמיד הייתי בין הראשונים.

נסענו כל הלילה בשקט ובמתיחות וכשהאיר הבוקר נתגלה לפנינו הים השחור של עיר הנמל של קונסטנצא (Constanca). זריחת השמש מעל הים והמראה הנהדר של מים ואוניות השכיחה לנו את העייפות שגרם לנו ליל הנדודים בנסיעה ברכבת. הרכבת הביאה אותנו ממש על יד בניני הנמל ורק כשכולנו היינו בחוץ ראינו את כל המון הצעירים והצעירות שאמורים לעלות על האוניה. קבוצות קבוצות ישבנו לפי רשימות של האירגונים. מזרחי הונגריה, מזרחי רומאניה, אגודה, השומר הצעיר, הבונים הנוער הציוני משתי הארצות. צוחקים ועליזים הסתכלנו על האוניה הגדולה שעל הדופן קראנו את השם "טראנסילבאניה". רק יותר מאוחר, כששאל חלוץ רומאני אחד, סבל שעבר במקום "איך יעלו כל כך הרבה אנשים על האוניה הזאת?" התחיל הסבל לצחוק "על זה אתם לא תעלו אלא על זה שעומד בצילו". נבהלנו. עמדה שם ספינה קטנטונת יותר קטנה מספינות הנהר על נהר הדנובא בבודפשט. לפי הערכתי יש מקום בספינה הזאת מקסימום לחמש מאות איש. מי יצליח לעלות, ומי יישאר על החוף? לא כל אחד תפס את חומרת המצב, אבל אווה ואני היינו ספקנים מאוד לגבי סיכויינו לעלות על האוניה.

בינתיים הגיע השליח של ההגנה מן הארץ בשם דן. הוא ניהל את המשא ומתן עם השלטונות הרומנים ועם המפקד הצבאי הרוסי של הנמל. הוא שילם שוחד, דיבר, איים, בלי פחד, שאלפיים וחמש מאות היהודים יעלו על הטראנסילבניה אם יעכבו אותם. גם הרומנים וגם הרוסים רצו באותה עת להיות ביחסים טובים עם היהודים שעושים צרות לאנגלים, כמו שהפתגם אומר "שונאי אויבייך, הם חברייך" בסוף הכריזו ברמקול שהשמות ייקראו לפי האירגונים ולפי ארצות המוצא. התחילו בשומר הצעיר הרומני וכך כל האירגונים הרומנים ורק אז התחילו לקרוא שמות אנשים של התנועות מהונגריה. עבר הרבה זמן כשקראו את השם מרקו אלברט, לרגע שכחתי שזה השם המושאל שלי, רק אווה הזכירה לי שזה אני והתחלתי לרוץ לעבר הדלפק לבדיקות . שכחתי לגמרי שאנו לא רשומים כבעל ואשה, ושמה וויינברגר. עמדתי על יד כבש האוניה ולא עליתי. אם אווה לא תצליח לעלות — גם אני אשאר על החוף. היה ערב שבת. השמש עמדה כבר לשקוע קוראים שמות, אנשים

ממלאים את הסיפון עד אפס מקום. עלו כבר כשש מאות איש פתאום עוצרים הרוסים את קריאת השמות בטענה שעלו כבר יותר אנשים מיכולת הקיבול של האוניה.

דן נתן במקום עוד מאה דולארים שעוברים מידי דן לכיסו של הקצין הרוסי ומתחילים עוד הפעם ליקרוא שמות. אני עומד שם מיואש וחושב, מה נעשה אם נצטרך להישאר, בלי כסף, בחוף ואז שמעתי את השם יהודית ווינברגר, תוך דקה הופיעה אווה עם עיניים דומעות. היא הייתה בטוחה שאני כבר עליתי לאוניה ועזבתי אותה. היינו מאושרים. אווה מיהרה לעלות לאוניה ולהדליק נר שבת. בעצם לא עלינו לאוניה אלא ירדנו לבטן האוניה שלוש קומות. נכנסנו לאולם איפה שהלאנדסמאנים שמרו לנו שני מקומות. האולם היה מסביב כעין ארון קיר מלא מגירות. במקום המגירות היו מקומות השכיבה של האנשים. כתבתי שכיבה, כי כדי לשבת במקומות שלנו היה המקום נמוך מדי. המידה של כל מגירה היתה רוחב 60 סנטימר, עומק 1.60 מטור, גובה 60 סנטימטר. סידרנו את החפצים ואווה הדליקה נר שבת באשנב שהיה מתחת פני המים.

הרוסים הפסיקו סופית את העלייה לאוניה שהיתה שקועה יתר על המידה במים. העמידו שוטר רומני על יד כבש האוניה שהיתה מורמת, מכיוון שהיינו קשורים לחוף בחבלים קצרים כך שהמרחק מהסיפון האחורי ליבשה היה כשני מטרים. פתאום התחילו קופצים אנשים אל הסיפון ואנשים שעמדו על הסיפון תפסו אותם. השוטר הרומני קיבל כנראה מטבע הגונה, כי עשה עצמו לא רואה כלום. לעת בוקר היינו באוניה כאלפיים איש. הדבר היה מסוכן מדי, כי הסיפון היה פחות מחצי מטר מעל פני המים. פרוש הדבר, עם גל חזק ראשון אנו אבודים. שלטונות הנמל לא נתנו לנו לצאת לים הפתוח בגלל הסיכון הגדול.

בשבת בבוקר הביאו הרומנים את ראש הקהילה היהודית שהם מינוהו כי היה קומוניסט וגם התחיל לדבר אלינו מן החוף ברמקול בשפת היידיש. קודם אמר שאנו עושים טעות גדולה שאנו עוזבים את רומניה הטובה והיפה ויוצאים למדבר שממה שבו הערבים והאנגלים הורגים יהודים. יש לנו עוד אפשרות לחזור בנו ולרדת. הוא מבטיח לכל אחד משרות ותעסוקה. אחרי כן אמר שבתור יהודי הוא לא יכול להסכים, שאנו נעשה לעצמנו איבוד לדעת המוני. נאם יותר משעה, ואנו צעקנו לו "בוגד בוגד"!!!.

פתאום קפץ לחוף אחד הבחורים מהרביזיוניסטים והרביץ לו מכות על הראש ובעט בו ותוך שניות קפץ בחזרה על האוניה. שלטונות החוף עיכבו את ההפלגה עד שאנו לא מוצאים את הבחור שהרביץ. כמובן לא נתנו להוציא אותו ואף התנגדנו בכח שהמשטרה הרומנית תעלה על האוניה ותערוך חיפושים. כל המלחים ורב החובל של היהודים היו חיילים מן הפלמ"ח. כולם היו עם ניירות איטלקים מזוייפים ואחדים מהם אף דיברו איטלקית.

בינתיים אנחנו בתחתית האוניה סבלנו מן החום ומן הדוחק. היתה עוד בעיה. במחסני האוניה היה אוכל ומים מתוקים לששה ימים, כימי הפלגה רגילה מקונסטנצא עד חיפה ורק לאלף נפש. ואנחנו כבר התעכבנו יומיים בחינם, ועל האוניה היו יותר מאלפיים איש. המנהיגים הכריזו על צמצום השימוש במים מתוקים והקטינו את מנת האוכל היומי, כדי שיספיק לכולנו לכל הדרך. אבל מה יהיה עם יעכבו אותנו לימים נוספים? במרתפי האוניה התפשטנו חצי ערומים מן החום הבלתי נסבל והאוויר למטה היה דחוס ומעופש. לא נתנו לנו לעלות על הסיפון כדי לא להראות שהמספר שלנו יותר מכפול ממה שהם הירשו לעלות.

באמצע ליל מוצש"ק נתקבלה החלטה של אנשי הבריחה בעצה אחת עם "דן" (השליח מן הארץ) שנשאר על החוף, שאנחנו נברח. לפתע התחילו לעבוד המנועים והתחלנו לצוף. שטנו כחצי שעה כשנעצרנו. התברר שסירת מנוע של הצבא הרוסי השיג אותנו ורק אז הרגיש הקברניט שעלינו על שדה מוקשים ימיים. לפי הדרכת הסירה הצבאית ובזהירות גדולה חזרנו בחזרה לנמל. המצב היה קריטי, אחרי שהגענו עד כאן ויושבים בתוך האוניה יתקלקל הכל? מצב רוחנו ירד פלאים. אף אחד לא הוציא הגה. המאווררים לא פעלו, כדי לחסוך חשמל ודלק. ומחוסר אוויר והחום הכבד נחלשנו, פחדנו שבסופו של דבר הקומוניסט היהודי ינצח, ואנו ניאלץ לרדת לחוף.

קשרו אותנו שוב לחוף וציפינו. כל היום התרוצץ דן אצל השלטונות הרומנים, אצל המפקדה הרוסית, ושום דבר לא הסתדר. בלית ברירה הוציא דן את פנקס השקים שלו וכתב המחאה על סך של עשרת אלפים דולארים למפקד הנמל הרוסי ובחצות ליל יום ראשון הוציא הוא בעצמו אותנו לים הפתוח. שעתיים החזקנו אצבעות שנצליח להפליג. אחרי שעתים הודיעו ברמקול שיצאנו לדרך, ובתור יתחלפו כל חצי שעה האנשים על הסיפון. לפתע התחילו האנשים להקיא והקולות של הגניחות והאנחות נשמעו כל הלילה. גם אני הייתי בין המקיאים ואצלי זה היה קשה מאד.

בדרך קיבלתי שם לוואי "יוסיבֶּה...!" כשעלינו על הסיפון נשמנו לרווחה. אוויר הלילה הקריר החזיר קצת את כוחנו. למזלנו היה הים חלק כמו שולחן. הזמן עבר מהר והיינו צריכים לחזור למרתף האוניה. גם שם השתנה האוויר והאווירה. עדיין לא שרנו ולא השתוללנו. עוד היה פחד בליבנו, שמא נצטרך לחזור בחזרה מאיזו סיבה לא צפויה. מי חשב על שינה, הצימאון היה גם בעיה גדולה, את המים באולם שלנו אני חילקתי ואפילו היה לי בקבוק מים רזרבי לכל צרה שלא תבוא. כולנו התאפקנו בשתיה. לא ידענו איך יהיה כשנגיע לחופי הארץ. רק בבוקר למחרת היינו בטוחים שיצאנו מעבדות לחירות.

ואם אפילו לא נוכל להיכנס לארץ, לא נחזור יותר לאזור ההשפעה הקומוניסטית הרוסית. לאור היום ראינו את הדברים יותר סימפאטיים והאופטימיות שלנו גברה. הים

היה שקט וגם ליבנו נרגע. לא הרגשנו ואפילו לא חשבנו על זה שאנו חיים בסכנה גדולה. כשהיו על הסיפון מאה איש, היינו צריכים להתחלק חמישים מצד ימין וחמישים מצד שמאל. אם עמדנו כולנו בצד אחד, נטתה האוניה הצידה במקצת, והסיפון התקרב בצורה מסוכנת למים. לי ולאווה היתה נסיעתנו "מסע הכלולות" וכך הרגשנו. היינו מאושרים בשתי מגירותינו המשותפות כאילו התאכסנו במלון הילטון. כשבנאדם צעיר ואוהב, הוא שוכח הכל, ורואה את העולם דרך משקפיים ורודים. כך אנו היינו. כשלא התגברה עלינו מחלת הים שרנו והתבדחנו והסתכלנו דרך האשנב העגול על משטחי הים האין סופיים. פה ושם הופיעו לפנינו להקות דולפינים שעשו לנו קירקס בחינם. המתח ירד, והתחלנו בעשיית תוכניות לעתיד. עכשיו בהסתכלות לאחור בפרספקטיבה של הזמן, אני רואה כמה שהיינו תמימים. בראש מחשבותינו עמדו האידיאלים שאנו רוצים להגשים, והיינו בטוחים שבארץ יקבלו אותנו בתור גיבורים ועם זרי פרחים, הלא אנו באים לבנות את הארץ. לא ידענו שבארץ ישראל היהודים לוחמים על יום עבודה והרבה הרבה אנשים הם מחוסרי עבודה. לא היה מישהו שיבהיר לנו עובדות חיים פשוטות. לכן יכולנו להישאר שמחים ועליזים.

ביום שלישי עברנו את מיצרי הבוספורוס (Bosporus) שמפריד בין הים השחור לים התיכון, וגם מפריד בין אסיה לאירופה. עמדות תותחים משני צידי המיצר ומכל פינה בילשו את אוניתנו שהניפה דגל ליברי בדרכה, דרך תעלת סואץ לאפריקה. דרכנו והתקדמותנו לארץ היו מתאימות גם לאוניות שרוצות לעבור דרך תעלת סואץ. בים התיכון היה בימים ההם שולט הצי הבריטי, אבל לעת עתה לא ראינו שום אונית מלחמה בריטית. גם לא יכולנו הרבה לראות כי מרגע שנכנסנו לים התיכון התחיל משטר חדש, אסור היה לעלות על הסיפון בגלל, שבמקרה שיעבור מטוס צבאי לא יגלה שכאן נוסעים אנשים, והאוניה איננה אונית משא שמעבירה סחורות. רק בלילות איפשרו לנו בתורנות לעלות קצת למלא ראותינו באוויר ים נקי. מי שהצליח להציץ דרך האשנבים, ראה לפניו משטח מים כחולים שקטים. לא פחדנו כבר, שטנו בקירבת איים וחופים ואם יקרה משהו יכולים להציל אותנו.

אז עוד לא שמענו על שתי אוניות מעפילים שהטביעו אותם הגרמנים בים השחור והתיכון בדרכן לארץ בזמן המלחמה. אחרת לא היינו כל כך שקטים. באוניות האלה לא היו ניצולים, לא בא אף אחד לעזרתם למרות החוף הקרוב. שתי האוניות ששמותיהן היו "פטריא" (Patria) ו"סטרומה" (Struma) נהיו בשנים הבאות לסמל לעקשנות היהודית לעלות לארץ המולדת אף על פי כן ולמרות הכל. החיים באוניה התרכזו מסביב לשאלות הצפיפות והאוכל. ביום רביעי אזלו כמעט לגמרי מאגרי המים המתוקים ומנות האוכל נהיו מיום ליום יותר קטנות, כי המארגנים לא חשבו על העיכוב של שלושה ימים בקונסטנצא ועל מניין כפול של נוסעים מהמתוכנן. התקרבנו לחופי הארץ והזהירות באוניה התגברה.

אנשי ההגנה שבאוניה כבר הודיעו שיכול להיות שנצטרך לעלות לחוף לא בנמל אלא יורידו אותנו קרוב לחוף בסביבות נתניה. שם יחכו לנו אנשי "פל-ים" (פלמחי"ם) עם סירות וחבלים ונרד בחושך ואם יתפסו אותנו האנגלים, אנו צריכים להגיד שאנחנו בני הארץ וגרים במקום, שכל אחד למד מראש את שם הישוב והרחוב. כמה מילים גם לימדו אותנו עברית שנוכל לעשות רושם שאני מבני המקום. ביום החמישי להפלגתנו התקרבנו מאוד לחופי הארץ אבל היינו עוד מחוץ למים הטריטוריאליים של "פלסטינה א"י".

"פלסטינה א"י" היה השם הרשמי בזמן הבריטים של ארץ ישראל. לקחו את ראשי התיבות והדביקו לשם הארץ. העצבנות התחילה, כל אחד בחר מה יקח איתו כשנצטרך לרדת לים הפתוח במשך הלילה. לבשנו כמה חולצות ותחתונים וכל הדברים החשובים שמנו בתרמיל צד היינו בטוחים שנצליח להיכנס לארץ תחת אפם של הבריטים עוד במשך אותו לילה. היה זה סוף חודש ניסן והיינו יכולים לצפות ללילה חשוך. יכול להיות שאנשי הבריחה עשו את החשבון הזה גם כן. כשעה לפני שירד הלילה הופיע פתאום מטוס בריטי וטס נמוך מעל הספינה שלנו. בהתחלה לא חשבנו על שום דבר, רק כשהמטוס חזר ועשה סיבובים מעלינו התחלנו לחשוש שגילו אותנו. ירד הערב ואנו שינינו כיוון להטעות את הבריטים, פנינו מערבה ובקשת ענקית חזרנו לקירבת החופים. היינו בטוחים שהצלחנו לחמוק מהם. כל הלילה עמדנו מוכנים לירידה לחוף. רק בשעות דמדומי הבוקר השגחנו בשתי אוניות המלחמה ששטות בשקט משני צידי אונייתנו כעין משמר כבוד. חשבנו שאנו אבודים, והתכוננו לקרב. סוף סוף איפשרו לנו לעלות על הסיפון, הלא כבר נתגלינו בין כה וכה. כולם התכוננו למשהו, למילחמה עם האנגלים, ואולי יתחשבו בנו כפליטי השואה ויתנו לנו לרדת לחוף.

בינתיים גרשה זריחת השמש את ערפילי הבוקר. ובאוניה נשמעו צעקות "רואים את חיפה, רואים את הכרמל. אני הייתי באמצע הגילוח וחצי פני היה עוד מרוח עם משחת הגילוח המסריחה וככה רצתי בסולם למעלה על הסיפון לראות מרחוק את הארץ האהובה. אם יקרה שלא יתנו לנו לרדת ויגרשו אותנו, אוכל לפחות להגיד שראיתי את ארץ ישראל. הסיפון היה מלא אנשים, כבר לא פחדנו משקיעה ומכלום. כולם עמדו דום ובהתלהבות שאין דוגמתה שרו את ההמנון הלאומי של דור התקומה, את "התקוה". גם אני הצטרפתי לשרים. נראיתי קצת מצחיק עם חצי פנים לבן שר את "התיקוה" אבל המעמד היה כל כך מרומם ונרגש שאף אחד לא היה יכול לצחוק או להתבדח. אנשי ההגנה הכינו מראש שלטים ענקיים שעליהם כתבו באנגלית "אנו פליטי השואה, בלי הורים, בלי בית. גם אתם אשמים באסונינו, אנו חוזרים לארץ אבותינו, אל תעכבונו, תנו לנו לרדת. קודם לכן קילקלו אנשי ההגנה את מנועי האוניה ואת ההגה, גם את שרשרת העוגן חתכו שירד תהומה. כל זה כדי שלא יוכלו לשלוח אותנו באוניה זו חזרה לארץ המוצא שלנו, כמו שעשו חצי שנה יותר מאוחר עם

האוניה "יציאת אירופה". גם לאוניה שלנו נתנו שם חדש. מקודם היתה זאת אניה טורקית ושמה היה "סמירנא" ובעלייה שלנו קיבלה את השם "מאקס נורדאו" ע"ש מנהיג ציוני דגול.

עמדנו מול אוניות המלחמה הבריטיות עם שלטים ענקיים בידינו, עם כל מיני טיעונים בזכות שיבתנו לארץ האבות. כשהאנגלים ראו שאנו לא זזים, קראו לנו ברמקולים להיכנע. הם אמרו "אנו עולים על אוניתכם אל תתנגדו" מאצלנו צעקו בחזרה אנו נתנגד עד טיפת דמנו האחרונה. כך זה הלך שעה ארוכה. פתאום תמרנו המשחתות לשני צידי אוניתנו ולחצו את האוניה הקטנה בין שני גושי הפלדה שלהם. שמענו קול שבירת ברזל והיינו בטוחים שאוניתנו נפגעה ואנו נרד איתה תהומה. למזלנו לא קרה שום דבר שסיכן את האוניה. האנגלים הגיחו עם סולמות שהשעינו לדפנות האוניה ורצו לעלות אלינו. אז התחילה המלחמה, בקבוקים התחילו לעוף וזרקנו עליהם מכל הבא ליד. לא חסכנו שום דבר. האוניה היתה אבודה. החיילים נסוגו למשחתות שאחזו בנו בציפורני פלדה. הבריטים כיוונו עלינו סילוני מים אדירים. מי שפגע בו סילון המים התמוטט. שטפו את הסיפון בכמות מים שהיתה יכולה למלא את כל האוניה. המים חדרו לתחתית האוניה ומי שהיה למטה התחיל לדשדש במים. תוך זמן קצר עלו פני המים בתחתית, האוניה שקעה יותר עמוק במים ופחדנו מטביעה. אז הופיע שלט "הפסיקו" "אושוויץ אחד לא הספיק לכם?" זה היה סימן לכניעתנו. רטובים ועייפים נתנו להם להשתלט עלינו.

הם קשרו את האוניה למשחתת וזאת גררה אותנו לנמל חיפה. כבר מרחוק ראינו שאלפי אנשים עומדים על החוף מחוץ לנמל ועל גגות הבתים וגם על מדרונות הר הכרמל. משם הסתכלו במלחמתנו נגד הכובש הבריטי, והם רעדו יחד איתנו מה הבריטים יעשו לנו? היתנו לנו לרדת?

הם הכניסו אותנו לתוך הנמל וכשהיינו כמאה מטרים מן החוף, פרצנו ספונטנית בשירת התקווה, ומעשרות אלפי יהודים על החוף ועל הגגות שמענו שהם שרים איתנו. אמרתי ברכה בכוונה גדולה, ברכת "שהחיינו" חשבתי לברך גם "ברוך מתיר אסורים", אבל לעת עתה היינו בידיהם נראה מה יעשו לנו. את האוניה הקיפו באלפי שוטרים וחיילים, אף אחד לא הוציא הגה, היינו מתוחים ומפוחדים, אבל אלפי היהודים שבאו לקבל פנינו עודדו אותנו. הרגשנו שאנו מכאן לא נחזור. היהודים על החוף חשבו שבאוניה באו מקסימום 500 צעירים, הם חשבו שכולנו על הסיפון, בזמן שאולי עשרה אחוז יכלו לעלות היתר נשארו למטה. הצלחתי לפתוח אשנב והוצאתי את ראשי. ראיתי חיילים מלובשים באותם הבגדים שאנשי הבריגדה היהודית היו מלובשים, פגשתי אותם בבודאפשט, הייתי בטוח שאלה כאן גם כן יהודים. כתבתי כמה שורות למיקי וגם רשמתי את כתובתו, קיפלתי את הפתק וזרקתי לפני רגלו של החייל. החייל לא ראה אותי כי האשנב היה בגובה רצפת האבן, ראיתי שקרא לשוטר

בריטי ומסר לו את מכתבי, מיד הבנתי שעשיתי משגה, כי החייל הוא לא יהודי, ועכשיו יעשו צרות למיקי.

בינתיים ראיתי ששני סבלים יהודים נכנסים לשטח הנמל עם עגלת יד ועליה כמה שקים מלאים. מיד התחילו לזרוק תפוזים על הסיפון הנמוך. הוצאתי ראשי דרך האנשב וצעקתי עליהם. נראיתי כל כך מסכן עם הראש מתחת לרצפה שהביאו לי כעשרה תפוזים. ירדתי למרתף אל אווה שם השקטנו את הצמאון והרעבון שלנו עם התפוזים הטריים. לא אכלנו תפוזים אולי זה חמש שנים. עוד חילקנו מהתפוזים לחברים שלנו והיינו בטוחים שאנו נרד לחוף איך שלא יהיה. התכוננו וארזנו לכל מקרה את חפצינו. היה מדובר גם שאם לא יתנו לנו לרדת לחוף יקפצו למים כל אלה שיודעים לשחות.

את המנוע של האוניה ואת המשדר הרסו אנשי ההגנה שליוו אותנו ברגע שהמשחתות הבריטיות לחצו עלינו משני הצדדים. המשא ומתן על גורלנו נמשך שעות על שעות בין הצבא ובין ממשלת המנדט הבריטי ואחרי כן עם הסוכנות היהודית. לא ידענו מה היו התוצאות מן הדיונים הללו אבל בשעות הצהרים הופיעו אוטובוסים והבנו שאנו יורדים לחוף. השמחה וההקלה בלב עברה כל גבול, האנשים על הסיפון הריעו למראה כל הרכב וכהד שמענו קריאת הידד של עשרות אלפים היהודים שהצטופפו מסביב לנמל. אנשי חיפה היו רגילים זה עשרות בשנים לעולים, אבל הפעם כפי שראו את הבחורים והבחורות על הסיפון היו אלה סוג עולים אחרים. צעירים, בריאים, תוססים, סוג אנשים שהיישוב היה זקוק להם. כאן לא היו זקנים וזקנות שבאים לארץ האבות לחיות את שנותיהם האחרונות בתפילה ובעבודת הקדוש. כאן היו בחורים ובחורות מחושלים במלחמות ובוודאי חומר מצויין לצרף אותם לארגון ההגנה.

ביום האחרון לשהותנו באוניה עשו רשימת החברים שרוצים להצטרף להגנה. רוב הצעירים הצטרפו, פרט לרביזיוניסטים שהם רצו להצטרף בבוא הזמן לארגון האצ"ל. היום הגדול והחשוב בחיי, הגעתי הבייתה.

באיזו זכות הייתי אני שנתגשמה אצלו שאיפת אלפי שנות תפילה של עם ישראל "והשב שבותנו ונפוצותינו כנס מירכתי ארץ"? הייתי ברקיע השביעי, הגעתי עם אשתי לארץ חלומותי. כן, כך התגשמו חלומותי. אווה וארץ ישראל. אולי הייתי צריך להפוך את הסדר, אבל לא ידעתי להחליט איזה משני החלומות עמד במקום הראשון. אווה הייתה גם כן מלאה ציפיות והפסיקה להסס. ה"פור" נפל, אנחנו כאן וביחד. החלטנו שבכל הדרך נלך תמיד יחד בכוונה ובעצה אחת. בעוד שעה מתחילים החיים החדשים.

פרק שביעי

ארצה עלינו

אנחנו במרתף, עוסקים באריזת החפצים הדלים שנשארו לנו, אחרי שזרקנו הרבה דברים שחשבנו למיותרים, כבר לא היה מדובר שאנו נצטרך לקפוץ למים. אנו כאן.

בחוץ עומדים אלפי יהודים ומפגינים נגד הכובש הבריטי, המהסס אם לתת לנו להיכנס לארצנו הקדושה, או לנסות להחזיר אותנו לאירופה. למזלנו, אנשי ההגנה הרסו את המכונות באוניה ואת המשדר האלחוטי זרקו לים. אין לבריטים ברירה, אלא להוריד אותנו לחוף מן האוניה הפגועה. אולי רק עד שיארגנו אוניה אחרת שתחזיר אותנו, לאן? זו היתה בעיתם של הבריטים. ובעוד אנו שקועים במחשבות נוגות, לא מרגישים שעשרות אוטובוסים מסתדרים על הרציף לקבל אותנו ולהוביל אותנו לאי שם... (אף אחד לא יודע לאן ולשם איזו מטרה).

שומעים את צלצול השרשראות, מורידים את גשר האוניה וראשוני האנשים יורדים מן הסיפון. לא האנגלים ולא היהודים העומדים מחוץ לגדר הנמל יודעים כמה אנשים נמצאים בתוך הספינה הקטנה. יותר מאוחר שמענו, שכולם העריכו את מספר העולים באוניה בשש מאות לכל היותר, כי מאה-מאתיים אנשים שעמדו על הסיפון מילאו אותו לגמרי, ומי וכמה נמצאים בתוך המרתפים לא היה ידוע אפילו לנו. כשנתמלא האוטובוס הראשון ויצא לדרך, שמענו מחיאות כפים קולניות. כמו כן נשמעו תשואות רמות, כשנראתה בחורה צעירה ויפה יורדת על גשר האוניה.

בשנות המלחמה 1939- 1946 הגיעו ארצה אלפי בחורים מאירופה אבל מעט מאד בחורות הגיעו באותו פרק זמן, והיה מחסור ענקי בבחורות. מאות רבות של רווקים מבוססים ציפו שבין מאות העולות ימצאו לעצמם בת זוג מתאימה. המיוחד באוניה שלנו היה שכולנו היינו צעירים מתחת לגיל שלושים, והבנות שבאו איתנו היו ממש יפהפיות אחת אחת. לכן הצעקות וקריאות ההידד לא פסקו כל הזמן.

כבר נתמלאו עשרה אוטובוסים והזרם הבלתי פוסק של צעירים שעולים מן המרתפים הדהים את העומדים בחוץ. הללו לא האמינו למראה עיניהם: איפה היה מקום לכל אלה? אחרי שנתמלאו עשרים אוטובוסים, ועדיין עלו אנשים מן המרתפים, ראו בנו גם היהודים וגם הבריטים גיבורים. אפילו בספינות העבדים לא צופפו ציידי העבדים, כושים רבים כל כך, כמו שהצטופפו אצלנו. היינו בין האחרונים שירדו לחוף. כשעמדנו על הרציף, נפלתי על ברכי ונשקתי את אבני הרציף. זה לא חלום, זו מציאות! רגלי דורכות על אדמת הקודש. העידוד מצד היהודים היה קולני, ומישהו צעק: אלף ושמונה המאות הגיעו! לא יאמן! אף אחד לא ידע, שרק בנס לא טבענו עם אוניתנו. הקבוצה שלנו עלתה יחד על האוטובוס, ובשירה אדירה עזבנו את הנמל, כשאנו מלווים בשוטרים צבאיים. אני הייתי המום לגמרי: הצלחתי בשאיפותי העיקריות, עליתי אל ארץ חלומותי עם אשתי, שבמשך עשר שנים הייתה בשבילי המטרה שרציתי להשיגה.

עברנו את חיפה, ועיני לא שבעו, מן המראה שנתגלה במיפרץ היפה בפיסגת הר הכרמל, בגינות ובבתים היפים. הכל היה ירוק — האביב היה בעיצומו, וליבי נתמלא גאווה שאני שייך לדור שעתיד לבנות את ארצנו הישנה-חדשה. מחוץ לעיר עברנו על-יד שדות חיטה שנקצרו על-ידי קומביינים ומכונות. היה זה מראה נפלא לראות חקלאים יהודיים בעבודתם. רציתי להיות כמוהם. ולא עוד יהודי, שחי מסחר מכר ו"מעסקי אוויר".

לא עוד יהודי כפוף, שפרנסתו מקרית ולא יצרנית. רציתי להיות יהודי חדש, חלוץ שחי מעבודת כפיים, ותכליתו — טובת העם והארץ. כל המחשבות הללו עברו במוחי, ורק ספק אחד ניקר בראשי. מה תגיד אווה לתוכניותי? האם היא תוכל להתאים את עצמה לחיי עמל? (באותם הזמנים, ובאותה החברה לא האמינו אפילו לרגע, שניפגוש בארץ חוגים שעדיין יסתכלו על העבודה כעל דבר מביש, שרק אנשים לא יוצלחים עוסקים בו). בנסיעתנו זו היינו מלאים אופטימיות. הכל היה וורוד לפני עינינו. אם הצלחנו להגיע לארץ, כל היתר זה דבר קל ונסתדר. כמו שכבר הסתדרתי במצבים קשים וקריטיים.

אחרי נסיעה של שעה הגענו לשדרה של דקלים גבוהים ועצרנו. לפנינו עמדה שיירת האוטובוסים וראינו שלטים המראים את הכיוון "לקמפ עתלית". בהתקרבנו לשער ראיתי לפני מחנה צבאי ענקי עם צריפי-עץ ארוכים, ובכל פינה מגדלי שמירה. המראה היה מוכר לי מהמחנות הגרמניים שעברתי בהם, ויצר בי אסוציאציות קשות ורעות. הייתה בי הרגשה דומה למה שהרגשתי אחרי השיחרור ממחנה הריכוז. (אז הכניסו אותנו הרוסים למחנה, שממנו עמדו לשלוח אותנו לסיביר). האם עומדים אנו לפני פרשה דומה? מתי יהיה קץ וסוף לסבלות עם ישראל? יש משל בגמרא "נפלה אבן לקדירה אוי לקדירה, נופלת קדירה לאבן אוי לקדירה. בין כך וכך אוי לקדירה". עד מתי יהיה עמנו תמיד "הקדירה"? ירדנו מן המכונות, והשוטרים הבריטיים העמידו אותנו בשורה עורפית. השוטרים היו קשי מבט והתיחסו אלינו כאל פושעים. מבטם הביע שינאה

עמוקה. האם החלפנו נאצים בנאצים? זה היה ה"ברוך הבא" שלהם, ובמקום הזה החליט כל אחד מאיתנו להצטרף לאירגוני המחתרת, ולהילחם בבריטים עד חורמה.

קראתי בעיתונים עוד בהונגריה על מלחמת האירגונים בבריטים, אבל יכולתי להבין את משמעות הדברים רק כאן. נכנסתי לחדר מלא שוטרים, שמו על חזי מספר וצילמו אותי מן החזית ומן הצד. לקחו ממני תביעת אצבעות, ממש כמו שעושים לפושע שנתפס. מכאן ולהבא, דרכי היתה עם הלוחמים נגדם, אם לא בפועל לפחות בעזרה בכל צורה שאוכל.

הפרידו את הגברים מהנשים. הנשים הועברו לחלק נפרד של המחנה שהיה מגודר. בכל צריף השכינו חלוצים מאותה תנועה. כך נשארה הקבוצה שלנו כל הזמן יחד. בצריף שלידנו השתכנו אנשי ביתר הרביזיוניסטים. כולם כאחד היו תומכים נלהבים של אירגון ה"אצל" הלוחם בבריטים בלי פשרות. כבר בלילה הראשון עשו בעיות לשוטרים. בערב כשהתחילו הפרוז'קטורים להאיר מסביב את המחנה, ובולשו באורותיהם המסתובבים אחרי כל תנועה, עלו אנשי "הביתר" על גגות הצריפים, הורידו מכנסיהם והראו את ישבנם הגלוי לכיוון הפרוזקטור. אחרי השעה שבע היה אסור לצאת מפתח הצריף. הבריטים נכנסו לצריפים וניסו ללא תוצאות לחפש את העבריינים: כולנו היינו צריכים לעמוד על יד מיטותינו בעת הספירה. קצין ושני סמלים עברו בינינו, והקצין ספר אותנו במקל שבידו. כל יום המציאו הביתריים משהו חדש להרגיז את השוטרים הבריטים. המצב בין הבריטים ליהודים במחנה היה מאד מתוח. למתיחות הזאת לא היינו אנחנו הגורמים הישירים.

נודע לנו שלפני שהגענו למחנה עתלית היתה כאן פריצת עולים שנתפסו באוניה בלתי לגלית. זו היתה פעולת אנשי "ההגנה": קבוצה קטנה של לוחמי ההגנה (הפלמ"ח) נכנסו באמצע הלילה לחדר המשמר של הבריטים במחנה. קשרו את ידיו ורגליו של השוטר התורן, וכיסו את פניו. את יתר השוטרים, שישנו על הדרגשים בחדר הסמוך, הרדימו אנשי ההגנה בגז הרדמה הם הוציאו את כל העולים מן המחנה שמו אותם על משאיות ופיזרו אותם בקיבוצים הקרובים, בבית אורן ובקיבוצי העמק. לפנות בוקר מצאה חולית הביקורת את כל אנשי המשמר ישנים. כשנודע להם מה שקרה, ערכו חיפושים בכל הקיבוצים ובמושבות אך ללא תוצאות. ההגנה הכינה לכל אחד תעודות מזוייפות ולא היתה שום אפשרות להוכיח על אף אחד שהוא עולה חדש מן הבורחים. לכן שמרו עלינו כעת בשבע עיניים.

ביום השני כבר הרשו הבריטים לאנשי הסוכנות להיכנס למחנה, שליח אחד מכל תנועה. אלינו הגיעו שני שליחים מן האגודה: אחד הרב כץ מחיפה והרב גרינפלד שלמה מירושלים. שניהם חיפשו אותי. נודע לנו יותר מאוחר שגיסי מטס עמד מחוץ לשער המחנה וביקש מהם לחפש אותי ואת אשתי. הוא גם שלח עם הרב גרינפלד חבילת

מזון קטנה שכללה ביסקוויטים, תפוזים וקופסת זיתים. סיפרתי לרב גרינפלד על תוכניותי ללכת לקיבוץ או למושב, כי הקבוצה שלנו התארגנה לגרעין, שעמד להתיישב בצפון הנגב, ולייסד קיבוץ ששמו יהיה "תקומה". הרב גרינפלד דיבר על ליבי וניסה לשכנע אותי שאני צריך לבוא לירושלים, שם אוכל לחזור להיות יהודי חרדי. וגם סיפר שלמטס יש, בשותפות עם שני חברים, בית חרושת לעיבוד עורות ושם אוכל לעבוד, וגם דירה הכין לנו. הוא כמעט שכנע אותי אבל פחדתי שקירבת אשתי לרב דושינסקי רבה הראשי של העדה החרדית בירושלים, יאלץ אותי לשנות את דרכי, וגם פחדתי שהחוגים האלה יסתכלו עלי כעל "שייגץ" עם פני המגולחים והמכנסים הקצרים שלי. שלחתי אותם לדבר עם אשתי, אחרי שהשתחררנו סיפר לי מטס שבא אליו גרינפלד וסיפר לו על "הזוג המשונה" שראה במחנה: הוא מזרחיסט שרוף ורוצה ללכת לקיבוץ עם מכנסים קצרים ובלורית, — והיא אשה צנועה עם מטפחת ראש עד העינים, והיא רוצה רק לירושלים. למחרת הביא הרב שלמה גרינפלד מכתב הפצרה ממטס "למען השם, שנבוא לירושלים. הכל מוכן ומזומן בשבילנו" לא יכולתי להחליט כל זמן שלא דיברתי עם אווה.

רק ביום השלישי הורשו הגברים להיכנס למחנה הנשים. מצאתי אותה במצב רוח לא טוב, בחברת נשי הלנדסמנים ואחותם אסתר, ועם חברתה אנצי רוזנברג. כולם אמרו שהיא אכלה משהו וקילקלה את קיבתה. ניסיתי לנחם אותה. החום שבא פתאום חימם את הצריפים עד כדי מחנק, והאפשרות לעשות מקלחת היה קשה. המעבר בין האביב האירופי לחמסינים, שבאו עלינו באופן בלתי צפוי, הקשה עלינו את החיים בעתלית.

ההפרדה ביני ובין אווה היתה עבורה קשה במיוחד, היא היתה בחורה חלושה ומפונקת, תמיד היה מישהו אחר צריך לחשוב עבורה ובמקומה. גם בעניין עתידנו בארץ לא יכלה להחליט. היא טענה: "יש לי כאן אח וקרובים, צריכים להיתייעץ איתם. רק עכשיו ידעתי עד כמה עשיתי בשכל, כשאילצתי את אווה להתחתן בבוקרשט. מי יודע איזה מכשולים היו מעמידים לפנינו הקרובים? ואולי היו מפירים אפילו את אירוסינו. עשרות בחורים רווקים מבוססים ממשפחות טובות המתינו בכליון עיניים לבחורות המגיעות, וחטפו כל בחורה לפני שעשתה את פסיעתה הראשונה בארץ. היו לי בעיות עם הקבוצה שלי. הם רצו תשובה ברורה ממני על הצטרפותי לגרעין שלהם ואני פחדתי להתחייב. היתה עלי ביקורת קשה. בבודאפשט התחייבנו שכולנו נלך ביחד להתישבות, וכאן בארץ מתחילים החברים לסגת מהבטחתם. ראשונים החליטו הלנדסמנים שהם לא הולכים להתישבות, כי לאשתו של הלל לנדסמן היה דוד בנתניה והוא הזמין אותם אליו. גם אחרים החליטו שהולכים לקרובים לתל אביב או לירושלים. גם אני הייתי בין המהססים. רציתי לקיים את רצוני ל"שינוי ערכים", להיות איש עובד ולא סוחר או פקיד. באותם הימים לא היתה בארץ תעשיה, פרט לתעשיית

היהלומים. אבל כדי להתקבל במקצוע זה לעבודה, נדרשה פרוטקציה גדולה. נשאר רק ענף החקלאות או הבניין. לא יכולתי לתאר לעצמי את אשתי בתור חולבת פרות או מטפלת בתרנגולות היא תמיד פחדה מבעלי חיים. כשראתה כלב במרחק מאה מטר כבר רעדה מפחד.

איך זה יהיה אם אתישב בכפר? היא גם חזרה על טענתה הישנה "אתה לא תוכל לעבוד בשותפות עם אחרים, אתה חרוץ ואם השותפים יהיו עצלנים, תריב איתם כבר ביום הראשון". היתה אמת חמורה בדבריה, ובשנים הבאות הוכח שאיני מסוגל לעבוד בשותפות, אני הייתי אינדיבידואליסט מלידה, חוץ מזה שאיני נותן אימון באנשים, ובלי זה אי אפשר לחיות ביחד עם חברים בקיבוץ או בעסקים. אחרי כמה ימים שוב הורשה לנו לבקר במחנה הנשים. מצאתי את אווה שוכבת על המיטה ובוכה. זה כמה ימים קלקלה את הקיבה, לא יכולה לאכול ומקיאה. החשד שלי היה שאכלנו זיתים מקולקלים, שמטס או מיקי שלחו לנו עם הרב גרינפלד. אכלנו ביחד, וכשפתחנו את הקופסא היו בה זיתים ירוקים, אמרו לנו שזה משהו יוצא מן הכלל, והתחלנו לאכול מהם. אחרי כמה זיתים קיבלה אווה בחילה, והיינו בטוחים שהזיתים מקולקלים, אמרתי, למה הם מרים כל כך? זרקנו את הקופסא לזבל. הייתי בטוח שהזיתים קילקלו לה את הקיבה. אמרתי לה שתלך למחרת לרופא, כי הסוכנות הקימה במחנה בהסכמת האנגלים מרפאה עם רופא וחובשת. אחרי יומים כשהגעתי לביקור, לוחשת לי אווה באוזני (כדי שהאחרים לא ישמעו) שהרופא אמר לה שהיא בהריון. ברגע הראשון קיבלתי שוק. לא האמנתי שזה יקרה לנו כל כך מהר. למרות ששנינו לא היינו כל כך צעירים, בכל זאת היינו כל כך נאיביים בענייני האלה ולא מנוסים. במצב הזה הרגישה אווה לראשונה את החיסרון שאמא יכולה למלא. היא בכתה וגם אני הייתי על סף דמעות. להתחיל חיים חדשים לשני צעירים בארץ חדשה הוא דבר קשה בפני עצמו, כמה זה יהיה קשה עם אשה בהריון שאין לה כאן אמא להשען עליה. התוצאה הראשונה של החדשה היתה, החלטתנו לא ללכת לקיבוץ. הפור נפל. עכשיו יש לתכנן מחדש את חיינו בארץ. כשהייתי בצריפנו בחשכת הלילה, חשבתי על עתידי, ונפל עלי פחד. מה יהיה? האם אצליח? במה אתחיל? בסוף היתה בי הרגשת ניצחון! יהיה לנו ילד שימשיך את מסורת משפחתנו, ויתקיים בנו מה שאמר השם לבני ישראל: "כאשר יענו אותו, כן ירבה וכן יפרוץ".

הנאצים לא הצליחו ואף שונאי ישראל אחרים לא יצליחו להכחיד אותנו "לא אמות כי אחיה" זו צריכה להיות הסיסמה שלנו תמיד. התנחמתי ולמחרת הלכתי לאווה. היא לא ראתה עלי את היסוסי. היינו שנינו מלאים שמחה, כבר התחלנו לעשות תוכניות עבור העובר שכבר בשבוע הראשון קראנו לו "מוישלה". היינו בטוחים שזה יהיה בן, ויקבל את שם חותני ר' משה אריה דושינסקי ז"ל. אווה הלכה עוד פעם לרופא כדי להיות בטוחה שאינה טועה, והיא באמת בהריון. והוא הבטיח לה שזה דבר טבעי

אצל אשה נשואה, והכל הולך למישרין. עוד דבר אמר לה הרופא, שבעוד כמה ימים ישחררו כמה עולים, והוא ימליץ עלינו שנהיה בין ראשוני המשוחררים. באותו היום היה ל״ג בעומר ועשינו הילולה. גם הרשו לנו, באופן יוצא מן הכלל, להישאר בחוץ גם אחרי השעה שבע בערב. שרנו ורקדנו עד מאוחר בלילה. כך הגיע חג השבועות שחגגנו בשמחה רבה.

למחרת היה יום שישי, ובשעה עשר מתחילים לקרוא ברמקול שמות של כעשרים אנשים, שמתבקשים לגשת לשער עם כל החפצים שלהם. אווה ואני היינו בין הקרואים. נפגשנו בשער ועל גבינו תרמיל הגב בפנים צוחקות ציפינו לשחרורינו. הבריטים מסרו אותנו לאנשי הסוכנות, שחיכו לנו עם שתי מכוניות. שאלו אותנו לאן אנו רוצים להגיע, אמרנו לירושלים ויצאנו לדרך. עברנו את כל השרון ובעיני היה כל שלט של קיבוץ, מושב או עיר כמו מכירים ותיקים. שמעתי עליהם, ידעתי עליהם, ועכשיו אני רואה אותם בעברנו דרכם.

האכזבה הראשונה שלי היתה, כשעברנו את העיר נתניה. כל כך הרבה שמעתי על העיר הזאת, על יופיה ועל עתידה המזהיר, שתיארתי לי עיר ממש, עם בתים גדולים עם רחובות יפים, ולעומת זאת עברנו בכפר קטן שבו רחוב ארוך אחד, והכל מלא חול. בלי עצים ובלי פרחים. אותו דבר קרה לי במושבה הרצליה, שם גרו קרובים של אמי — משפחת כהן, וקיבלנו מהם מכתבים למאקו חשבתי שזו עיר מלאה בתי חרושת ומלונות, וגם כאן ראיתי רק רחוב ארוך אחד עם בתים קטנים של איכרים. כך הגענו לתל אביב. בתל-אביב נכנסנו אל בית עולים, שם הורידו את כל אלה שרצו להשאר בתל- אביב וקיבלו בבית העולים מקום לינה עד שיסתדרו.

השעה היתה שלוש אחר הצהרים — ערב שבת, רצינו להגיע בזמן לירושלים. היתה מסביבנו התקהלות, כששמעו האנשים שאנו מעפילים מאונית ״מאקס נורדאו״ שהעיתונים כתבו עליה ועל הפלא המרגש, שבאוניה הקטנה הזאת עלו בצורה שאין להבינה אלף ושמונה מאות חלוצים. ניגש אלינו בחור ואומר לנו: ״נכון שאתה גיסו של מטס דושינסקי...״ הוא הציג עצמו בשם פרקש, סנדלר מארשקאוויוור וחברו של מיקי, דוד אשתי. הוא אמר שמיקי גר כמה בתים מבית העולים, ושנחכה כמה דקות והוא יקרא לו. הנהג שלנו ישב לאכול ארוחת צהריים, כך יכולנו לחכות, ותוך כמה דקות הופיע מיקי בגופיה ובמכנסיים קצרים. ושפם גדול, ברגע הראשון נבהלתי מן הדמיון, הוא היה דומה כשתי טיפות מים לאחיו יוז״, שפגשתיו בגונצקירכן בגרמניה, ושידעתי שכבר אינו בין החיים. (כתבתי על פגישתי איתו בגונצקירכן עוד קודם) הוא נפל על צווארנו, ובכה מרוב שמחה: אנחנו היינו ניצולי השואה הראשונים מבני משפחתו שהגיעו ארצה. למרות שהיה מבוגר ממני בכמה שנים, היינו חברים טובים עוד ממאקו

בזמן שביקר אצל אחיותיו, חמותי ופירי. שמחתו והתרגשותו היו כל כך גדולים, שלא יכולנו להתנגד לבקשתו, שנישאר אצלו לשבת. העובדה שהשעה היתה מאוחרת ועדיין לא הודענו למטס שנגיע לשבת, והיה ספק שיוכל, תוך הזמן הקצר שיעמוד לרשותו לסדר לנו מקום לינה ואוכל לשבת, — הכריעה את הכף והחלטנו להשאר בתל אביב אצל מיקי.

ניגשתי לאיש הסוכנות, והודעתי לו שאנו נישאר כאן. הוא הסכים, ובזה סיימה הסוכנות את הטיפול בקליטתנו.

ניגשנו לחדרו של מיקי ברחוב פרץ. (ע"י רחוב עליה) ולא עבר זמן רב עד שעשרות בחורים (רווקים זקנים, כולם גרו באותו הרחוב) הצטופפו בחדר הקטן, כולם רצו לשמוע את סיפורינו, איך יכולנו להגיע ארצה, באוניה שנפחה 500 טון, אלף ושמונה מאות צעירים. הסיפור הזה מילא את כל עיתוני הארץ.

בין הבאים היו אחדים מבני עירנו. קורפנלד יעקב ואוסי, יענקל נירנברג ועוד מכרים מכל קצווי הונגריה, ועד כניסת השבת סיפרנו. עשינו מקלחת מהירה, התלבשנו והלכנו לבית הכנסת הגדול הקרוב ברחוב אלנבי. הצביעו עלינו: האנשים האלה הם ממעפילי האוניה "מקס נורדאו". מיקי לקח אותנו למסעדה ברחוב פרץ, שם אכלו כל הרווקים. כאן הורגש באמת המחסור בבנות. לא היה עם מי להתחתן. רווקים רבים ציפו לכל אונית מעפילים, אולי יוכלו להשיג בת זוג מפליטי השואה.

היה מקום אחד שלשם הלכו כל הרווקים. היה זה בית צעירות מזרחי, שם שיכנו את הבנות שהגיעו בלי הורים וקרובים. אחרי ארוחת הערב יצאנו לטייל ברחוב אלנבי. שם היה באותו הזמן לב תל אביב. בשעות האלה, אחרי ארוחת ליל שבת, יצאו כל אנשי העיר לטייל באלנבי, מרחוב עליה עד כיכר מוגרבי. הרחוב היה שחור מאנשים. טעיתי לא שחור כי אם לבן. כולם היו לבושים אחיד: מכנסי חקי (רובם קצרים) וחולצה לבנה עם צווארון פתוח. אני הייתי אובייקט לצחוק כללי: לבשתי חליפה עם זקט, ענבתי עניבה ועל ראשי כובע לבד. מיקי שכח להגיד לנו שבחום התל אביבי אי אפשר כך להתלבש, לכן חזרנו לרחוב פרץ, התפשטתי ויצאנו בחזרה לאלנבי.

נפגשנו עם מאות אנשים, מהם מכירים, מהם חברים של מיקי או מטס. כמובן היינו מרכז ההתעניינות. גם אנחנו נהנינו מהאוירה המשפחתית ששררה אז בתל אביב הקטנה. ובין החברה של מיקי היו הרבה מכירים וכולם רווקים. עלינו את כל אורך אלנבי עד כיכר מוגרבי. ובכל רגע עצרנו והציגו אותנו בפני מכיריהם "אלו ממעפילי האוניה המפורסמת שהביאה אלף ושמונה מאות עולים". בטיול הראשון הזה ראיתי את המחתרת, אנשי "אצל", בפעולה. שני בחורים ובחורה צעירה רצו דרך הרחוב. הצעירה מרחה דבק על הקיר השני הדביק עלון המחתרת, השלישי הלך בצד שני עם אקדח מוסתר

להבטיח את המדביקים. לו היו הבריטים תופסים אותם היו מקבלים עונש גדול ובעד נשיאת נשק היו דנים אותו לתליה. כי באותו הזמן היו בארץ חוקי חרום. הבריטים הכריזו על מצב חרום צבאי "אחרי שארגוני המחתרת הירבו בפיצוצי מתקנים של הצבא הבריטי, אחרי שפירסמה בריטניה את "הספר הלבן" בו הוגבלה העליה לארץ, ונאסר על יהודים לקנות קרקעות ברוב חלקי הארץ.

אירגוני "אצל" ו"לחי" הכריזו מלחמה על הכובש הבריטי. "ההגנה" שהיתה האירגון הגדול של היישוב ואשר בה תמכו כל הקיבוצים והיישובים, הסוכנות וההסתדרות, לא לחמה בבריטים בנשק, אלא רק באופן פסיבי. היה זה שיעורי הראשון בהלכות מחתרת וכל זה תוך טיול ליל השבת הזה.

מאלנבי הלכו החברה לבית צעירות מזרחי. שם היכרנו לראשונה את דורה פיק. היא היתה בחורה יפה, בלונדינית, עם אברים מלאים ומאוד מרשימה, היו שם עוד בנות, אבל לא ידעתי מי שייך למי. כולם הלכו עם כולן. ס"ה היה זה לילה שנשאר בזיכרוני כל השנים. הרבה למדתי בכמה שעות טיול. כל הבחורים היו מסודרים בעבודות טובות. מיקי עבד במלטשת היהלומים של משפחת פלדמן והצליח בעבודתו. לעבוד ביהלומים, פרושו שהבעלים סומכים על העובד, ובמיקי היו כל התכונות הטובות ופלדמן נתן בו אימון מלא וקידם אותו בעבודה על פני אחרים. מיקי חי חיי חיסכון והיה לו כסף רב. מבחינה חיצונית היה מיקי בחור מרשים (34) וידעתי שלפחות שתיים מן הבחורות שהיו איתנו התעניינו בו. האחת היתה קרובת משפחה, — אווה בינט, והשניה הייתה דורי פיקל. מיקי סיפר חצי לילה על האנשים והנשים שפגשנו בטיולנו. כשהלך לישון בחדר חבירו בבית הסמוך, ביקשנו ממנו את מפתח החדר. הוא הסתכל עלינו בפליאה "כאן לא משתמשים במפתחות".

בקומת הקרקע ישנו בדלת ובחלון פתוח. (היו זמנים...) בשבת בבוקר התפללנו בבית הכנסת הגדול, לראשונה ראיתי שכל המתפללים היו במכנסי חקי ובחולצה לבנה. מיקי ערך לנו קידוש יפה, ובדיוק כשרצינו לצאת לטיול, באו אלינו אורחים, בת דודתה של אווה, בריינדי (דושינסקי) ובעלה אשר כהן. אני לא היכרתי אותם קודם, אבל הם שמחו מאד איתנו והזמינו אותנו אליהם ליום ראשון. היו אלה זוג מבוגר בלי ילדים ומאוד חביבים. שמעתי הרבה סיפורים על משפחת דושינסקי שאת רובה עדיין לא היכרתי.

כל השבת לא נחנו. באו חברים ומכרים, ואחרי הצהריים יצאנו לאלנבי. לא אגזים אם אגיד שכל העיר טיילה ברחוב הארוך הזה ושוב היו פגישות הרווקים פגשו את הבחורות והיה הרבה צחוק ושמח. אחרי ההבדלה הלכנו עם מיקי וחבורתו לחוף הירקון, על יד המקום שנקרא "שבע הטחנות" . היה שם בית קפה, והשכירו סירות לשוט על הירקון. הבחורים והבנות נכנסו לסירות וכן גם אנו. היה זה ליל

ירח ומאוד רומנטי. לא ידענו למי נמשך מיקי, אם לאווה בינט או לדורי פיקל שתיהן היו נחמדות אבל דורי היתה ממש פצצה. ניסינו בלילה לדובב את מיקי, אבל הוא שתק. ביום ראשון הלכנו אל בריינדי כהן היא הזמינה אותנו להתארח אצלם עד שמטס יבוא לקחת אותנו לירושלים. אצל מיקי לא רצינו להישאר כי הוא הלך לעבודה. אצל בריינדי ראינו דירה יפה עם ריהוט ושטיחים, והבנו שגם כאן אפשר לחיות ולגור בנוחיות אם יש כסף, כמו בכל העולם.

כל מי שפגשנו היו נחמדים אלינו. אנו היינו בין הראשונים מבני המשפחה שהגיעו ארצה "משארית הפליטה". כל היום לא הספיק לספר על קורות חיי ועל הניסים שבזכותם ניצלתי פעמים רבות ממוות בטוח. הם שמעו כבר סיפורים על השואה, אבל זו היתה הפעם הראשונה ששמעו על חורבן יהודי אירופה מעד ראיה, שראה והרגיש הכל על בשרו. ברגע שהגעתי, במשך כמה שבועות הייתי צריך לספר איך זה היה, איך ניצלתי, למה לא התגוננו היהודים, הייתי צריך לספר על רוסיה, על הגטו, על הגירוש, על החיים במחנות, על השיחרור, ועל הנס שבעלייתנו. עד שבא אורח או קרוב חדש והייתי צריך להתחיל בסיפורי מהתחלה.

אחרי הצהריים רצתה בריינדי לקחת אותנו להראות לנו את העיר ובדיוק עמדנו לרדת במדרגות, כשמישהו עלה בריצה. תיכף היכרתי את מטס שראיתיו לפני שש שנים ויותר. הוא גבה, השמין, וגידל כבר זקן. על ראשו חבש כובע של בחורי ישיבה. לרגע לא ידענו מה להגיד. התחבק עם אווה ושניהם בכו בקול. חזרנו לדירה והתחיל מחדש הסיפור שלי ושל אווה. הוא הודה לי על המכתב ששלחתי לו עם השליח מהארץ. ובו סיפרתי לו על גורל אימו, אחותו ויתר בני משפחתו לפני שנה. ממכתבי נודע לו שמשפחתו ניצלה מן התופת הנאצית, ובשבת הבאה עשה קידוש בבית המדרש עם סעודת הודיה.

כעת בא לקחת אותנו לירושלים. לא הסכים להתעכב בתל אביב אף לרגע יותר. בתוכי שמחתי שסוף סוף מישהו אחר דואג לענייני ומחליט במקומי. סיפרתי למטס את היסוסי בקשר לקיבוץ, סיפרתי גם על הריונה של אווה וסיפרתי על ההבטחות שמסר לנו ר' שלמה גרינפלד מ"האגודה" בעתלית.

בדרכנו לתחנה המרכזית נתבהר לי, שההבטחות של הרב גרינפלד בשם מטס הם אפס. בית החרושת שעליו סיפר פשט את הרגל וגיסי נשאר מלא חובות. בקשר לדירה, זה סך הכל חדר בלי כל שרותים, שהוא וחבירו אברהם יצחק ברודי גרו בו בתור בחורי ישיבה, וברודי הסכים לצאת, וזו הדירה שמצפה לנו בירושלים. לא יכולתי לבוא אליו בטענות, הוא לא הבטיח לנו כלום. מטס היה בחור צעיר ויפה והתחבב עלי מיד. לעומת זאת היו לו הסתייגויות ממני. זה התחיל עוד בהיותו בחור ישיבה בן 14 בפאפא, אז כבר התנגד שאני ואווה הולכים תמיד יחד. הוא חשב שאחותו

תשתדך עם איזה רב או לפחות עשיר. והיתה לו אכזבה שהתחתנה לפני שהגיעה ארצה. לפי דבריו, כאן היתה יכולה לקבל כל בחור שהיתה רוצה. עם זה נהיינו חברים, כי לשנות לא היה יכול הרבה.

גם אני מצאתי בו פגם. הוא אמר דברים שלא התאימו למציאות, כי אם למה, שהוא היה רוצה שיהיה. נסענו לירושלים ואני רק הסתכלתי בנוף ארצנו, רק התפלאתי שבכל מקום נתקלנו בשכונות ובערים ערביות. כבר ביציאה מתל אביב, עברנו את כפר סלמה, אזור, רמלה. שאלתי את מטס איפה גרים יהודים. כי לא ראינו ישובים יהודיים? כשהתקרבנו להרי יהודה הייתי נרגש עד מאוד. כאן חי העם את ההיסטוריה שכל כך הרבה למדתי עליה. כאן היו הלוחמים של בני יהודה עושים מלחמות בפלשתים. ומכאן גירשו אותם לכל קצווי תבל. כשראיתי את המדרגות על ההרים התחלתי להבין איך התפרנסו באזור ההר. הם בנו גדרות בשיפולי ההר, ואת זה מילאו באדמה ושתלו עצי זית ועצי פרי.

אחרי החורבן עמדה הארץ בשממותה, הגשמים והרוחות שברו והרסו את הגדרות, והאדמה שבמדרגות נישטפו לבקעה. לכל אורך הדרך ראיתי את סימני ההרס של הטבע במדרוני ההרים. רק על יד ישוב, כמו במעלה חמישה או קיבוץ קרית ענבים, תוקנו המדרגות והשממה נהפכה לגן פורח. כבר ממרחקים ראינו את ירושלים על פיסגת ההר שסביבו סדורות שרשרות ההרים בחצי עיגול. "ירושלים הרים סביב לה" כאן חיים את הפסוקים האלה, כאן מבינים יותר טוב את התורה וסיפורי הנביאים והכתובים. בימי הקיץ האלה הבנתי את החשיבות של תפילת "מוריד הגשם". בכל ירושלים לא היו מים חיים, מי מעין היה רק ממעין השילוח שנזכר בתנ"ך, אבל זה לא היה מספיק לשום דבר. בימי הביניים ועד הזמן שאנו הגענו לירושלים אספו את מי הגשמים בחורף בבורות שעל יד הבתים או במרתף מתחת לבית וזה סיפק מי שתיה לכל השנה.

בשנה שחונה היה מחסור גדול במים והערבים מכרו מים בנאדות שהביאו לבתים על גבי חמורים. בשנות השלושים קדחו בארות באזור השפלה ובצינורות ותחנות שאיבה העלו את המים לירושלים. אבל רק בבתים החדשים היתה אינסטלציה למים זורמים. באזורים רבים בעיר השתמשו עדיין במי גשמים שנאספו. בשנת 1948, עת שמו הערבים מצור על ירושלים. ופוצצו את המשאבות בתחנת "לאטרון", הצילו בורות מי גשמים אלה את העיר מכניעה ומהרס.

רוח של התעלות הנשמה היתה בי כשהתקרבנו לעיר, שבכל הדורות התפללנו לראותה. עכשיו נתקבלה תפילתנו "ולירושלים עירך ברחמים תשוב". שבנו לירושלים אמנם בית מקדשנו עדיין בחורבנו, אבל אווירה של קדושה שוררת על כל מיבנה ועל כל אבן בעיר הקודש העתיקה הזו.

כמובן בהתחלה הייתה אכזבתי גדולה. מי חשב שעיר שכל בני ישראל פונים אליה בתפילתם בכל הדורות, ושכל העולם מכיר בה כבקדושה בערי העולם, תהיה קטנת מידות ועלובה כפי שראיתיה באותו יום כשהגעתי, כעין כפר גדול נראה לי הכל. בתים קטני מידות ונמוכים, סמטאות עקלקלות ובלתי מסודרות, ערבוביה של בתים ובתי מלאכה זעירים. מעט מאוד ירק. רק כשהגענו לסביבת גאולה, מאה שערים, בית ישראל, הבנתי שלא הבתים והסביבה עושה את ירושלים לעיר החשובה בעולם, אלא האנשים, תלמידי החכמים, בתי מדרשות ובתי כנסיות, והאווירה הנעלה שמפעמת בה, היא נותנת לה את חשיבותה ויוקרתה.

נעצרנו בבית ישראל החדשה (ע"י רחוב שמואל הנביא) על יד בית דו קומתי שעל השלט היה כתוב "בית קמיל". בבית היו גרות שש משפחות מכל הסוגים. עלינו "לדירה". אכזבתנו היתה גדולה. היה זה חדר עלוב עם רהיטים עוד יותר עלובים. מיטת ברזל כפולה, שולחן עץ ישן נושן, ארון קטן מדיקט צבוע בצבע שמן ירוק וכמה כיסאות. מנורת החשמל היתה חתוכה ומנותקת (כניראה מטס, לא שילם את החוב לחברת החשמל) האמבטיה ובית השימוש לא היו שייכים לדירה, אבל יכולנו להשתמש בהם, כשהשכן (יהודי זקן וערירי בעל הדירה) לא השתמש בהם. המים הזורמים היו רק באמבטיה, כי גם מטבח לא היה לחדר. ובכל זאת היה לנו מקום שהיינו יכולים להניח עליו את ראשינו ולהתחיל להתארגן לעבודה. קיבלנו את ביקורנו הראשון: אחד השכנים הספרדי נכנס עם אשתו והביאו סל פירות ועוגות, וזה חימם את ליבי במקצת, והפיח בי תקווה לעתיד. כי בשעות הראשונות השתלט עלינו דיכאון.

אחרי שנוכחנו שעל גיסי לא נוכל לסמוך, נכנסנו למשכן העוני הזה. לא פלא שחשבנו לחזור לחברה שלנו וללכת להתישבות. בערב היינו צריכים לתלות את השמיכה על הדלת והחלון כדי שהשכנים לא יסתכלו לתוך הפה שלנו. כי תריס לא היה לחדר. מזל שעוד בערב הראשון קיבלנו ביקורים, את ישראל וטובה דושינסקי בן דוד של אבא של אווה ואשתו. ואת ישראל קליין (אוסי) בן של אחות חמי ז"ל.

הם עודדו אותנו שיהיה טוב, והבטיחו שיעזרו לי למצוא עבודה. ישראל דושינסקי היה קופאי בחברת פאג"י, שהוקמה ע"י חברי אגודת ישראל למטרת, בנית בתים לחברי האגודה ולעולים חדשים. ובראש החברה עמדו ר' אברהם טרגר ור' א. מוקוטובסקי (שניהם עובדי מוזאיקה ומדרגות בטון לשעבר. לשם זה אספו כספים בכל רחבי התפוצות, בעיקר ר' א. מוקוטובסקי היה פעיל בזה. הוא היה נואם בחסד עליון ותלמיד חכם גדול מאוד הוא היה כל הזמן בדרך, בעת שר' א. טרגר ניהל בירושלים את עבודת הבניה. ישראל הבטיח שיעשה הכל שיקבלו אותי שם לעבודה. בעת ההיא היה מחסור גדול בעבודה ביישוב ועל כל יום עבודה לחמה ההסתדרות, ולכל מקום עבודה רצתה להכנים אנשים שלה. גם אוסי קליין עודד את אווה ואמר לה, אם היא תבשל לו, למטס ולעוד 2-3 רווקים, לא יהיה צורך אפילו בעבודתי.

אוסי היה סוחר ממולח. הוא עלה ארצה עוד בשנת 1939. למד שנתיים בישיבת דושינסקי, אחרי כן נכנס לשותפות במכבסה. בסוף בשנת 1945 היה כבר שותף לחנות תכשיטים ושעונים יחד עם אלי אהרנטל, ובשנת 1946 נחשב לבחור מצליח מאוד. דיברנו עד השעות הקטנות של הלילה, ורק כשזרחה השמש על מיטותינו התעוררנו. למחרת הלכנו לסוכנות לקבל את מיסמכינו וקיבלנו גם אישור לזכות קנייה בגובה של 18.- לירות שטרלינג בחנות אתא. זה היה כל מה שקיבלנו עם עליתנו וזה נקרא "סידור ראשון". קנינו בזה כמה זוגות מכנסי חקי וחולצות חקי, שהיה באותו זמן כעין לבוש לאומי. גם לאווה קנינו כל מה שחסר לה, כי המזוודות ששלחנו מבוקרשט עדיין לא הגיעו. וחסרו לה לבנים מגבות ומפות. לכל הדברים הללו הספיק הכסף ואפילו למטס קניתי מזה זוג מכנסי חקי.

ביום שלישי בבוקר הלכתי למזרחי ונרשמתי בתור חבר וגם שם הובטח לי שיעשו הכל שאתקבל לעבודה בהקדם האפשרי. הלכתי ברחוב יפו לרגל ענייני, ואז ראה אותי מצד הנגדי גיסי מטס. הוא צעק לי שאחכה לו, והתחיל לרוץ דרך הכביש לצד שבו אני הלכתי. באמצע הכביש התקרב במהירות רוכב אופנוע של המשטרה הצבאית של הלגיון הירדני שחנה באותו הזמן בירושלים, ועבר את מטס, שמעתי את צעקתו כשהפיל אותו האופנוע ורצתי אליו. הוא היה שכוב על הכביש ולא היה יכול לעמוד על רגליו. היתה התקהלות ובינתיים הסתלק החייל הירדני. עצרתי טקסי, ולפי עצת האנשים הבאתי אותו לבית חולים "הדסה" שעל הר הצופים. שם קבעו שיש לו סדק ברגלו והחזיקו אותו שם לאישפוז. הוצאתי את הלירה האחרונה שלי על הטקסי ולא ידעתי מה נאכל לארוחה. הלכתי הביתה ברגל והייתי עצוב מאוד. שום דבר לא הולך לנו. במקום שמטס היה עוזר לנו, היה הוא זקוק לעזרתנו, כי הוא היה חייב כספים לאנשים ולא היה לו גרוש בכיס. למזלנו נתן אוסי מפרעה לאווה 10 לירות על חשבון הארוחות שהיא תבשל לו במשך חודש, וזה הציל אותנו מחרפת רעב.

עוד באותו יום הלכנו לבקר את דוד אשתי — הרב דושינסקי זצ"ל. הוא היה איש זקן מופלג אבל הרבנית (אנחנו קראנו לה טנטע) היתה אשה צעירה יחסית, ובעלת חן. הם קיבלו אותנו יפה. את אווה הכירו עוד מביקוריה בחברת הוריה,בביתם, כשהיה עוד רבה של העיר חוסט. רציתי לספר לרבי את היחוס שלי, הרב אמר לי שזה מיותר, כי הוא הכיר את כל משפחת אמי מבוניהד. הרב דושינסקי למד בישיבה בעיר בוניהד ולפי סיפורו אכל "שני ימים" בשבוע אכל אצל ר' יצחק צבי אנגלמן ז"ל, סבי. וגם את הקליינים ממאקו היכיר גם דודי ר' אליעזר קליין ור' חיים שיינברגר ביקרו אצלו בארץ בשנת 1939. אווה מצאה שפה משותפת עם הרבנית, ותיכף בפגישה הראשונה התחבבו אחת על השניה. גם את הבן ר' ישראל משה היכרנו. הוא היה אז נשוי חדש והיו גרים באותו הבית. ר' ישראל משה היה בעל הדרת פנים עם עיניים מחייכות,

גם את אשתו הצעירה מרים לאה היכרנו. כולם היו חביבים אלינו, אבל במילה אחת לא שאלו אותנו מה נעשה וממה נתפרנס.

כמובן אני לא כל כך הייתי מתאים לביתו של הרבי, אבל אווה השתדלה מאד להיראות אדוקה. הורידה את השרוולים עד הסוף, לבשה חצאית הכי ארוכה, ואת המטפחת שעל הראש קשרה עד העיניים. אחרי הביקור הלכנו הביתה וקיבלנו ביקור מן השכנה שגרה באותו בית למטה. השכן מלמטה היה חתנו של הרבי מסטמר זצ"ל (גם כן טייטלבום) שקראו לו הרבי "מסנטמיהאלי", אישתו, בת של ר' יואליש מסטמאר זצ"ל. מרת רייזל, היתה אשה בשנות הארבעים שלה, בלי ילדים, היתה אשה נעימה, וכבר בביקורה הראשון נתחבבה עלינו, והיא לקחה את אווה תחת חסותה. דיברתי עם הרבי מסנטמיהלי בצורה חופשית לגמרי, הוא היה צעיר, טוב לב ומבין. יותר מאוחר נהיינו לחברים טובים.

סך הכל היינו מרוצים מן הבית, אנשים חביבים היו כולם. אפילו המשפחה היחידה בבית שהיתה חילונית, התייחסה אלינו בטוב לב. זו היתה משפחת יפת, משפחה ילידת הארץ האשה דיברה עם אווה אנגלית, וכבר ביום הראשון עזרה לה בעצות ובמעשים. מאוחר בערב בא ר' ישראל דושינסקי ובישר לנו שסידר שאוכל ללכת בבוקר לעבודה בבנין של טרגר בסנהדריה.

לפנות ערב עלינו להר הצופים לראות מה עם מטס. מצאנו אותו עם רגל בגבס וסובל כאבים חזקים. סיפרנו לו שישראל (שרולי) השיג לי עבודה בבנין, ומצא שזה הפיתרון הכי טוב, כי בעבודה הזאת אוכל כבר אחרי כמה ימים לקבל משכורת. בערב הכנתי לי זוג מכנסיים קצרים וחולצת חקי עם קסקט על הראש, ואווה הכינה לי סנדוויצים ובקבוק תה. עייפים מן היום הקשה הלכנו לישון קצת מוקדם.

באמצע הלילה אני מתעורר עם גרוד נורא בכל חלקי גופי. הערתי גם את אווה, וגם היא מתגרדת. חיפשתי את הגפרורים והידלקתי נר (חשמל לא היה) נהיה לי שחור בעיניים. כל הכר והסדין היה מלא פישפשים, זה היה איום. לא לי ולא לאווה היתה זאת הפגישה הראשונה עם פשפשים, אני פגשתי אותם במחנות צבא וברוסיה וגם אווה חיה איתם במחנה טרזיינשטט, אבל כל אלו היו מחוץ לביתנו, ועכשיו הם בתוך מיטתנו. ניסינו חצי לילה להשמיד אותם, אבל בדרך זו זה לא הלך. ברגע שנשכבנו במיטתנו, התקיף אותנו גדוד חדש. כך זה הלך עד אור הבוקר. מנסיוני ידעתי שרק עם נפט אפשר להשמיד אותם. אמרתי לאווה שתבקש מן השכנים בקבוק נפט, כאילו לבישול, וגם מברשת תבקש, ואת הנפט תמרח בכל פינות הברזל של המיטה, וגם לתוך המזרונים תסתכל, כמו כן לכל סדק שבקיר תמרח נפט.

בלב כבד יצאתי לעבודה, ראשית זה היה יום חמסין, שנית לא ידעתי באיזו צורה יקבלו אותי.

בתוך אדמת קוצים, בין סלעים, עליתי מרחוב שמואל הנביא אל מקום העבודה בסנהדריה. באותו הזמן היה שם הכל מדבר של סלעים. רק בית גדול עמד בקירבת מקום שנקרא לו "בית משותף". ניגשתי אל מנהל העבודה ר' מרדכי ואמרתי שר' ישראל דושינסקי שלח אותי לעבודה. הוא ידע עלי והכניס אותי לקבוצה שעשתה בטון במכונה קטנה (טפלה). השתדלתי מאוד ועבדתי קשה. כמובן לא יכולתי להתחרות עם הפועלים הוותיקים. לא פעם צעק עלי ידידיה לוק, שהיה ממונה על קבוצת הבטון, ונתן לי להבין שעשרות אנשים מצפים ליום עבודה ואם זה קשה בשבילי, אני יכול ללכת הביתה. נצרתי את פי והגברתי את קצב עבודתי. בשעה 4:00 הודיעו שצריכים לעבוד שעות נוספות. אני הייתי על סף ההתמוטטות, אבל בכוח הרצון שלי עבדתי עד השעה שש. בסופו של דבר שמחתי, כי בצורה הזאת הרווחתי כסף נוסף. עייף ומיובש הלכתי דרך השדות הביתה לבית ישראל.

יום עבודתי הראשון לא היה כפי שתיארתי לעצמי את "חדוות העבודה והיצירה". רק בחריקת שיניים יכולתי לעמוד בעבודה הקשה הזאת, ביום חמסין כבד. עדיין לא עברה שנה מאז שהשתחררתי ממחנה ריכוז. כוחותי היו כמעט אפסיים. רק בכח הרצון היה לי עודף אבל גם זה פרח לי ברגע שהיגעתי לדירתי. מצאתי את אווה מחוץ לדירה ובוכה, היא סיפרה לי שבחדר נישרף הכל. בהתחלה לא הבנתי על מה היא מדברת, אבל כשנכנסתי לחדרנו וראיתי את הרהיטים השרופים ואת הקירות השחורים ידעתי שכאן היתה שריפה. אחרי כן סיפרה לי אווה את כל המעשה. היא רצתה לנקות את המיטות מהפישפשים עם נפט, אבל לא רצתה שהשכנים ממול יראו את מעשיה תלתה את סמיכותינו על החלון והדלת ומכיוון שחשמל לא היה בחדר הדליקה נרות כדי להאיר את החדר, וכדי לראות יותר טוב את כל פינות המיטה והמיזרון לקחה את הנר בידה האחת ובידה השניה הברישה את הפינות בנפט. ברגע מסויים לא שמה לב וכל המיטה התלקחה וכל החדר נעשה למאכולת אש. בקושי הצילה את עצמה. זה היה הסיפור, הייתי צריך לצחוק לולא היה לי חשק גדול לבכות. לא על הסמרטוטים שנשרפו, אלה על הכל, על האידיאלים שבמציאות נראים לגמרי אחרת.

על יום עבודתי הראשון הקשה, ועל חוסר התכלית שבעבודה הזאת, גם כאב ליבי על אשתי, הבחורה המעודנת והמטופחת שהיתה, וכאן היא צריכה להתגלגל בלכלוך ולחפש פישפשים. גם שבירת הרגל של מטס היתה בשבילנו אסון. במקום שהוא יעזור לנו בפסיעותינו הראשונות בארץ, כעת הוא זקוק לעזרתנו. גם כסף לא היה לנו, וכל המצב נראה לנו שחור משחור. למזלנו הרבנית טייטלבאום ריחמה על אווה והעמידה לרשותנו חדר עם שתי מיטות בקומת הקרקע ושם לנו בלילה.

באותו ערב היכרנו את משפחת לוי. הם גרו בקירבת מקום בשכונת שייך ג'ארח. הם היו חברים של מטס וכששמעו שאנחנו הגענו באו לבקר ולעזור לנו. ר' מרדכי לוי היה סופר סת"ם והיו לו בת בגיל 15 ושני בנים בני 5 ושמונה.

הידידות עם מטס התחילה בצורה מאד מעניינת. ר׳ מרדכי לוי היה גר בגלנטא עם אשתו, אבל לא היתה להם פרנסה. ר׳ מרדכי החליט לעזוב את מקום מגוריו ולנסות את מזלו בארץ ישראל. הוא עלה לארץ בשנת 1932 והשאיר את בני משפחתו מאחריו על מנת שהם יבואו אחריו ברגע שהוא יסתדר בארץ, וימצא דירה ופרנסה. בשנת 1935 כתב לאשתו שתבוא עם שני ילדיהם אחריו לארץ.

ברכבת מבודאפשט לגבול הרומני שבקירבת העיר בקשצאבא היו לה הרבה צרות. ראשית הכרטיסים לא היו בסדר. הילדים בכו כל הזמן, ולא היה לה כסף אפילו להוצאות המינימאליות. ברכבת פגשה את חמי ר׳ משה אריה דושינסקי ז״ל, שראה את היהודיה המסכנה עם ילדים, ריחם עליהם וניגש לעזור להם. אז סיפרה לו את צרותיה ואת מטרת נסיעתה. חמי עזר לה כל הדרך ובסוף נתן בידה סכום כסף שהספיק לכל ההוצאות, אפילו לא צפויות. בשנת 1939 עלה ארצה מטס, ועם עוד כמה בחורים היו אוכלים ארוחות חמות אצל משפחת לוי, כמובן בעד תשלום. פעם התגלגלה השיחה על סיפור עלייתה של גברת לוי. וכשסיפרה על העזרה הרבה שנתן לה יהודי זר מהעיר בקשצבא שאל אותה מטס, איך הוא היה נראה ומהסיפור שלה הבין מטס שהיהודי הזר היה אביו שבינתיים נפטר. מאותו יום טיפלה בגיסי כמו אמא. בינתיים נהיתה משפחת לוי אמידה עם פרנסה טובה. ברבות הימים עמדה המשפחה הזאת לימיננו כל הזמן שהינו זקוקים לעזרה או עצה. כך התקיים הפסוק ״שלח לחמך על פני המים...״

למחרת בבוקר עוד לפני שהלכתי לעבודה באה דודה לוי עם בתה זיסי לעזור לאווה לנקות, לסדר, לקנות מיצרכים, וללמד אותה איך להסתדר עם הבעיות של יום יום. העבודה לא היתה יותר קלה גם ביום השני, אבל כבר לא הרגשתי את עצמי כל כך אומלל. באותו יום הגיעו שני בנאים, דווידל וחיים. שניהם נמוכי קומה, רזים ושרופי שמש, הם התחילו לבנות את האבן על יסודות הבטון. אז ראיתי בפעם הראשונה איך מכינים את אבני הבניה מן הסלעים. על יד הבניין ישבו סתתים ועם פטיש ואיזמל ושוקיע ריבעו את האבן. רוב הסתתים היו יהודים מיוצאי כורדיסטאן שלמדו את המקצוע כאן בארץ. הם היו אנשים חזקים, בריאים וחרוצים, לעומת זאת היו רובם אנאלפבטים ופשוטים. והכורדים היוו את רוב פועלי הבנין. רק בעת האחרונה, כשהגיעו המעפילים מניצולי השואה התחילו גם צעירים מיוצאי אירופה לעבוד בעבודת בניין.

ביום שישי גמרנו את העבודה בשעה שתיים אבל זה נחשב ליום שלם. נשמתי לרווחה, גמרתי שלושה ימי עבודה ועדיין אני חי. שמחתי ליום שבת הבא, שבו אנוח אחרי ימי העמל. אמרתי בליבי שאת טעם השבת האמיתי יכול להרגיש רק מי שעובד קשה. ועוד היה טעם לשמחתי כששמעתי שביום שישי מקבלים משכורת עבור עבודת השבוע. משכורתי לשלושה ימים והשעות הנוספות היתה מעל לחמש לירות. עדיין לא

היכרתי את ערך הכסף, אבל ידעתי שזה הרבה כסף. אני עמדתי ללכת הביתה כשניגש אלי ר׳ אברהם טרגר ואומר לי ״אל תבוא ביום ראשון לעבודה״. שאלתי אותו למה הוא שולח אותי? אולי לא עבדתי די טוב? הוא ענה שהוא לא זקוק ליותר פועלי בטון, הוא צריך כעת סבל על יד מגיש אבן לבנאים, ולעבודה הזאת יהודי אשכנזי לא מספיק חזק. אמרתי לו שאני זקוק לעבודה כי אין לי שום דבר ביד ואני מוכן להיות סבל אבן. הוא קרא אליו את מגיש האבן ששמו היה ששון טורקי. איש גדול מידות וחזק אבל חוץ מזה בור וריק. הוא הסתכל עלי ואמר לטרגר ״זה לא טוב לסבל, אני אביא אחד ביום ראשון״. אבל טרגר לא שלח אותי, והלכתי הביתה שמח.

בינתיים אווה ומשפחת לוי סידרו וניקו את חדרנו ורצנו עם אווה לשוק במאה שערים לקנות דגים, בשר ופירות לשבת. קנינו גם ירקות ואפילו פרחים. כל ההוצאות שלי בשוק היו רק לירה וחצי, ומזה למדתי ששני ימי עבודה בשבוע מספיקים לפרנס שני אנשים בשבוע. אווה עשתה את השבת הראשונה שלנו בירושלים על כל פרטיה ודיקדוקיה, נרות שבת, מפה צחורה, חלות, וארוחות כמו שהיינו רגילים בבית הורינו. אחרי האוכל אמר אוסי, שאכל אצלנו, שמאז שעזב את בית אמו לא אכל אוכל טעים כזה. העייפות התגברה עלי ונרדמתי לבוש על המיטה. בבוקר התפללתי בבית המדרש של הרב דושינסקי, אבל הרגשתי היתה שאני שם יוצא דופן עם חליפה וכובע אפור. בשבתות הבאות הלכתי להתפלל ל״שטיבלך״ של בית ישראל. שם היה מניין אפילו בשעה עשר. אחרי ארוחת הבוקר הלכנו לטייל וירדנו לשייך ג׳רח אל משפחת לוי ובהעדרנו ביקרו אצלנו טובה וישראל דושינסקי. מכיון שבאותו הזמן לא היו רגילים לסגור את דלתות הדירות הם נכנסו לחדרנו והשאירו שם בונבוניירה עם סוכריות.

במוצאי שבת לקח אותנו אוסי קליין לבית קפה ״טוב טעם״ זה היה מקום מיפגש של צעירים דתיים. למקום הזה יצאו בחורים שומרי כשרות עם בחורותיהם. פגשנו הרבה מכירים וגם את מי שלא היכרנו, ידעו מי אנו. אחד אמר לאווה ״את נראית בדיוק כמו מטס, רק הזקן חסר״.

בלב כבד הלכתי למחרת לעבודה. האם אני די חזק להרים אבני סלע כבדות? ומה יהיה אם לא אצליח בעבודה הזאת? עוד לפני התחלת העבודה ניגש ששון טורקי המגיש לבנאי אל טרגר בלווית בן עדתו, שמן וחזק בשם ידידיה, והכריז ״הבאתי סבל טוב וחזק״. ראיתי את טרגר מתלבט, אמר לי לבוא היום לעבודה, והוא לא יכול לשלחני עכשיו. הוא אמר למגיש שאני עובד היום ונראה, אם אני לא אוכל לעמוד בעבודה הזאת, יביא מחר את ידידיה במקומי.

ששון הלביש על גבי כעין אוכף ועל זה שם לי אבן גדולה וכבדה ומעליה עוד אבן קטנה. הוא בעצמו הרים אבן יותר קטנה על כתפיו ויחד עלינו אל מקום הבניה. דמעות ירדו מעיני עם כל פסיעה. בכיתי כי ידעתי שלא אוכל לעבוד בעבודה

הזאת יום שלם, ובכיתי על הגורל שלי, למה היגעתי? אני, עם הגב המנותח שלי ועם תעודת הבגרות שלי ועם כל הלימודים והתורה שלמדתי היגעתי לדרגת "חמור". ועל כל זה כאב לי הרשעות של המגיש, שנאתו העדתית שעד אז לא ידעתי על קיומה. הפזמון שלו היה "לאשכנזים טוב רק להיות מנהלים". בכל סיבוב חיפש את האבנים הכי כבדות לשים עלי.

כל פעם שעמדתי להתמוטט חשבתי על אווה שהבטחתי לפרנס אותה בכבוד, והמשכתי. עם כל גידוף של ששון טורקי נשכתי את לשוני שלא לענות. אצלנו התחיל הכל על הצד הגרוע יותר. הבנאי היה שבע רצון מעבודתי כי בהשתדלותו של המגיש לשבור ולעייף אותי, מילאנו לבנאי את הפיגום ביותר אבנים ממה שהיה מסוגל לבנות, ואמר לטרגר שאני סבל מצויין. עשר שעות עבדתי ביומי הראשון כסבל אבן. עם רגליים רועדות היגעתי הביתה ונפלתי בבגדי על המיטה ונרדמתי.

בשעה עשר בלילה העירה אותי אווה שאשב לאכול. רציתי קצת להתרחץ מן הזיעה והליכלוך, אבל השכן הזקן מצא תמיד את הזמן בערבים לשבת שעות על בית השימוש. לא היה לי כוח לדבר מילה עם אשתי. היא סיפרה שהיתה אצל מטס בבית החולים ובסוף השבוע ישלחו אותו הביתה. יצטרך ללכת עוד זמן רב עם גבס וקביים.

התכוננו לשכב במיטה ואז נזכרתי שעדיין לא כתבתי מכתב להורי מאז יצאנו את מחנה עתלית. התיישבתי לכתוב וכתבתי את הראשון מהמכתבים היפים (הכוזבים). במכתבי היה הכל טוב ויפה יש לי דירה יש לי מקום עבודה. הבאתי הביתה כבר את משכורתי הראשונה ולבסוף כתבתי את הבשורה הגדולה, אווה הרה!!!

למחרת התחיל הכל מחדש. המגיש חיפש ומדד את האבנים המתאימות לפי גובה השורות ושם אותם עלי, ואני סחבתי בלי תלונה. לא היה על מה ולמי להתלונן, היתה לי בריחה לעזוב. החלטתי, אני מוכרח להיתגבר. עוד מעט אי"ה יבוא הילד ועד אז אני צריך להשיג רהיטים, ארון, מיטות, ושולחן עם כיסאות. על קניית דירה אפילו לא יכולתי לחלום. אם יקרה איזה נס, אולי אוכל להשיג אחרי כמה שנים של עבודה מפרכת דירה בת שני חדרים בדמי מפתח.

המשכורת בתור סבל היתה גדולה בעשרים וחמשה גרושים מהיומית של פועל פשוט (להשוואה מחיר קילו בשר בקר היה 25 גרושים) כך יכולתי לחסוך כל שבוע ולשים בצד. ביום רביעי לעבודתי כסבל כבר התרוממה הבניה, וכדי להגיע עם האבן לבנאי הייתי צריך לעלות על סולם. היה זה יום חמסין ובשעות אחרי הצהרים עליתי עם שתי אבנים על הסולם, לרגע איבדתי את שיווי משקלי ונפלתי מן הסולם יחד עם האבנים. למזלי נפלו קודם האבנים ואני עליהם ולא להיפך. נחבלתי קשות בברכי ובמקומות אחרים בגופי. לא רציתי לעשות מהומה ולתת פיתחון פה למגיש לבקש להחליף

אותי, והמשכתי לעבוד. קצת צלעתי וזה הכל. רק בבית רחצה אווה את הפצע וחבשה אותו. פחדתי ללכת לקופת חולים שלא לאבד את מקום עבודתי. כך המשכתי שבועות על שבועות, רק כוח עמידתי החזיק אותי בעבודה.

קצת התחזקתי כבר, והתרגלתי לתנאים הקשים וגם התחזקה עמדתי אצל טרגר. הבנאי שיבח אותי לפניו, שליטתו של ששון טורקי עלי נחלש. למדתי כבר לאתר אבנים מתאימות לפי העיניים ובלי מדידה, ולא הייתי זקוק למגיש שימדוד לי. קניתי לי גם מטר ומאז אני לקחתי לי אבן ולא הסכמתי שהמגיש יעמיס עלי שתי אבנים. התחלתי לפזול לעבודת הבנאי. כשדווידל הבנאי הרגיש שאני עומד על ידו ומסתכל על עבודתו, גירש אותי לעבודה. בכל העיר היו שישה בנאים יהודים והם שמרו על המקצוע שלא ילמדו אחרים את עבודתם.

יום אחד בא אלינו לבקר יהודה קלוזנר, בן של אחות אמי מהעיר ארד. אווה רצתה שגם אני אפגוש אותו. אווה ידעה איפה אני עובד, רק לא ידעה איזה סוג עבודה אני עושה. היא הביאה אותו לסנהדריה. אני ראיתי אותם מרחוק והתחבאתי. לא רציתי שתראה אותי מלוכלך, קרוע עם "הברדעת" על גבי ועם האבנים. שלחתי אליה מישהו להגיד לה שהלכתי לרופא לחבוש את רגלי ורק כשהלכו חזרתי לעבודתי. בערב סיפרה לי שהיתה בבניין וראתה משהו איום. תימני עם זקן, נמוך קומה, ועל גביו אוכף (ברדעת) עמוס אבנים כבדות עלה על סולם עם האבנים. היא סיפרה, שבכתה לראות יהודי עובד כל כך קשה. לא עניתי כלום, לא רציתי לנפץ אצלה אשליות. התימני היה הסבל של הבנאי השני.

בינתיים חזר מטס מבית החולים והיה גר ואוכל אצלנו, רק לישון הלך לחבר. כסף לא היה לו, להיפך היה חייב לאנשים רבים כספים. אווה בישלה איפוא לארבעה אנשים, כי גם אוסי קליין אכל אצלנו וכל זה עשתה בחדר האמבטיה, כשהיה פנוי, או על המרפסת. ההריון שלה היה קשה, הרבה הקאות וסחרחורת. אני כמעט לא עזרתי לה כלום. עבדתי 10 שעות ביום ובערבים לא היה לי כוח אפילו לדבר אתה. היא היתה אומללה. גם אני הייתי אומלל. עם כל האידיאלים שלי לא כך תיארתי לעצמי את חיינו בארץ. איני יודע איך היינו מסתדרים בלי עזרתה של משפחת לוי. ילדי המשפחה זיסי, יחזקאל ואפילו נחמיה בן השש באו לעזור, בקניות בחנות, בניקיון ובכל מיני שליחויות. התקדמתי בעבודה, כבר לא הייתי סתם סבל תחת מרות המגיש. אני תיכננתי עבור הבנאי את השורות לבניה, והבאתי תמיד אבנים מדוייקות לפי הצורך והבנאי שיבח את עבודתי לפני טרגר. הכסף שהרווחתי היה יותר ממה שהיינו זקוקים, אבל אני שאפתי ליותר, רציתי להיות "בנאי אבן". המקצוע הזה היתה יותר אומנות מעבודה פיזית, וכפי שאמרתי נשמר על ידי הבנאים בקפדנות, ולא נתנו לחדשים ללמוד את הבניה. את המחשבה הראשונה להיות בנאי נטע בי המהנדס שפירא, יהודי רוסי בעל זקן וצדיק, שכל מחשבתו היתה טובת הזולת. הוא ניהל את כל הבניה

מבחינה טכנית. כמה פעמים הוא אמר לי "למה אתה לא מנסה בעצמך לבנות כמה אבנים כל יום זה לא דבר קשה". באותו הערב כשהבנאי הלך והטיל עלי לאסוף את הכלים ולקפל את החוט שלו, השארתי את החוט ובשארית הטיט והאבנים שהיו על הפיגום בניתי חמש אבנים. למחרת בבוקר לא הרגיש הבנאי כלום אבל מר שפירא ראה את עבודתי ובחיוך הנחמד שלו הסכים לי. זה היה יהודי עם לב חם, מלא אהבת ישראל.

כך התקדמתי משבוע לשבוע. כבר בניתי פינות, שהיה בכל עבודת הבניה העבודה הכי מקצועית, ואז הרגיש גם הבנאי לאן אני חותר. מאז נתקלקלו היחסים בינינו. הוא העביד אותי קשה ולא נתן לי מנוחה לרגע. כבר לא היה איכפת לי, כי בינתיים התחזקה עמדתי בחברת פאג"י. העריכו את חריצותי ואת עקשנות צעיר כמוני ללמוד את המקצוע הקשה הזה בתנאים כל כך קשים. בבית היה מצב מתוח. אווה לא הייתה מאושרת. היה לה מפרנס, ופרנסה בשפע, אבל לא היה לה בעל. אפילו בשבת לא היה לי כוח ללכת איתה לטייל מרוב עייפות.

יום אחד הגיע מיכתב מלונדון ובו שק של מאה לירות שטרלינג. בהתחלה חשבנו שזה היה מתנתו של בן דוד יוסי קליין (הגדול) , אבל יותר מאוחר אחרי שנים התברר שחמותי שלחה את זה לנו. נהינו עשירים. כבר לא היינו צריכים לחשוב על המחר, כלומר, מה נעשה אם חלילה אחלה ולא אוכל לעבוד חודש. כבר התחלנו לחשוב על קנית דירה בדמי מפתח, אבל לזה לא הספיק הכסף.קנינו שולחן עם ארבעהכיסאות וארון בן ארבע דלתות וזוג מיטות. ההתקדמות היתה גדולה והחיוך התחיל לחזור על פני אווה. קיבלנו גם חדשות משמחות, מיקי בינט דודו של אווה התארס, כמובן עם דורי בינט. היה זה סיפור אהבה בהמשכים ביניהם עם כל התבלינים, קינאה, שינאה, ניתוק וחוזר חלילה ולבסוף "האפי אנד".

מטס כבר התהלך בלי גבס עם מקל, והתחיל לחשוב לצאת לאירופה לאמו, אבל לא היה לו הכסף לנסיעה. הוא ניסה כל מיני עבודות, שום דבר לא הלך לו. יום אחד הגיע מיכתב מדודה לאה אחות חמי ז"ל מבודפשט, ובו היא כותבת שהיא לקחה על עצמה להודיע לנו שחמותי (אמא של אווה) עומדת בימים אלה להתארס עם בן דוד ראשון מיקלוש מרדכי שוורץ מהעיר יילשבא (Jelsava) והיא מחכה רק להסכמה שלנו. אווה זכרה את מיקלוש, והתגובה הראשונה הייתה תדהמה. אמא היפה שלה, שעשר שנים בימי יופיה וצעירותה נשארה אלמנה, למרות שאנשים חשובים ומבוססים רצו לקחתה, ולא הסכימה להפצרת בני המשפחה, תלך עכשיו להתחתנן עם אלמן כפרי, עם הארץ ועל כל זה עוד צולע? היא בכתה כל היום.

אני לא היכרתי את החתן המיועד, ואמרתי לאשתי שזה פיתרון אידיאלי, האיש לא זר לאמא, אף פעם לא היו לו ילדים, וכנראה עשיר, כי היה לו במשותף עם

אחיו עזריאל שתי טחנות קמח גדולות בסלובקיה. זה יציל אותה מבדידות וממחסור. הסיכוי שתוכל לעלות לארץ היה כמעט אפסי, כי האנגלים הכבידו על העלייה מאד מאד. אוניות המעפילים שהגיעו לחופי הארץ נשלחו בחזרה לצרפת כמו האוניה "יציאת אירופה" עם חמשת אלפים יהודים על סיפונה, או שנשלחו לקפריסין הקרובה ושם שמו את העולים במחנות צבא. לכן דעתי היתה שצריכים תיכף לכתוב ולהסכים.

מטס הגיע, קרא את המכתב והתחיל להשתולל, הוא לא מסכים. איך אמו יכולה לעשות דבר כזה? אחרי בעל תלמיד חכם, איש אשכולות ומכובד כאביו ז"ל איך היא יכולה להינשא לאיש פשוט וריק כמיקלוש שוורץ. הוא זכר אותו. בעיקר שני דברים זכר, שהשוורצים היו עשירים כקורח ושמיקלוש צולע. הוא החליט שתיכף ומיד יסע לאירופה. לנסיעתו לאירופה היו כמה טעמים, חוץ מהסתייגות מתוכנית נשואי אמו. מצבו הכספי וחובותיו לא איפשרו לו להישאר בארץ, והיתה לו גם תכנית לחפש שידוך.

השידוכים שהציעו לו בירושלים היו כולם בנות ממאה שערים ומהעיר העתיקה, שלא התאימו לו, ובחורות אחרות יכלו להשיג בחורים מסודרים ועשירים. מטס היה בחור יפה תואר, פיקח ותלמיד חכם. בחור כזה באירופה של אחרי המלחמה לא יסולא בפז, ועל כל זה אזרח פלסטינה א"י, והיתה לו זכות להביא עמו אשה באופן לגלי. זה היה הפיתרון האידאילי בשבילו. הבעיה היתה מימון הנסיעה. הוא ניסה ללוות מכל מיני מקומות ואנשים, אבל האשראי שלו היה בימים ההם בשפל המדרגה. יום אחד בא מטס הביתה עם פנים קורנות יש לי כרטיס לאוניה וגם קצת כסף לדרך. הוא סיפר שיקח מזוודה קטנה מלאה מטבעות זהב בשביל איש עסקים שהוא מכיר אותו טוב. עליו להביא את הזהב לפריס ושם למסרו למישהו. היתה זאת שליחות מסוכנת מאד, וניסינו לדבר על ליבו שיוותר על זה. אבל ללא הועיל. ואכן אחרי כמה ימים יצא את הארץ באוניה צרפתית ועד שלא קיבלנו ממנו מברק מפריז, לא היתה לנו שלווה. אחרי כמה שבועות הגיע כבר מכתב מאמו מילשבא ובו היא מודיעה שהתחתנה עם מיקלוש, ושמטס הגיע כמובן אחרי החתונה. נשמנו לרווחה.

אנחנו כמובן כתבנו לחמותי תיכף אחרי קבלת מכתבה של דודה לאה, והצדקנו את החלטתה ואיחלנו לה מזל טוב. גם החיים שלנו נכנסו למסלולם, הרווחתי טוב, והתרגלתי כבר לעבודה הקשה וגם ניצלתי את החודשים וגנבתי את המקצוע מן הבנאי, והוא אפילו לא הרגיש את זה. בעצם אף אחד לא ידע את תוכניותי, כולם התפלאו שבחור צעיר, לא טיפש, שלמד בבתי ספר וישיבות, מה פתאום הוא נדבק לעבודה שאפילו יהודים כורדיים בוחלים בה.

בנאי אבן הרוויח באותו הזמן יותר מכפול מפועל פשוט, ויותר מכל בעל מקצוע או בעל עסק. לזה היו פני מועדות.

שעתי הגיעה ביום גשום אחד בחודש נובמבר 1946.יום לפני זה הביאו שלוש מאות שקי מלט ופירקו אותם על יד המכונה כדי שלמחרת בבוקר ייצקו את התקרה של הבניין הראשון, ומכיוון שהיה זה יום יפה, אפילו לא כיסו את השקים. הגשם הפתאומי בא מוקדם בבוקר, המלט התרטב והיתה אפשרות אחת להצילו, אם תיכף אחרי הפסקת הגשם יתחילו לעשות מן המלט בטון ולצקת את התקרה. היתה רק בעיה אחת. השורה האחרונה של בניית האבן לא נגמרה עדיין. לשווא חיכו לבנאי דוודל, הוא אף פעם לא עבד ביום מעונן וגשום.

לי היה כלל, בכל מזג אוויר יצאתי למקום העבודה, אפילו שהיה 90% בטוח שאשלח הביתה. גם באותו בוקר יצאתי למקום העבודה למרות הגשם המטפטף. בשעה שמונה התבהר והקבלן טרגר החליט לצקת את התקרה כדי להציל את המלט וגם להרוויח יום עבודה. אבל לא היה בנאי שיגמור את השורה החסרה. אז הכריז המהנדס שפירא "יוסקה קליין כאן והוא יגמור, אני אשגיח עליו". לקחתי את כלי העבודה של הבנאי הנעדר וגמרתי את החסר. היציקה הצליחה ובערב אמר לי שפירא "אתה עושה את זה יותר טוב מדוודל, תקנה לך כלי עבודה, ומחר בבוקר אני אתן לך עבודת בנייה".

לא סיפרתי לאווה את הסיכוי הגדול עד שלא הייתי בטוח שאצליח. קניתי את כל הכלים שהיו נחוצים לבנאי ובבוקר כשהופעתי לעבודה עם שק הכלים ליגלג עלי הבנאי דוודל "תראו בנאי חדש" "איך מחזיקים את הכף, ביד ימין או שמאל?" גם המגיש ששון צחק עלי וקילל את האשכנזים. הוא כבר מגיש עשר שנים ולא נותנים לו לבנות ואני אחרי חצי שנה סבלות כבר בנאי.

שפירא סימן לי על יסודות הגדר את הקו ואמר לי להתחיל לעבוד לפי הקו. לעת עתה לא נתנו לי עזרה כי האבן והטיט היו על ידי, חוץ מזה שבהתחלה עבדתי לאט ולא היה משתלם לטרגר להחזיק על ידי גם מגיש. אני התקדמתי בשקט בעבודתי. כבר לא הייתי תלוי באף אחד, והקבלן היה שבע רצון מעבודתי. בניתי טוב ועשיתי גם תוצרת גדולה. היה משתלם לטרגר להעסיק אותי בתור בנאי, כי עדיין קיבלתי שכר של סבל. גמרתי את הגדר מסביב לבנייני שיכון פאג"י (שעומדים בחלקם עד היום) תוך חודשיים. שני הבנאים שגמרו את הבניין הראשון החסירו הרבה ימי עבודה. אם היה קצת מעונן כבר לא באו. יום אחד ניגש אלי טרגר ואומר לי "ממחר בבוקר אתה מתחיל לבנות את הבניין השני, בתנאי שתבוא יום יום, אפילו ביום גשום. אני אעסיק אותך בעבודה אחרת וכשיש אפשרות תבנה. שאלתי על המשכורת, הוא נתן לי במקום תוספת של חצי לירה ליום. קצת פחות ממשכורת הבנאים. בתור מגיש צירף אלי את ששון טורקי, שהכביד ידו עלי בימי הראשונים בבניין, והביא את חבירו ידידיה בתור סבל.

כך התחילה הקריירה הבנאית שלי. היום שהתחלתי לבנות את בניין פאג"י החדש היה יום של שמחה. לא רק שמשכורתי השתפרה, אלא מצאתי סיפוק בעבודתי, וחוץ מזה חזר אלי כבודי העצמי. גם בעיני הבעלים עלתה חשיבותי, כשראו את חריצותי, מסירותי לעבודה ואת טיב עבודתי, שתוך שבועות אחדים עלתה על טיב הבנייה של הוותיקים בבנאים. בניית אבן זה יותר מעבודת כפיים. יש בה מן האומנות היוצרת. אני אהבתי לבנות, בזמן העבודה שכחתי את המאמץ הפיזי (שהיה לאין ערוך קל יותר מסבלות אבן) ואת החום הכבד. התרכזתי בקווים, בפינות הישרות, בגבהים המדוייקים והעיקר בכמות העבודה שהספקתי לעשות. אפילו כשעבדתי בשכר יומי לא הרמתי ראש מן העבודה ולא ביזבזתי רגע לריק כאילו אני עובד בקבלנות.

טרגר העריך את זה מאוד והחזיק אותי אפילו בימים שלא היתה עבודת בנייה, כגון יום יציקת גג וכדומה, שלא אלך למקום עבודה אחר ולא אחזור משם. האמת היתה שלא הייתי עוזב אותו, למרות ששילם לי קצת פחות ממה שהייתי יכול להרוויח במקום אחר, כי ראשית מקום העבודה היה קרוב, שנית היתה זאת הרגשה טובה לעבוד בין אנשים דתיים ודומים לי. מצד הפועלים הייתה אהדה רבה כלפי. אף יהודי אשכנזי לא רצה לעבוד בסבלות אבן, וההישג שלי היה פרי חריצות והתמדה ואת זה העריכו האנשים.

בין ניצולי השואה הייתי היחיד שהצלחתי להסתנן לחוג הסגור בירושלים, "חוג בנאי אבן", שהיה כת של אנשים מעטים וחזקים. אף פעם לא האמנתי שאהיה מסוגל להרים יום יום מאות אבנים ולבנות בשמש היוקדת עשר שעות ביום. הקושי העיקרי היה שעבודת הבנייה בימים ההם היתה מן התקרה ולא פיגום מבחוץ והייתי צריך להתכופף לכיוון החיצוני וזה שבר לי את הגב. בערב עברה שעה ארוכה עד שהתיישר גבי.

בגיל שלושים לא הערכתי את התוצאות שעבודה בכפיפה, תגרום לכשאגיע לגיל הפרישה. היום יש לי גב כפוף ודיסקוס. אבל אז הייתי מאושר בעבודתי. ראשי ורובי חייתי בעבודה וכמעט שכחתי את העולם בו אני חי, ואת בעיות היהודים והארץ, ואת מלחמת האירגונים בבריטים. עיתון כמעט שלא קראתי, גם רדיו לא היה לי. רק הקשר שלי עם ארגון "ההגנה" הזכיר לי שאני חלק מן הישוב שלוחם בבריטים ומתגונן מפני הערבים. כבר בימים הראשונים הזמין אותי איש הקשר שלי להשבעה, שהיתה בבית קופת חולים "פרוז'ינין".

מאחורי הפרגוד ישבו המפקדים. הם ראו אותנו אבל אנחנו לא יכולנו לראות אותם. בהתחלה שאלו אותנו על עברנו בתור יהודים, ועל הכשרתנו הצבאית, סיפרתי להם ששרתתי שנתיים בצבא ההונגרי ועברתי אפילו קורס קצינים. כמו כן סיפרתי להם על גילגולי מרוסיה (עבודת כפיה) עד מחנות ההשמדה בגרמניה. בסוף

השביעו אותנו כשעל ראש כולם, אפילו על ראשי החילונים כיפה וידם על ספר התנ"ך. מכאן ואילך התקשר אלי איש הקשר שלי ערבים אחדים בחודש והלכתי לאימוני כיתה. לפעמים הלכנו להבטיח שכונות, שהיתה סכנה מהתפרעויות ערבים. אווה על פי רוב לא ידעה לאן הלכתי.

גם הלחץ על הבריטים הלך והכביד. אוניות מעפילים עמוסות הגיעו לחופי הארץ. והבריטים בלית ברירה שלחו אותם לאי קפריסין הקרוב ושיכנו אותם במחנות צבאיים באוהלים. גם אירגון האומות המאוחדות התחיל לעסוק בענייניהם של פליטי השואה, שהבריטים גירשו אותם מחופי הארץ. והבריטים הביאו לפני האו"ם את מלחמתם נגד אירגוני הטרור בארץ ("אצל" ו"לחי") האומות המאוחדות שלחו לארץ ועדת חקירה לחקור את מצב היהודים בארץ, את מצב המגורשים בקפריסין, את התנהגות הבריטים בארץ וגם את הסיכסוך הערבי-יהודי, ולהציע המלצות על עתיד המנדאט הבריטי ועל העתיד של חלק מארץ ישראל שנקרא "פלסטינה א"י".

בחלק המזרחי של ארץ ישראל שהיה כלול במנדט הבריטי שקיבלו עוד בשנת 1918 עם שיחרור הארץ משלטון הטורקים, הקימו האנגלים את המדניה "טרנסיורדאניה" (עבר הירדן). אנשי הוועדה שהיו נציגי מדינות חברי האו"מ באו לארץ, כאן פגשו וחקרו את מנהיגות היהודים והערבים ואת נציגי השלטון הבריטי. גם את ראשי הדתות השונות (יהודים, נוצרים ומוסלמים) הזמינו לקבל מהם חוות דעת על מה שצריך להיות עתיד הארץ.

היו אז ביישוב כמה דעות, השמאל הפועלי המליצו להקים כאן מדינה "דו לאומית, ערבית-יהודית. אנשי מפלגות הלאומנים דרשו מדינה יהודית בשתי גדות הירדן. הישוב המאורגן הסכים להקים מדינה יהודית בחלקים המיושבים ע"י יהודים. הזמינו גם את הרב דושינסקי להעיד לפני וועדת החקירה הבין-לאומית. הוא צידד בהקמת מדינה יהודית בצורת חלוקת השטחים בין יהודים לערבים בתנאי שירושלים ישאר יהודית ובתנאי של גישה חופשית למקומות הקדושים לכל הדתות.

הוויכוחים הבינלאומיים נמשכו חודשים על חודשים ובינתיים גירשו הבריטים את כל העולים שהגיעו לחופי הארץ לאי קפריסין. שם שכנו כבר כמאה אלף יהודים ניצולי השואה וזה העיק על מצפון עמי אירופה שעשו את מלאכת ההשמדה, או בצורה של "שב ואל תעשה" לא מנעו את ההשמדה. וכולם יחד, כולל האמריקאים, השתיקו לפני עמיהם את מעשה הרצח של יהודי אירופה בידי הגרמנים ועוזריהם. בזה היו כולם שותפים לרצח. גם מקלט לא נתנו לפליטים שהצליחו לעבור את גבול אחת הארצות הלא כבושות על ידי הגרמנים. שווייץ הנאורה החזירה הרבה יהודים מארצה לגרמניה, לידי הנאצים, ביודעין ששם מצפה להם מוות בטוח. וגם בריטניה מנעה כניסת אוניות עולים ניצולים וטיבעו עם הצוללות שלהם אוניות עולים בים

השחור ובים התיכון (Struma Patria) הספינות "פטריה וסטרומה שכל נוסעיהם ירדו למצולות בדרכם ארצה, באשמת חיל הים הבריטי.

החלטת הוועדה היתה "חלוקה" לפי תכנית מפורטת כשמדינת היהודים כוללת כמעט, את כל היישובים וגם את כל הנגב הלא מיושב. גבולות החלוקה היו כאלה, שרק בתנאי שלום מוחלט אפשר לקיימם. בעת מלחמה אין כל אפשרות להחזיק ולהגן על גבולות אלה. ובכל זאת היישוב היה מוכן לקבל בלית ברירה את התוכנית, אבל הערבים הקימו צעקה גדולה נגד התוכנית והבריטים היו בטוחים שלאור ההתנגדות הערבית, לא תקבל תוכנית החלוקה את הרוב הדרוש בעצרת האומות המאוחדות, והאומות המאוחדות יחדשו את המנדט הבריטי על ארץ ישראל. המון ויכוחים נערכו בישוב ובעולם בעד ונגד התוכנית. אבל ההחלטה היתה עוד רחוקה. כך בא עלינו החורף של שנת 1946.

בדצמבר ירדו הרבה גשמים והעבודה בחוץ היתה בלתי אפשרית, אבל אני הלכתי יום יום לעבודה, אולי יתבהר ותהיה אפשרות לעבוד כמה שעות. אשתי שמחה כשנשארתי יום או יומיים בבית, ועזרתי לה בכל דבר. היא היתה כבר קרובה לזמן הלידה, ושמרתי עליה מאד כי היתה די חלשה ומפוחדת. באמצע ינואר 1947 הגיע זמן הלידה. ניסיון גדול לא היה לנו, וכשאווה הרגישה את כאביה הראשונים בערב אחד מיהרתי ונסעתי איתה באוטובוס ל"הדסה" בהר הצופים. האחות שבדקה אותה צחקה עלינו. אותי שלחה הביתה, תבוא מחר בערב, אולי עד אז יהיה איזה התפתחות. ישנתי לבד בחדרי, ולא מצאתי מנוחה כל הלילה. חשבתי שכל חיי ישתנו עכשיו, אחרי שאהיה אבא. איך נסתדר בחדר הצר בלי סידורי נוחיות מינימאליים?

בשעה שש בבוקר כבר רצתי אל ביתו של הרב דושינסקי, כדי לבקש את ה"טאנטה" שתצלצל להדסה ותשאל על מצבה של אווה. עוד לפני שהיגעתי לבית, ראיתי את בן הרב, ר' ישראל משה נ"י יורד במדרגות החיצוניות ומרחוק צועק לי בקול רם מזל טוב מזל-טוב!!! לרגע הייתי כמשותק. פחדתי לשאול האם זה בן או חלילה בת. אבל בלי לשאול אמר לי "יש לך בת". הייתי המום, טעות כזאת, ואנחנו היינו בטוחים שיהיה לנו בן. זאת היתה הבכורה שלנו, גולדה על שם סבתא של אווה ואשתו של ר' אברהם גרשון בינט ז"ל. היתה לי קצת אכזבה, אבל כשהיגעתי לאווה, לא הרגישה עלי את אכזבתי. היתה לה לידה קלה ואחרי כמה ימים לקחתיה הביתה. מכאן להבא לקחה אותה דודה לוי, מכירתנו הנחמדה וטובת הלב, תחת חסותה. כל מה שאמא צריכה ללמד את בתה בתורת ה"אימהות" לימדה אותה דודה לוי. החסד שהיא עשתה לאווה ולי באותם ימים, אסור לנו לשכוח.

בני המשפחה הורידו מעלינו את ידם ברגע שנהייתי פועל בניין, זה היה מתחת לכבודם שאני עובד עבודת כפיים. אז קראו לזה "פועל שחור" אבל לעזור לי לעבוד עבודה יותר קלה ויותר מכובדת, או להשיג איזו מישרה מכובדת, אף אחד לא רצה

להתעייף ולעשות מאמץ בכיוון זה. ב״ה גולדי מיום שנולדה הביאה לנו מזל. עד אז היו חיי רק עבודה, אכילה ושינה, בלי שום רוחניות, ממש כבהמת עבודה. לקרוא ספר או ללמוד קצת תורה ואפילו לקרוא עיתון לא היה לי זמן וכח מרוב עבודה ועייפות. אם אין קמח אין תורה אמרו חכמינו ז״ל. וכך בדיוק היה אצלי. אחרי הלידה התחלנו לחשוב על שכירת דירה משלנו. בהתחלה היה זה רק חלום, אבל כל המאמצים שלי כוונו לשכירת דירה. הייתי כבר בנאי מיומן, וגם הרווחתי יותר טוב.

ג׳ורי קליין בנה של פירי, שהצטרף בינתיים לאביו יוסי קליין (הגדול) כתב לנו מכתב, שראה תמונתי במרכז אגודת ישראל בלונדון, על תמונת קיר ענקית בה רואים אותי באמצע עבודת הבניה, ומתחת התמונה כתוב ״בנאי של פאג״י מניצולי השואה בונה ביתו בירושלים בשיכוני פאג״י. האמת היתה, שבניתי את השכונה, לא לעצמי ולא לפליטי השואה, אלה עבור אנשי פאג״י עצמם ולאלה שהיה ביכולתם לשלם את המחיר הכבד. שמי ושם יתר הפליטים נוצלו לאסוף כסף בחו״ל ולבנות דירות עבור אלה וש״ישבו על יד הצלחת״. בן אדם אחד עלה מזה לגדולה, והוא ר׳ אברהם טרגר, שעוד עשרות בשנים בנה שכונות בירושלים, כולם בבחינת ״הרחבת גבולות ירושלים החרדית״. הודות לר׳ אברהם טרגר נהפך כל צפון ירושלים לאזור דתי. הוא התקשה מאד במימון בנית שיכון פאג״י, כי רק חלק קטן מן הדירות נמכרו לקונים, היתר נמסרו לבעלי זכויות, מייסדי ״פאג״י״, במחיר סימלי. קיבלו דירות כל אנשי ההנהלה: ר׳ אברהם טרגר נ״י, ר׳ אליהו מוקוטובסקי (כי טוב) ז״ל, ר׳ יהודה בלוי ז״ל, ר׳ שמחה בונים שטרן נ״י, ר׳ ישראל דושינסקי נ״י, ר׳ יעקב רוט נ״י, ר׳ אייזנברג ז״ל, ר׳ חיים שטרן נ״י ועוד מחותנים ומיוחסים כאלה, אבל אף פליט אחד לא היה בין המשתכנים.

לפליטי השואה, לא היה כלום אלא שתי ידיים לעבוד, בתנאי שקיבלו עבודה. אצל טרגר התחילו הרבה מן העולים של אחרי מלחמת העולם השניה את הקרירה שלהם. הצרה היתה ששילם רק באיחור של חודש ולפעמים באיחור עוד יותר גדול. זמן ההמתנה לכסף היה קשה למסכנים האלה. גם אני הייתי אחד מן הסובלים, אבל לא התלוננתי, שמחתי שיש לי מקום עבודה קבוע, ובמוקדם או במאוחר קיבלתי את משכורתי.

מכתבים מאושרים הלכו להורי ולאמא של אשתי, שבינתיים התחתנה עם בן דודה, ר׳ ברוך מרדכי שוורץ ז״ל. גם מטס גיסי היה אצלם בעיר ילשווא (Jelsava) אשר בצ׳כיה. זו היתה כל פעולתי הרוחנית, לכתוב מכתבים יפים. כמה שטוב לנו כאן, כמה יפה ארצינו וכל מיני דברים מלהיבים. העיקר שהם שמחו כשקיבלו מכתב ממני. בעיקר אבי, הוא ידע כל מכתב שהיגיע ממני בעל פה.

מספרים שבבוקר מוקדם כבר התיישב לפני שער ביתו בעיר מאקו וציפה לבואו של הדוור. אם היה מכתב בא הדוור ישר אליו, לפני שהתחיל לחלק את המכתבים לכל

אורך הרחוב. בעד כל מכתב קיבל הדוור כוס יי"ש. גם אוממא ואופפה (כך קראנו לאמא של אווה ובעלה מאז נולדה גולדי) וגם מטס שמחו כשבא מכתב מפורט ממני. שמענו שמטס מחפש שידוך, ולכן לא היינו מופתעים כשקיבלנו הודעה שהתארס. ההפתעה היתה רק שהכלה היתה בת אחותו של גיסי ר' אביגדור בלאו בעלה של אחותי רחל (רוז'י נני). אדית האללע (רבקה) היתה בתו של ר' אהרן דוד האללע ז"ל, יהודי תלמיד חכם, מיוחס ועשיר, מנכבדי קהילת טרנבה בסלובקיה. הכלה בת העשרים היתה "אוד מוצל מאש" ממשפחה ענפה (מתוך עשרה אחים ואחיות).

עוד בהתחלת שנות הארבעים, בזמן שהתחילו לחטוף בסלובקיה בנות יהודיות ולגרש אותם לחזית המזרחית של הגרמנים, התחילו בנות סלובקיה לעבור להונגריה, שם חיו היהודים באותם השנים יחסית בבטחון, כדי למצוא מחסה אצל קרובי משפחה. הן הלכו לעבוד במשק בית של יהודים עמידים, תמורת "אש"ל". גם אדית היתה בין אלה וקיבלה אותה משפחת שטרן, קרוב רחוק שלה, ושם עברה את השנים 43-1940 ואחרי כן חזרה לטירנווא וגורשה לאושביץ. אחרי שנגמרה המלחמה חזרה לעיר מולדתה, ושם נודע לה על חורבן משפחתה. שום קרובים לא נשארו לה, רק גיסי במאקו ואחותו גברת שטרסבורגר (אנוש נני) בעיר ארד, ברומניה.

אדית היתה בחורה אמיצה, שהצרות חישלו אותה היא חיפשה ומצאה את מחסני משפחתה וחלק מרכושם, כאמור היתה שם לבדה בבית הגדול, ואחרי כמה פגישות עם מטס נקשר הקשר ביניהם. השדכן היה קרוב שלה, ואחרי הפגישה הראשונה התברר הקשר של שניהם אתי. אמא של אדית היתה בביתנו בחתונת אחותי רחל, והיא היתה אשה מרשימה, יפה ואלגנטית.

שמחנו על הבשורה הטובה, כי מטס חיפש יחוס וגם אשה שתעזור לו לעמוד על רגליו. היתה להם חתונה צנועה, כי בסלובקיה לא נשארו הרבה יהודים ולשני הצדדים היו קרובים מעטים. משפחת קוט (הם היו השדכנים) עזרה לכלה, ואוממה ואופפה באו לכל המוכן. היתה זו חתונה עצובה כמו כל החתונות בשנים הראשונות אחרי השואה.

זמן קצר אחרי נשואיהם, ואחרי שאדית מכרה את כל מה שהיה לה למכור, יצאו את סלובקיה והתישבו בארץ בלגיה.

כאן אני מקדים את המאוחר. בינתיים התחילו להגיע בני משפחתי בודדים לארץ בדרך לא דרך. גם שני בני אחותי, ברוך וגבריאל בלאו, בני 16-15 הגיעו לארץ עם עליית הנוער דרך ארצות אירופה וקפריסין. ביום אחד הופיעו אצלי בעבודה, ואני כמעט לא היכרתי את שני הגברים הגבוהים הללו. רק לפני שנה וחצי השארתי במאקו שני ילדים, וכאן עמדו לפני ברוך וגבריאל כאנשים מבוגרים ועצמאיים, ילדים שבכורח הזמן התבגרו טרם זמנם, מסתובבים בעולם בלי הורים ותומכים. אחרי שהגיעו ארצה,

שלחה אותם הסוכנות היהודית לכפר הרואה, מושבה דתית בשרון שם קיבלו מקום אצל איכרים שהעבידו אותם בפרך, בעיקר ברפת. כשנפגשתי איתם היה להם ריח של פרות. השמחה שלנו היתה גדולה. סוף סוף הניצנים הראשונים של משפחתי הגיעו ארצה. הם שמחו שסוף סוף יגיד להם מישהו שקרוב אליהם מה לעשות כדי להיפטר מהעבודה הקשה ומהניצול. גבריאל התלונן שהם תמיד רעבים. החלטתי שלא אתן להם לחזור למושבה.

למחרת הלכתי לחפש להם מסגרת נוער, או ישיבה שתקבל אותם. אז הקימו ישיבה קטנה בחסות הרבי מפרסבורג, ישיבת "חתם סופר" ומכיוון שהם היו קרובי משפחה של הרבי, הייתי בטוח שיקבלו אותם. אבל טעיתי, והלכתי לכל הישיבות והמוסדות עד שהצלחתי להכניס אותם לישיבה קטנה של "קול תורה", שהיתה אז אחד הישיבות הטובות ביותר בירושלים. בהתחלה לא עמדו ברמת הדרישה מן התלמידים. הגטו, המחנות, והעליה לא איפשרה להם ללמוד, והיה צורך להתחיל הכל מלימוד היסודות. לא עברו כמה חודשים, וברוך היה כבר בין המצטיינים בתלמידי הישיבה. גבריאל גם התקדם, ונדמה לי שעשיתי מעשה גדול לטובתם, שהכנסתי אותם לישיבה, ולא אגזים אם אגיד שזה השפיע על חייהם בעתיד. בזמן שהיה באפשרותם לצאת מהישיבה לשעה חופשית באו אלינו. לאווה תמיד היה משהו טעים עבורם. ברוך ברגע שהגיע שקע בקריאה, וגבריאל שיחק עם גולדי. הם היו בחורים נחמדים ושמחנו איתם כשבאו. סוף סוף היה גם לי מישהו ממשפחתי הקרובה. שלחנו תמונה של שניהם לבושים בחליפות שלי, והוריהם לא האמינו לעיניהם.

שלחו מן הבית שני ילדים קטנים ותוך כמה חודשים הם נראים כגברים. גם מאווה וגולדי וממני שלחנו תמונה. ההורים נבהלו מצורתנו. שנינו רזינו מאד, לא פלא אני מעבודה הקשה והמפרכת בשמש הקיצית הלוהטת, אווה מתנאי החיים הקשים, הדירה הלא נוחה, וגידול התינוקת בתנאים בלתי אפשריים. כשהיא צריכה לכבס כל חיתול בידה ובחדר היחיד. ואפילו ארגז קרח לא היה לנו. כל יום בא מוכר הקרח ואווה קנתה 1/3 בלוק קרח שחיתלה בשק ושמה אותו באמבטית הפח של התינוקת ועל זה שמה את האוכל שעלול היה להתקלקל ואת המים הקרים עד למחרת בבוקר, עת רחיצת התינוקת, וחוזר חלילה. זמן לקריאת עתון לא היה לי, וגם רדיו לא היה לנו, כך שרק מהשמועות ידעתי את החדשות.

היה עוד מקור לידיעות על המתרחש בארץ, עלוני הקיר של ה"אצל" ה"לחי" וה"הגנה", שאחרי כל פעולת מחתרת הכריזו בצורה כזאת על מעשיהם, או שנתנו הסבר על רקע המעשה שעשו. גם מהאזעקות של הבריטים, אחרי פעולת טרור של הקבוצות הלוחמות, ידענו ששוב פיצצו איזו מטרה צבאית של הבריטים. אחרי כל מעשה כזה הטילו הבריטים "עוצר" על האזורים הללו ועשו חיפושים מבית לבית אחרי לוחמים

יהודים, וגם ברחובות העיר עצרו עוברים ושבים וביקשו את תעודותיהם. כל מי שנראה בעיניהם חשוד נלקח בכוח ובגסות למחנה שנקרא בפי היהודים "בווינגרד" (Bevingrad) על שם ראש ממשלת בריטניה דאז, שהיה שונא ישראל מובהק. המחנה הזה כלל את כל אזור הדואר הראשי בירושלים, כולל כל "מגרש הרוסים" והסביבה. אזור זה היה מוקף בגדר רשת כפולה בגובה של שני מטר וחצי.

גדר זאת התקינו הבריטים, אחרי שאנשי ה"אצל" זרקו חבית חומר נפץ למחנה שלהם ברחוב הנביאים, מטנדר שעליו הותקן קפיץ חזק שהקפיץ את החבית מעל לגדר. מאז התקינו גדרות גבוהות. עוד בחודשים הראשונים לבואנו ארצה עשו ה"אצל" וה"לחי" בשותפות פעולה גדולה נגד מפקדת הצבא הראשית ששכנה בבית מלון "המלך דוד" (King David), הם נכנסו עם כדי חלב שהיו מלאים חומר נפץ ממולכד. האגף היה מלא קצינים בריטיים בדרגות גבוהות ביותר. הלוחמים הודיעו בטלפון, שהבניין עומד להתפוצץ ושהאנשים יעזבו את הבנין תיכף. האנגלים לא האמינו שמישהו יכול להתקרב לבניין השמור ביותר בכל המזרח התיכון, ולכן נהרגו בפיצוץ הזה יותר ממאה קצינים.

הבריטים הטילו עוצר על כל צפון ירושלים ובכלל זה אזור בית ישראל שבה גרנו. אחרי ששמענו את קול הפיצוץ האדיר רצתי הביתה כי ידעתי שתיכף נשמע את צריחות האזעקות שיסמנו "עוצר" ובעת כזאת הייתי צריך להיות על יד אווה, שהיתה פוחדת תמיד. הפעם הקיפו הבריטים את כל אזור בית ישראל עד רחוב שמואל הנביא עד בניין מנדלבאום שהיה קצה אזור היישוב היהודי בצפון, ועד מרכז העיר בדרום. בבתים אין יוצא ואין בא. האנגלים עשו חיפוש מבית לבית, חיפשו טרוריסטים ונשק. חשבנו שזה יקח כמה שעות, והחיים יחזרו למסלולם, אבל הפעם היה זה עוצר לזמן ארוך.

אחרי שני ימים אזל לנו מלאי האוכל אשר תמיד היה מוכן בתור "מנת ברזל" וגם לתינוקת חסר החלב. ביום השלישי לעוצר הופיעה מצד השני של גדר התייל דודה לוי כי הם גרו בשיך ג'רח, שהיה מחוץ לתחום העוצר. אווה ראתה אותה ממרפסת הדירה שהיתה קרובה לגדר וירדה אליה כשבידיה התינוקת. למזלה עמד במקום זחלם בריטי, ובו קצין וכשראה את אווה מדברת עם דודה לוי ובוכה שאל אותה "מה הבעייה" אווה ענתה לו באנגלית, שהילדה חולה וצריכים לקחת אותה להדסה שעל הר הצופים. והיא אובדת עצות. הקצין הסתכל לכל הצדדים וכשראה שלא משגיחים, פתח לפני אווה את הגדר, והיא הלכה לגור למשפחת לוי, שדאגו לכל צרכיה. ביום שלאחריו באה דודה לוי שוב לגדר, ואני זרקתי כמה בגדים לאווה וחיתולים לתינוקת אליה. גם לי לא היתה מנוחה בבית, ללא עבודה, ללא אוכל וללא אווה והתינוקת. חיפשתי תחבולות איך לצאת מן המצור. ביום הרביעי לפנות ערב בעת החלפת המשמרות

הבריטיים העזתי והתקרבתי לגדר וכשראיתי שלא משגיחים בי, דרסתי ברגלי את הגדר ועברתי מעליה. קרעתי את מכנסי וקיבלתי כמה סריטות, אבל העיקר הייתי בחוץ. זה היה על יד רחוב שבטי ישראל, והייתי צריך ללכת בזהירות דרך המיגרש הריק עד "שייך ג'רח" לביתם של משפחת לוי. כל השטח היה מלא חיילים, וכשהם תפסו יהודי לא התנהגו בו בכפפות משי. היתה להם סיבה לזה כי האירגונים עשו פעולות נגדם בכל מקום ובכל עת. לא פעם נהרגו או נפצעו חיילים או שוטרים בריטים. נקמת הבריטים היתה תמיד על אזרחים שלווים שבהם יכלו לפגוע בלי פחד נקמה.

כשהופעתי בפתח דירת לוי, היתה שמחה גדולה, אווה היתה רגילה שאני תמיד על ידה. גם ימי עבודה שהפסדתי חסרו לתקציב המשפחתי למרות שמשפחת לוי דאגה לכל צרכי האשל שלנו, והיינו מעליבים אותם, לו היינו מציעים תשלום בעד זה.

למחרת בבוקר יצאתי לעבוד לשיכוני פאג"י שהיה מחוץ לשטח הסגור, והלכתי דרך השדות כי זו היתה דרך יותר קרובה, ולכן היה צפוי שאפגוש אנשי צבא בריטיים. הלכתי בשביל בתוך העשב הגבוה ופתאום נתקלתי ב"אמבוש" של הבריטים שהיו שוכבים בתוך העשב. תפסו אותי ועשו עלי בדיקות וחיפושים ואחרי כמה בעיטות, ציוו עלי לרוץ בדרך שבאתי. כשהייתי כמאה מטר מרוחק מהם, התחילו לירות עלי עם תת מקלע, רק חוט השערה הפריד ביני לבין מוות בטוח. למזלי היה שם איזה כפל קרקע, ומתוך אינסטינקט מעברי הצבאי התגלגלתי לתוך השקע וזחלתי עד רח' שמואל הנביא, מעשה ניסים. חזרתי הביתה, ולא יצאתי את בית לוי עד שנפסק העוצר, אחרי כמה ימים.

הבריטים דנו למוות חיילי האירגון שתפסו אותם בפעולה ברמת גן עם נשק ביד, ביניהם דב גרונר, בחור ממוצא הונגרי שהכרנו את משפחתו, ועוד אחד, וגם הוציאו אותם להורג. נקמת ה"אצל" לא איחרה לבוא, גם הם תפסו שני סמלים מהצבא הבריטי בתור בני ערובה, וכשהוציאו את שני היהודים להורג, ניתלו גם שני הסמלים ביער על יד נתניה וגם מילכדו את הגופות, כך שבזמן הורדתם מן העץ נפצעו עוד אנשי צבא בריטים רבים. היישוב חי במתח גדול. שני הצדדים חיפשו עילה לנקמה.

אבל גם חיי הבריטים בארץ היו בלתי ניסבלים, קשה ללחום ב"חיילים אלמונים", בלי מדים ובלי מקום קבוע. האירגון היה בכל מקום ונהנו מתמיכה מוסרית של כל היישוב. כמובן הכוח הצבאי של הישוב, שהיה מאורגן ב"הגנה" וגדודי הפלמ"ח שלו היה חמוש מעל ומעבר לכל פרופורציה לעומת ה"אצל" וה"לחי", אבל ההגנה לא עשתה פעולות טרור נגד האנגלים. הם היו כוח ההגנה נגד הערבים והם נתנו ביטחון ביישוב, שגם בלי נוכחות הבריטים היישוב יוכל להתגונן נגד הפורעים הערבים. בכל ההתרחשויות האלה, החלק שלי היה כמעט פסיבי. מרוב עבודה ועייפות הזנחתי את קשרי עם ההגנה.

פעם או פעמיים בחודש בשעות הלילה יצאתי לשמירה. רדיו לא היה לנו, לקרוא עיתון לא היה לי כוח וזמן. את ההתרחשויות ביישוב שמעתי רק מסיפורי אחרים כשישבנו ביחד לאכול בהפסקת אוכל בעבודה. נהפכתי לפועל לא רק בחיצוניות, אלא גם בהתנהגותי ורוחי. שום פעולה רוחנית לא היתה באה בחשבון, כל רגע פנוי היה מוקדש לשינה. לא יכולתי ללמוד קצת תורה, או ללמוד את השפה העברית, שלא לדבר על זמן לקרוא עיתון או ספר טוב. העבודה מפרכת לא רק את הגוף כי גם את הנשמה.

שנת 1947 היתה שנת התקדמותי בתור בנאי אבן, עבדתי קשה והרווחתי כדי מחייתנו והייתי שמח בחלקי. אני כותב את זה בלשון יחיד, כי אווה היתה אוממלה בעוני שלנו, ללא דירה, ללא חדרי שירות וללא רהיטים, והבגדים שהביאה לעצמה לאט לאט נתישנו ויצאו מן האופנה. וגם עם גולדי הקטנה היו לנו הרבה צרות. פעם קיבלה אילוח בפניה וכל פניה נתמלאו פצעים, כך שהוצרכנו להרכיב לה מסיכה על פניה שרק עיניה ופיה היו פתוחים, עד שנתרפא. אווה רזתה נורא באותה שנה ראשונה לעליתנו, היא סבלה קשות גם מן החום. אני מצאתי נחמה בעבודה, ממש אהבתי לבנות, עם זה ריחמתי תמיד על עצמי. אם כבר עבודת בניין, אז למה לא טייח שעובד בפנים, או לפחות טפסן או ברזלן, שלא צריך להרים כל היום אבנים כבדות ולעבוד כל הזמן כפוף.

את השנה הזאת קשה היה לי לשכוח כל חיי, למרות שהשנה הזאת התוותה לי את כל דרכי בארץ בשנים הבאות. אבל מה היתה בעייתי, לעומת בעיית קיום היישוב. הבריטים הביאו כאמור לפני עצרת האומות המאוחדות את עניין הסתלקותם מן ה"מנדט" על ארץ ישראל שקיבלו על עצמם בשנת 1918 והם החליטו שיעזבו את ארץ ישראל אחרי התאריך 15.5.1947. הם היו בטוחים שה"או"ם" יבקש אותם להמשיך ולהישאר בארץ, כי אחרת תפרוץ מלחמה בין יהודים לערבים והם רצו להיות ה"פוסקים" ביניהם, למשל עם "ספר לבן" שאסר על עליית יהודים לארץ, או קנית קרקעות ברוב חלקי הארץ. מדינות החברות באו"ם, 49 במספר, היו אז עוד בצל השואה שפקדה את היהודים במלחמת 1939-1946, וגם מאות אלפי פליטים יהודים התגלגלו במחנות אירופה ובמחנות הבריטים באי קפריסין, וזה העיק על מצפונם.

וביום 29.11.1947 החליט האו"ם בהצבעה דרמטית להקים בשטח פלסטינה שתי מדינות, מדינה יהודית ומדינה ערבית, לפי תוכנית חלוקה שהיה מבחינה יהודית הרע במיעוטו. ההצבעה בלייק סקסס, בניו יורק היתה במוצא"ש. בשבת לא היו כל חדשות בשכונות החרדיות, אבל אני ידעתי שהחלטה גורלית צריכה ליפול באותו יום. אחרי יציאת השבת הלכנו אל השכנים לשמוע חדשות, אבל עדיין היתה הישיבה בעצרת האומות המאוחדות בעיצומה. ציר ציר, מכל 49 המדינות עלה על הדוכן ונאם, מי בעד מי נגד תוכנית החלוקה. כדי להעביר את ההחלטה, היה צורך בשני

שלישים של הקולות, ועל חודו של קול עמדה התוכנית לקום או ליפול. הבעיה היתה הצבעתו של הנציג הצרפתי. הפחד היה שצרפת תצביע נגד או תימנע מהצבעה. בשתי האפשרויות היתה החלטה על הקמת מדינה יהודית נופלת, ואז קם הנציג הצרפתי ובהצגה דרמתית אמר "כן". באולם ובכל ריכוז יהודי ששמעו את תוצאות ההצבעה. בשידור ישיר קמה צהלה ושמחה.

אנחנו לא יכולנו לחכות להצבע והלכנו לישון מרוב עייפות. לקראת השעה אחת בלילה דופקים חזק בדלת. קפצתי מן המיטה מרוב פחד. בחוץ שמעתי קולות שירה וצעקות רמות. מה קרה? ברוך וגבריאל בלאו (בני אחותי) פורצים לחדר. "מה אתם ישנים וכל העיר רוקדת? ה"או"ם" אישר את תכנית החלוקה. לרגע לא הבנתי במה מדובר, אבל מהרה תפסתי שזה רגע גדול בחיי. עכשיו אולי יתמלאו שאיפות של דורות ותקום מדינה ליהודים. שבה הם ישלטו בגורלם, ולא יהיה גורלם תלוי בחסדי הגויים.

התלבשתי תוך דקות וירדתי לרחוב שנתמלא אנשים נשים וטף חוגגים, שרים וצועקים ורוקדים. שמחה ספונטנית אשר לא ראיתי דוגמתה מעולם. מכוניות דוהרות ברחובות ועל גגותיהם יושבים בחורים צעירים ומכריזים בקולי קולות על ההצלחה הגדולה באמריקה. ראיתי תימני מזוקן, לבן שער, רוכב על חמור במעלה רחוב שטראוס ותוקע בשופר ענק ומפותל ומכריז בקול שהנה נשמעים "פעמי משיח". הצטרפתי לרוקדים ולצוהלים. חוץ מאווה אני לא חושב שמישהו נשאר הלילה בביתו.

כולם נהרו לכיוון ביניני המוסדות של הסוכנות. שם הופיע בן גוריון על מרפסת הבניין, והכריז, שקום תקום מדינת היהודים. המכוניות נסעו בכל העיר עם אורות גדולים וצפרו בצופריהם, ואפילו לשכונות הערביות, כמו קטמון, בקעה, ליפתא הגיעו. הערבים לא הוציאו ראשיהם מבתיהם וגם האנגלים לא נראו ברחובות העיר. שיריונית של הצבא הבריטי שעמדה בכיכר גאולה, נכבשה על ידי ההמונים והחיילים הבריטיים שתו לחיים יחד עם החוגגים היהודים.

חנויות מוכרי יין ומשקאות חריפים פתחו עסקיהם וחילקו משקה לכל דכפין. השמחה היתה כללית וללא גבול. עד אור הבוקר סובבנו את העיר בשירה ובצעקות, עד שגרוני ניחר כבר ולא יצא קול ממנו.

הגעתי הביתה עייף אבל לפני שהלכתי לישון רצתי ל"שטיבליך" של בית ישראל, שם התפללתי עם חוגגים אחרים שאמרו את פרקי ההלל, ורק אחרי התפילה הלכתי לשכב לישון.

עיתוני הבוקר יצאו עם מודעות האבל הראשונות. אוטובוס, בדרכו מתל אביב לירושלים הותקף ברמלה על ידי המוני ערבים, היו הרבה הרוגים ופצועים. כך התחיל מרחץ הדמים, וזו היתה התחלתה של מלחמת השיחרור.

הבעיה היתה שהבריטים שלטו עדיין בארץ, והם עמדו לצידם של הערבים. כשהערבים התקיפו יהודים, בערים ובדרכים, והיהודים התגוננו בנשק חם, עצרו הבריטים את היהודים המתגוננים והחרימו את נשקם הדל. אבל מיום ראשון זה, אחרי הכרזת האומות המאוחדות יצא אירגון "ההגנה" מן המחתרת, ולקח את עניין הביטחון לידיו. כל היישוב היה מאורגן ב"הגנה". גם אני הלכתי בערבים לשמור בין גבול האזור הערבי והיהודי.

באותו בוקר יום ראשון, התחילו הפרעות גם בירושלים, ערבים מוסתים תקפו יהודים בודדים שנקרו להם בדרך, הרגו נשים וילדים והיו צמאים לדם יהודי. הם יצאו מהעיר העתיקה והתקדמו במעלה רח' הנסיכה מרי לכיוון כיכר ציון. בדרכם הציתו את קולנוע "רקס" שדלק בלהבות גדולות והעשן היה נראה בכל העיר. לפני כיכר ציון נעצרו הפורעים, בהתנגדות של כוחות ההגנה. גם במקומות אחרים בעיר שהיו בהם שכונות מעורבות, ערבים ויהודים, הסתגרו היהודים והתגוננו נגד הערבים בכוחות עצמם. כך היה בשכונת שייך ג'רח הקרובה אלינו, כך היה בשכונת רוממה.

תלפיות ושכונת מקור חיים שבדרום העיר היו לגמרי מנותקות, כי קטמון ובקעה הפרידו בין השכונות היהודיות הללו לבין מרכז היישוב היהודי בעיר. גם האוניברסיטה ובית החולים "הדסה" שעל הר הצופים היו מנותקים מן העיר. לילה לילה היו התנגשויות בין הערבים ליהודים. חדר המדריגות של הבית שלנו היה מקום הכינוס של חיילי ההגנה, ליציאתם לפעולה נגד קיני המרצחים בשיך ג'רח. הרב טייטלבוים, חתנו של ר' יוליש מסטמאר, שהיה גר באותו בית ליווה אותם בברכתו ועמד בשער הבית בלב רועד לראות את תוצאות הפעולה. בחזרה חיכינו להם במשקה חם ובאהבה. באותם הלילות נקשרה ידידות ביני לבין הרב טייטלבוים שקראו לו "סנטמיהיר רבה", הוא היה אוהב ישראל ואוהב ארץ ישראל. ובחביבותו עודד את האנשים שיצאו לפעולה.

גם שכונת היהודים בתוך חומות העיר העתיקה נותקה מן המרכז היהודי בעיר, ותושביה חיו בתנאי מצור, עד נפילת העיר העתיקה. כבר למחרת לא בא לעבודה המגיש שלי, יוסף שוורץ שהיה גר עם הוריו ברובע היהודי בעיר העתיקה. אני המשכתי לבנות. הבניינים בשיכון פאג"י היו כבר בנויים ורק בעבודות הפנימיות עבדו שם.

מכיוון שפאג"י היה גם כן אזור ספר, ציוו עלי לחזק את גדרות האבן מסביב לשכונה, בעיקר בצד המזרחי. בגדר הגבוהה הזאת בניתי כבר "אשנבי יריה" לכל מקרה שלא יבוא. ואכן יום אחד אחרי הצהרים מישהו ראה קבוצת ערבים חמושים יורדים מההר שממול. תוך דקה בא האחראי על הביטחון, משה מרדכי דויטש סתר ערימת אבנים ומתחתם התגלה "סליק" של רובים ותחמושת שחילק בין האנשים. תפסנו עמדות מאחורי הגדר ההולכת וניבנת וכשהיו בטווח יריה פתחנו עליהם במטח של יריות. הם

ברחו במעלה ההר ועוד שלחנו אחריהם כמה מטחים, ומייד לקחו את כל הנשק מן המקום לשכונה אחרת, כי היו בטוחים שלשמע היריות יבואו הבריטים מן המחנה הקרוב שלהם, "בית ספר לשוטרים" וירצו להחרים את הנשק ולאסור את מחזיקי הנשק.

המבנה של בית הספר לשוטרים, שהיה כעין מבצר עם מגדל, עמד בין שיכון פאגי לבין השכונה הערבית שייך ג'רח והבריטים איימו משם על כל אזור הצפון של ירושלים, משכונת בית ישראל עד שיכון פאג"י החדש, ולא פעם פתחו ביריות על קבוצת עובדים יהודים. הבריטים הצהירו אמנם, שיעזבו את שטח פלסטין עד 15.5.1948, אבל עד אותו תאריך שלטו בכל הארץ בעזרת המשטרה והצבא שלהם. הם רצו להחליש את היהודים, להחרים את נשקם הדל, ולתת את היהודים טרף קל לערבים צמאי הדם. הבריטים חשבו שאנחנו נתחנן לפניהם שיגנו עלינו ואולי נבקשם גם להישאר בארץ. בכל אופן רצו לגרום כאן לתוהו ובוהו, עד שהאומות המאוחדות יצטרכו לשנות את החלטתם.

בינתיים נכנסו הדיירים לגור בשיכוני פאג"י, כמובן רק כאלה שהיה להם כסף, או אלה שישבו על יד "הצלחת", אנשי שלומנו. לא היה זכר בשכונה לעולים חדשים, שלשמם ובשמם שנוררו את הכסף לבניית השיכון. אחד המשתכנים היה חברנו א. יצחק ברודי נכדו של הרב שאול בראך ז"ל רבו של העיר קאשא, שנספה בשואה. הוא היה חבר של מטס, וכך נשארנו גם אנו חברים. הוא התחתן עם בת דודתו שעלתה אז לארץ. אווה היתה מעורבת בשידוך ועזרה לשני הצדדים לפני הסכמתם הסופית לנישואים.

לזוג היו קרובים רבים באמריקה, ששידלו אותם לבוא לאמריקה, והם עמדו לפני החלטה קשה. המצב הבטחוני שהלך ורע מיום ליום, וחוסר הפרנסה של ברודי, אילצו אותם להחליט לעזוב את הארץ. הם סיפרו לנו על התלבטותם, וכששמעתי שהם רוצים לעזוב שאלתי אותם מה יעשו עם דירתם. מכיוון שהדירה היתה רק בשכירות בדמי מפתח מיהודי בשם ר' פנחס מנדלסון, רצו למסור את הדירה במחיר הפסד במאתיים וחמישים לירות בתנאי שבחדר אחד הם יגורו עד שיקבלו את אשרת הכניסה לארצות הברית. אני קפצתי על המציאה והסכמתי לתת לו 100 לירות למפרע והיתר כשיעזבו סופית את הדירה. בעל הדירה ר' פ. מנדלסון הסכים ברצון להחלפה, כי בינתיים אזור פאג"י הפך לאזור גבול מסוכן, בלי כביש גישה, מנותק מאזורים מיושבים וקרוב מדי לבית הספר לשוטרים, מקום איום תמידי לתושבים היהודיים בסביבה. אני לא פחדתי וגם נמאס לי לגור בתנאים תת אנושיים. רציתי שיהיה לי סוף סוף בית שימוש לעצמי, אמבטיה ומטבח.

בפברואר 1948, עוד לפני פורים עברנו עם חפצינו הדלים לגור בשיכון פאג"י. אבל לפני זה קרה משהו שקומם את כל הישוב: הבריטים שהסתובבו בכל ירושלים בשריוניות,

נכנסו לרחוב בן יהודה, מרכז העסקים בלב ירושלים וליוו שתי משאיות שהועמדו בין רח׳ בן הלל - ובין רח׳ בן יהודה והסתלקו כשהם משאירים את שתי המשאיות. המשאיות היו טעונות חומרי נפץ וממולכדות ולפני השעה שבע בבוקר התפוצצו המטענים ושתה בתים, ביניהם בית מלון גדול, קרסו תחתיהם. כל הרחוב נהרס. ארבעים ושתה יהודים נהרגו והמון פצועים הוצאו מתחת איי החורבות. לא נשאר חלון שלם אחד בקוטר של קילומטר ממקום הפיצוץ. היישוב היה נדהם ואובד עצות. מצד אחד מצור מצד הערבים, מצד שני פעולות כאלה מצד הבריטים רפו את ידיהם של האופטימיסטים הגדולים ביותר.

המעשה הזה של הבריטים הביא תועלת אחת. מיום זה והלאה לא נכנסה מכונה בריטית לאזור היהודי. במפגש האזורים בנו היהודים מחסומים ועל ידם ישבו אנשי ההגנה חמושים. גם תוצאה אחרת היתה לפיצוץ רחוב בן יהודה. ההגנה יצאה מן המחתרת. יחידות של ההגנה שמרו בדרכים ולא נתנו לבריטים לפרוק את נשקם. גם באזורי הספר שמרו עם נשק ביד, ומשמרות בריטיים לא העיזו להיכנס לתוכם. גם פעולות נגד הצבא הבריטי עשתה ההגנה כגון גניבת כמויות נשק גדולה ממחנה צבאי בריטי, ואפילו שריונית גנבו מהם. ולא היה בידם של הבריטים לעשות שום דבר נגד פעולות אלה, כי כוחם בארץ נחלש. רק במקום אחד שמרו בקפדנות, בכביש המוליך מירושלים לשפלה ומשם עד חיפה, כי זו היתה דרך נסיגתם. הם גם החרימו נשק מאנשי הליווי של שיירות המזון שעלו לירושלים.

בקשר לפיצוץ רחוב בן יהודה אני רוצה לספר על נס שקרה לשכננו הרב טייטלבוים, הרבי מסנטמיהלי. הם החליטו לרדת לאמריקה בזמן שהפרעות התחילו, מכרו את דירתם וחפציהם, ובלילה שלפני יציאתם הלכו כבר לישון במלון שברחוב בן יהודה, כדי שיהיה קל להגיע לתחנת יציאת האוטובוס לחיפה, שברחוב יפו הקרוב. זה היה הלילה שלפני הפיצוץ ברחוב בן יהודה. האוטובוס לחיפה עמד לצאת בשעה 8:00 בבוקר, אבל לרבי לא היתה סבלנות לחכות, וכבר בשעה 7:00 עזב את המלון, וטרם הגיעו לתחנת האוטובוס ברחוב יפו, רעדה הארץ מתחת רגליהם ונשמע קול נפץ מחריש אוזניים, אבל הם ניצלו בלי שום פגע. הצטערתי שירד, כי הוא היה ציוני נלהב, בדרכו שלו. אכן יש דרכים וצורות שונות לאהבת הארץ.

בינתיים הגבירו הערבים את המצור על ירושלים. השיירות שעלו מן השפלה לירושלים קיבלו ליווי של הצבא הבריטי, עד שפעם הערבים בנו מחסום מאבנים גדולות בכביש הצר המתפתל בין ההרים בשער הגיא, ומאז משכו האנגלים את ידיהם מן הליווי. בעיר הבירה היה המחסור גדול בכל המצרכים ובעיקר בדלק. המצב לא היה יכול להישאר כך לאורך ימים. ההגנה החליטה לפרוץ את המצור. בבתי מלכה התקינו כעין שריון מלוחות פלדה, שהרכיבו אותם על משאיות ואלו היו ״הטנקים״ הראשונים

של היהודים. עם מכונות המשוריינות הללו ליוו את השירות לירושלים, ותוך כדי קרב עם הערביים, הצליחו להעביר מזון ולוחמים לירושלים.

גם לזה הגיע הסוף. שיירה ענקית שרצתה לפרוץ את המחסומים הותקפה בשני קצותיה על ידי יחידות גדולות של ערבים, התפתח קרב גדול שבו הושמדו כמעט כל המשאיות, הרבה לוחמים נפלו או נפצעו עד שהצבא הבריטי, שעמד בקרבת מקום כמשקיף מן הצד, התערב וחילץ את הנותרים בחיים ואת הפצועים מן המלכודת. הרבה זמן עבר עד ששוב הגיעה תגבורת ואספקה לירושלים.

בכל פרק זמן זה עבדתי אצל טרגר בחברת פאג״י. בגלל המצב הקשה בעיר הורעו גם העסקים של טרגר והיו לו קשיים בתשלום שכר העבודה. פעם שילמו כל שבוע, אבל בימים הללו, בהתחלת שנת 1948 היה חייב לי משכורת של חודשיים. היינו גרים כבר בפאג״י, ולא היה לנו גרוש בכיס, כי כל חסכונותינו הוצאנו לתשלום מקדמה עבור הדירה.

גם בני משפחה חדשים שוחררו מקפריסין והגיעו ארצה. ביניהם שתי בנותיו (קאטי ומארי) ובנו גבריאל של בן דודי צבי (האשי) קליין. הבנות היו בנות 13-15 והבן היה בן שמונה. התאמצתי לסדר את הילד בת״ת, אבל רק אחרי ריצה בכל המוסדות הצלחתי להכניסו לת״ת של חתם-סופר, שהיה בשיכון פאג״י, וכך גם יכולתי לפקוח עליו עין. הבנות קיבלו מקומות במוסד של אגודת ישראל. כך היה מובטח גם להם חינוך מעולה. גם אימי פונפדר הגיע ארצה וגם חברי וקרובי מיקו וורטהיימר ממאקו הגיע. הוא היה בודד כאן, בלי קרובים ובלי כסף, חי בתנאים קשים ומאד רצה להתחתן. כעת הגיעו יום יום קרובים. יום אחד שמענו שבת דודתי אגי קלויזנר נימצאת בארץ וכך לאט לאט גדלה בהתמדה משפחתי. מכתבים כבר לא הגיעו. הדואר לא פעל והיישוב התכונן למלחמת התגוננות, לאותו היום בו יצא אחרון הבריטים את הארץ, שהיה צפוי לפי הודעתם ליום 15.5.1948.

שיכון פאג״י היה המבצר הקיצוני הצפוני של ירושלים היהודית. כל התושבים היו מאורגנים בהגנה ובשמירה. רק שלושה רובים והרבה רימוני יד עמדו לרשות המגינים. מפקד השכונה היה הרב יענקל בלוי ומפקד המשמרות היה ר׳ ישראל דושינסקי. הוא דאג להחלפת המשמרות ביום ובלילה. בארבע פינות של השיכון ניבנו עמדות מגן עם אשנבי ירי ובזה עמדנו ושמרנו. ביום עבדתי בעבודה החדשה של טרגר, בבניית ״בית אסתר״, לא הרחק מפאגי, כמאה מטר מרחוב שמואל הנביא. בלילה היתה לי משמרת של שעתיים. היה לנו קשה מאוד, לא קיבלתי משכורת כסידרה, ובבית היה קשה לאווה עם הדירה המשותפת ועם גולדי הקטנה, שבקושי יכולנו לספק לה אוכל די צרכה. ועוד עמדה לפנינו הבעיה הגדולה ביותר. אווה היתה שוב בהריון ורזתה מאוד. היא

לא בקלות התגברה על קשיי החיים בארץ, כפי שאני התגברתי. הניתוק מההורים, המצב הפוליטי והבעיות בארץ שברו את רוחה.

אפילו את האופטימיסטים הגדולים ביותר תקף יאוש גדול. איך יעמוד היישוב בן שש מאות אלף נפש, מול חמש מדינות ערב חמושות בטנקים ובמטוסים שהבטיחו להשמיד אותנו ברגע שהבריטים יעזבו את הארץ. ומעל לצרות הכלל, ישבנו אנו ממש על גבול האזור היהודי, מנותקים מהיישוב העיקרי בעיר, בלי כל עזרה, בלי כסף ובלי יכולת למצוא פתרון להיחלץ מהמצב שנקלענו לתוכו.

כבר שכחנו את ההתלהבות של ה"כ"ט בנובמבר", את ליל הריקודים. יום יום הופיעו מודעות אבל על נופלים בקרב. היה לנו חבר עוד מחו"ל, שהיה מגוייס לחי"ש (חייל השדה) של ההגנה שתפקידם היה ליווי שיירות אספקה במכונות משוריינות ליישובים ושכונות מבודדות. שמו היה מנדי וולד ז"ל. כשהיה לו זמן עלה אלינו לשיחה או לכוס תה. באותו היום עמד ללוות שיירת אספקה למושב נווה יעקב, מצפון לירושלים שהיה מנותק מהעיר על ידי הכפר הערבי שועפת. לפני שיצא עלה אלינו להגיד שלום. השיירה נתקלה אחרי הר הצופים במארב של ערבים, שהתחפרו בשני צידי הכביש המוביל מירושלים לשועפת. המשורין הראשון והאוטובוס עבר, כשהתפוצץ מוקש תחת המשורין השני. אנו ראינו את כל הקרב משיכון פאג"י ולא היה בידינו נשק לעזור. אפילו מכונת יריה לא היתה בכל האזור. אולי עם חיפוי אש מפאג"י היו יכולים הנלכדים בתוך המכונות להינצל ולסגת לכיוון הר הצופים. שליחים רצו למאה שערים להביא משם מכונת יריה עתיקה. בינתיים תקפו הערבים את היהודים ברימונים ובאש צולבת. ראינו את ההתפוצצויות מסביב למכונית וגם ראינו את הרימונים שהמתגוננים זרקו לעבר תוקפיהם. אבל ידענו שהקרב אבוד. לאט לאט אזלה התחמושת של היהודים, ובחוסר אונים ראינו איך שורפים את השריוניות על יושביהם היהודים. זה היה מחזה מחריד, לעמוד על הגבעה בפאג"י ולראות את השמדת הכוח היהודי, בלי כל אפשרות להגיש עזרה. עוד באותו לילה פונו שני היישובים מצפון לשועפת, נווה יעקב ועטרות. בפינוי היו האנגלים תמיד מוכנים לעזור. מצבים דומים היו גם ביישובים מבודדים אחרים. כך הושמדה שיירה על יד כפר הערבי נבי דניאל, בדרכה להביא עזרה ואספקה ליישובי גוש עציון, המבודדים והמרוחקים מירושלים לכיוון חברון כשישה-עשר קילומטר. גם שם נפלו היהודים לתוך מארב של כפריים ערבים, שהקימו מחסום דרכים על הכביש במקום צר. היהודים לחמו עד הכדור האחרון לפני שנהרגו כולם. הייאוש גבר ביישוב והפחד מהצפוי לנו מבעתיד. הערבים לא עשו סוד מזה שהם מתכוננים לשחוט כל יהודי, אנשים נשים וטף, וזאת עשו בכל מקרה שיהודי נפל לידיהם.

הנהגת "המדינה בדרך" היתה מפוצלת. חלקם נשארו תקועים בירושלים וחלקם היו בתל- אביב. רואי שחורות כבר הכריזו שצריכים לפרז את ירושלים, אנשי מאה שערים

התחילו לארגן הפגנה ולצאת לכיוון האזור הערבי בדגל לבן ולהודיע על כניעתם, רק אנשי ההגנה מנעו מהם לעבור את הקווים. ובמצב הזה הייתי צריך לדאוג למשפחתי. אווה הייתה בהריון עם הילד (ילדה) השניה, וזה הכביד את העול עלי, הייתי מוכרח לעבוד בכל התנאים. בניית "בית אסתר" ברח' ירמיהו התקדם, והצלחתי להוציא מטרגר כדי מחיית משפחתי.

יום יום שמענו על קרבות בין אנשי ההגנה לבין פורעים ערבים, שעיקר גבורתם היתה ביישובים מבודדים בגליל המערבי ובאזור הר חברון. גוש עציון הותקף ונותק כמה פעמים. חמשת היישובים שבגוש התגוננו בכוחות עצמם בתוספת מחלקה מהפלמ"ח. חסרו להם נשק ותחמושת וגם תרופות. אחרי הטבח בנבי דניאל היה היישוב מנותק לגמרי ומירושלים ניסו לשלוח תגבורת, לא בדרך סלולה, כי בדרך ההרים. התארגנה מחלקה של 35 אנשי חי"ש (חיל שדה), שיצאה מאזור בית וגן ברגל לעבר הרי חברון. בבוקר פגשו באחד הוואדיות רועה צאן זקן עם עדרו. אחדים אמרו שצריכים לחסלו, שלא יוכל להזעיק את הכפריים הערבים בסביבה, אך הרוב התנגד מתוך רחמנות ורק הזהירו אותו שלא יזוז ממקומו במשך שעתיים, אבל אחרי שהקבוצה הלכה רץ אל הכפר הסמוך ושם הזעיק את הכפריים בסביבה. הם כיתרו אותם וחיסלו את כל שלושים וחמשת הבחורים. הם לחמו עד הכדור האחרון שלהם, בסוף התגוננו עם זריקת אבנים. כשמצאו אותם היהודים, היו בידיהם של אחדים אבנים שלא הצליחו כבר לזרוק. היה בין הל"ה אחד כלב שמו, בחור תימני שעבד איתי בתור טפסן. אותו קראו לפעולה ממש מן העבודה.

היו טרגדיות ואסונות רבים בחודשים הראשונים של שנת 1948. מלבנון חדר גדוד ערבי שקרא לעצמו "צבא ההצלה הערבי", מפקדו היה קאוקג'י, שתקף במשך כמה ימים את קיבוץ משמר העמק. בהתקפה הזאת לא הצליחו הערבים, ובסוף נסוגו בבושת פנים.

בירושלים עמדו השכונות המנותקות (ימין משה, תלפיות, מקור חיים, הדסה בהר הצופים) על נפשם בתנאי מצור. בעיר התחילו לחלק לחם, חלב, ואפילו מים במנות. אבל הבעייה הגדולה ביותר היתה של נפט לבישול. אנשים בישלו ואפו בחצרותיהם עם עצים שלקטו, או שברו רהיטים ישנים.

עד ערב פסח עבדתי בבניית "בית אסתר" עבור טרגר, ואז נאלצתי לעזוב את העבודה. הבנין שבניתי עמד שלוש מאות מטר בקו אוויר מבניין "בית הספר לשוטרים" (אנו קראנו לו "הבית הלבן"). עמדתי על הפיגום מבפנים ובונה אבן אחרי אבן, ופתאום אני מרגיש כאילו קיבלתי מכה, הקסקט שלי עף מעל ראשי וגם אני נפלתי לאחור על התקרה. התברר שכדור עבר את מצחיית הקסקט, למחרת היה פסח ואמרתי ברכת הגומל. אבל יותר לא הלכתי לעבודה הזאת. טרגר היה חייב לי שלושה חודשים שכר עבודה וקיוויתי שלאט לאט אקבל ממנו את חובו. את ליל הסדר ערכנו בשני

חלקים. קודם עמדתי אני בבונקר על יד ביתנו בשמירה, וברודי ערך את הסדר שלו, ואחר כך בא והחליף אותי ואני ערכתי בחדר שלנו את הסדר. שתי הבנות של בן דודי ז"ל, קטי ומרי וגבי קליין היו האורחים שלנו לסדר ומכיוון שהיה מאוחר מאד כשגמרנו ובחוץ השתוללה סערה עזה, נשארו לישון אצלנו. סידרנו להם מקום על הרצפה בחדרנו. כך היינו חיים באותם הימים.

הקשר שלנו עם חוץ לארץ נפסק כליל. וחיינו היו מתוכננים רק ל-24 שעות קדימה. לא ידענו מה יביא המחר. בפסח הגיע לעיר גדוד פלמ"ח "הראל" בדרך לא דרך, ובקרב פנים אל פנים כבשו את קטמון ואת בקעה, שתי שכונות ערביות שגרו בהו עשירי הערבים, בווילות ובבתים יפים. השכונות האלה הפרידו בין האזור היהודי בקרית שמואל, לבין השכונות המנותקות תלפיות ומקור חיים בדרום ירושלים. אותו היום עבדתי ביישור הקרקע בעמק ציון (היום שטח גן סאקר) כדי להכשירו למקום נחיתת אוירונים קטנים (פייפרים) שהיה הקשר היחיד בין ירושלים לשפלה. עשיתי כל עבודה שהשגתי כדי להביא הביתה כמה גרושים. בשעה ארבע, בגמר העבודה, באו אנשי צבא וביקשו את הפועלים לעזור להם קצת בשטח הכבוש החדש בבקעה. כולנו התנדבנו. הביאו אותנו בדרכי עפר מקרית שמואל והורידו אותנו על יד המנזר היווני. רק לפני שעות אחדות כבשו את המנזר מן החיילים העירקים שלחמו שם, ובחצר המנזר עוד היו פזורות 17 גוויות של חיילי האוייב. היה עלינו לקברם.

אחרי העבודה הזאת רצינו לחזור הביתה, אבל אז הגיעה משאית עם שקי קמח ותפוחי אדמה וביקשו אותנו לפרוק את הסחורה, שהיתה מועדת לשכונות תלפיות ומקור חיים, המנותקות זה חודשיים. בסוף אילצו אותנו להעביר את המצרכים על גבינו דרך שדות חיטה שגבלו עם הכפר הערבי בית צפפה. שני חיילים איבטחו אותנו מלפנים והם מתחו סרט לבן אחריהם, כדי שלא נתעה בדרכנו ושני חיילים באו במאסף. כל הפעולה ערכה כשעה, ובשקט גמור. הכלבים של הכפר הערבי נבחו כל הזמן, אבל לא התקיפו אותנו. רק לאחר מעשה, אמר לנו המפקד הצבאי שעשינו מעשה גבורה.

בינתיים נכנסנו לכמה בתים ערבים נטושים ולקחנו מכל הבא ליד. מכיוון שהיה לילה קר מאוד הורדתי מן הקולב זאקט ולבשתי אותו בחושך. ועליו לבשתי מעיל עליון גדול מכפי מידתי. כך הגעתי הביתה אחרי חצות. אווה חיכתה לי כבר משעות אחר הצהרים וכשלא באתי גם אחרי החשיכה, הלכה לשכנים ולמכרים שיעזרו לחפש אותי. היא היתה אובדת עצות, וחשבה שקרה לי אסון, אחרת הייתי כבר מודיע לה. טלפון לא היה באותו הזמן, המשטרה היתה עדיין בידי הבריטים. לא היה לה מה לעשות, ישבה עם גולדי ביד בחדרה ובכתה. כשראתה אותי נכנס בלבושי המשונה נבהלה, בעיקר כשהורדתי את המעיל העליון, הזקט שעלי היה מעיל של ז'וקי (רוכב

סוסים) בצבע אדום עם סמל גדול על הכיס. המראה שלי היה כמי שהתחפש לפורים, ועבר הרבה זמן עד שיכולתי להסביר לאווה את כל מה שקרה לי באותו היום.

למחרת הלכתי לעבוד בעבודה מקצועית. בקטמון מצאו היהודים מצבורים ענקיים של אבנים מסותתות לבניה וההגנה החליטה לבנות מהם מחסומי דרכים בכל כבישי האזור היהודי. על יד המחסומים עמדו יהודים עם נשק ביד ולא נתנו לרכב בריטי ואפילו לטנק לעבור ולהיכנס לשכונות היהודיות. נהייתי מומחה לבניית מחסומים ועבדתי קשה והרבה, אבל בערב עמדתי בשמירה בעמדה שלנו. עשיתי כמו בימי "שיבת ציון" כשבנו את חומת ירושלים "והיה לכם היום למלאכה והלילה למשמר".

בימים הטרופים האלה התלכד כל הישוב כגוף אחד וכל אחד נתן את המקסימום שיכול לתת.

בשורות איוב הגיעו מגוש עציון, כמה אלפי כפריים מזויינים בעזרת טנקים של הלגיון הערבי קיטרו את הגוש והם לוחמים מלחמה נואשת. אם לא תבוא עזרה דחופה, אנשי הגוש אבודים. כך הגיע יום חמשה עשר במאי, היום שבת הבטיחו הבריטים לעזוב סופית את הארץ. הערבים וגם היהודים התכוננו ליום הזה. למרות שהיהודים לא האמינו שהבריטים יעמדו בדבריהם ויעזבו, הכינו כוחות גדולים בעיר והעמידו אותם בקרבת המחנות שהבריטים החזיקו בעיר, כגון מחנה "שנלר" הגדול, האיזור של מגרש הרוסים, מחנה אלנבי, והחשוב מכולם, אזור "ארמון הנציב" שחולש על כל ירושלים. היה מקום עוד יותר חשוב, זה היה "בית החולים האיטלקי" שבקצה של מאה שערים, שמגדלו הגבוה שלט על כל מרכז העיר. מי שישלוט במגדל הזה שולט על כל מרכז האזור היהודי, וחלילה שזה יפול לידי הערבים. כמה ימים עוד לפני ה-14 במאי תפסו אנשי ההגנה עמדות בבתים הקיצוניים של מאה שערים הגובלים עם גדרות האבן והתיל של בית החולים איטלקי, כדי להיות מוכנים לפרוץ פנימה ולכבוש את המבנה האיסטרטגי החשוב.

היה זה יום שישי בשעות הצהריים ב-14 במאי, אני בניתי מחסום דרכים בפינת הבוכרים - רחוב שמואל הנביא ופתאום אני רואה שעל מגדל בית חולים האיטלקי מתנוסס דגל כחול לבן. פרצתי בצעקות שמחה היסטריות. זה היה סימן ואות שהיהודים השתלטו על אחד האזורים החשובים ביותר בירושלים. כיבוש זה איפשר גם את כיבושו של כל אזור "מגרש הרוסים" עד הדואר הראשי, שהיה עד יציאת הבריטים איזור צבאי סגור. באיזור מחנה "שנלר" עשה המפקד המחנה הסכם פרטי עם היהודים תמורת סכום דולרים נכבד, שיודיע למפרע את השעה המדוייקת ליציאת כוחותיו מן המחנה. כך נפלו לידי היהודים האיזורים הנרחבים והחשובים במרכז העיר. רק באיזור ארמון הנציב שעל יד צפון תלפיות לא הלך העניין בקלות.

"ארמון הנציב" עומד על הר גבוה, כעין מיבצר. היו שם שני שערים, המערבי פונה לאיזור היהודי, המזרחי פונה לאיזור הערבי. שני הצדדים התכוננו לכיבוש משלט חשוב זה, ועמדו הכן מעבר מזה ומעבר מזה. ברגע שאחרון הבריטים יצא את המבצר פרצה פלוגת פלמ"ח פנימה ולחמה נגד הערבים שפרצו פנימה מהצד השני. המקום החליף שליטה כמה פעמים. קודם כבשוהו היהודים, אחרי כן הדפו אותם הערבים, ושוב היהודים ועוד פעם הערבים. בין הלוחמים היה בחור ממאקו שהיה במחנה ריכוז יחד עם אווה בחדר אחד עם כל משפחתו, והיה מבאי ביתנו. יום לפני הקרב על ארמון הנציב היה עוד אצלנו. באחת הנסיגות של היהודים משטח הארמון שכב יוסי שטראוס (זה היה שמו) בקפל אדמה יחד עם מחלקתו, וכניראה מרוב עייפות נרדם והמחלקה הנסוגה לא הרגישה בהיעדרו. כך מצאו אותו הערבים והרגוהו וכך נפל עוד אחד מחברינו, במלחמה שלחמנו על חיים ועל מוות. כל זה נודע לנו רק כמה ימים אחרי המאורע.

אני המשכתי בבניית המחסום על יד רחוב שמואל הנביא. ואז ירדו בירידת הבוכרים חמש משאיות עמוסות לוחמים של ה"אצל" בכובעי פלדה. זו היתה הפעם הראשונה שהם הופיעו בגלוי ברחובות, וזה היה גם סימן מובהק שאחרון הבריטים עזב את העיר. הם נופפו בדגל כחול לבן גדול וצעקו שהם הולכים לכבוש את השטח והמבצר של בית הספר לשוטרים. מכיוון שהמקום הזה גובל עם שיכון פאג"י, זרקתי את כלי העבודה ורצתי בכל כוחותי הביתה לפאג"י, כדי שאהיה על יד אווה כשהיריות יתחילו. ידעתי שהיא מפחדת כששומעת יריות ממרחקים, על אחת כמה וכמה שהיריות יהיו על יד ביתה. הגעתי הביתה, ועוד ראיתי איך הלוחמים קופצים מעל גדרות התיל לשטח בית הספר לשוטרים, וכובשים לא רק את המבצר, אלא את כל השטח, משייך ג'רח עד הכפר הערבי שועפת בואכה רמאללה, מקום שנטבחו הלוחמים שנסעו לעזרת היישובים נוה יעקב ועטרות. הכיבוש היה יותר מדי קל וכמעט בלי נפגעים.

אחרי הלוחמים נהרו למקום המון יהודים שרצו למצוא ביזה. גם אני עברתי את הגדר הפרוצה וראיתי בבית הספר לשוטרים העזוב מחסנים מלאים מכל טוב, מדברי אוכל (לא כשרים) עד מאות אלפי נעלי שוטרים וכובעי שוטרים (הרבה שנים לבשו שוטריה של ישראל אותם הכובעים). אני חיפשתי דברי מאכל, כי זה היה חסר לנו מאד בבית, ובעיקר ירקות, שמאז המצור על ירושלים לא ראינו שום ירקות או פירות. בבית עזוב אחד מצאתי חלקת אדמה זרועה בצלצלים ירוקים. קטפתי כמה שיכולתי ורצתי עם זה הביתה כשלל הניצחון החשוב ביותר.

אחרי כמה זמן השתלטו הלוחמים על הבוזזים הלא קרואים, תיקנו את הגדרות הפרוצות והוציאו את האנשים מן האזור.

ארגון "אצל" היה האחראי על כל האזור. עוד לפני כניסת השבת הופיעו משאיות גדולות והתחילו להוציא את השלל הגדול, שהיה שללו הפרטי של ארגון ה"אצל".

ההגנה, שהיתה אחראית לכל הביטחון והלוחמה בעיר, השאירה את האזור לשליטתו הבילעדית של "אצל".

כל ליל שבת לא יכולנו לישון. המשאיות העמוסות באו והלכו כל הלילה עם השלל, שפירקו במחסנים בסביבת מחנה יהודה. בשבת בבוקר בבית הכנסת של פאגי קם ר' יהודה בלוי ז"ל, ואמר: "כל זמן שהם לקחו כלי נשק והיה מדובר בפיקוח נפש, שתקנו ונתנו להם לעבור במשאיות את שכונתנו, אבל כשזה מדובר רק בשלל רכוש, אנחנו לא ניתן לחלל את השבת בשכונתנו". כביש גישה אחר לא היה לאצ"ל למקום הכיבוש הזה, והתפתח דין ודברים בין אנשי פאגי לבין האנשים שעסקו בהוצאת השלל. הרב ידל בלוי ז"ל נשכב על הכביש בבגדי השבת שלו, ולא נתן למכוניות לעבור בשכונה. אחרי כמה ימים התברר שבגלל מאמץ האצ"ל להוציא את השלל, זנחו את התפקיד שחייב יחידה לוחמת אחרי ניצחון, לעשות התבצרות והתחפרות בשטח הכבוש. את תפקידם לא מילאו, והעיר ירושלים שילמה בדם ובזעה את הלהיטות החומרית של האירגון הזה.

כשאחרי כמה ימים הגיע לשערי ירושלים מאזור רמאללה צבאו של עבדאללה מלך ירדן, "הלגיון הערבי", לא היה שום קו הגנה שיעצור אותם. אני לא יכול ולא רוצה לכתוב ספר על מלחמת השחרור, רק במידה שהמאורעות והמצבים קשורים באופן אישי אלי, אבל כדי לחוש את האווירה שבה אני ומשפחתי היינו חיים באותם הימים, אני מוכרח להזכיר את האירועים, ומה היתה השפעתם עלי חומרית ורגשית.

הרבה דברים קרו ממש באותם הימים שכולם השפיעו עלי ועל כל העם היושב בציון. בן גוריון הכריז על הקמת מדינה יהודית בשם "ישראל", נגד כל ההיסוסים של שפלי הברך במדינה ויהודים בארצות הגולה. גם הידידה הגדולה שלנו, ארצות הברית, התנגדה להכרזת המדינה, אבל אחרי ההכרזה היתה ארצות הבית הראשונה שהכירה במדינת ישראל וכך הקדימה את ברית המועצות (רוסיה) שגם היא הכירה במדינה ישראל. אבל גם צרות לא חסרו לנו, כגון נפילת גוש עציון עם רציחת כל חברי כפר עציון אחרי שנכנעו ללגיון הערבי, וכניעת הרובע היהודי בעיר העתיקה. רק הנשים, החולים והפצועים הרבים שוחררו והועברו מחוץ לחומות לאזור היהודי, יתר הגברים מגיל 16 עד 60 נלקחו בשבי יחד עם שרידי הלוחמים והתושבים מגוש עציון. היה זה יום אבל לאומי יחד עם שמחת הכרזת המדינה.

ימים קשים ציפו לנו. המצור הממושך על ירושלים נתן בכל תושבי העיר את אותותיו. גם אנחנו רזינו והיינו תמיד רעבים. אווה היתה בחודש הריונה השמיני וכמעט שלא ראו עליה את מצבה מרוב רזון, והיתה מאוד חלשה. עשיתי מעל כוחותי להשיג את המינימום למחיתנו. בכסף רב היתה עוד אפשרות לקנות מצרכים בסיסיים כגון קמח, שמן, סוכר. אבל כל חסכונותי הלכו וטרגר היה חייב לי שלושה

חודשים שכר עבודה ובשום כוח לא יכולתי להוציא ממנו אפילו כמה לירות כדי סיפוק צרכי משפחתי לכמה ימים. לא עזרו צעקותי ועלבונותי, וגם לא האיומים שלי. בסוף, כשראה שלא יכול להיפטר ממני, הסכים לתת לי אישור לקבל כל יום כיכר לחם ממאפיית פאג״י (על יד שיכון ״נוה צבי״ של היום) וזה הציל אותנו ממיתת רעב ממש.

יום יום הלכתי למאפיה, בתוך מטר יריות ובהפגזות כדי לקבל את כיכר הלחם. ביום עבדתי עבודות ביצורים ובלילה שמרתי בפאג״י כמה שעות. בלילה של 17 במאי ביקש אותי המפקד האזורי, צ׳צ׳יס, שהיה קבלן והכיר אותי בתור בנאי, שאצא עם כיתת חיילים לאבטחה, לפוצץ גשר על הוודי בכביש המוביל מרחוב שמואל הנביא לכפר הערבי נביא סמואל במרחק כשלושה קילומטרים מפאג״י, ולבנות מאבני המקום מחסום דרכים שיקשה על הטנקים הירדניים לעבור משם לכיוון ירושלים. לא היתה לי ברירה. זו לא היתה התנדבות, זה היה מילוי פקודה, ולא השאירו לי זמן להודיע לאווה על ה״פעולה״ שאני יוצא לעשותה. אני ועוזרי התקדמנו על הכביש, לפנינו ומשני צידנו הלכו החיילים חמושים ברובים ורימוני יד. קבענו סימן שעם הירייה הראשונה כולנו עולים על הכביש ונסוגים במהירות המקסימלית. בשעה אחת אחרי חצות הגענו לגשר. החבלן הכין אותו לפיצוץ, ובמרחק כמאה מטר התחלתי לבנות מסלעים גדולים מחסום. החושך היה מוחלט והשתדלתי לעבוד בשקט ובמהירות. אנשי החבלה והאבטחה האיצו בי למהר כי הכלבים בסביבה התחילו לנבוח, והפחד שהערבים ירגישו בנו ויתקיפו אותנו היה גדול. בסוף החבלן לא חיכה שאגמור וגם לא הודיע לנו שהוא הולך לפוצץ את הגשר, ופתאום אור גדול והתפוצצות אדירה. חשבתי שאמות במקום, הלב שלי עצר מלדפוק לרגע מן הבהלה ותוך דקה התחלנו לרוץ לכיוון העיר בצורה בהולה ובלתי מסודרת. אני היתי עייף מן האחרים ונשארתי מאחור, בלי נשק ובלי אבטחה.

ברוסיה ובגרמניה עברתי מצבים קשים ומסוכנים מאוד, אבל מה שהרגשתי בלילה האפל הזה בכביש שמואל הנביא היה יותר מפחיד. כי אז פחדתי רק על עצמי, ועכשיו היתה עלי דאגת משפחתי הקטנה, וחשבתי לעצמי שהסתכנתי בחינם והפקרתי את אווה והתינוקת. בשעה ארבע לפנות בוקר הגעתי בחזרה לשיכון פאג״י ובפסיעות כושלות עליתי במדרגות לקומה השלישית. את דירתי מצאתי פתוחה בלי אווה ובלי גולדי, וגם מזרון היה חסר מן המיטה. הבנתי תיכף שמאיזו סיבה שהיא ירדו לישון למרתף, שהיה גם מקלט לעת הצורך. ירדתי גם אני ומצאתי שם את כל המשפחות שגרו בבית. אווה עם גולדי ישבו על המזרון כשאני נפלתי עליה. לא היה לי כוח לדבר. אווה בכתה מרוב שמחה שחזרתי. רק אחרי שיצאתי, נודע לה על המשימה שהוטלה עלי, וככל שאיחרתי לחזור גברו פחדיה. תוך רגע שקעתי בתרדמה עמוקה, ולא ידעתי משום דבר שקורה מסביבי.

פרק שמיני

מלחמת השיחרור והקמת מדינת ישראל

ביום הכרזת המדינה פלשו לארץ חמשת צבאות ערב: סוריה, לבנון, ירדן, עירק ומצרים. מדינת ישראל בת יום, עם אוכלוסיה של שש מאות אלף נפש עמדה על נפשה בעשרות חזיתות נפרדות. נשקה של המדינה הצעירה היה דל מאוד. עד לפני כמה ימים היה כל הנשק נשק מחתרתי, ונשק כבד או טנק לא היה ביכלל, לעומתם כל צבאות ערב היו מצויידים מכף רגל ועד ראש בנשק כבד, אווירונים טנקים וארטילריה. שוב נשנתה מלחמת "דוד וגולית" או מלחמת המכב"ים "מעטים נגד רבים". בימים הראשונים של המלחמה ספגנו כמה מהלומות כבדות, בלטרון, בגוש עציון בדרום, ביד מרדכי, בעמק הירדן ובעוד יישובים מבודדים, אבל יהדות העולם באה לעזרתנו באנשים, בכסף ובכלי לחימה. גם ארצות מזרח אירופה ובעיקר צ'כוסלובאקיה עזרה לנו בנשק (תותחים, מכונות יריה, רובים ועוד).

העזרה הגדולה היתה מהמוני העולים שזרמו בלי הפסק, ראשית ממחנות קפריסין, וגם ממחנות העקורים באירופה וארצות מזרח אירופה. גם הרשו ליהודים ובעיקר חיילים משוחררים לבוא לעזרת המדינה הצעירה. בארץ היינו כולנו מגוייסים מגיל 16 עד שישים, ואף יותר.

אני הייתי מגוייס במקום מגורי, בפאג"י, שהיה על הגבול. באותו לילה כשחזרתי מהפעולה בכביש נביא סמואל נרדמתי על המזרון במרתף. זה היה יום 18.5.48, ובאותו בוקר הגיע בכביש רמאללה שועפט טור משוריין של הלגיון הערבי הצבא של עבר הירדן, והתחיל תיכף בהרעשת ירושלים. כמעט בלי התנגדות הגיעו עד הר הצופים כי אנשי אצל שהחזיקו בכל השטח מפאגי עד הר הצופים ושייך ג'רח, לא טרחו במשך ארבעה ימים שעמדו לרשותם להתחפר להגנה, להקים מחסומים נגד טנקים, הם עסקו ימים ולילות בביזה. המפקדה של אצל היתה בבית הספר לשוטרים. בהתחלת ההרעשה עלו מפקדי אצל על מגדל הבניין, כדי להתבונן בטור המתקרב. לא היה להם

נשק נגד התותחים, ובכל זאת היתה אפשרות לעכב אותם לזמן מה, עד שכוחות ההגנה יתארגנו ויבואו לעזרתם. ואז קרה האסון, פגז ירדני פגע במגדל והרג את ארבעת המפקדים הראשיים של אצל. חיילי אצל שנשארו בלי מפקדים התחילו לסגת והפקירו את כל השטחים הנרחבים כמעט בלי יריה. גם פאג"י התרוקנה.

התעוררתי משינה עמוקה, כי אווה נדנדה אותי בכוח, צועקת ובוכה. למען השם תתעורר, כולם עזבו כבר את השכונה, ואפילו חייל אחד אין כאן. קמתי על רגלי, הייתי ער בקושי. מישהו צועק בפתח המתרף יש כאן עוד מישהו, תיכף לעזוב. יצאנו מפתח הבית כשמטח ירייה נשמע מקרוב. לקחתי את גולדי בת השנה וחצי בזרועותי והתחלתי לרוץ על יד קיר הבית לכיוון הבית המשותף. אווה רצה אחרי בקושי כי היתה בסוף החודש השמיני להריונה. איש אחד אמר לנו שלפני כמה דקות פינו מן השכונה את כל הנשים והילדים במשאית משוריינת, לא ידענו לאיזה כיוון לברוח. מכל הצדדים ירו, ופגזי תותחים וטנקים ירדו עלינו כמו גשם. רצנו בכיוון רחוב שמואל הנביא. אווה אמרה יהיה מה שיהיה היא לא יכולה להמשיך לרוץ ונתיישבה על סלע (כביש עוד לא היה אז לכיוון פאג"י). נכנסנו לתוך מערה שהיתה במקום (בכניסה לבית הקברות של היום) מקום מלוכלך ומלא יתושים. כאן היינו לפחות בטוחים מכדורים ופגזים. אחרי מנוחה קצרה החלטנו שאני אקח את גולדי לדוד ר' משה מרדכי דושינסקי ז"ל, שהיה גר בצפניה, אשאיר אותה שם ואחרי כן אחזור לקחת את אווה למקום בטוח.

התחלתי לרוץ עם גולדי בין הסלעים והגבעות (גם כאן עדיין לא היה כביש סלול) הפגזים ירדו בלי הפוגה. למזלי הייתי כבר מאומן בריצה בזמן הפגזה. למדתי את זה "בבית הספר הקשה של ערבות רוסיה", בעת הנסיגה הגדולה בחורף 1943. כששמעתי שריקת הפגז נשכבתי על הארץ כשגולדי מתחתי. בגופי גוננתי עליה. הרבה זמן עבר עד שהגעתי למעלה לצפניה. הייתי רטוב מזיעה ועייף עד מוות. מצאתי את הדוד ומשפחתו כשהם גם כן מתכוננים לברוח לכיוון מחנה יהודה הרחוקה קצת יותר. במחנה יהודה ב"מלון בבד" התאכסן דודנו הרב דושינסקי זצ"ל ומשפחתו. לשם רצו להגיע גם משפחתו של ר' מ. מרדכי ז"ל וגם אני לקחתי את גולדה לשם. הרבנית התפלאה שעזבתי את אווה שם בסנהדריה, לקחה מידי את בתי והריצה אותי בחזרה להביא את אווה. הדרך חזרה היתה קשה יותר מן העליה העירה, כי הירדנים הגבירו בינתיים את הפגזתם מכל הכיוונים, מגבעות נבי סמואל ועד הגבעה הצרפתית שעל יד הר הצופים, ששלט על כל ירושלים היהודית.

תוך הסתכנות והקרבה הגעתי במהירות למערה שבה עזבתי את אשתי. מצאתי את המקום ריק, אווה איננה, ולא רואים איש בכל הסביבה, שאוכל לשאול אותו, אולי ראו את אשתי. לא הייתי בטוח שפאג"י לא נכבשה בינתיים. פחדי וחששותי לגורל אווה גברו מרגע לרגע. לא יכולתי להישאר במקום, התחלתי לרוץ בחזרה, במעלה לכיוון

שכונת הבוכרים. כאן היו כבר בתים שבצילם ובהגנתם יכולתי להתקדם. נכנסתי לכל בית, לכל מחסה ומרתף בחיפושי אחרי אשתי שנעלמה באופן מסתורי. הגעתי עד כיכר גאולה ובכל מקלט הישארתי הודעה לאשתי שאני מחפש אחריה. וניפגש בדירתו של בן דוד שלנו אוסי קליין ז"ל שהיה גר ברחוב דוד ילין על יד קולנוע אדיסון.

גם במשרד פאג"י נכנסתי, שהיה במרתף בניין על יד גאולה, ששימש מקלט להמון אנשים. שם פגשתי הרבה מכירים שהבטיחו למסור הודעה לאווה אם תגיע לשם. עד שעות אחרי הצהרים חיפשתי אחריה. בסוף כשכבר התיאשתי הלכתי לדירת אוסי ושם מצאתי אותה ישובה על המדרגות ומחכה לי. קיבלה את המסר שלי ובאה למקום המיפגש. צחקנו ובכינו והלכנו למצוא את גולדי במלון בבד. שוב היינו יחד. כל רכושנו היה צרור קטן ובו כמה חיתולים, חפיסת שוקלדה וכמה קוביות סוכר. הכל נישאר בפאג"י, אפילו הטלית והתפילין שלי נשארו במרתף של דירתנו. לא הספקתי לקחתם בבריחתנו החפוזה.

כסף לא היה לנו והיינו מאוד מסכנים דירתו של אוסי היתה בקומה העליונה תחת גג רעפים שלא נותן הגנה מפגזי הערבים. היינו צריכים לחפש מחסה ללינת לילה. בחוץ השתולל הירי של הפגזים והיה פחד לצאת. מצד שני היה עוד יותר מסוכן לשבת בבית שעלול ליפול מהתפוצצות פגז בחצר. עברנו בריצה לבית הספר "למל" שבצד השני של הרחוב. נכנסנו לחדרי הלימוד שבקומת הקרקע, אבל הכל היה תפוס על ידי פליטים של שכונות הספר. בקושי כבשתי לנו מקום ישיבה באחת הפינות אבל אווה לא יכלה להישאר בין אנשים שלא הפסיקו לריב בינם לבין עצמם וגם איתנו. יצאנו שוב לרחוב, אבל לא נתנו לנו להיכנס לאף דירה שבקומות הקרקע. מקלטים אמיתיים לא היו בנמצא בזמן מלחמת השיחרור ואנשים הסתפקו במחסה שקומת הקרקע נתנה. אחרי שהתעייפנו וגם התיאשנו מהחיפושים נכנסנו לבית, בהתחלת הרחוב. אישה זקנה פתחה לנו את הדלת. ראתה את מצבנו, ריחמה עלינו והכניסה אותנו לדירתה בת שני החדרים, שבה גרה עם אמה בת השמונים ומעלה. התישבנו בפרוזדור ואכלנו מן המעט שהיה לנו בצרור. אחרי זמן מה הכניסה בעל הבית עוד משפחה עם ילדים שהיו גם כן במצוקה. היתה זאת משפחת הרב שמואלביץ ראש ישיבת מיר, איתם התחלקנו בפרוזדור. ההפגזה נמשכה בלי הפוגה ולא יכולנו לחשוב על הרעב שכולנו סבלנו ממנו. לפנות ערב הפסיקו הערבים את ההפגזה ויצאתי לחצר ומאבנים בניתי מסביב לחלון כעין קיר מגן. בימים הבאים הציל הקיר הזה את חיינו, כשנפל פגז בחצר.

כשהחשיך בא בן דודנו, אוסי קליין לראות איך הסתדרנו. הוא נשאר למעלה בדירתו ולא עזרו הפצרותינו. הוא ידע שבפאג"י נשאר לנו הכל ודיבר על ליבי שנלך לדירתי ונביא שמיכות וקצת אוכל מן הבית, שלא נמות ברעב ושנוכל לשכב על הארץ ולהתכסות. פחדתי ללכת לפאגי. ראשית לא הייתי בטוח שלא נכבש כבר על ידי הערבים, שנית אם יש שם צבא יהודי יחזיקו אותי במקום, כי אני הייתי

שייך לאזור השמירה ההוא. הרעב והדאגה למשפחתי גברו על פחדי, ויצאנו עם אוסי לדרך. ניצלנו את החושך המוחלט של אותו לילה ובלי רעש התקרבנו לדירתי. רק פגזים שמציירים קשת של אש על השמים הפריעו לשקט המאיים. לא יכולתי לקבוע אם יש בשכונה יהודים או ערבים, כי שום אור לא דלק ושום קול לא נשמע מבין הבתים, ואפילו מן המיפקדה לשעבר שהיתתה בקומת הקרקע של הבית האמצעי לא נראה שום סימן חיים. את כל גופנו כיסתה זיעה קרה. כל רגע היינו עלולים להיתפס. רק אחרי כמה שבועות שמענו על גבורתו של זילברשטיין שהציל את השכונה באותו יום. אחרי שאחרוני התושבים נמלטו מן השכונה, נסוגו גם החיילים.

זילברשטיין והאחים שלו היו גרים בסנהדריה עוד לפני שקמה שם שכונה יהודית. היתה להם שם חוות פרות. לייבל זילברשטיין בעל הרפת ואחיו החליטו לא לעזוב את המקום. כשהערבים הרגישו שהיהודים הפסיקו לירות מפאג״י, היו בטוחים שכולם נמלטו. ואז באו הערבים מן השכונות הסמוכות, יחד עם החיילים, לכבוש את בתי היהודים, לחפש ביזה ולפוצץ את הבתים, כשבידם שקי חומרי נפץ. לייבל שכב מאחורי גדר הרפתות וחיכה עד שהחיילים התקרבו. אז קם ממקום רבצו וזרק עליהם כמה צרורות רימוני יד, שהיו מוכנים על ידו. היתה התפוצצות אדירה ובמקום נשארו כחמשים פגרים, היתר נסוגו. כך ניצלה פאג״י בפעם הראשונה. אחיו נפל כשהיה בחדר המדריגות של ביתם, פגע בראשו כדור טועה שנכנס דרך החלון. אני לא ידעתי מההתרחשויות האלה.

עלינו עם אוסי לדירה שהשארנו פתוחה והתחלנו לארוז חפצים, ובעיקר אוכל. הורדנו למטה את עגלת התינוקת והעמסנו עליה כלי מיטה, בגדים, וכל מה שהיה נחוץ לתינוק שהיינו מצפים לו. לקחנו את תרמילי הגב של אווה ושלי (עם תרמילים אלה עלינו ארצה) ומילאנו אותם עם אוכל שמצאנו בדירה. תפוחי אדמה, בצל, קמח, סוכר, פולים, שמן ועוד כמה כלי מטבח, סירים, וכלי אוכל. היינו עמוסים כשתי פרידות, ולפנינו דחפנו את העגלה שהיתה ממולאה בגובה מטר, וקשורה מסביב עם חבל הכביסה שהורדנו בדירה. כך התקדמנו לאט ובשקט. לא פגשנו אף נפש חיה עד שהגענו לרחוב שמואל הנביא. פתאום התפוצץ פגז תאורה והכל היה מואר כבאור יום. קפאנו במקומנו עד שדעך האור ואז זזנו. הערבים התחילו לירות לכל הכיוונים ממגדל בית הספר לשוטרים, ואנחנו התחלנו לטפס במעלה בר אילן של היום, שהיה שטח של סלעים בלי בתים ובלי שבילים.

קרוב לחצות הגענו לרחוב דוד ילין, הלילה היה שקט ומצאנו את אווה יושבת לפני הבית על המדרכה ומצפה לבואנו. כשנכנסנו לבית עם כל החפצים שהבאנו הרגשנו עצמנו עשירים מאוד. היה לנו אוכל לכמה ימים, ושמיכות להתכסות בהן. לפנות בוקר התחילה ההפגזה המצרית מן הגבעות של בית ג׳אללא על יד בית לחם, וההפגזה הירדנית מגבעת נבי סמואל. כל ההפגזות כוונו למחנה ״שנלר״ שהיה המפקדה הראשית של צה״ל,

וגם כל המחסנים של הצבא החדש היו מרוכזים שם. זאת היתה מטרה חשובה. וכל הפגזים עברו מעל הבית שבו מצאנו מיקלט כי היינו בדיוק בקו אוויר בין מקום הירי והמטרה. היה זה לילה של פחד ושל רעד. כל הלילה החזקתי את ידיה של אווה. ההתפוצצויות היו בקרבת מקום ואנחנו חשבנו שפגע בבית שלנו. השכבתי את אווה וגולדה בחדר אמבטיה בתוך אמבטית הברזל, שתתן הגנה נגד רסיסים אם חלילה הבית ייפגע. כמובן שלא ישנו רגע אחד כל הלילה, רק בבוקר שמענו שהיו הרבה קרבנות מבין האזרחים בהפגזה הלילית. ביניהם שני חברים משכונת פאג״י, אברהם ברויר, שעלינו איתו ועם אישתו לאה באותה אוניית מעפילים, נפל בזמן שחילק לחם בשכונה הקרובה, מפגז שנפל על יד עגלתו. השני היה ר׳ יעקב קראם ז״ל שהיה מחלק החלב בשכונה. גם הוא נפגע מפגז. היינו חיים משעה לשעה, ושמרנו על ילדתנו.

כל רגע היה מלא חרדות ופחדים. מים לשתיה לא היו לנו. למזלנו הבית היה בית ישן ובו בור מים שממנו חילקו את המים בפחים לפי מספר הנפשות. גם זה סיכון, לעמוד בתור למים. פתאום התחילו פגזים לנחות ותוך רגע התפזרו האנשים וציפו לקצת הפוגה, כדי לנסות להשיג את המיצרך הכי חשוב, את המים. היתה סכנה גדולה שלא נוכל לגמור את הקיץ עם כמות המים שהיתה מרוכזות בבורות. המצור על ירושלים היה בלתי חדיר. וכך עברו הימים והלילות בציפיה לישועה. לא ידענו מה קורה בחוץ. לא היה לנו רדיו והיתה סכנה לצאת. ברוך וגבריאל בלאו שמרו על קשר איתנו והביאו מדי פעם מן הישיבה איזה סנדוויץ שחסכו מפיהם. בעשירה ביוני היה מצבו של ירושלים בכי רע. ללא מזון, ללא מים, ללא תרופות והצבא גם כן היה חסר כלים ותחמושת.

ואז התחילו לדבר על הסכם שביתת נשק בין יהודים לערבים. קבעו את זמן ״ההפוגה״ מיריות לשעה עשר, ביום עשירה ביוני. בבוקר מוקדם אמרה אווה שיש לה כאב בטן, והיא חוששת שהלידה מתקרבת. נבהלתי כי היתה רק בחודש השמיני וכמעט שלא ראו עליה שהיא מצפה לתינוק, כל כך רזה היתה. היא היתה רשומה ללידה בבית חולים ״שערי צדק״ במחנה יהודה. בגלל הפגזים שנחתו באותו בוקר לסירוגין הלכתי איתה ל״בית הדגל״ של הדסה ברחוב הנביאים הקרוב, כדי שיבדקו אותה. בריצה הגענו למקום ותיכף בדקה אותה אחות שאמרה לה אחרי הבדיקה ״לכי הביתה, יש לך עוד חודש״ רצינו לחזור אבל על יד קולנוע ״אדיסון״ נפלו מספר פגזים ונכנסנו לחדר המדרגות של הבית הקרוב.

בזמן שעמדנו בפנים תחת המדרגות שמענו מישהו מטייל בחוץ בנחת. הסתכלתי בחוץ לראות מי המשוגע הזה, ומה רואות עיני? גבריאל בלאו הולך בחוץ ובידו הסנדוויץ שלו מארוחת הבוקר שהביא לנו, אולי אין לנו מה לאכול. אומנם זה דבר פעוט, אבל זה מראה על האופי של גבריאל. לב חם, ורצון לעזור לזולת וכמובן אהבה כלפינו. בשוך סערת ההפגזה חזרנו למעוננו בבית הזקנה ונחנו על משכבנו (על הרצפה)

עד סריה חדשה של הפגזות לפי הרדיו היתה צריכה להיכנס לתוקפה ה"הפסקת האש" בשעה 12:00 ועכשיו בשעה 2:00 אחה"צ ועוד מפגיזים.

פתאום אני רואה אווה גונחת ויש לה כאבים. קפצתי על רגלי ואווה אומרת שזה כבר התחלת לידה בטוח. נבהלתי כי בכל זאת רק למחרת היום היתה צריכה להיכנס לחודשה התשיעי. ועוד, איך נגיע לבית חולים "שערי צדק" (שם היתה רשומה ללידה) בלי טקסי, תוך הפגזה איומה על העיר? לא היה לנו זמן להתלבט, קמנו והתחלנו ללכת לכיוון מחנה יהודה שם קיווינו לתפוס איזה "טרמפ". כל הדרך באו לה כאבים לעיתים קרובות ופחדתי שתלד באמצע הרחוב. בכיכר מחנה יהודה התיישבה אווה על שפת המדרכה, כי לא יכלה להמשיך. עמדתי על הכביש לתפוס כל מכונית שתעבור. הגיע ג'יפ צבאי. לא רצה לעצור. נשכבתי לפניו והראיתי את מצבה של אשתי. בסוף הסכים להעלות אותה מאחור וגם אני קפצתי למעלה וכך הגענו לבית החולים. בקושי העליתי אותה לקומה למחלקת היולדות כי כל בית החולים היה מלא פצועים מפצועי ההפגזות, מהפעולות הצבאיות ובעיקר פצועי העיר העתיקה, שפינו אותה לפני כמה ימים.

הם שכבו בכל הפרוזדורים ואפילו על המדרגות. בעלותי במדרגות ראיתי שם שוכב, פצוע בזרועו, המגיש שלי מהעיר העתיקה יוסף כהן. לא יכולתי לעצור אצלו, לקחתי קודם את אווה לחדר הלידה ושם לקחה אותה האחות לבדיקה. אני ירדתי בינתיים ליוסף לראות מה קרה לו. דיברתי איתו כמה דקות וחזרתי מהר לשמוע את תוצאות הבדיקה של אווה. האחות בדיוק יצאה מן החדר ואני שואל אותה, "מה עם אשתי"? והיא מראה על המגבת שעל זרועה "הנה הבת שלך" מזל טוב! בת שניה נולדה לנו. רציתי בן, אבל בסערת המלחמה שעדיין השתוללה בחוץ, שמחתי שאווה עברה את הלידה בשלום. העיקר ששתיהן היו בסדר, רצתי בחזרה לדוד ילין שם השארנו את גולדי בת השנה וחצי עם הזקנה, ולא ידעתי מה נעשה עכשיו, כי אמרו לי שרק ליומיים היא יכולה להישאר בבית החולים, בגלל הצפיפות. איך נחזור עם התינוקת לפרוזדור של הדירה הקטנה שהיתה כבר צפופה בלאו הכי, עם משפחת שמולביץ ברוכת הילדים? למזלנו הכריזו הצדדים באותו היום על "הפסקת אש". היינו צריכים בהתחלה להתרגל לשקט.

המכרים נתנו לנו עצות בקשר לשמה של התינוקת. היו שיעצו שנקרא לה "הפוגלה" כי היא הביאה את ההפוגה. אבל אנחנו החלטנו לתת לה את השם שרלה, על שם אחותי שרה שנספתה עם שני ילדיה באושוויץ בשנת 1944.

אחרי יומיים הבאתי אותן בחזרה למעון שלנו. ואז למדתי גדלות נפש של אישה פשוטה. היא היתה סך הכל כובסת ולא דתיה אפילו. היא יצאה מחדרה ונכנסה לגור לחדר של אמא שלה, ונתנה את חדרה ומיטתה לנו. היינו בחוסר כל. אוסי קליין הביא לנו קופסת פח גדולה עם תפוחי אדמה מיובשים, אבל לא היה לנו נפט כדי לבשלם או לטגן

אותם הנפט היה המצרך הכי חשוב והכי יקר בירושלים. אי אפשר היה להשיגו בשום מחיר. הלכתי אל טרגר לבקש את כספי שהיה חייב לי כמשכורת ואנו היינו רעבים ללחם. אחרי צעקות ובכיות הסכים לתת לי עוד אישור שיתנו לי ממאפיית פאג״י בתל ארזה שתי כיכרות לחם כל יום על חשבונו. היתה זו הצלה פורתא.

בינתיים קראו ניסים מחוץ לירושלים. היהודים פתחו דרך עוקפת לירושלים, שקראו לה ״דרך בורמה״ על שם הדרך שצבאות בנות הברית בנו להם מהודו לבורמה. (שעקפה את השטחים שהיפאנים החזיקו בהם). והתחדש הקשר עם השפלה. מכאן התחילו היהודים את התקפתם על הגבעות והכפרים בפרוזדור שמוביל לירושלים. שהתרחב מיום ליום. את הכפרים בפרוזדור תפסה בהלה, וברחו על נפשם עוד לפני שאנשי הפלמ״ח כבשו את כפרם.

כך הוקל על אנשי ירושלים הגיעה אספקת חלב, בשר, וגם ירקות, אבל כסף לא היה לנו. שמעתי שהממשלה החדשה מחלקת דירות בקטמון הכבושה מידי הערבים, למשפחות הפליטים משכונות צפון ירושלים ומהעיר העתיקה, בתנאי שמישהו מן המשפחה מגוייס לצבא. עוד באותו יום התגייסתי קיבלתי את הציוד והאישור שאני מגוייס. ועם זה רצתי עם אווה לקטמון שם הייתה ועדה שחילקה דירות לפליטים. לקחו אותנו לרחוב צדדי על יד רחוב רחל אימנו של היום ורצו לתת לנו בית בודד עם גינה יפה ועוד היתה בבית גם מאפיה. אבל אווה לא רצתה ללכת לרחוב שלא היה מיושב מלא, והעדיפה לקבל חדר גדול עם מטבח משותף ושירותים משותפים עם משפחה ירושלמית ותיקה ברחוב הראשי המיושב כבר. עוד באותו יום עברנו עם מטלטלינו המעטים לקטמון. אני התייצבתי במשרד הגדוד שהיה קרוב מאוד לדירתנו בקטמון.

קיבלתי תפקיד במטה הגדוד באופן זמני בבית מלאכה של הגדוד עד שאקבל אימון צבאי בנשק שהתחיל להגיע לארץ בכל מיני דרכים. ימים מפוארים היו אלה לצבא הצעיר של ישראל בעיקר בירושלים. כאן ניקו את העיר מהערבים, פתחו את הקשר עם השכונות המבודדות, וכבשו את כל המישלטים משני צידי הדרך העולה לירושלים, כולל הכפרים בית שוריק, סריס והקסטל ששלטו על הדרך העולה לירושלים משער הגיא עד מבואות העיר. גם בנגב גם בגליל היו כיבושים רציניים וחשובים ששיפרו מאוד את מצבה של ישראל. היהודים ניצלו טוב מאוד את חודש ההפוגה, שלא הביאה בסוף לשביתת נשק. הזמן הזה היה מספיק להביא לארץ נשק וציוד רב לצבא.

בשבועות האלה קם והיה לממשות חיל האוויר של ישראל. מכל הסוגים ומכל המקומות הגיעו מטוסים יחד עם הטייסים שרובם היו מתנדבים יהודים מארצות הברית, מקנדה ומאנגליה. הביאו ״מסרשמיטים״ שהיה שלל מהגרמנים קנו באמריקה הרבה אווירונים מסוג מיבצר מעופף, שסיווגו אותם שם בתור ״גרוטאות״, וקיבלו אותם כמעט

בחינם. גם טנקים הגיעו מכל הסוגים, כך שבסוף ארבע שבועות של ה"הפוגה", היה צבא הגנה לישראל מצוייד היטב. עוד דבר חשוב קרה בזמן הקצר הזה של ימי ה"הפוגה", המוני יהודים הגיעו ארצה בעיקר מקפריסין הגיעו מאירופה ומארצות מזרח אירופה, ומתנדבים מאמריקה. הלחימה התחדשה שוב באמצע יולי 1948.

היהודים הקימו גדודים חדשים ולחמו בכל החזיתות. אני הייתי בפלוגת המטה בגדוד 63, והועסקתי בבניית מחסומים וכל מיני עבודות, ובלילות שמירה עם הנשק המיושן. לימדו אותנו לירות בנשק הזה, ומאוד התפעלו שכל קליע שלי פגע "בול". כבר באותם הימים הציעו לי שאלך לקורס צלפים אבל אני השתדלתי להישאר בקירבת משפחתי. אפילו בלילות שעמדתי בשמירה, רצתי אחרי התפקיד, הביתה, כי ידעתי שאווה מפחדת לבדה עם שתי התינוקות. לפעמים חזרתי הביתה בשעה שלוש לפנות בוקר מתלפיות ואפילו מקיבוץ "רמת רחל" שבדרום ירושלים. כלכלתי את משפחתי מן האוכל שאספתי משאריות המטבח. לחם היה לי יום יום כיכר שלם, מפאג"י בתור משכורת מטרגר, אבל הצטרכתי לשם כך ללכת יום יום מקטמון עד תל ארזה ולפעמים בתוך יריות מנשק קל וכבד.

אוטובוסים לא היו פועלים בחודשים האלה, במפקדה של פלוגת המטה הייתי "כלבוניק", השתמשו בי בשמירה וגם בעבודות שונות שהגדוד היה זקוק להן. שבת אחת אחרי הצהרים אני חוזר הביתה מתפקיד ומביא קצת אוכל למשפחתי, ובחדר אני מוצא את אווה עם שרלה התינוקת ביד. הילדה איבדה את ההכרה והייתה כמעט בלי רוח חיים, ואווה בוכה בלי יכולת לעזור. רצתי בכל כוחי למפקדה, כדי לקרוא לרופא הגדוד שהיה בתפקיד שם, לבוא לעזרת התינוקת שלי, כשסיפרתי לו על המצב של ביתי, הכין זריקת חרום ורץ איתי לדירתי הקרובה עם המזרק המוכן זה היה ממש ברגע האחרון. עיני התינוקת היו כבר הפוכות וכמעט שלא נשמה כבר. הרופא נתן את הזריקה ועשה עסוי בבית החזה שלה. עד ששוב נשמה בסדר, היינו שנינו בהלם. אני בטוח שכל העבירות שעברנו בעבר נמחלו לנו בסבל שסבלנו ברגעים האלה. ב"ה הרופא היה במקום וגם אני הייתי במקום "ישועת השם כהרף עין".

בחיים שלי הנסים שקורים לי, הם מעשים של יום יום, בינתיים נמשכו הקרבות מסביב לירושלים ובעיקר בדרומה, שם עמדו היהודים מול צבא מצרי, שהתקדם מצפון הנגב עד בית לחם. אחרי הפגזה כבדה על דרומה של ירושלים ובעיקר על קיבוץ רמת רחל, שעמד כמו אצבע מדרום לשכונת תלפיות, ומוקף כפרים ערבים כגון צור בחר וביט צפפה, התחילה ההתקפה המצרית הגדולה על הקיבוץ.

יחידת המגינים מנתה מחלקה מוגברת, והם היו מחופרים הייטב. אבל לא היה ביכולתם להגן על המקום מול הארטילריה העדיפה של המצרים וים של חיל רגלים. אחרי כמה התקפות מצח, הצליחו לכבוש את בניין חדר האוכל בן הקומותיים,

שבקצה הדרומי של הקיבוץ. המגינים נסוגו עם אבידות קטנות לקו הגנה פנימי יותר. אלינו, לפלוגת המטה הגיעה הבשורה בטלפון שדה ותיכף נשלחה תגבורת להחליף את הלוחמים העייפים. לפנות ערב הגיעה פלוגת פלמ״ח, שהיתה כבר מצויידת בנשק הצ׳כי החדש. בחסות החשיכה עלתה הפלוגה מתלפיות לרמת רחל דרך תעלת הקשר שנמשכה מתלפיות עד הקיבוץ, לפעמים רק כמאה מטרים מעמדות הערבים. בחצות פתחה הפלוגה בהתקפה על חדר האוכל הכבוש בידי המצרים, וכבשוהו בחזרה. הם גרמו אבידות כבידות למצרים ולקחו שלל, נשק נגד טנקים שבאותו הזמן חסר מאוד לצבא. אנחנו במטה היינו בשמירה כל הלילה, מוכנים לעזור ללוחמים ולקלוט את הפצועים אם יהיו. הערבים לחמו רק לאור היום, בלילה הם לא התגוננו, רק ברחו. כך זה היה גם ברמת רחל, וזו היתה המציאות בכל החזיתות. הימים היו של הערבים, הלילות של היהודים. כל הכיבושים החשובים נעשו בלילות. חדר האוכל של הקיבוץ נכבש והוחזר שלוש פעמים, בימים אלה לא יכולתי לישון בבית, אבל כל פעם קפצתי לכמה דקות להרגיע את אווה. היא שמעה את קולות המלחמה מתלפיות ורמת רחל, וכשאני לא עמדתי על ידה, היתה חיה בפחד מתמיד.

אחרי שבוע של לחימה על רמת רחל היו המגינים עייפים מאוד, לפעמים נרדמו בעמידה על משמרתם. הגדוד שלנו החזיק קו ארוך וגדול מאוד ולא היתה תגבורת. בחצות מגיע שדר דחוף למטה, שישלחו תגבורת מהר ככל האפשר כי המצרים לוחצים והכל עומד להתמוטט. תוך דקות אספו כל מי שהיה במחנה כולל פקידים, טבחים שומרים, וכל מי שיכול היה לתפוס נשק. הביאו מן המחסנים נשק צ׳כי חדש וחילקו לכולנו תוך כדי ריצה לכיוון תעלת הקשר המובילה לרמת רחל. הראו לנו איך מטעינים את הרובה הצכי. גם אני הייתי בין אנשי התגבורת, ובהחלט לא היתה לי הרגשה טובה. למרות שהייתי חייל ותיק, בכל זאת להחזיק ביד רובה שאף פעם לא יריתי בו, ועם זה לצאת לחזית היה די מסוכן. הגענו לשטח הקיבוץ וברגע שהגענו העמידו אותי עם עוד חייל על יד עמדת מכונת יריה, שלא הכרתי לפני זה. החייל שהחלפתי אותו נרדם בתוך התעלה תוך דקה. עמדתי בעמדה מול הכפר הערבי צורבכר, לפני היו שורות גדרי תיל ומוקשים, אבל אני לא ידעתי על זה. המפקד של הגיזרה הזהיר אותנו שהערבים עלולים כל רגע להתקיף, נוכח הפגזה חסרת תקדים של מרגמות כבדות. הפגזים נפלו בלי הפוגה בכל הסביבה. כששמעתי את שריקת הפגז הנוחת נשכבתי על קרקעית התעלה ואחרי רגע שוב הייתי על יד אשנב היריה.

פתאום שמעתי קולות לפני העמדה והיה נדמה לי שאני רואה בחושך מטפחת לבנה שחשבתי שזה כפיה על ראש ערבי, והתחלתי לירות במכונות היריה מטחים ארוכים. היתה לי ההרגשה שבעוד רגע יקפצו הערבים לתוך התעלה מכל הצדדים, התחלתי לרעוד והרגשתי שעשיתי במכנסיים. כשהייתי ילד, סיפר לנו קרובנו קרל גומבו, על קורותיו במחלחמת העולם הראשונה וסיפר איך עשה במכנסיו בעת התקפת

הרוסים. אז צחקנו על זה, אבל אצלי היה זה מציאות. לשמע היריות הממושכות, בא בריצה מפקד הגיזרה, וראה אותי שהייתי על סף העילפון. שאל אותי האם נפצעתי? אמרתי לו, אם צבע הדם הוא חום, אז נפצעתי. הוא החליף אותי והחזירו אותי לתלפיות. שם התנקיתי קצת ובשעה 4 לפנות בוקר רצתי הביתה לאשתי ונפלתי למיטה. ישנתי עד מאוחר ואז נודע לי שהערבים נסוגו בכל הגיזרה ע"י רמת רחל. אמרתי לאווה, שיש כלל "שצבע הפחד הוא חום".

כמובן בימים הבאים הייתי מטרה לצחוק הכללי וגם אני צחקתי איתם. העיקר להישאר בחיים, ולדאוג למשפחתי. עשיתי כמיטב יכולתי.

למחרת התארגנו שני גדודים קרביים, גדוד "בית חורון" וגדוד "מוריה" לעלות על בית ג'אללא ועל בית לחם, מקומות עמדות התותחים של הערבים שמשם הפגיזו את ירושלים בלי הפוגה. הגדודים יצאו עם חשיכה. אחד מכיוון בית וגן, השני מתלפיות. שני הגדודים היו אמורים להיפגש על הגבעות מסביב לבית לחם. הכל הלך בקלות. כבשו את בית ג'אללא והתקרבו לכיון בית לחם. תושבי בית לחם תלו דגלים לבנים על בתיהם מפחד היהודים. פתאום ניתקלו הגדודים באויב התפתח קרב יריות מטווח קצר ועיקב את התקדמות הגדודים עד שהתחיל להאיר היום. לאור הבוקר הראשון, ראו שני הגדודים, גדוד מוריה וגדוד בית חורון. שהם לוחמים זה בזה כי היה ליקוי בקשר ובגלל הטעות הזאת לא נכבשה בית לחם ונהרגו כעשרה חיילים משני הגדודים.

אבל נפל על המפקדה שלנו. כולם האשימו את כולם. עם כל זה יחד היה ניצחונה של ישראל ברור בכל הגזרות בירושלים, בגליל, ובנגב. בצפון הנגב כיתרו היהודים על יד הכפר פלוג'ה (פלוגות של היום) כחמשת אלפים מצרים על שריונם ותותחיהם. הערבים ביקשו שביתת נשק בתיווך המעצמות הגדולות והיהודים הסכימו בתנאי שהצדדים ייפגשו ויעשו הסכם על הפסקת המילחמה. הדעה הכללית היתה, שההפוגה הראשונה הצילה את ירושלים ואת היהודים, אבל ההפוגה השניה הצילה את הערבים ממפלה בטוחה. כל העולם עמד פעור פה על מה שעשו קומץ היהודים נגד צבאות חמושים היטב של חמש מדינות ערב.

הסכם סופי בין היהודים והערבים על שביתת נשק נחתם באי היווני "רודוס".

זה היה סוף מלחמת השחרור. היו עוד כמה מיבצעים, כגון מיצבע כיבוש דרום הנגב ואילת (מבצע "חורב" ומבצע "עובדה"), מבצע כיבוש הגליל המערבי. אבל אלו היו פעולות מהירות ומוגבלות שלא נתקלו בהתנגדות רצינית. גם את הגדוד שלנו הוציאו מירושלים בחודש ינואר, לשלושה שבועות למחנה כפר סירקין שעל יד פתח תקוה למנוחה. גם אווה נסעה עם הילדות לתל אביב אל דורה ומיקי

בינט, כדי לנוח קצת מסבל המלחמה ומהמחסור שבו חיינו בגלל המצור על ירושלים. למיקי ודורי היתה דירה קטנה בת חדר ומטבח קטן מאד, בקרבת תיאטרון הבימה ושם אירחו את אווה והילדות ופעם גם אני באתי לשבת.

באותם הזמנים היו האנשים מאושרים במה שהיה להם וליבותיהם היו יותר חמים. רק באותם החודשים התחילו להגיע לחופי הארץ יותר ויותר בני משפחה. גם אחותי רחל עם בעלה אביגדור בלאו הגיעו. שיכנו אותם באופן זמני במחנה עולים בפרדס חנה. הבנים שלהם היו כבר כאן שלושתם, כי גם יוחנן הגיע ארצה עם קבוצת עלית נוער. רק אחרי כמה ימים של מנוחה בכפר סירקין, בלי לשמוע ימים ולילות את התפוצצויות הפגזים, כשיכולתי שוב להתרחץ כאוות נפשי במים זורמים מברז, ידעתי להעריך את השקט והשלום. בפתח תקוה גרו קרובים רחוקים, משפחת רוזנבלוט (אשתו גוטמן מן העיר בוניהד) ומשפחת פנחס יקובוביץ (אשתו הדי, היא בת אחות דודי שמואל קלוזנר מן העיר ארד) כל ערב נכנסנו העירה ובחיק המשפחות האלה ביליתי שעות נעימות ונחמדות.

לאט לאט עם האוכל הטוב שקיבלנו, קיבלתי בחזרה גם את כוחותי. אחרי חתימת הסכם שביתת הנשק התחילו לשחרר את החיילים המבוגרים ובעלי המשפחות, ובראשון לפברואר 1949 השתחררתי. בינתיים אספתי קצת רהיטים בקטמון מבתים ערבים נטושים. כך שהיה לנו די נוחיות בחדר הגדול שלנו, אבל הפרנסה היתה חסר לי מה אתחיל עכשיו? בעולם של מלחמה מי מתחיל בימים כאלה לבנות? עדיין הלכתי יום יום לתל ארזה למאפיית פאג״י לקבל לחם על חשבון החוב של טרגר. זה היה הבסיס הבטוח היחיד של משפחתי, שלא נמות ברעב.

מוקדם בבוקר אחרי שחרורי הלכתי ללשכת העבודה. הייתי מוכן לכל עבודה שתזדמן, רק שאוכל להביא הביתה כמה גרושים. ראש הלשכה היה יהודי בשם גבירצמן שהכרתי אותו מהפועל המזרחי, אשתו עזרה לאווה להסתדר כשעלינו ארצה ניגשתי אליו וביקשתיו שיעזור לי לקבל עבודת פקידות במינהל המדינה שמתארגן כעת. הוא התרעם עלי, ״אתה רוצה להיות פקיד, ומי יבנה לנו את ירושלים?״ שלח אותי ללשכת פועלי הבניין, ראש הלשכה הכיר אותי, והצטער שלא יכול לתת לי עבודת בנאות, כי לפני כמה דקות שלח בנאי תימני זקן לבנות את בית החרושת לשיש של חברת ״אבן וסיד״ אשר בקסטל, שנהרס ע״י הערבים עד היסוד.

אמרתי לו שאני מוכן לכל עבודה כי אני זקוק לכל גרוש שאני יכול להרוויח. הוא אמר לי לרוץ למטה, עוד מעט יצא האוטובס לקסטל, ותגיד ששלחתי אותך להיות המגיש לבנאי האבן ששלחתי להם. כך הגעתי לקסטל בתור מגיש אבן לשלום התימני הזקן. ויינשטין, מנהל המפעל, הראה לנו את יסודות בניין המשרדים שהרסו הערבים, שעליו נתחיל לבנות מחדש את האבן. הכנתי טיט, הבאתי אבן מסביב, ושלום לא התחיל

לבנות אפילו זווית אחת. תיכף הרגשתי שהוא לא בנאי אבן מסותתת רק בונה אבן פראית (דבש) שזה מקצוע אחר לגמרי. אמרתי לו שאני אתחיל לבנות את הזווית, אמתח חוט ואז הוא יכול להמשיך לפי החוט. וינשטיין המנהל עבר במקום וראה שאני בונה. אז הוא שאל "מי כאן הבנאי ומי כאן המגיש"? הסברתי לו את המצב שהוא בנאי דבש, ואני בנאי אבן רגילה ורק בגלל מחסור במקום עבודה קיבלתי עלי לעבוד בתור מגיש. הוא ביקש אותי להביא למחרת את כלי עבודתי, כי הוא זקוק להרבה בנאים, כדי לבנות את המבנים והכבשנים מחדש. כך התחילה עבודתי בקסטל שנמשכה שנה שלמה.

קיבלתי משכורת טובה והיה במשכורת הזאת מספיק למחיית משפחתי. בחודש פברואר 1949 חודש קשר הדאר עם חוץ לארץ. שלחתי להורי מכתבים ארוכים מלאי אופטימיות. גם לחמותי ולמיקלוש שוורץ (בעלה) כתבנו מכתבים ליולשבה. גם למטס, שהיה אז כבר בבלגיה עם אשתו אדית וביתם הקטנה לאה. גם עם פירי וג'ורי שמרתי על הקשר, ליוסי (אבא של ג'ורי) אף פעם לא היה זמן לכתוב לנו. האמת היתה שהיינו כאן לגמרי מנותקים מן המתרחש בעולם מרוב דאגה לפרנסה והעבודה המפרכת לא נשאר לי זמן להסתכל בעיתון או ללמוד ואפילו לקרוא ספר טוב. כל שמחתנו היתה הילדות הקטנות והמכתבים מן הקרובים ובעיקר מן ההורים.

פתאום נפתחו שערי הארץ בפני המוני היהודים הנודדים באירופה ובקפריסין, וממחנה למחנה. מבין ארצות מזרח אירופה צ'כוסלובאקיה היתה הארץ הראשונה שהרשתה ליהודיה לצאת ולעלות לארץ עם מטלטליהם. בין הראשונים הגיעו חמותי ובעלה מיקלוש שוורץ. מיקלוש בא יחד עם אחיו איזידור ואשתו אלונקאנני. אבל כאן הקדמתי מאוחר למוקדם. שבועיים לפני פסח בשנת 1949 שמעתי שכמה משפחות, שבזמן פרוץ המלחמה ברחו משכונת פאג"י, כבר חזרו לשם, ביניהם ר' יהודה בלוי ז"ל ובני משפחתו, טרגר, מקוטובסקי, משה דייטש ועוד. רק סיפרתי את זה לאווה, והיא רצתה לחזור לדירתנו בפאג"י עוד באותו היום. היא לא נתנה לי אפילו זמן לחפש מישהו למכור את הדירה שלנו בקטמון. אחרי יומיים חזרנו לדירתנו הישנה. וכשבאתי אחרי שבוע לקטמון לדירתנו, היתה כבר תפוסה, ואפילו את הדברים שלנו בקושי נתנו לנו להוציא. דירתנו בפאג"י (שכירות בדמי מפתח) הייתה פרוצה ופתוחה כשבאתי לדירה, ורק הרהיטים נשארו שלמים. בהרבה חלונות היו הזגוגיות שבורות, וגם התקרה ניזוקה מפגז שהתפוצץ על הגג. תיקנתי הכל באופן זמני והבאתי את משפחתי הביתה.

היתה סיבה גדולה לרצונה של אווה לחזור לפאג"י. קיבלנו מכתב מאמא שלה, שהם עומדים להגיע ארצה תוך כמה שבועות ומבקשים אותנו לחפש להם מקום מגורים. את פאג"י עזבו כל תושביה בפרוץ המלחמה ורק מעטים חזרו לגור שם. מיום

שביתת הנשק היה שיכון פאג״י ממש על הגבול, על גדר ביתנו עמד שלט גדול, ובו כתוב ״זהירות גבול לפניך״, כך שאין פלא, שלמי שהיתה היכולת, לא חזר לגור בפאג״י. מול דירתי בקומה השלישית היתה דירה בת שלושה חדרים, שקיבל הרבה פגיעות מפגזי הירדנים. חורים גדולים היו בגג ובקיר המזרחי. בעל הדירה, גוטליב שהיה גיסו של בעל דירתי ר׳ פנחס מנדלסון, הסכים להשכיר את הדירה למשפחת אישתי בלי דמי מפתח, בתנאי שאתקן כל מה שיש לתקן בדירה. עד שחמותי ובעלה הגיעו, חיכיתי להם עם דירה יפה.

אני נסעתי לחיפה, כשידעתי מתי האוניה אמורה להגיע. המוני עולים הגיעו עם האוניה הזאת. מלבד מיקלוש ואיזידור שוורץ ונשותיהם, הגיעו גם אחי חמותי, ר׳ יהושע בינט (שמובאצי) ואישתו עם ארבעה ילדיהם. קרוב רחוק אחר פרי בראון (גיסו לשעבר של מיקלוש), קוט איזידור, ויוז׳ו, המילרים וחסקי ארנוולד מגאלאנטא, כולם קרובים ומכירים עוד מחוץ לארץ. בחיפה לקחו אותם למחנה עולים ושם שיכנו אותם באוהלים. כשהסתדרו היתה כבר שעת הצהרים וכולם התקבצו סביבי. לאף אחד לא באו קרובים לקבל אותם בנמל. אותי שאלו את כל השאלות וביקשו עצות, לאן ללכת להתיישב. מכיוון שאני תמיד אהבתי את ירושלים, יעצתי להם להתיישב שם. הסברתי להם שמבחינת האקלים, ירושלים המקום הכי טוב בארץ, מבחינה דתית ירושלים עולה על כל מקום אחר בארץ, וברגע זה בירושלים יש האפשרות הכי קלה להשיג דירה בלי דמי מפתח.

הרבה מן התושבים של ירושלים שברחו בעטיה של המלחמה לא חזרו אליה. לכל אחד מן העולים היה סיפור משלו, אבל דבר אחד היה שווה לכולם, לא זו מן הגלות כל זמן שהיתה אפשרות שם להתפרנס. רק כשהקומוניסטים השתלטו על כל העסקים ובתי החרושת, לקחו את מקל הנדודים בידיהם. דוגמא אופיינית היתה סיפורם של מיקלוש ואחיו איזידור שוורץ. הם היו בעיר יילשבא והעיירה טורנאליא שבסלובקיה בעלי טחנות קמח גדולות. עבדו בשותפות מוחלטת. אחרי השחרור מהגרמנים חזרו שניהם לעירם, לאיזידור לא חזרה אשתו וילדיהם רק בנם ארבין חזר עם פצע מכוער ברגלו. למיקלוש לא חזרה אישתו. הם מצאו חלק מרכושם ואת טחנות הקמח. תיכף התחילו, כבר בשנת 1945, לעבוד במרץ ועשו כסף רב. שניהם התחתנו מחדש, איזידור לקח את אילונקאנני (אלמנת מלחמה עם שתי בנות) ומיקלוש התחתן עם חמותי (שהיתה בת דודה ראשונה שלו) ובשנת 1947 כתבו שהם חושבים על עליה לארץ, כי אנחנו והבן של איזידור, ארבין שוורץ כבר נמצאים כאן. כתבתי למיקלוש, שאם הם באמת חושבים על עליה, שיתחילו כבר לשלוח כסף לכאן לקנות דירה ולהכין משהו. אני היכרתי את הקומוניסטים וידעתי שלא לזמן רב הם יסבלו את טחנות הקמח החשובות האלה בידיים פרטיות. הסברתי שאנחנו לא זקוקים לכספם רק רוצים שיצילו, מה שניתן להציל ״והיה הנשאר לפליטה״.

עם כל מיני טענות לא שלחו שום דבר, להיפך, השקיעו כל כספם, מיליון כתרים צ׳כיים וקנו חיטה רוסית. וביום שהכניסו את החיטה, הלאימו את בית החרושת שלהם ושניהם עבדו אחרי כן בבית החרושת שלהם בתור מנהלי עבודה. אז פתאום נהיה להם דחוף לעלות לארץ.

פעם שמעתי אימרה של הרב אברבנאל שהיה שר הכספים בספרד, לפני גירוש היהודים מספרד, ואחרי גירוש היהודים התיישב באיטליה, שם התחיל ללמוד תורה ונהפך לגדול בתורה ובהלכה, הוא אמר יש אימרה בגמרא ״חסירה מחסרי, והכה קטני״ והסביר כאילו על עצמו, חסידה מחסרי, כשחסר לבן אדם ״והכה קטנה״ כך אפשר ללמוד. גם הם גילו את ארץ ישראל כשנהיו מחוסרי כל. עם ישראל לא למד מספיק במשך הגלות. רכושם של היהודים הוא ״כעלה נידף״, באה רוח חזקה והכל כלא היה.

הם ישבו על יד חיפה במחנה ״שער העליה״ על מזוודותיהם, וציפו ל״קונטינר״ שלהם עם הרהיטים וכל המטלטלים, שהיה צריך להגיע כל יום. לקחתי את מיקלוש ואת חמותי לירושלים. הפגישה בין האם והבת, אחרי ארבע שנות הפרדה, היתה מחזה מרגש מאד. שתיהן בכו, וגם אנחנו הגברים. מיקלוש בכלל היה אדם רגיש מאד ובקלות בכה. כשראו את שתי הבנות קרנו עיניהם משמחה. גולדי נתנה להם תיכף שמות ״אוממא״ ו״אופפא״ השמות הללו נשארו להם, כך שגם אווה ואני קראנו להם בשמות הללו. שורי היתה ילדה יפהפיה ומתוקה ומיקלוש התאהב בה ממבט ראשון. כל השנים שחי בינינו אהב את ילדינו ואת נכדינו כאופאפא אמיתי. כולם גם אהבו אותו וכיבדו אותו ורק כשהילדים היו כבר גדולים נודע להם שהוא לא הסבא האמיתי שלהם.

אוממה היתה אשה גבוהה ויפה, פחות מגיל חמישים, וכבר ביום הראשון לקחה את המושכות בידיה. הראיתי להם את הדירה שתיקנתי עבורם, מעבר השני לדלת דירתי. כמובן אוממה מצאה תוך דקה את כל חסרונותיה של הדירה. היתרון שזה שתי פסיעות מדירת בתה ונכדיה הכריע את הכף. הם לקחו את הדירה יחד עם איזידור, וכך היינו גרים יחד עשרים וחמש שנים.

בהתחלה היינו אנחנו המארחים עד שמצאה אוממא עבודה בתור עוזרת מטבח בבית עולים בגבעת שאול ב׳. מיום התשלום הראשון התחילו לנהל משק בית עצמאי. אוממה עבדה ואילונקה נני בישלה לשתי המשפחות. באותם השבועות היתה דירתנו בת שניים וחצי החדרים ממש כבית מלון. לכמה שבועות גרו אצלנו שאמובצי בינט ומשפחתו. הסיפור של שַמו(Samu יהושע) דודי היה סיפור מרגש. את שַמו לקחו לגדוד עבודה בשנת 1941. בזמן שנשלחו יהודי סלובקיה לאושויץ, ירדה אשתו של שמו גיטה נני עם שני בניה, גאזי (גרשון) בן השש ואושו (אשר) בן החמש ובת

הקטנה מרי בת השלוש למחתרת, ובסוף שנת 1944, נתפסו ונשלחו לאושוויץ. בהגיעם לאושוויץ הפרידו בין האם והילדים, ומכיוון שאז כבר לא עבדו המשריפות, לא נלקחו לתאי הגזים. היתה עוד סיבה: אושו וגזי נראו כתאומים, והגרמנים חיפשו תאומים לעשות עליהם נסיונות מדעיים. לכן נלקחו עם אחותם הקטנה לצריף הילדים שגדר תיל הפרידה אותו ממחנה הנשים שבה הוכנסה גיטה אמם. אחרי כמה ימים, שמעה גיטה בכיית ילדה מן הצריף של הילדים שבמרחק כחמישים מטר ושגדר תיל מפרידה בינו ובין המחנה. בלילה התגנבה גיטה דרך הגדר, למזלה לא היתה מחושמלת, דוגמת כל יתר הגדרות באושוויץ, והתקרבה לחלון. פחדה להיכנס, כי היתה שם משגיחה פולניה. אבל ראתה איך שני הבנים הקטנים רוחצים מסיר את אחותם. היא התרגשה נורא מן המחזה הזה, וימים שלימים בכתה. גיטה נילקחה למחנה אחר ולא ראתה יותר את ילדיה. הם השתחררו אחרי כמה חודשים על ידי הצבא הרוסי שהתקדם במהירות לכיוון מערב. בסוף המלחמה חזר שאמו בינט להונגריה. בתחנות הגבול היו רשימות של יהודים שחזרו כבר ממחנות הריכוז שהיו מפוזרים בכל רחבי אירופה. הוא לא מצא אף אחד מקרוביו. אחרי כמה ימים הלך למרכז היהודי בכיכר בטלן בבודפשט לראות רשימות חדשות של יהודים חוזרים. ברשימה ראה את שם אשתו גיטה. הם נפגשו באותו מקום וחזרו יחד לביתם בעיר ארשקאוויור. הם היו בטוחים שהילדים לא קיימים. מי יחשוב שמאושוויץ יחזרו ילדים כל כך קטנים. ובכל זאת הלא יאומן נהיה למציאות.

כששיחררו הרוסים את אושוויץ, באה ועדה רפואית מטעם האומות המאוחדות ומצאו את מחנה הילדים. בין הרופאים היה אחד שדיבר הונגרית, הוא דיבר עם גאז׳י ושאל אותו על שמו ועל העיר שבו גרו. כשאמרו את שם עירם התברר לרופא שאביהם של הילדים הוא שאמו בינט חבר טוב שלו. הרופא היה גם מהעיר ארשקאויוור הוא לקח אותם תחת חסותו ורצה להעביר אותם לבודאפשט לבית חולים. הילדים לא רצו ללכת, הם סיפרו לרופא שיש להם כאן במחנה אחות קטנה חולה בבית החולים, ובלעדיה הם לא יכולים ללכת, כי אמא שלהם אמרה להם להשגיח עליה. הרופא חיפש ומצא את מריקה במצב של אחר יאוש. כל החלק התחתון של גופה היה במצב של כמעט ריקבון מן הדיזנטריה ומן הפצעים. הרופא טיפל בה כמה ימים עד שהיתה במצב שאפשר היה לטלטל אותה, ואז לקח אותם עם שני אחיה הביתה. כך נפגשה שוב המשפחה בדרך נס. כל מי שחי בתקופה ההיא ונשאר בחיים היה לו סיפור שבמרכזו עומד ה״נס״ שקרה לו.

אבל עד ששמו ומשפחתו הגיעו ארצה בשנת 1950, קרו להם עוד הרבה ניסים ואין לי אפשרות לכתוב את כל סיפור חייו של כל אחד מבני המשפחה.

יחד עם שמו הגיעה משפחת קוט, אשתו של איזידור קוט היתה אחותה של

גיטה בינט. גם פרי בראון, גיסו לשעבר של מיקלוש בא עם מישפחתו. כולם ישנו אצלי בדירה פרק זמן. מי זמן קצר, מי יותר ארוך.

עזרתי להם להשיג דירות בשכירות. בפאג״י היו אז הרבה דירות ריקות ואני הייתי הכתובת לכולם. פגשתי אותם במחנה ״שער עליה״ ע״י חיפה. גם לחסקי ארנוולד ולמשפחות דוד ואמיל מילר (גיסים של חסקי) לקחתי דירה בבית משותף. אחריהם באו לשכונה קרוביהם וקרובי קרוביהם, כך שבסוף שנת החמישים היה שיכון פאג״י בסנהדריה מרכז לדוברי הונגרית. אני יכול להגיד בלי התפארות, שאני הייתי הגורם הישיר לזה.

בלעדי לא היו כל האנשים האלה מגיעים לכאן. אבל עם בואם התפתחו בשכונה חיים יהודיים וחברתיים תוססים, שרישומם ניכר עד היום.

אבל אני רוצה לחזור לחיים שלי ולספר את קורות חיי, פחות או יותר בצורה כרונולוגית. אחרי שחרורי מהצבא נתחדש קשר המכתבים עם הורי במאקו. הם היו כותבים על התפעלותם ועל התפעלות כל העולם על נצחוננו במלחמת ״דוד וגולית״. אבא ז״ל היה אוהב ציון וכל תקוותו היתה לעלות לארץ. הוא שאל אותי אם למכור את ביתנו בחמשה עשר אלף דולארים או לא? ואני פחדתי שיהיה עיכוב בהתר-היציאה שלהם ויישארו בלי קורת גג מעל לראשם. אחי גאבי דאג להם לפי יכולתו במסירות נפש. הם כתבו שיש לו בחורה, שאיתה הוא יוצא וכנראה יהיה מזה שידוך. מאוד שמחתי לבשורה הטובה הזאת, כי דאגתי קצת לגאבי. הוא לא בקלות התחבר לבנות בחברה ומה עוד הבחורה שבה היה מדובר היתה ממשפחה דתית מאד, טוב ויפה. במכתב הבא הודיעו שגאבי יצא לדרך יחד עם פראדלה דרך צכיה. רק אחרי שאחי הגיע לארץ נודע לי כל הסיפור. הם גנבו את הגבול הצכי עם קבוצת צעירים גדולה. הגיעו עד פרסבורג בגבול האוסטרי ושם נתפסו. חלקם, ובתוכם פרדלה נשלחו בחזרה להונגריה וחלקם נשלחו לעיר קאשא בסלובקיה. גאבי עם עוד כמה חברים ניסו עוד פעם לעבור את הגבול האוסטרי, והצליחו. לגאבי חיכתה אכזבה גדולה בעיר ווינה. מכיון שהתוכנית היתה לגנוב גבולות, שלח אחי דרך ״מאכר״ שתי מזוודות גדולות עם כל בגדיו וחפציו לפניו לוינה, לשם היו אמורים להגיע אחרי כמה ימים. בהגיעם באיחור מה לעיר, לא מצאו בכתובת את האיש שהיה צריך למסור להם את המזוודות. הוא ברח כמה ימים קודם לאמריקה. המקרה הזה שבר לגמרי את רוחו של גאבי. כל חסכונותיו ורכושו הלכו לאיבוד. להורי לא כתב על מה שקרה. הם היו אופטימיים ביותר לגבי עתידם בארץ. סוף סוף יהיו להם שני בנים, בת ונכדים בארץ. אבא אמר ״אני עוד יכול לעבוד ולעזור לילדי״. האמת היתה אחרת לגמרי. אבי סבל ממחלת לב קשה זה עשר שנים, וכל התרגשות או כעס יכולו לקפח את חייו. עוד בהיותי בבית כשהלכתי איתו ברחוב, כל פעם היינו צריכים להיעצר, אבא לקח כדור ניטרוגליצרין תחת לשונו ואז

חזרה אליו נשימתו. אחיו ר׳ אליעזר, שהיה שם אפוטרופוס על האחים ומשפחתם שנשארו בחיים וחזרו למאקו אחרי המלחמה, התנגד בתוקף לנסיעתו. לדברי הרופאים לא היה לו סיכוי לעבור נסיעה מרגשת כזאת באוניה בשלום. האסון קרה ביום שקיבלו את ההודעה, שדרכוניהם מוכנים, והם יכולים לצאת את הונגריה, מתי שהם רוצים.

אחרי ההתקפה הראשונה כבר לא התאושש יותר. אמא ודודי ר׳ אליעזר טיפלו בו עד רגעיו האחרונים. אמא ז״ל סיפרה אחרי שעלתה ארצה שמילתו האחרונה של אבי ז״ל היה ״יסיקם״ (יוסי שלי). כך נסתיימו חייו של אופטימיסט מובהק, ברגע שחלומותיו עמדו להתגשם. תמיד היה מלא תקוות, והאמין בלב שלם באנשים ובעתיד היפה יותר. בקושי הראה לילדיו את אהבתו להם, אבל מאז שהתבגרתי ידעתי, מה הוא באמת מרגיש כלפינו. אמא אמרה, שמכתבי היפים והמלאים תקווה ואמונה בעתיד ורוד יותר, האריכו את חייו בכמה שנים. הביאו אותו לקבורה בבית הקברות במאקו בלווית כל הקהילה. הילדים לא זכו ללכת להשתטח על קברו עד היום (1981) כי ההונגרים לא מרשים לנסוע להונגריה עם דרכונים ישראליים. שלושה אחים של אבי ליוו אותו בדרכו האחרונה, ר׳ אפרים ז״ל (סבא של ג׳ורי) ר׳ חיים (אבא של מאגדי שיינברגר) ור׳ אליעזר (אבא של בובה וויס ואווה).

לי נודע על פטירתו רק אחרי יום. מארצי אנגלמן שלח לי מברק משוויץ. באותה עת (נובמבר 1949) עבדתי בקסטל ובערב כשחזרתי קיבלה אותי אווה עם עיניים דומעות והבנתי שמשהו קרה. לאט לאט סיפרה לי את הבשורה המרה. קוננתי מרה על מות אבי, כל חיי הייתי קשור אליו קשר אהבה וגם קשר חברי. הוא חי עם חיי מחדש את ימי נעוריו. כי אני שיתפתי אותו בכל חוויותי והרפתקאותי. ״חבל אל דאבדין ולא משתכחין״ שיהיה מליץ יושר לכל בני משפחתנו.

לאחותי רחל בלאו לא סיפרתי רק אחרי השלושים. משפחת בלאו קיבלה מקום מגורים בפרבר העיר חולון, בתל גיבורים, ״תל-עריש״ היה השם הקודם של הכפר הערבי. בבית ערבי עזוב, ששופץ ועל ידו גן ירק קטן כמשק עזר, בו טיפלה אחותי ועבדה בו עד כמעט כלות נשמתה. בשנים מאוחרות יותר אמרה תמיד שעבודת הגינה הזאת הרסה את בריאותה. אבל בשנות החמישים היה יבול הגינה עזרה גדולה לפרנסת המשפחה. כי גיסי אביגדור, למרות שהיה מנהל חשבונות מיומן ביותר, לא הרוויח אפילו את החצי ממה שאני הרווחתי. שני הבנים הגדולים ברוך וגבריאל עזבו את הישיבה כדי לעזור בפרנסת המשפחה, כי בחודשים הראשונים לבואם לארץ לא הרוויח גיסי מספיק. ברוך הלך לעבוד לבית למלאכה לעבודות ״בצלאל״, וגבריאל הלך ללמוד נגרות. יוחנן, בנם השלישי נשלח ללמוד בפרדס חנה ב״מדרשיה״.

כל אלה שבאו בגל העלייה בשנת 1949 הסתדרו בעבודה. רובם הלכו לעבוד עבודה פיזית ובאותם השנים זה בכלל לא היה בושה. האחים שוורץ עוד לא הסתדרו,

רק אומאמא עבדה בבית עולים וחיו מן המוכן או ממה שמכרו מתכולתו של ליפט אחד משני ליפטים (מכולות) שהביאו. בין היתר הביאו שני פסנתרים יקרי ערך שמכרום בזיל הזול. אופאפא סבל נורא מחוסר תעסוקה. כל היום בכה והצטער על שבא לארץ. כל הזמן אמר, אם לא שורי הקטנה שכל כך אהב אותה, היה מזמן חוזר לסלובאקיה. בסוף בלית ברירה הלכתי איתו ללשכת עבודה, והישגתי לו עבודה בזיפות כבישים. הוא הלך עם דלי מים אחרי המכבש ושפך מים על הגלגלים. זו היתה עבודה קשה בחום הכבד של הקיץ, וידענו שהוא לא יוכל להמשיך בזה זמן רב. אבל עצם העבודה נתנה למיקלוש סיפוק והחזירה לו את חיוניותו.

אחיו איזידור גם הוא לא קפא על שמריו, הוא חיפש איזה עסק קטן שיוכלו שני האחים להשתלב בו. הם רצו גם כאן בארץ לחיות ולעבוד יחד. בסוף מצא חנות מכולת קטנה במאה שערים. חנות מוזנחת שבעליה רצו לרדת לאמריקה. הם קנו את החנות בזיל הזול. מכרו כמה חפצים שהביאו וגם בני המשפחה ליוו קצת כסף. הם נכנסו לעסק במרץ רב. אז היתה חלוקת המצרכים החיוניים על תלושים, שהממשלה חילקה לכל בתי אב לפי מספר הנפשות. על התלוש מכרו את החלב, הסוכר, הקמח, האורז, החמאה, ועוד הרבה מצרכים.

ראשית הלכו לכל בני המשפחה וביקשו אותם להירשם בחנות שלהם. אחרי כן הלכו לבני עירם ומכיריהם. אחרי כמה חודשים עלתה החנות שלהם לדרגה גבוהה. כי ערך החנות והרווח היה לפי מספר הצרכנים שרשומים אצלם. החנות התפתחה מאד. בעוד שבהתחלה היו רוב הרשומים אצלם מחוץ למאה שערים, הרי אחרי שנה היו רוב הקונים בני המקום. הם עבדו ביחד וביושר, שמרו על מידה ומשקל, ולא עבר זמן רב ששמם הטוב הלך לפניהם.

אוממא המשיכה לעבוד בבית עולים זמן מה ואילונקא בישלה ודאגה לסדר בבית. הכל היה אצלם במשותף. ביום שקיבלתי את המיברק על פטירת אבי ז"ל קיבלנו עוד מברק. אחי גבי הודיע שיגיע בעוד חמישה ימים לארץ באוניה. אני ישבתי "שיבעה" ולכן מיקלוש התנדב לנסוע לחיפה לחכות לו ברידתו לחוף. גאבי שאל כל הדרך "למה לא באתי אני לקראתו?" ומיקלוש אמר שיש לי עבודה חשובה שלא יכולתי לדחותה. כשנכנס לדירתי וראה את פני המזוקנות הבין שקרה אסון. יחד בכינו על מות אבינו. שנינו אהבנו אותו מאד מאד, ולמרות שידענו מזמן שליבו חלש מאוד, באה עלינו הבשורה כרעם מהשמים הכחולים. באותו היום שקמתי, נתיישב אחי לשבעה ימים.

בתנו לא היה מקום עליז באותה השנה. היו לנו הרבה בעיות. דאגתנו הגדולה ביותר היתה לאימנו שנשארה לבד במאקו. היא כתבה לנו פעמיים בשבוע, קיבלנו ממנה דברי עידוד. היא כתבה שדודנו לאזר באצי דואג לה. ועוד כתבה בשורה טובה, שפרדלה פרקש (חבירתו של גאבי) שהוחזרה מן הגבול למאקו, הולכת אליה כל לילה לישון. כדי שלא

תהיה לבדה בבית הגדול. ראינו בזה סימן שפרדלה רוצה לשמור קשר עם גאבי. אמא ז״ל כתבה עליה תהילות ותשבחות. על מסירותה אליה ועל טוב ליבה.

גאבי חיפש מושב שיקבל אותו בתור חבר. היו הרבה הצעות בסוף הלך למושב של הפועל המזרחי בגליל , שדה אילן.

זה היה מושב לא וותיק, עדיין בלי כבישים ובתים קטנים של קוביות. כשהלכתי לבקרו היה בדיוק יום גשם וכמעט טבעתי בבוץ. היו שם שני חדרים קטנים וגאבי סידר מטבחון קטן על יד וצמוד לבית מפח גלי, ושם על ארגז, בישל את האוכל שלו.

אחותי וגם אני חיפשנו שידוך בשבילו אבל הכל היה לשווא. הוא קיווה שלבסוף תצליח פרדלה לצאת את הונגריה ולעלות. המצפון לא נתן לי מנוחה. איך יכולנו שלושתנו לעזוב את הורינו הזקנים לבדם, בזמן שהם היו מאד זקוקים לנו. שוב ושוב אני נזכר על המשל של אזופוס על תרנגולת שהושיבוה לדגור על ביצי ברווזים. כשנבקעו הביצים הלכה איתם התרנגולת, ניקרה באשפות ובאחו למצוא להם מזון והאפרוחים גדלו והתחממו תחת נוצות התרנגולת. כשבא הנץ חסו תחת כנפיה בפני העוף הטורף. כבר גדלו להם הנוצות ולמרות שהאפרוחים היו כבר גדולים ממנה ושונים לא עזבה אותם. פעם הגיעה התרנגולת עם הברווזים הצעירים לשפת הנהר וכאן קרה דבר. הברווזים עלו על המים ושטו להם עם הזרם והתרנגולת נשארה לבדה על שפת הנהר כשהברווזים הפליגו למרחקים בלי להגיד אפילו תודה על שגידלה אותם. כזו היתה הרגשתי. כתבנו לאמא לעזוב הכל ולעלות אלינו. היא לא רצתה לעזוב את הבית. את הרהיטים ואת הכלים. בסוף דוד ר׳ אליעזר ז״ל הוא נתן לה את הדחיפה שתעלה והוא עזר לה בכל דבר. לדוד אליעזר נשארה תמיד אהבה בליבי עבור מה שעשה בשביל הורי ובשביל יתר האחים ר׳ אפרים ז״ל ור׳ חיים ז״ל שנשארו במאקו עד שנפטרו.

היינו מלאים ציפיות לבואה. בינתיים כבר באו קרובים מכל ארצות אירופה. מטס ועדית עם בתם בת השנה, לאה, הגיעו מבלגיה. הם לקחו דירה קטנה על יד ישיבת דושינסקי, ממש על הגבול. הם היו כמעט חסרי כל, כי איבדו את כספם במסחר בבגליה. זמן מה היו אצלנו עד שהגיע הליפט שלהם. מטס סיפר על פטירתו הטרגית של בן דודי ר׳ יוסף דב קליין (אבא של ג׳ורי) בלונדון, ועל המצב הכספי הדחוק שהשאיר בו את פירי. תמיד חשבנו על יוסי הגדול, כעל המיליונר של המשפחה, וסיים את חייו בגלל חוב של כמה מאות לירות שטרלינג.

ג׳ורי שהיה רק בן פחות מעשרים התחיל לעבוד, ופירנס את סבא וסבתא שלו עד יום מותם. דודי ר׳ אפרים ואשתו טרקאנני מירל ז״ל חיו, גם כששלושה בנים ובת שלהם כבר לא היו בין החיים. וטרקאנני הזאת, היתה חולה ושכבה במיטה, מאז שאני זוכר אותה. והם היו בין המגורשים למחנה ריכוז, חזרו משם. בדרך חזרה נפל ר׳ אפרים

מן הרכבת, שבר רגלו, נתרפא וחזר ולמאקו. בזמן שצעירים ובריאים לא היה בהם הכח לעבור את כל התלאות של שנות המלחמה.

בינתיים זרמו לארץ המוני עולים, וביניהם כל הקרובים שלנו. שתי אחיות של חמי ז"ל דודה לאה ז"ל (קליין) ורבקה נני ז"ל (רוזנברגר) עם כל ילדיה. גם שתי אחיות של אמי אמינני וארנולדבצי (אירום) וסידי ושמואל (קלויזנר) מהעיר ארד שברומניה הגיעו עם כל הילדים. בתה של סידי, אגי, הגיעה עוד קודם והיתה חברה בקיבוץ תחיה. היא היתה בחורה מאד יפה וחביבה. פגשנו אותה בפתח תקוה ושמחנו לראות אותה פורחת. כולם רצו לשדך לה שידוכים. היא רצתה להמתין לבואם של הוריה והיא זכתה באמת בבעל ממשפחה טובה. יעקב ויילינגר היה בחור זריז ומשופשף. הכרתי את משפחתו עוד מסאטמאר, אנשים עשירים ומכובדים וגם תלמידי חכמים. הם הקימו יחד משפחה לתפארת. גם אחותה ואלי זכתה בבעל מצויין ממשפחה מפורסמת בעיר דברצין שבהונגריה. יצחק פרידלנדר היה בחור יפה וחביב. לפי הסיפור הוא היה מאוהב באגי קודם, ורק כשאגי התחתנה עם יעקב ויילניגר, התחיל לחזר אחרי האחות הקטנה.

גם הבנים של דודתי סידי הקימו משפחות יפות. יהודה ויוכבד קלוזנר הם בין הקרובים החביבים עלינו. בגלל פשטותם ומקוריותם הם ראויים לחיבה. הם מגדלים בנים מצויינים, ובעיקר אווה ואני קשורים בבנם השני אבי, שלמד כאן בירושלים בבית ספר "נתיב מאיר" והיה הרבה פעמים אורחנו. כולם מיועדים לגדולות. הבן השני ברוך קלויזנר נדד רחוק לקריות של חיפה ורק לעיתים נדירות נפגשנו. אשתו רבקה אשה טובה ונחמדה אבל המרחק הרחיק אותנו מהם כך שאת שתי בנותיהם כמעט שלא הכרנו.

שתי הדודות התיישבו בפתח תקוה. הם קנו צריף בצורת בית במרכז העיר, והלכנו תמיד לבקרם שם. אני לא יכול לפרט את כל בני המשפחות שהגיעו בשנים הללו, היריעה קצרה מלספר קורותיהם של כל קרוב וקרוב, אבל עם הקלויזנרים היתה לנו תמיד חיבה הדדית, ולכן פירטתי את סיפורם יותר משאר הקרובים.

גם משפחת אווה מצד הבינטים התחילו להתקבץ. ר' משה פונפדר הגיע עם אשתו אמל ובנם גרשון (גשפר). גם אותם הבאנו בהתחלה לגור בשיכון פאג"י. כך שבשנת 1950 היו גרים בשכונתנו מלבדנו ומלבד אוממא ואופאפא גם משפחת יהושע (שמו) בינט ומשפחת פונפדר. מטס היה גר במרחק קטן מביתנו, כך שבשבתות היתה דירתנו ודירת אוממא, מקום התקבצות המשפחה. כך התהפכו העניינים. קודם היינו בודדים, כמעט בלי משפחה כאן בארץ, ואחרי כמה שנים באו כולם ומשפחתנו, משני הצדדים תפחה וגדלה ועכשיו אנו נחשבים בין המשפחות הגדולות בארץ. בסוף הגיעה גם אמי.

ידענו את זמן בואה של האוניה ושלושתנו חיכינו לה בנמל חיפה. כשהאוניה נקשרה לחוף, עמדו כל הנוסעים על יד מעקה האוניה. לשווא חיפשתי את אמי, בסוף מצביעה אחותי רוזי על אישה שעומדת בנפרד בחליפה אפורה, אולי זאת היא אמא. צעקנו אליה ואמנם היא היתה אמנו, אבל גם היא לא הכירה אותנו. האם עד כדי כך השתניתי? ידעתי שרזיתי הרבה מאז שבאתי לארץ, אבל שאמא לא תכיר אותי, זה היה ממש מפחיד. לעומת זאת אמא השמינה מאד בשנים האחרונות והפאה שלה היתה שונה ממה שאני זכרתי, לכן התקשיתי בהתחלה להכירה ממרחק. אבל כשירדה בכבש האוניה עמדה לפני האמא האהובה, הישנה שהתגעגעתי אליה כל השנים. אי אפשר היה לעצור את זרם הדמעות, אפילו שזה היה רגע של שמחה שאין הרבה בחיי אנוש, להיפגש עם אמא אחרי הרבה שנות פרידה. בכינו על שאבא ז"ל לא זכה למעמד זה. כמה הוא רצה לעלות לארץ, כמה היה יכול לשמוח לראות את ישראל העצמאית והפורחת ואת הילדים והנכדים שכולם הולכים בדרך שהוא התווה לנו. לקחנו טקסי ונסענו לחולון לביתה של רוזי בתל גיבורים שם נשארה כמה ימים לנוח, ורק אחרי כן הבאתיה לירושלים.

הייתי מאושר אתה. גם גבי בא לפעמים לשבתות ואמי התחילה שוב לחיות. היא היתה מאוד פעילה ועזרה הרבה במטבח וביתר עבודות הבית, כשהיה לה זמן ישבה ואמרה תחינה או תהלים. רק כשאני באתי מן העבודה עזבה הכל ורצה לשרת אותי. על רקע זה היה פעם חיכוך בין אווה ואימי, כשאמא אמרה פעם בעת הארוחה שצריכים קודם לחלק לבעל העייף והרעב, ענתה אווה בהרמת קול "אני מבקשת שאמא לא תתערב בענינינו". אמא נעלבה ואני הייתי כל כך מרוגז, שרציתי לעזוב את הבית ולהתגרש ממנה. זה היה המקרה היחיד שרבתי עם אשתי ורק ע"י התערבותו של מיקלוש נמנע הקרע בינינו.

בכעסי הראשון אמרתי לאווה, "אמא יש לבן אדם רק אחת, אבל בן אדם יכול להתחתן עשר פעמים". כמובן אחרי בכיות והתנצלויות באה ההתפייסות, כי סוף סוף לא היתה ברירה, כי את שתיהן אהבתי מאוד. אבל אם אני חושב היום על המקרה, אני בטוח, שאם היו מעמידים לפני ברירה, הייתי בוחר באמי.

סיפרתי את המעשה לילדי, כדי שילמדו מזה לקח, לא להעליב את הורי בת או בן זוג שלהם, אם הם רוצים לחיות חיים מאושרים ויפים. גם אווה למדה את הלקח, ומיום זה ואילך היו חיינו שקטים ויפים.

אמא נסעה לשדה אילן לחיות עם גאבי אחי ולדאוג לו. זה היה טוב לגאבי, כך חי ואכל לפי סדר של אמא, וגם לאמא היה הסידור הזה מצויין, כי אשה פעלתנית כמוה לא יכלה לחיות בלי תעסוקה, והרגישה עצמה מיותרת ומעמסה עלינו. החורף בכפר היה קשה מאד בשבילה. הבישול בפחון הקר, והבידוד מאנשים הכבידו עליה.

פעם הלכתי לבקר אותה ביום גשם (לא עובדים בגשם) ומצאתי אותה עטופה בכמה סוודרים, וגם כך רעדה מקור. כל הדרך חזרה לירושלים בכיתי. אי אפשר היה להשפיע עליה שלפחות לחודשי החורף תבוא אלינו ולרווזי. בביקורי זה שמעתי אותה מדברת על כאבי גב. הייתי בטוח שזה מהתקררות במטבחו של גאבי, אבל רק לקראת פסח הלכה לבדיקות, ואז נודעה לנו האמת המרה. הרופא קבע בביטחה שיש לה סרטן השד בצורה מתקדמת ביותר. אמא היתה אשה צנועה מאד, ולמרות שהיה לה פצע על השד השמאלי, עוד מימים שהניקה את אחי גאבי, שהגלידה במשך השנים ונישארה במקום התקשות קטנה, היא לא רצתה ללכת לרופא, עד שהיה מאוחר מדי.

אני הייתי טרוד יותר מדי בעבודה, הפרנסה היתה יותר ויותר קשה. ערך הכסף ירד מאוד מיום ליום והמשכורת נשארה אותו הדבר. ובכל זאת שמחתי בחלקי, כי בהתחלת שנת 1951 עוד לא היו הרבה מקומות עבודה לבנאי, ולי היה מקום קבוע בחברת "אבן וסיד" בקסטל. בסוף מרץ אמרו לי מנהלי המפעל שרוצים לקבל אותי בתור עובד קבוע עם הזכויות של פועל קבוע. באתי הביתה בשמחה גדולה לספר לאשתי על המזל שנפל לידי. לא הועילו לי כל ההסברים על מצב התעסוקה בירושלים, היא התנגדה שאקבל קביעות. טענתה היתה "אם אתה קבוע במפעל, אתה תשאר פועל כל החיים שלך, ואתה מסוגל להשיג יותר מזה.

בראשון למרץ 1951 קיבלתי את תלוש המשכורת הראשון בתור קבוע, וראיתי ששכרי הופחת מ-1.90 לירות ליום, ל-1.60 לירות ליום, כששאלתי על פירושה של ההפחתה הזאת, ענה המנהל שכעת אני כבר לא מקבל בתור סוג א' בנאי אלה סוג א' פועל חרושת, שהוא פחות. נורא כאב לי הדבר כי זו היתה הפחתה בעשרים אחוזים. ובו במקום אמרתי שאם לא נותנים לי לפי סוגי הקודם, אני עוזב. הם היו בטוחים שלא אמצא מקום עבודה אחר ואשאר לפי התנאים שלהם. באותו ערב היתה פגישת הגדוד שלי במחנה שנלר ומפקד המחלקה שלי היה משולם מזרחי שהיה באותו זמן מזכיר אגודת פועלי הבניין.

אחרי הפגישה סיפרתי לו את הוויכוח שלי עם "אבן וסיד" הוא אמר לי לא לדאוג ובמקום נתן לי כתובת של קבלן בשם דוד לוי שבונה בית חדש ברחוב אוסישקין, ומחפש בנרות בנאי אבן. למחרת לקחתי את כלי מהקסטל בלי להגיד מילה ובבוקר הלכתי לעבוד לדוד לוי. שאלתי אותו, מה תהיה משכורתי? ענה, תעבוד יום ובערב אגיד לך. חלק של הבית היה מאבנים טבעיות קטנות (מקדם) חלק החזית היה מאבן נסורה חלקה. בניתי במרץ כל היום ובערב שוב שאלתי על גובה היומית שלי. תשובתו היתה "תראה: באבן נסורה אתה טוב, אבל במקדם אתה חלש, אני לא יכול לשלם לך יותר 3.60 לירות. זה היה יותר מכפול ממה שהרווחתי ב"קסטל". אחרי שבוע של עבודה אצלו, בא אחיו מאיר לוי כמה פעמים והסתכל על עבודתי. ביום ששי לחש

לי, שאחרי קבלת המשכורת השבועית יחכה לי על יד הסוכנות ורוצה לדבר איתי. פגשתי אותו שם, ושאל אותי, כמה אני מקבל אצל אחיו? אמרתי לו 3.60 לירות הוא הציע לי ארבע לירות ליום, אם אני אבוא לעבוד אליו בבנין חדש שמתחיל לבנות בקרית שמואל. נסתחררתי מההצעה, וביום ראשון כבר עבדתי אצלו. הוא היה רודה בפועלים, אמנם אותי לא היו צריכים לזרז, אבל עיצבנו אותי הצעקות התמידיות, וכשהתחיל קבלן אשכנזי ממול לבנות בנין והציע לי בתור התחלה חמש לירות ליום, קיבלתי את ההצעה בשמחה. אמנם החלפתי מקומות עבודה כמה פעמים, אבל לא החסרתי אף יום עבודה, להיפך עבדתי 10 שעות ליום עם שכר מוגדל לשעות הנוספות. חמישה חודשים אחרי התפטרותי מ"אבן וסיד" הרווחתי עשר לירות ליום, פי חמשהממה שהרווחתי אצלם.

בקייץ הזה קניתי את השטרלינגים הזהובים הראשונים. יצאתי מאפילה לאורה. שמי בתור בנאי קיבל פירסום ותמיד חיכתה לי עבודה חדשה, לפני שגמרתי בניית האבן בבנין אחד. הפסקנו לחיות בצמצום, קנינו רהיטים, התלבשנו שנינו בבגדים טובים ויפים ועוד חסכנו. כבר היתה בארץ כל משפחתנו משני הצדדים, רק הדוד אליעזר היה צריך להגיע בקרוב. אווה קליין ואחותה בובה היו כבר מזמן בארץ. לפעמים באו אלינו לשבת אווה או בובה. אהבנו אותם עוד ממאקו וכאן היינו להם ממש כמו הורים.

בובה העמידה אותנו לפני עובדה מוגמרת. היא התארסה עם ווילי ווייס. וולי היה בחור בעל מרץ, טוב מזג ומוכשר. שמחנו שלפחות לבובה יהיה בית משלה. חתונתם היתה ביפו ואנחנו היינו עם הלאנדסמנים (אמא של בובה היא לנדסמן מן הבית) הקרובים ביותר של בובה. הם הקימו בית יהודי חם והידידות עם ווילי ובובה התחזקה עוד יותר. יום אחד הודיעו שהדוד אליעזר ואשתו בשקנני יגיעו באוניה.

בינתיים הלך מצבה של אמא ורע מיום ליום. כאביה התגברו והיא חיה עם המון תרופות משככי כאבים. לרוב היתה אצל אחותי רוז'י בחולון, ואני ביקרתי אותה פעמיים בשבוע. כשאחותי התעייפה מהמאמץ, הבאתי את אמא באמבולנס אלינו. קשה היה לנו לראות את סבלה בלי יכולת לעזור. היא אמרה פעם "יש לי כאן שלשה ילדים ואתם לא יכולים לעזור לי?". התרוצצנו מרופא לרופא, שמענו על תרופות פלא, קנינו. שום דבר לא עזר. היא התייסרה בכאבי תופת ואנו עמדנו אובדי עצות. לא ישנו בלילות, וכל סדרי החיים בבית התהפכו. גולדי ושורי, בנות שנתיים ושלוש היו ישנות אצל אוממא, שגרה דלת על יד דלת איתנו. הבעיה הגדולה היתה שאווה היתה בחודשים האחרונים של הריונה והטיפול באמא ובבית הכבידו עליה ביותר.

גם אמא רצתה להיות על יד בתה רוזי, היא היתה במצב שהיו צריכים לרחוץ אותה יום יום. הבאתי אותה לאחותי ושם אחרי שבועות מעטים נפטרה בייסורים

שאין גדולים מהם. ביום א׳ בטבת קברנו אותה בבית הקברות קרית שאול בתל אביב. בגוש ה׳ חלקה ג׳ שורה 17. את זה אני כותב כדי שילדי לא ישכחו לבקר את קברה, כשאני כבר לא אהיה בין החיים. אמא עוד ראתה את בתי השלישית רותי, שהיתה תינוקת יפהפיה.

כשנולדה הייתי המום לגמרי. בת שלישית, זה קצת יותר מדי. גם אצלנו, בבית אבא היו לפני שלוש בנות ואני זוכר כמה שקשה לחתן בנות ובעיקר כשאין מספיק כסף. לפני עיני עומדת תמיד התמונה של אבי ביום חתונת אחותי רבקה, כשהוא מוריד את שרשת הזהב הכבדה מן השעון שלו, ומוסרה לתכשיטן כדי שיהיה לו מספיק כסף להוצאות החתונה. אני לא יודע למה, אבל התמונה הזאת רדפה אותי כל הזמן שבנותי חיו עוד בביתי. כמה דאגות וכמה לילות נדודי שינה היו להורי ז״ל עד שחיתנו את שתי אחיותי שרה ז״ל ורבקה ז״ל. לו היה לאבי ז״ל כסף היה מחתן אותן כשהיו בנות עשרים, כי הן היו יפות, מוכשרות ואינטליגנטיות, ולא בגיל עשרים וחמש ומעלה. המחשבות האלה השתלטו עלי עד שאווה הביאה את רותי הקטנה הביתה. התביישתי בפני עצמי על המחשבות שהיו לי בקשר אליה, ומהיום הראשון התחלתי לפנקה. ועד היום היא יכולה להשיג אצלי הכל.

אחותי מסרה לי מכתב מאמא שמצאה בארנקה אחרי מותה. אמא כותבת לי כעין צוואה שאדאג שאחי גאבי יתחתן בקרוב, ויקח בת מבית יהודי כשר, ואני, בתור האח הגדול אשגיח שימשיך בדרך שראה בבית אבא. בכיתי הרבה כשקראתי את המכתב הזה.

היתה בעיה גדולה. גאבי ציפה שפרדי תעלה ארצה אבל כנראה משהו השתבש, היא הצליחה לצאת את הונגריה והתעכבה בווינה. גאבי כתב לה כמה מכתבים ולא קיבל תשובה. הוא הרגיש שפרדלה מתעכבת בווינה בגללו. כי היא רצתה להפסיק את הקשר ביניהם. כאב לי על שראיתי את אחי בצערו. עשיתי את כל המאמצים להשפיע עליו לחפש שידוך. אחותנו הכירה לו בת ממשפחה טובה, והם נפגשו כמה פעמים אבל גאבי הפסיק את זה.

אני עבדתי אז על בניין ברוממה בבניית אבן. ממול היה בית וכל היום בקעו מן הבית קולות שירתה של בחורה. ממש נהניתי מן השירה. היתה לה קול ערב, אבל פניה לא ראיתי אף פעם. מדי יום ראיתי לפני הבית בחורה שחרחורת יפה והייתי בטוח שהיא מעדות המזרח, עד שיום אחד אומר לי פועל שעבד בחצר ״הנה לך עם זאת אתה יכול לדבר אקאמקה (הונגרית). הופתעתי מאד ולא האמנתי לו. כששאלתי אותה אמרה שהם מהעיר דברצין והזמינה אותי שאבוא בשעת ההפסקה לשתות אצלם כוס תה חם. שמחתי להזמנה, כי היה חורף וקר מאד בחוץ. אבא שלה גרינוולד היה יהודי חסיד עם זקן מגודל בעל הדרת פנים יהודית. גם גב׳ גרינוולד היתה איידשה מאמא אמיתית, בעלת חזות יפה ולב טוב. כשסיפרתי שאחותי שרה היתה נשואה

בדברצין עם הינך גליק, ניתקבלתי כבן משפחה, כי הם היו ביחסים טובים מאד עם אחותי והכירו טוב את אבי ואת משפחתנו.

מאז ועד גמר עבודתי על הבית, הייתי אצלם בן בית. אדון גרינוולד סיפר לי על בעייתו עם שתי בנותיו הנמצאות עדיין בבית, שלא יכול לעשות איתן שידוך בגלל מחסור בכסף. ניסיתי לשדך שידוך לגדולה, רבקה, אבל לא הצלחתי, כי הבחור דרש מאדון גרינוולד עזרה לקניית דירה. באותו הזמן גמר גאבי בליבו, שהוא שלא מחכה יותר לפרדי ומוכן לקבל הצעות לשידוך.

בפסח הוא בא אלינו לליל הסדר. פסח בבוקר אחרי הקידוש הלכתי עם שתי בנותי גולדי ושורי לטייל גם גאבי בא איתנו. הלכנו לכיוון גן החיות, כי היה אפשר לראות את החיות דרך הגדר גם בלי להיכנס. משפחת גרינוולד ישבה בחוץ לפני ביתם להתחמם בשמש האביבית. ביתם היה קרוב לגן החיות. ניגשנו אליהם והיכרתי להם את אחי ואת הילדות. שוחחנו קצת ורצינו ללכת, ואז הציעה רבקה שתלווה אותנו. אני הלכתי עם הבנות מלפנים וגאבי עם רבקה מאחור. ניגשנו אל הגדר והסתכלנו קצת בחיות ומכיון שהיה זמן ארוחת צהריים ואווה לא תדע למה אנו מאחרים, החלטתי לא לחכות יותר, וחזרנו הביתה.

אחרי שגמרנו את הארוחה בשעה שלוש וחצי מופיע גאבי. איפה היית שאלתיו? טיילתי עם רבקה היתה תשובתו, ואני צריך למהר כי בשעה ארבע וחצי אנחנו נפגשים בעיר. קרוב לחצות במוצאי שבת חזר גאבי הביתה, והוא סיפר שלהבדלה היה אצל משפחת גרינוולד ואחרי כן שוב יצאו להצגת קולנוע.

גאבי חזר למושב אבל הקשר נקשר ביניהם, ונדברו שייפגשו שוב ביום אחרון של פסח. גאבי הגיע ערב חג, אבל לצערנו היה חולה שפעת עם חום גבוה. בבוקר הלכתי אל משפחת גרינוולד להגיד לרבקה שגאבי לא יכול לבוא לפגישה כי הוא שוכב אצלי בבית עם חום גבוה. רבקה הבטיחה שאחרי האוכל תבוא לבקר אותו. קיוויתי שזה יהיה באמת שידוך. ראיתי ביניהם משיכה הדדית, וכשנכנסתי לחדר בעת ביקורה אצלנו, ראיתי שהיא שמה את ידה על מצחו של גאבי הקודח ואמרתי בליבי, מלאתי את רצון אמי, הנה בת של משפחה טובה וגם יפה, ממש כמו שמסופר בתורה "והנה רבקה יוצאת וכדה על שכמה". בת מסביבה שהיכרנו, בת תלמיד חכם והיא מוכנה ללכת אחרי גאבי. השם עזר לי בזה.

כבר בל"ג בעומר היתה חתונתם כאן בירושלים והם יצאו לשדה אילן בלב שמח.

בעבודתי החלה התקדמות גדולה, בפעם הראשונה קיבלתי בניית אבן בבית גדול בנין "פיגמליון" ברחוב קינג ג'ורג'. היה לי שותף לבניה, בנאי אבן בשם שכטר. בעבודה הזאת הייתי בפעם הראשונה "קבלן משנה" ולא שכיר יום. עבדנו במרץ והרווחנו כסף

רב. מכיוון שהעבודה היתה של "סולל בונה", חברה הסתדרותית לבניה גדולה, היה גם רווח גדול בזה שהיכירו אותי באופן אישי בחברה הזאת מהקשר הראשון הזה קיבלתי עבודות רבות וחשובות.

בינתיים גולדי הקטנה הגיעה לגיל בית ספר. אנחנו חשבנו לשלוח אותה לבית ספר "חורב" לבנות. זה בית ספר דתי מאד של פועלי אגודת ישראל, אבל מכיוון שכל יתר החברות מן הגן הלכו לבית ספר "בית יעקב" שלחנו גם את גולדי לשם. אווה אמרה, שאביה ז"ל רצה לשלוח אותה לבית ספר "בית יעקב" בפרשבורג אחרי גמר הלימודים העממיים ולא הצליח, לכן היא שמחה שלפחות בתה תלמד ב"בית יעקב".

החלטה קטנה שמשנה כל דרך חייה של משפחה שלימה. אבל את המסקנה הזאת הבנו רק אחרי שנים רבות, כשהבנות גדלו כבר. — חיינו הלכו על "מי מנוחות". אוממא ואופפא שגרו איתנו דלת על יד דלת, עבדו בחנות המכולת שלהם בהצלחה רבה. לאווה היו חיים קלים, אמא שלה עזרה לה עם הילדים, אופאפא הביא לה הביתה כל המצרכים, והפרנסה היתה בשפע. היתה רק בעיית הביטחון. היינו גרים ממש על יד גדר הגבול. העמדה הערבית הייתה במרחק פחות ממאה מטר, ובאותם הימים שמענו מושג חדש, "פדיון" ערבי. זה היה קבוצת מתאבדים, שעברו את גבולות שביתת הנשק בכל הגזרות, פגעו ביהודים בלי אבחנה, וחזרו אל מעבר הגבול. בחיינו על יד הגבול התרגלנו למציאות הזאת כבר שכחנו איך לפחד.

צה"ל נתן תשובות מתאימות לערבים. צה"ל נכנס לשטחים ערביים לפעולות תגמול והרג בהם והרס להם בתים. עם זה יחד היו אלה יחסית ימים שקטים של בניה והתיישבות בכל חלקי הארץ ובעיקר בדרום. ערים נבנו, אשדוד, אשקלון, קרית גת. באר שבע התפתחה מכפר בדואי קטן עם רחוב אחד של בקתאות לעיר של ממש. רחובות נבנו, כבישים נסללו, הקימו בתי חרושת. אלו היו הימים הגדולים של יצירה והתיישבות.

גלי העליה שהגיעו לארץ מתימן, מעירק, מצפון אפריקה ומאירופה הביאו איתם חומר אנשים טוב ובעת הזאת התחילו כבר להסתדר מי בעיר ומי בכפר.

גם בירושלים גאתה תנועת הבניה ולו היו לי עשר ידיים, הייתי יכול לעבוד עם כולן. בשנת 1953 שכרתי כבר בנאי אבן על חשבוני כדי שהעבודה תלך מהר. כך גם הרווחים שלי גדלו. כבר לא הייתי בנאי בודד, היתה לי כבר "קבוצת הבנאים קליין". זה היה כבר פירמה. יכולתי לקבל עבודות בקנה מידה גדול יותר. עוד עמדתי בבניית "פיגמאליון" ברחוב קינג ג'ורג' וכבר קיבלתי עם עוד שותף את בניית בית ההסתדרות הגדול ברחוב שטראוס. עבודה זו כבר לא היתה עבודת בניה סתם, לא עבודה פיזית רגילה, בעבודה הזאת הייתה כבר "אומנות". בבניין הזה התחלתי להרגיש את עצמי יותר אומן מאשר פועל בניין שעובד למחייתו.

אווה שוב היתה בהריון, ומאד ציפיתי שהפעם זה יהיה בן. גם שורי כבר הלכה לבית ספר, ויום יום עברו על יד הבניין עם גולדי, בדרכן לאוטובוס. אני עבדתי בקומות העליונות על פיגום והבנות צעקו לי מלמטה "אבא, חמישה גרוש" הכנתי לי יום יום כסף לתת להן. זאת היתה הנאתי בכל יום.

אהבתי את ילדותי מאד, והייתי נותן להן את חיי, שיהיו להן חיים יפים וקלים.

עוד אני בבניית בית ההסתדרות, הגיע זמן הלידה של אווה. בבוקר לקחתי אותה ל"הדסה", בבית הדגל שברחוב הנביאים. אבל רק לפנות ערב הוכנסה אשתי לחדר היולדות. כל הזמן החזיקה את ידי, כאילו לשאוב ממני כח, ולא נתנה לי ללכת אף לרגע. רק אבא של שלוש בנות יכול להבין את מצב נפשי, כמה גדול היתה הכמיהה שלי לבן. השעות שישבתי שם באמירת תהילים, היו אולי הקשות ביותר בחיי. פחדתי לצפות שזה יהיה בן, פן אתאכזב. אבל בכל זאת קיוויתי.

ישבתי שם עם עוד בעל, שחיכה ללידה של אשתו, ודיברנו על מצב משפחתנו כשאחות יצאה מחדר הלידה ואמרה לי "יש לך בן" התחלתי להשתולל. התחננתי לאחות שתחזור ותבדוק, שזה בלי טעות באמת בן? רקדתי וקפצתי מסביב, כמי שהשתגע בכיתי וצחקתי רציתי לראות את אווה, לשמוע מפיה שזה אמת ושניהם בסדר, וכבר הייתי בדרכי, בריצה לפאג"י. אוממא וכל המשפחה היו בבית. כשהגעתי עם הבשורה "בן".

תוך דקה התפשטה הבשורה בכל שיכון פאג"י, שהיה אז משפחה קטנה של חברים וידידים. וכולם שמחו אתי. כי ידעו עד כמה שאני רציתי בן. מטס ואדית היו גם כן אצלנו. גם להם היו כבר שלוש בנות וגם הם יחלו לבן.

גיסי מטס עבד קשה. בהתחלה לא הצליח ביותר. הוא הביא, בשותפות עם דודינו שמו בינט, מכונות לעשיית אטריות מבלגיה, אבל אחרי יותר משנה היו צריכים למכרן, כי קמו בתי חרושת גדולים לאטריות, ולא יכלו לעמוד בתחרות. זמן רב עבד מטס בבית חרושת לחומרי ניקוי, גם זו לא היתה עבודה בשביל גיסי. זו היתה עבודה פיזית קשה, ולא היה בצידה פרנסה ברווח. אדית השתדלה לעזור לפרנסה עם תפירה ועבודות אחרות. גם אצלם גדלו הילדות, והצריכה גדלה איתן. העזרה למטס באה, כאילו בנס. דודנו ר' שמשון קליין ז"ל (בעלה של לאה נני ז"ל) הציע לו שותפות עם סוכן ביטוח בשם הרשקוביץ, והוא קיבל את ההצעה.

הרשקוביץ היה בעל מקצוע גדול בענף הביטוח, הצרה שלו היתה שלא ידע עברית וגם לא היה צעיר. לשם מילוי חסרונותיו לקח את מטס לשותף. מיום זה והלאה נכנסה הברכה בעבודתו של גיסי, ומצבו הכלכלי עלה למעלה בקו ישר.

עוד בסתו 1954 הגיעו ארצה דודי ודודתי ממקו ר׳ אליעזר קליין ואשתו בושקנני הוא היה תמיד דודי האהוב עלי. וכשנודע לי שהוא מגיע באוניה לחיפה, נסעתי לחיפה לקבל את פניהם. בובה ווילי כבר היו שם ויחד ציפינו לירדתם מן האוניה.

הם בכלל לא השתנו בעשר השנים שלא ראיתי אותם. הוא נראה הרבה יותר צעיר מגילו, השבעים. שמחנו כולנו על פגישתנו המחודשת. בנסיעה לתל אביב לביתה של בובה ווילי סיפרתי לדודי שאווה מצפה לתינוק, והבטחתי לו, אם זה יהיה בן אי״ה אז אכבד אותו שיהיה הקווטר. דודי ודודתי הגיעו לברית ונשארו כמה ימים. שמחנו שנינו, הוא שהיה אצלי, ואני הייתי גאה בדודי שהיה לו מראה מכובד ואצילי. בשבת בבית הכנסת גילה קצת מהרהורי ליבו. אני לא יכול לתאר לעצמי, איך אוכל להתפלל בחברה שיש שם בביצרון (שכונה בתל אביב)? ואווה הזמינה אותם לימים הנוראים. הם קיבלו את הזמנתנו ברצון ובמשך תשע שנים היו האורחים האהובים שלנו מערב ראש השנה, עד ערב סוכות. לכבוד בואם סידרנו את הבית, עשינו סיוד, קנינו כלים חדשים והכל היה לקראת בואם של לאזר באצי ובושקה נני. תמיד הייתי קשור במשפחתי. רגש שבטי מפותח כזה, זה משהו מיוחד.

עד היום אני שומר קשר עם כל בני המשפחה, ואפילו עם בני משפחה רחוקים יותר. אני בקשר מכתבים עם כולם, המפוזרים בכל חלקי תבל.

גם כאן בארץ אני שומר על הקשר עם כולם ובעצם אני המקשר בין כולם. ירושלים הוא מרכז היהדות, כל יהודי מגיע לכאן, וביתי תמיד היה פתוח לקרובים ואפילו פחות קרובים.

קהל רב התאסף בברית של בני וחשבתי את עצמי למאושר באנשים. אוממא עזרה הרבה לאווה בטיפול עם מושלה הקטן (קראו לו משה אריה על שם חמי ז״ל) מטס אמר ברכה יפה בסעודה, וכולנו הרגשנו שהשם שמע וקיבל את תפילתנו.

מטס הלך והצליח בעסקיו, ולקראת הקיץ ראינו שגם עדית גיסתי מצפה לתינוק. החזקנו אצבעות וכולנו קיווינו שגם לה יהיה בן אחרי שלוש בנותיה. ואכן ביום כיפור נולד אהרן דוד. באמצע תפילת מוסף הרגישה אדית כאבים, אווה ליוותה אותה לבית חולים. מזל טוב! זה היה מגיע למטס ולאדית, וגם אנחנו היינו מאושרים. סוף סוף קיבלנו שנינו בנים, כך לא תהיה קנאה בין הגיסות.

בעבודתי הלכתי מחייל אל חייל, שמי הלך לפני. עוד לא גמרתי את בית ההסתדרות, וכבר הוזמנתי עם שותף לקבל את בניית האבן בשלושת הבניינים הענקיים של הממשלה בגיבעת רם. עמדתי על הפיגום ובניתי כשנודע לי שפרצה מלחמה בינינו

לבין מצרים. בערב ישבתי בבית הכנסת בשיעור כשהביאו את צו הקריאה להתייצב תיכף במקום כינוסו של גדודי, שהיה קבוע מראש. לא עברו שעתיים וכל הגדוד היה לבוש בבגדי צבא וחמוש, ועמדו בעמדות שקבעו לכל מחלקה ומחלקה מגדודי המילואים. המחלקה שלנו התמקמה בבניין מנזר "נוטר דם" שעל יד החומה מול שער שכם. הבניין היה פרוץ והרוס בחלקו מההפגזה הבלתי פוסקת של הצבא הירדני במלחמת השחרור בשנת 1948.

באחד הפירצות מול שער שכם התמקמה הכיתה שלי ועסקנו בתצפית בטלסקופ במשך כל היום, ובלילות יצאנו לפטרולים ולאמבושים בין הקווים. היה לי קצין, שונא דתיים ובמיוחד הכניס אותי לכיתה שיצאה בליל שבת לאמבוש בוואדי שעל יד מוצא התחתית. הכיתה היתה צריכה לצאת אחרי החשיכה בטנדר עד מוצא בכביש ירושלים. ומשם למקום המיועד ברגל. ביקשתי את הקצין שישחרר אותי מהפעולה הזאת כי אני שומר שבת. הוא התרעם עלי, ואמר שאני רוצה לנצל את הדת כדי להוציא עצמי מפעולה מסוכנת. הצעתי לו שאני אעשה את הדרך עד מוצא ברגל, ובשעה 9:00 בערב ניפגש במקום עם יתר בני הכיתה.

יצאתי מוקדם מנוטר דם הספקתי עוד להגיע לפאג"י להתפלל בבית הכנסת, לעשות קידוש ולאכל משהו וכבר יצאתי לדרך.

גולדי ושורי היו מאד גאים באביהם החייל. הייתי חמוש מכף רגל עד ראש. ברובה סטן בששה רימוני יד, בתרמיל תחמושת, בכובע פלדה. בעיר הייתה האפלה מוחלטת. הלכתי ברגל עד היציאה מן העיר, ולא פגשתי נפש חיה בדרך. היה פחד נורא בעיקר מן הבדידות. דרכתי את נשקי וכך הלכתי והתקדמתי, בדרך הריקה והחשוכה. הייתי בטוח שאגיע בזמן שקבענו. הייתי כמה מאות מטר מן הגשר של מוצא, מקום המיפגש. כשהגיח טנדר צבאי מירושלים. בטנדר ישב הקצין שלי והודיע שהאמבוש בוטל, והוא רצה לבדוק, אם אני מלאתי את מה שקיבלתי על עצמי. הוא הרשה לי ללכת הביתה ורק במוצאי שבת לחזור.

שלושים יום, עד גמר מלחמת סיני הייתי מגוייס. מלחמת סיני לא הייתה מלחמתנו, זאת היתה מלחמתה של בריטניה וצרפת נגד מצרים שהלאימה בלי הודעה מוקדמת את תעלת סואץ. המעצמות הללו שיתפו את ישראל בפעולה הזאת, וישראל הייתה מוכנה להכות במצריים, שלא נתנה לישראל מנוחה יום אחד מאז מלחמת השיחרור והפרה את הסכם שביתת הנשק יום יום.

צה"ל הגיע תוך כמה ימים עד תעלת סואץ בפעולה מהירה, קודם הצניחו גדודי צנחנים אל מעבר המיטלה, שהיא נקודת השליטה על כל סיני, ואחרי כן התקדם הצבא המשוריין בתנועות איגוף מהירות לכיוון מערב, השמידו את צבא מצרים ולקחו שלל

בכמויות אדירות בנשק בטנקים ובתחמושת. בזמן שצה"ל מילא את חלקו בהתקפה מתואמת עם שתי המעצמות נעו הצבאות הצרפתיים והבריטים באיטיות ובהססנות. הם הסתבכו במלחמת רחוב בפורט סעיד ולא התקדמו כלל. בלחץ האמריקאים והאו"ם נסוגו חיילי המעצמות מאדמת מצרים. ישראל החזיקה את סיני, ורק בלחץ האמריקאים, ועוד יותר תחת איומי הרוסים הוציאה את כוחותיה משם. שמה של ישראל בתור כוח לוחם במזרח התיכון גדל. קיבלנו נשק חדיש מצרפת והיה לנו המון נשק וטנקים שלל.

כל העולם ראה בנו כח, וזה עצר את הערבים כמה שנים מלהתקיף אותנו.

בפאג"י חזרו החיים למסלולם בדירת אוממא פירק הצבא את עמדת מכונת הירייה שהיתה בחלון חדר השינה, מול עמדת הירדנים. לא נורתה אף ירייה אחת מהעמדה הזאת אבל אחרי כמה שבועות כבש צה"ל את העמדות הירדניות שעמדו קרוב לפאג"י בשטח ההפקר. את כל הפעולה ראיתי מחלון דירתי.

החיילים הישראלים התחבאו בתעלת קשר, ועל פי סימן קפצו פתאום ותפסו את העמדות בלי יריירה אחת. לשמחתנו הגבול התרחק מביתנו כמה מאות מטר והשטח נהפך לשטח הפקר.

התחלתי לבנות את קריית הממשלה. העבודה הייתה בקנה מידה גדול מדי לכוחותי. כאן היה מדובר בכסף גדול. למרות שהיה לי בנאי שותף וגם בנאי שכיר היה לי, הייתי צריך לעבוד עשר שעות ביום, כדי לעמוד בקצב העבודה לפי לוח הזמנים שקיבלתי על עצמי. יום יום, בחום הקיץ ובכפור והרוח הקרה של החורף, עמדתי על הפיגום, הרמתי את האבנים הכבדות ובניתי. לפעמים שאלתי את עצמי, הלשם זה למדתי כל כך הרבה שנים, עשיתי "בגרות", למדתי בישיבות עברתי את הגיהנום הנאצי כדי שבגיל ארבעים אהרוג עצמי בעבודה? אבל כשחזרתי הביתה וראיתי את משפחתי היפה והמאושרת שאף פעם לא סבלה מחסור, נתמלא ליבי גאוה, כל זה שלי, ותודות למאמצי ובעז"ה יש להם הכל.

השוויתי את סבלי בעבודה ואת האושר שאני משיג על ידי העבודה, והחלטתי שכדאי המאמץ, כדאי הכל, כדי לראות מסביבי את אשתי ואת ילדי מחייכים. למרות שהכסף זרם אל כיסי, לא חייתי חיי בזבוז. חלק מן הרווחים שמתי תמיד בצד. את כספי החזקתי אצל אוסי קליין על בסיס זהב. כך רציתי להבטיח את ערך כספי. צורת חיסכון זו נמשכה יותר משנה, והצטבר סכום עגול ויפה.

יום אחד בא מטס גיסי אלינו ומספר שאוסי קליין נלקח לחקירה. המשטרה עקבה אחריו זמן רב ותפסו אותו בתוך מחסן עם סחורות שהובריחו לארץ מעבר הירדן. לא התרגשתי מזה, כי ידעתי שאוסי, בחור די משופשף, ימצא דרך לצאת

מן הסבך. רק אחרי ימים אחדים נודע לי על גודל המפלה, ועל הקנסות הכבדים שהטילו עליו, ורק אז התחלתי לחשוב על גורל חסכונותי ועל חצי קילו הזהב שנתתי לו כהלוואה. יותר משנה עברה עד שקיבלתי חלק מהכסף והזהב בחזרה. אבל בירידת ערכו עקב האינפלציה, וגם לא את הכל. ליקקתי את פצעי, ורק בגלל אשתי שמרנו על קשר בין שתי המשפחות. נכנסתי כאילו ב"טרנס" בעבודה, להחזיר לעצמי כמה שאפשר מהר את ההפסדים שסבלתי. כמעט שלא ראיתי את הילדים כל השבוע. הם הלכו וגדלו. היינו בסך הכל משפחה מאושרת, בעיקר אחרי הולדת בני, משה אריה. הלא רק זה מה שביקשתי מהשם, לחיות באהבה עם אווה, לגדל משפחה יפה ולהמשיך במסורת האבות ודורות ישרים.

עשינו את כל המאמצים להשיג מטרה נעלה זאת. אם להשוות את זה עם הסיכויים שהיו לי בשנות המלחמה 1939-1945, השגתי הרבה, הרבה יותר ממה שחלמתי וממה שציפיתי להשיג אי פעם בחיים. הלכתי מעבודה לעבודה. בסוף שנות החמישים כבר לא הצטרכתי לחפש עבודה חיפשו אותי. הייתי בנאי "אומן". קיבלתי עלי את בניית ישיבת בעלז. את בית הכנסת. בניתי "בדחילו ורחימו" והורדתי את מחיר עבודתי לשם מצווה. אני אף פעם לא הייתי חסיד, אבל משפחת קליין עוד במאקו תמיד העריצה את ה"צדיק מבעלז".

לפעמים בתוך העבודה הצלחתי לראות את פניו. פעם כשעמדתי על הפיגום, שיחק בחצר ילד כבן 10-9. צעקתי אליו שייזהר ולא יסתובב מסביב למקום הבניה, אבן עלולה ליפול עליו. הוא צחק עלי והתחיל לזרוק עלי למעלה אבנים קטנות. לא התעצלתי, קפצתי למטה, תפסתי אותו והרבצתי לו טוב טוב על הישבן. רק אחרי המעשה נודע לי שזה היה ברלה בן אחיו של הרבי מבלז, זה שבמרוצת הזמן בגיל רך ירש את כס המלכות של בעלז. העתונים החילוניים קראו לו "הרבי הינוקא".

עוד לא גמרתי את "בעלז", כשבאו אחרי לקבל עלי את בניית האבן בישיבת גור ברחוב מלכי ישראל. התוכנית של בית המדרש ובניין מגוריו של הרבי מגור ז"ל הייתה מעשה אומנות, ואני ביצעתי באמת בנייה אומנותית. הרבי הזקן, שהיה אדם ערני מאד, בא כל יום לראות את התקדמות הבנייה. לפעמים זכיתי שדיבר אלי, שאל שאלות, הציע הצעות ואפילו שאל על משפחתי ועברי.

הבנות שלי הלכו וגדלו. הן למדו בבית הספר המרכזי של "בית יעקב" שבקרבת מקום עבודתי. בתי שורי כל יום נגשה אלי בדרך הביתה לשאול בשלומי, ולפעמים לבקש כסף לקנות גלידה. השגחתי שגולדי בתי הגדולה עוברת תמיד לצד השני של הרחוב. אולי התביישה לראות את אביה בבגדי עבודה מלוכלכים, ובעיקר שהחברות לא ישגיחו שאביה פועל. כששאלתי אותה על זה בבית, אמרה לי "באמת אבא, למה אתה עובד בבניין? כל החברות צוחקות עלי בגלל זה".

הרגשתי דקירה בלב. הזה התגמול בעד כל סבלי, בחום ובקור, בשמש ובגשם, כדי לבנות את הארץ ולספק את צרכי משפחתי בכבוד. אף אחד לא ידע איזה כאבי גב אני סובל, ורק הרצון העז שלי מחזיק אותי על הפיגום. לפעמים בבוקר כשהלכתי לעבודה הייתי יותר עייף מאשר כשחזרתי מן העבודה. סוף סוף שש שנות מלחמת העולם השניה לא עברו עלי בנעימים. השאירו בי סימנים חזקים ובעיקר בגבי ובזרועי השבורה. ובתי בת הארבע עשרה מתביישת עם אביה הבנאי. למחרת הלכתי למחנכת שלה וסיפרתי לה על התבטאות בתי.

ביום הבא סיפרה גולדי, שקיבלו שעורי בית לכתוב חיבור על הנושא: "ואהבתה את המלאכה ושנאת את הרבנות". הצחוק בדבר שגולדי ביקשה אותי לעזור לה בחיבור.

גולדי נהייתה מיום ליום יותר ויותר אדוקה. הציונות ואהבת הארץ היה נושא שאסור היה לדון בו בבית, כי עיניה נתמלאו תיכף דמעות לשמע דברי — "הכפירה" שלי. יום יום באה הביתה עם דינים חדשים שלמדה. לא עזר לנו שאמרתי, שכך ראיתי בבית אבא, ואני לא משנה, תוך דקה הביאה את "המשנה ברורה" והוכיחה צדקתה. כך קיבל הבית עוד חומרה ועוד חומרה. בכלל גולדי הפכה להיות בביתנו "הקוזק של הקדוש ברוך הוא". היא שמרה על האינטרסים של הדת בביתנו. בהתחלה הסתכלתי על זה בצורה מבודחת, הנה ילדה מתבגרת ומקבלת על עצמה לשנות את סדרי החיים שלנו, אבל הצליחה במאה אחוז. היום אני מודה לה על כך. ומה שיצא מהבנות, ועוד יותר מבני מוישי יש לזקוף הרבה לזכותה.

שורה של בנינים מפוארים נבנו על ידי. אחרי "גור" בניתי את בניין ישיבת דושינסקי ברחוב שמואל הנביא, ולהבדיל את הבית המפואר של "היכל שלמה". הבנייה הזאת היתה מלאכה אומנותי, יותר מעבודה פיזית. לבנות את כל הקישוטים, הקשתות והכיפה העגולה על גג הבנין גרם לי סיפוק רב, בצד הרווח הטוב.

כבר הייתי במצב כזה, שחצי שנה מראש הוזמנתי לעשות עבודות בניה במקומות שונים בעיר. קיבלתי על עצמי לבנות כמה בניינים באוניברסיטה החדשה בגיבעת רם וגם קיבלתי את בניית האבן בבנייני "הדסה" שבנוה מחדש על יד עין כרם. העסקתי כבר שלושה בנאים שעבדו ביומית על חשבוני, וכמובן סבלים ומגישים. אני בניתי רק את פינות הבניין, קשתות וכל דבר הצריך מקצועיות רבה.

פרנסה לא חסרה לנו. לנו היה בשיכון, הפריג׳ידר הראשון, תנור הגז הראשון וגם מכונת הכביסה הראשונה. בני מוישי התחיל ללכת לחדר כאן בשכונה. שם למדו עם תרגום לאידיש לצערי, בשום אופן לא רצה לדבר אלא עברית. היום הוא מצטער על זה. בסך הכל היינו משפחה מאושרת. אווה היתה אם מסורה לילדיה וגם אשה טובה. היא נהנתה גם מחברת אמה, כל היום היו הדלתות פתוחות בין שתי הדירות, כאילו היתה

זאת דירה אחת. גם אופאפא נהנה מן השכנות ואהב מאוד את ילדינו. לא חזר אף פעם מן החנות מבלי להביא איזה "דבר טוב" לילדים.

יום אחד אני מקבל אורחת מבני ברק. אלמנת א. מושקוביץ ממאקו, שבעלה מת בדרך למחנה מטהאוזן באוסטריה, בשנת 1945. אחרי המלחמה, כשחזרתי למאקו, סיפרתי לה שהייתי במקום כשזה קרה. וגם הייתי לה עד להתיר לה נישואים שניים. היא באה אלי בבקשה שאבוא להעיד לה בתל-אביב, במשרד לפיצויים מגרמניה. היא מבקשת פיצויים על מות בעלה, לעצמה ולילדיה. זו היתה הפעם הראשונה ששמעתי את המושג "פיצויים". זה היה בסוף שנות החמישים ורק אז נודע לי שהמון ניצולי השואה ממוצא פולני מקבלים כבר שנים פיצויים על פגמים גופניים שגרמו להם הנאצים במחנות ריכוז. גב' מושקוביץ היתה הראשונה ממוצא הונגרי שניסתה לבקש פיצויים מן הגרמנים. במשרד הפיצויים הייתי צריך לספר, ואחרי כן לכתוב בכתב, את כל השתלשלות חיי, עד העת שהנאצים הביאו אותנו ל"לורטו" לכיוון מאוטהאוזן שבאוסטריה, שם מת מושקוביץ. היה זה סיפור ארוך, החל משנת 1939 כשלקחו אותי לצבא ההונגרי, דרך מחנות עבודה ברוסיה, חזרה מרוסיה להונגריה, שוב גדודי עבודה, מסירת הגדוד ל"אס אס" הגרמני ועוד.

הפקידה שלקחה ממני את העדות שאלה אותי "עם סיפור חיים כשלך, למה אתה לא מבקש גם פיצויים מן הגרמנים? למה להשאיר בידם את כל הכסף הגזול מן היהודים "הרצחת וגם ירשת"? אמרתי לה שאין אני מאמין בכל סיפורי הפיצויים, עוד לא שמעתי שמישהו מהונגריה קיבל כסף מהגרמנים.

אחרי הרבה חודשים אני מקבל גלויה מהמשרד לפיצויים מגרמניה, בשם אנגלהרט לבוא למשרד, העניין לטובתי. הלכתי למשרד ביום גשום אחד, עדיין לא האמנתי באפשרות לקבל משהו מהגרמנים. במשרד מצאתי את האשה שלפניה העדתי לטובת גברת מושקוביץ בתל אביב. גברת אנגלהרט עברה עם בעלה לגור לירושלים, ולקחה אתה את כל הכתובות הירושלמיות שהיו מתוייקות במקום עבודתה הקודם, ביניהם גם את שלי. המשרד היה ברחוב יפו בבניין הרבנות הראשית, על הגג בחדר ששימש פעם חדר כביסה. שם סיפרתי מחדש את כל סיפור החיים שלי ונתתי את כל הפרטים האישיים שלי ושל בני משפחתי. לבסוף ביקשה האשה חמשים לירות מפרעה עבור העבודה שלה. לא נתתי לה אמרתי לה "כשתשיגי כסף מהם, את תוכלי להוריד מה שמגיע לך".

להפתעתי הרבה, אחרי כמה חודשים הודיע לי משרד אנגלהרט שהגיע כסף עבורי מהגרמנים עבור נשיאת ה"טלאי הצהוב" ובעד שהותי במחנות ריכוז. הסכום היה מכובד למדי, כששת אלפים מרקים גרמניים. זה היה בזמנו כמשכורת של חצי שנה. הכסף הזה היה מתנה מן השמים ונתן לי רגש של ביטחון כלכלי. כבר מזמן לא חסרה לי פרנסה,

ובכל זאת זה נתן תנופה גדולה לחסכנותי. בין המסמכים שהגשתי לפיצויים היתה "תעודת הבגרות" שלי, שקיבלתי בהתחלת שנות החמישים מהונגריה על ידי דודי אליעזר קליין, שהיה אז עדיין במאקו. אני ביקשתי את התעודה בשביל קרובי ממאקו, שעבד במקום עבודה שהיה דרוש לעבודתו תעודת בגרות. מכיוון שהיינו מאותו המקום ובאותו גיל ושני השמות היו דומים במקצת, רצה להשתמש בתעודתי עם כמה תיקונים קטנים לטובתו. הסכמתי לדבר. למה לא לעשות טובה לחבר וקרוב? כתבתי למאקו ודודי שלח את מבוקשי. בינתיים קרובי סידר את בעיית התעודה בצורה אחרת, ולי נשארה תעודה ביד. לא חשבתי אז שיום אחד זה יביא לי תועלת מרובה.

בהתחלת שנות הששים שוב קיבלתי גלויה מגברת אנגלהרט, שבינתיים עברה למשרד גדול ואלגנטי, שמזמינה אותי בעניין דחוף, לאינטרס שלי. היא אמרה לי שיצא חוק חדש בגרמניה, שכל פליטי השואה השייכים לחוג השפה הגרמנית, ושהגיעו ארצה לפני שנת 1947, זכאים לפיצויים עבור נזק גופני ובריאותי. היא זכרה את כל פרטי סיפורי התלאות והמכות, שעברו עלי במחנות השונים, וידעה את פרטי עלייתי בשנת 1946, ואמרה שבדקה בהעתק תעודת הבגרות שלי, וראתה שהציונים במקצוע השפה והספרות הגרמנית היו "מצויין", לעומת הציונים בשפה ובספרות ההונגרית שהיו רק "טוב". זה יהיה טיעון טוב להגיד שבבית דיברו גרמנית, וכך גם אני שייך "לחוג השפה הגרמנית" ומגיע לי פצויים לפי החוק החדש. כמובן התייחסתי לדבריה בספקנות גדולה וכשביקשה מפרעה על חשבון עבודתה שוב לא נתתי לה. עברה שנה ואפילו לא הלכתי אליה.

מדי פעם ביקשה ממני תעודות שונות ביניהן תעודת נישואין של הורי. כשראתה שאמי נולדה בעיר בוניהד, וזו היתה עיר שכמעט כל תושביה היו ממוצא גרמני, הבטיחה לי שעכשיו יהיה טיעוני לגבי השפה הגרמנית הרבה יותר חזק, כי היא תטען שאמי ידעה לדבר רק גרמנית, ואני גדלתי על השפה הארורה הזאת. צחוק הגורל, שיהודי כמוני, ניצול השואה שסבל מהם יותר מכל אחד, צריך להוכיח שאני שייך למשפחת דוברי הגרמנית. מה לא עושים עבור הכסף הארור. התלבטתי הרבה זמן אם ללכת לבחינה בשפה הגרמנית (כל אחד שטען לחוג השפה הגרמנית היה צריך לעבור בחינה בכתב ובעל פה). אבל לא היה לי זמן בשנות 62-1960 לעניינים שלא ראיתי בהם שום סיכוי, ובכלל לא עניתי על מכתביה של גב' אנגלהרט שבהם ביקשה עוד עד או עוד מסמך, כי היתה לי עבודה גדולה באוניברסיטה שלא יכולתי לגבור עליה.

באותו הזמן התחילו לבנות את בנין הכנסת מול האוניברסיטה בגבעת רם. את בניית אבן מסר "סולל בונה" לשני בנאים ידועים. לי לא היה זמן ללכת למכרז. יום אחד באמצע העבודה קוראים לי למשרד. מנהל "סולל בונה" והמהנדס הראשי של בניית בניין הכנסת ישבו במשרד. הם אמרו לי שהם לא נותנים להמשיך את בניית האבן בבניין הכנסת על ידי הקבוצה שקיבלה את העבודה, וגם מה שכבר בנו צריכים

להרוס. הם רוצים שאני אקבל על עצמי לבנות את האבן. צריכים בעבודה דיוק מוחלט, ועבודה כזאת רק אני יכול לבצע. זה היה מחניף לגאוות ה"אומן" שלי, אבל הייתי צריך להתנצל, כי שלושה בניינים באוניברסיטה עמדו באמצע בנייתם וחוץ ממני היו לי רק שני בנאים, כך שאני לא מסוגל לקחת גם את העבודה הזאת. מנהלו של סולל בונה, מר פרידברג אמר "אתה מוכרח לבנות את הכנסת. אחרת לא ניתן לך להמשיך לעבוד באוניברסיטה (גם העבודה ההיא הייתה של סולל בונה ואני קיבלתי מהם את עבודת הבנייה). לא עזרה לי שום התחמקות. הבטיחו לי כל עזרה שארצה, לא אצטרך להביא אתי שום פועל הם רוצים רק את עבודתי. לבסוף קיבלו את כל התנאים שלי, וגם הסכימו שאת בנייני האוניברסיטה יבנו הבנאים השכירים שלי.

היה זה זמן השיא של קריירת הבנאי שלי, עבדתי כמה חודשים ממש עבודת אומנות והרווחתי כפול ומכופל ממה שחלמתי אי פעם להרוויח. לעת הזה 62-1960 כבר היה לי אופנוע עם מנוע עזר שהשם העממי שלו היה "טוסטוס" כך יכולתי גם לעבוד וגם לפקח על עבודות השכירים שלי. באביב 1962 גמרתי כמעט את כל העבודות באוניברסיטה. חסרה רק גמירת בניין בית הספר התיכון האוניברסיטאי. חשבתי לגמרו עד פסח, ולצאת עם אווה לחופשה קצרה. הייתי יכול להרשות לעצמי לוקסוס זה.

בשנה הזאת היה לנו פורים יפה מאוד. שמש אביבית זרחה כל היום. הילדים כולם התחפשו, ועשו שמח בבית. גם אורחים היו לנו לסעודה, שתיתי קצת והמצב רוח היה מרומם. באמצע הסעודה החלטנו עם אווה שגם אנחנו נתחפש. ירדתי מהר לשכן ר' אברהם סנה ממנו קיבלתי תלבושת חסידית, כולל קפטן ושטריימל. אווה לבשה חליפה שלי וכובע שלי, עם פחם ציירתי לה שפם, זקן ופאות. ונכנסו יחד לחדר. הילדים יצאו מגידרם. גם אני הייתי כבר קצת בגילופין מרוב שתיה שלא הייתי רגיל לה. הלכנו יחד לכמה שכנים בסביבה, עשינו שמח, צחקנו ושתינו.

בסוף הלכנו לדוד של אווה ר' שמעון קליין (בעלה של דודה לאה, אחות חמי ז"ל) שם העמידו גם כן שולחן גדול להרבה אורחים. כל הזמן התבדחתי והצחקתי את כולם. עד מאוחר בלילה הייתי שיכור כלוט. אני אפילו לא זוכר איך הגעתי הביתה. אך הגעתי לדירתי התחלתי להקיא ללא סוף. אצלי הקאה היתה תמיד סבל גדול, לא יכולתי להפסיק ותמיד היתה מלווה בכאבי ראש חזקים מן המאמץ. אווה נתנה לי תרופות נגד כאב ראש, השכיבה אותי וישנתי שינה טרופה.

אחרי המקרה הייתי חולה כמה ימים. הרופא לא מצא את סיבת כאב הראש והחום שלי. אחרי שבוע חזרתי לעבודתי. בכוח התגברתי על כאבי הראש ואפילו לא הלכתי לבדיקות נוספות. כמה ימים לפני פסח שוב חליתי ורק ברצון חזק יכולתי להשתתף בליל הסדר על יד השולחן הגדול, שנערך כל שנה עם משפחתו של

גיסי מטס, אצל אומאמא ואופאפא. כבר בכוס הראשונה לא יכולתי לשתות וכל הרמת קול גרמה לי הרגשה כאילו דופקים בפטיש בראשי. בסוף התעלפתי והשכיבו אותי במיטה. ונתנו לי תרופות הרגעה שלא עזרו לי כלום. למחרת הלכו שתי הבנות הגדולות, גולדי בת הארבע עשרה ושורי בת השלוש עשרה לקופת חולים להביא רופא. סבלתי נורא. פתיחת דלת, או הזזת כיסא גרמו לי כאבי ראש חזקים כאלה, שהייתי בטוח שיש לי גידול במוחי. לא רציתי להבהיל את אווה ובתוך הכרתי המעורפלת התכוננתי למוות.

רק אחרי הצהרים הגיע הרופא. בדק אותי ביסודיות ועם מכשיר האיר לתוך עיני. הוא אמר שעד הערב אקח תכשירי הרגעה ואם לא ישתפר המצב, צריכים לקחת אותי לבית חולים. יותר מאוחר כשהבראתי כבר סיפרה לי אווה שהרופא הצעיר אמר לה שיש לו חשד לדלקת קרום המוח. במשך הזמן התאמתה הדיאגנוזה שלו. במוצאי החג לקח אותי ארווין שורץ שהתארח אצל אבא שלו (איזידור בצי) לבית חולים ביקור חולים. קיבלתי זריקה ונרדמתי. למחרת כשהתעוררתי, לא היו לי יותר כאבי ראש. וגם חומי ירד. הייתי תחת פיקוח מתמיד ושלוש פעמים ביום האירו לי הרופאים במכשיר לתוך עיני. הם מצאו סימנים המראים שאכן היה לי דלקת בקרום המוח. העבירו אותי לבית חולים "הדסה" בעין כרם, כי שם יש מכשירים לצלם את הגולגולת ואת המוח. עברתי הרבה טיפולים ופחדי גבר מיום ליום. כי שמעתי את הרופאים מדברים ביניהם על הסיבוכים שיכולה לגרום מחלתי. ואפילו אם אתרפא, יפגם חלילה מוחי.

הפרופסור הרצה בחדרי לרופאים מתלמדים (סטזרים) על מחלתי, ולא חשב שאני מקשיב ומבין. אווה באה יום יום פעמיים, ואני הערכתי את מסירותה מאוד כי ידעתי מה זה לנהל בית עם ארבעה ילדים קטנים, ולרוץ לבית חולים המרוחק פעמיים ביום. תמיד ידעתי על אשתי שהיא טובה ומסורה ללא גבול לי ולמשפחתנו, אבל מה שהיא עשתה בשבילי בימים האלה לא אוכל לשכוח לעולם.

הרופאים קבעו שרק עם לקיחת דוגמא ממח חוט השדרה אפשר לקבוע בודאות, אם היתה לי דלקת קרום המוח או לא. בוקר אחד אחרי שאווה חזרה הביתה, נכנסו כמה רופאים ועוד שני מטפלים ועשו הכנות לעשות לי "פונקציה" בחוט השדרה. ראיתי את המזרק הענק שרוצים להכניס בין חוליות חוט השדרה ולהוציא דרכו נוזלים. צמרמורת אחזה אותי. התחלתי לרעוד, וביקשתי שיתנו לי הרדמה מקומית כי פחדתי נורא מן הטיפול. הם הסבירו שבבדיקה הזאת אסור שהחולה לא יהיה בהכרה מלאה. קשרו את ידי ורגלי חזק למיטה ושני המטפלים אחזו את ראשי ואת גופי כדי שלא אזוז כשמכניסים את המחט הגדול לשידרה. את הכאב האיום שהיה לי בעת הכנסת המזרק, מזה המוות הרבה יותר טוב. זה היה "מוות קטן" בעצמו. התפתלתי מכאב וניסיתי להשתחרר וכמעט שנשברה בפנים המחט וזה היה יכול להיות

הסוף שלי. איימו עלי שאם לא אשאר בשקט, אז מחר ינסו עוד פעם. אמרתי שאני אקפוץ מן הקומה אם ינסו לחזור על הבדיקה הזאת. הייתי בלי הכרה אחרי הטיפול, אולי קיבלתי זריקה להרגעת כאבים אני לא זוכר. אווה הגיעה מאוחר אחרי הצהרים, כשנכנסה לחדרי, ראתה את המעקה שהקימו סביב מיטתי כדי שלא אפול, ונבהלה מאד. וגם ראתה את פני המיוסרים אפילו בתוך השינה העמוקה. בסוף התעוררתי ואווה יושבת על ידי ובוכה. היתה לה נקיפת מצפון, שבדיוק בזמן הטיפול הקשה לא היתה לידי ואני הייתי בטוח שהיא שמעה מן הרופאים שהבדיקה היא שלילית ובגלל זה היא בוכה. שיחקתי לה את הגיבור ואמרתי לה שאני מרגיש טוב ובקרוב אבוא הביתה. היא נרגעה במקצת וגם מצב בריאותי התחיל להשתפר.

למחרת הביאה לי אווה מכתב ממשרד הפיצויים אנגלהרט ובו הם מבקשים תעודות רפואיות. החל מרופא אורטופדי עד רופא עצבים לפי דרישת הגרמנים. מכיוון ששכבתי במחלקת העצבים, ביקשתי מרופא המחלקה תעודה רפואית בקשר למחלתי, שנגרמה מהסבל הרב שסבלתי במחנות הריכוז של הגרמנים. במרוצת הזמן עזרה לי התעודה הזאת והעובדה שהייתי מאושפז במחלקת העצבים לקבל פיצויים מן הגרמנים על הנזק שנגרם לעצבי במחנות הריכוז. "מעז יצא מתוק".

דרכי ה' נסתרות, אבל אני ראיתי עין בעין, איך השם עוזר לי בכל צרותי, ואיך באה הישועה כשהייתי כבר אחרי יאוש. זו לא הפעם הראשונה שהייתי בסכנת מוות, אני כבר לא יכול למנות את כל הסכנות והתיסכולים שהיו לי בחיים הקצרים שלי ומכולם ממש ברגע האחרון הצילני השם. כל זמן מחלתי עשיתי חשבון הנפש, מה עשיתי ומה לא עשיתי בחיים. העתיד שלי היה סימן שאלה גדול. ובמצב כזה האדם פונה אל פנימיותו. אף פעם לא הייתי צדיק גדול, אבל האמונה שלי היתה תמיד חזקה. לפעמים היו פגמים בפרטים קטנים, אבל כאב לי אם ראיתי אותם פגמים אצל אחרים. רציתי תמיד לשמור על מסורת האבות עד קוצו של יוד ולכן בדיעבד שמחתי שהבנות הלכו ל"בית יעקב", ולא לבית ספר "חורב", המודרני יותר. עם בני מוישי היתה מלחמה ביני ובין גולדי. היא לא הסכימה שאשלח את מוישי לבית ספר אלא רק לתלמוד תורה "שילה". עם בכיות ועם צעקות היא הצליחה. לאט לאט היא היתה זאת ששמרה על האינטרסים של הדת בביתנו.המאזן שלי היה סך הכל חיובי. אני יכול גם להגיד "כי במקלי עברתי את הירדן הזה", ועכשיו יש לי בית, אשה טובה וילדים נחמדים וטובים וגם אף פעם לא חסרה לי הפרנסה. לא יכולים להיות לי שום טענות כלפי הקדוש ברוך הוא. מחשבות כאלה עברו כל הזמן במוחי. התרפאתי באיטיות רבה, והייתי צריך לחזור להדסה כמה פעמים לבדיקות.

אחרי מנוחה של כמה חודשים חזרתי לעבודה. אבל כבר לא היה זה יוסי הבנאי החזק, החרוץ והדייקן. החלטתי שאגמור את בניית בית הספר האוניברסיטאי, ולא אקבל יותר עבודות בנייה. ידעתי שאני מוכרח לחפש עבודה אחרת, פקידות או

משהו שלא דורש מאמץ גופני. היתה עוד סיבה להפסיק להיות בנאי, אשתי, ובעיקר חמותי לחצו עלי בעניין זה. טענתן היתה שיש לי שלוש בנות ועוד מעט הם יגיעו לפירקן, וכשישאלו מה עושה אבא של הבת? יגידו שהוא "פועל בנין", איזה שידוך אוכל לעשות איתן? במשך עשרים השנים מאז שעליתי ארצה השתנו הערכים מאד. פעם להיות "בנאי אבן", היה תעודת כבוד, וגם פרנסה בריוח היתה בצידה.

בשנות השישים היתה כבר הפקידות ה"עליתה" של החברה הישראלית. אנשים עזבו את עבודת הבניין שבה הרוויחו טוב, והלכו להיות פקידים והרוויחו פחות מחצי ממה שהרוויחו קדם. כל מי שידע לכתוב את שמו נהיה פקיד, ומי שנשאר בבניין היה בעיני הציבור סתם לא יוצלח. טענות אלה, אבל בעיקר חולשתי, הם שאילצו אותי לחפש פרנסה חדשה. גם בזה עזר לי השם. אוסי קליין בן דודה של אווה הפסיד הרבה כסף בעסק מפוקפק מסויים, ומאז לא היה שלום בינו לבין שותפו אהרנטל. שהיתה להם חנות תכשיטים ברחוב קינג ג'ורג' בשותפות. הוא גם חיפש לעצמו תעסוקה חדשה, כי רצה לצאת מן העסק ומן השותפות. הוא בא אלי בשאלה, האם כדאי לו לעשות חברה לקבלנות בניין? יש לו משקיעים מאנגליה והוא רוצה לעשות תחשיב לעלות בנית בית דירות בן שש דירות, וביקש את עזרתי בזה. בעניין כספים והשקעות לא הבנתי הרבה, אבל הייתי בטוח שיש אפשרות להרוויח כסף גדול בבניית בתים ומכירתם. הלכתי והתעניינתי על מחירים ועל מקורות אספקה, על אפשרות השגת עובדים ושכר עבודה שלהם. עשיתי קלקולציה משוערת, שנתנה תמונה די ורודה. אני לא האמנתי שמזה יצא משהו, אבל הייתי בחופש מחלה מטעם "קרן ביטוח לפועלי בניין", ולא היה איכפת לי להתעסק בזה.

בקיץ 1963 כשנסע אוסי עם משפחתו לאנגליה לבקר קרובים ולעשות את העיסקה עם המשקיעים, השתנו תנאי חיי מקצה אל הקצה. יום אחד אני מקבל גלויה ממשרד הפיצויים אנגלהרט שאבוא למישרדם בעניין הפיצויים מגרמניה. גברת אנגלהרט סיפרה לי מעשיה, שהיא יכולה להשיג דירוג גבוה יותר לפיצויים וגם היא יכולה להחיש את התהליך אם אחתום לה על התחייבות של אלפיים לירות, נוסף על עשרים אחוז שהסכמתי לתת לה עוד בהתחלה. כמובן שהסכמתי, כי עדיין לא האמנתי שיש בכל עניין הפיצויים ממשות. את חופשת המחלה שלי ניצלתי להשיג תעודות של הורי וכל מיני מכתבים ועדויות שהעידו שאצלנו בבית דיברו רק גרמנית. גם הוזמנתי לפני "נאמן" מטעם הגרמנים לבחינה בשפה הגרמנית בעל פה ובכתב. הייתי בטוח שהצלחתי בבחינה. בשנות הששים לא דקדקו הגרמנים כל כך בפרטי הפרטים. הכלכלה בגרמניה פרחה והם רצו לשלם ליהודים.

יומיים אחרי שחתמתי על התחייבות של אלפים לירות אצל אנגלרהט, הביא הדאר מכתב מהאוצר הגרמני ובמכתב הודעה לאשר לי את הנכות בגובה של 61%, ובהתאם קבעו לי מפרעה משנת 1957.

הסכום החד פעמי הדהים אותי ארבעים ושש אלף מרקים. בעד סכום זה הייתי יכול לקנות דירה יפה בת 3 חדרים במקום טוב. חוץ מזה ישלמו לי מדי חודש רנטה שערכה היה מספיק כדי מחייתי בצמצום. החלטנו עם אווה לא לספר לאף אחד. היינו מאושרים, הפחד מפני העוני ומפני הזיקנה עבר כלא היה. התחלנו לתכנן את עתידנו ביתר אופטימיות. הבנות גדלו עוד כמה שנים ונצטרך לחשוב על שידוך לגולדי ושורי תיכף בעקבותיה. שיפרנו קצת את דירתנו. היה לי ויכוח תמידי עם אווה, היא רצתה שאקנה דירה חדשה, הדעה שלי היתה, שאם אני רוצה פעם להיות עצמאי, אני צריך לשמור על מזומנים. אם אקנה בית מזה לא יהי׳ עסק וגם לא אחתן מן הבית את בנותי.

הבית שלנו היה תמיד שוקק חיים. כל הילדים היו מלאים עליצות, צחוק ושירה מילא את הבית. בכל החגים היו אצלנו אורחים. בני משפחתי וגם בני משפחת אווה העדיפו לבוא אלינו על הליכה לבני משפחה אחרים ואפילו הם היו קרובים יותר. עם מטס ומשפחתו חיינו יחד, עשינו כל דבר ביחד. ניצלנו כל אפשרות לטיולים ביחד. הילדים שלנו כמעט בגילים מקבילים וכל הזמן למדו ושיחקו יחד. מכיוון שאומאמא היתה גרה דלת על יד דלת איתנו, באו כל בני המשפחה גם אלינו. היתה לי בעצם דירה בת חמישה חדרים, כי אם לא היה אצלי מקום, הכנסתי את האורחים לדירת אומאמא ללינת לילה. אף פעם לא קרה שלא יכולנו לתת לאורח מיטה, בגלל חוסר מקום. לא אשכח את האימרה של יורגן ביק משטוקהולם, בן אחותה של דורי בינט שהתארח אצלנו הרבה פעמים. הוא אמר לי ״יש לכם דירה קטנה, אבל זה בית גדול״.

היינו מארחים טובים, וגם הילדים אהבו אורחים. יותר מאוחר כשהבנות התבגרו קצת, עשינו לנו מנהג קבע, להזמין לשבת, בחורים מבני משפחתנו שלמדו בירושלים. לפעמים הביאו איתם עוד חברים מן הישיבה, וכך כל שבת היתה אצלנו חגיגה.

עמרם דוידוביץ נכדה של רבקהנני, אחות תאומה של חמי ז״ל, בא ללמוד בישיבת דושינסקי. בעל כישרון גדול והזיכרון שלו עלה על כל המשוער. יותר מאוחר, כשבני מוישי התקשה קצת בלימודים, לקח אותו עמרם (״עמו״ קראנו לו) ביד ולמד איתו יום יום. עם מוישי היו לנו הרבה בעיות. בגיל חמש היה גאון בחשבון. עד מאה אלף חיבר וחיסר כל סכום תוך שניות, לתדהמת אנשים מבוגרים. בסוף לא הרשינו לו להציג את גאוניותו, כי פחדנו שזה יזיק לו בלימודים ובהערכה העצמית. בבית הספר היו תמיד תלונות, שהוא לא מכין את השיעורים. כשבאתי למנהל של תלמוד תורה ״שילה״, הרב פרג, אמר לי ״יש לך בן שאפילו שהוא לא עושה שיעורים הוא יודע הכל, כי מספיק לו פעם אחת לשמוע דבר וחוץ מזה יש לו לב טוב, וזה מחפה על הכל״.

עם הבנות לא היו שום בעיות. גולדי היתה תלמידה טובה, וכל החיים שלה הייתה ״החברה״. כל התנהגותה היתה בהתאם לחברות, למזלנו היו לחברות השפעה טובה עליה, גם מבחינת ההתנהגות וגם מביחנה דתית. בעקיפין, זה גם עלינו השפיע.

ההקפדה בעניין מעשרות, שמיטה, הכשרים, שחיטה ועוד דברים באו לתודעתנו דרך גולדי. שורי היתה שונה ממנה, היא לא היתה תלמידה מצטיינת, אבל היתה חרוצה מאוד. כל יום למדה עם שכנתה וחברתה לכיתה רייזי דוייטש, אבל כבר בגיל 14-15 ראינו שהיא לא תהיה מורה כגולדי או כיתר בנות כיתתה, שכולן התכוננו להיות מורות בבית יעקב. רותי היתה חביבת השכונה. תמיד היתה תוססת ובכל משחק ושמחה היתה רוצה להיות בתוך העניינים. כשנפתחה דלת הדירה, עמדה כבר שם ורצתה לצאת. פעם נתנו לה שם "ללכת" תמיד רצתה להיות בכל מקום.

היא נולדה קטנה מאוד והיתה זמן מה באינקובאטור. אווה אמרה תמיד, שרותי רצתה גם את זה לנסות שתוכל להגיד גם שם הייתי.

גם הילדים של מטס ואדית היו חביבים עלינו. הם באו אלינו יום יום כאילו באים הביתה. לאה היתה בכיתתה של שורי, והיו חברות טובות מאוד. אנחנו אהבנו אותה מאוד בגלל פקחותה והתקשרותה אלינו. יטוש הייתה טיפוס אחר לגמרי, יותר סגורה, לא מתידדת בקלות, אבל נדמה לי שהיא היתה הפקחית ביותר במשפחה. לגולדי דושינסקי השלישית בין הבנות היה חן מיוחד כבר בילדותה, תמיד היה חיוך על פניה והיתה גם יפה, ואנשים אוהבים טיפוס כזה. תכונות אלה נשארו לה כל החיים.

אופאפא אהב אותה יותר מכל הנכדים, והשתדל להסוות את זה, שלא תהיה קנאה בין הילדים. תמיד היו הנשים שלנו, אווה ואדית מחליטות מה לקנות או מה לעשות, כרגיל כשאני קניתי משהו, גם מטס הלך לקנות אותו דבר, ולהיפך.

מטס אמר שאנחנו משחקים "שח", אחד עושה פסיעה השני הולך אחריו. רק עם הבנים, מוישי ואהרן דוד (קראנו לו "ינגלה"), נפרדו הדרכים, בעוד שמוישי למד בתלמוד תורה ליטאי, הלך ינגלה ללמוד בת"ת של דושינסקי. אבל תמיד היו חברים טובים, בעיקר מוישי חיבב את ינגלה. אהרן דוד היה תמיד מסוייג. כך עברו השנים הללו.

הילדים גדלו, גדלו גם הדאגות. כשחשבתי שבעוד כמה שנים אני צריך לחתן את הבנות נתמלאתי חרדה. מי יהיו החתנים איזה סוג אנשים? מי שיתאים לנו, אולי לא יהיה מתאים להן.

אבל בשנת 1963 הייתי עדיין רחוק מהבעיה הזאת, רק עכשיו נתרפאתי מחוליי, גמרתי את החשבונות עם "סולל בונה", והתחלתי לחשוב על מקור פרנסה חדשה. שום דבר לא בער לי, המרקים הגרמנים נתנו לי די ביטחון. לא חיפשתי שום דבר מיוחד. חשבתי, כשיזדמן משהו, אז אחליט. יום אחד בא אלי שכני משה דייטש, שהיה מנהל עבודה אצל טרגר וידע שאני לא עובד כבר הרבה זמן, והציע לי עבודה קלה, בניית שיש בשיכון "נוה צבי". מתוך שיעמום קיבלתי את העבודה. רק התחלתי לעבוד, הגיע אוסי קליין

חזרה לארץ מאנגליה. הוא בישר לי שחתם הסכם עם משקיעים על חברה קבלנית שבה יהיה לו 33%.

הוא ביקש ממני להשתתף בחברה, והוא יתן לי מהאחוזים שלו, בהתאם לגודל ההשקעה שלי. לא הייתי מעוניין כל כך להשקיע כספים, לא רציתי להמיר מרקים, וגם זכרתי את מפלתי עם אוסי, בזמן שהוא כמעט "פשט רגל". הייתי מעוניין יותר בקבלת עבודה בניהול הטכני של הבניין בשכר חודשי. אוסי דיבר על ליבי להיות שותף ונתפתיתי. השקעתי יחסית סכום קטן, ובהתאם לזה היו האחוזים שלי. חוץ מזה קבענו שאני מקבל משכורת מן החברה בתור מנהל עבודה. גם שם קיבל החברה. "ירלון" בע"מ (ירושלים — לונדון). ונרשמה כחוק אצל רשם החברות. בהסכם ציינו את תפקידי כשותף ומנהל טכני של "ירלון". לא עברו כמה ימים והופיעו בעיתונים "ברכות ליוסף קליין לרגל התמנותו למנהל חברת ירלון לבניה בע"מ". בני משפחה עשו זאת, בובה ווילי וויס, אגי ווילנגר, גסי, ועוד אחרים. המודעות האלו שינו את "הסטטוס" שלי בעיני החברים והאנשים בשכונה. מעתה לא "יוסקה הבנאי" אלא יוסף קליין ה"קבלן".

מכיוון ש"האצילות מחייבת" עלתה לי ההעלאה הזאת בדרגה החברתית הרבה כסף. פתאום נזכרו בשמי אלה שכבר מזמן עלו לגדולה. גם מוסדות הבחינו שיש אחד "יוסף קליין קבלן". ביתי היה תמיד פתוח למוסדות תורה, אבל כעת עמדו המבקשים על המקח לגובה הסכום שאני נותן. האמת שכל זה היה לי לזרא, לא ראיתי עדיין שום רווחים נוספים והמצב הכלכלי בארץ היה בכי רע.

המיתון השתולל. לאנשים לא היה כסף לקנות דירות, ולא הייתי כל כך בטוח בהצלחתנו. רציתי לקבל על עצמי את מינימום הסיכון. עיקר דבר היה שמשכורתי הספיקה בריווח לכלכל את משפחתי.

גובה השקעתי היה סך הכל עשרת אלפים לירות (כחמשת אלפים דולר), ולא עשיתי לי דאגות על מה שעלול לקרות עם כספי. עד שאוסי הכין את האישורים ליסוד חברה ועד קניית מגרש שאפשר להתחיל לבנות עליו, המשכתי לעבוד "בנוה צבי" ורק באפריל 1964 התחלתי לעבוד עבור החברה שלנו.

המגרש הראשון שקנינו היה ברחוב טשרניחובסקי 34, אבל לשם קבלת רשיון בניה היינו צריכים לחכות אולי שנה ואוסי רצה להתחיל בהקדם האפשרי לבנות, כי הבטיח לשותפים באנגליה, שיש לו משהו ביד שאפשר לגשת תיקף לבנות, ובאמת מצא בבית וגן מגרש עם רשיון שאפשר להתחיל תיכף ומיד לבנות עליו. אוסי קנה גם את המגרש הזה. לא אמר לי בכמה קנה, לא את המגרש הראשון ולא את המגרש השני. בכלל הוא לא נתן לי תמונה נכונה כבר מהיום הראשון על מהות השותפות,

מי השותפים? כמה הם משקיעים? כמה אוסי משקיע? לא מצאתי לנכון לעשות אצלו חקירות על ענייני העסק אם הוא לא רצה לספר לי מעצמו. ההשקעה שלי היתה כל כך קטנה בתור שותף שהשארתי את העניינים הכספיים והמסחריים בידו. אבל כבר בהתחלת הבנייה היו קשיים כספיים, כי לפי דבריו עוד לא הכניסו השותפים את כל סכום ההשקעות שלהם. אוסי לווה מאנשים פרטיים כסף לשנה בריבית קצוצה של 15%, שהיתה בשנת 1964 גבוהה מאוד. התפלאתי על הדבר, כי היה תמוה איך מתחילים לבנות בניין בכספי הלוואה? אבל תפקידי היה לבנות את הבניין, ואני עבדתי בכל כוחי פיזית ושכלית שנצליח. כל עבודות החפירה וההכנות מסרתי לקבלן חפירה, ובחודש הראשון אני עשיתי את כל העבודות מסביב (גידור, איסוף אבנים, יישור השטח) בלי כל עזרה. רק יותר מאוחר כשהתחלתי ביציקת היסודות לקחתי פועלים.

הבנייה התקדמה יפה. בניתי יותר זול מכל קבלן אחר, כי עיני היו רואות הכל, ידעתי את מקורות האספקה הכי זולים, והיכרתי בעלי מקצוע מכל המקצועות ואת המחירים. להשיג עובדים לא היתה בעיה בשנת מיתון זו. הבעיה היתה למכור את הדירות. אנחנו היינו חייבים למכור כבר תוך כדי בניה את הדירות, כדי לממן את המשך העבודה. לקחתי את משכורתי החודשית, והייתי שבע רצון שהמכירים והקרובים ראו בי קבלן גדול ומצליח.

גם אווה ועוד יותר הבנות היו מאושרות שאני נקרא כעת קבלן, רק אני נשארתי בתוך תוכי כל הזמן בנאי אבן.

עם גולדי התחילו הבעיות. היא התחילה לבקר מבחינה הלכתית כל מה שאווה ואני עושים, אם לא הסכמנו לדבריה היתה אומללה. היו ויכוחים בעניין ציונות, בענין "ללכת לצבא" בעניין ישוב הארץ, כמעט שהגעתי למסקנה שכל החינוך שקיבלו הבנות עומד בניגוד לכל תפיסת חיי. בעת הזאת גמרה שורי את כיתה ב׳ בסמינר למורות בית יעקב. היא לא היתה מן המצטיינות למרות חריצותה ודביקותה בלימודים. פחדנו שגם ממנה תצא "יכנע" החלטנו שנשלח אותה ללמוד לאנגליה. חשבנו שתלמד שם את השפה וגם תילמד בקולג׳, וכשתחזור תוכל ללמוד פקידות ותקבל מישרה.

היא היתה נמוכה אבל היה בה חן ויופי. ליווינו אותה ללוד עם הרגשה שהנה האפרוח הראשונה שלנו עוזב את הקן. לא טעינו היתה לה שם תכלית גדולה. נהייתה עצמאית, למדה את השפה וכשחזרה אחרי שנה, נהיתה באופן חלקי עמוד התווך של הבית.

היא למדה כמה חודשים פקידות וקיבלה מישרה, וכבר בגיל שבע עשרה הרוויחה כסף.

חברת "ירלון" המשיכה לבנות ולהרוויח (לפי חשבוני) הרבה כסף למרות ה"מיתון" המישתולל. את המצב האמיתי אף פעם לא ידעתי, כי שותפי לא נתן לי דריסת רגל בעניינים הכספיים.

קיבלתי סכומים ניכרים חוץ ממשכורתי ע"ח הרווחים, אבל צורת חלוקת הרווחים או הגודל המדוייק של הרווחים היתה לי תעלומה. כל זמן שקיבלתי כסף רב לידי, מה היה איכפת לי החשבונאות? להיפך, שמחתי שאני לא מעורב בכל זה.

אני הייתי זה שבניתי את הבית, ניהלתי את העבודה, שכרתי קבלני משנה לעבודות שונות, השגחתי על טיב העבודה, וזה היה מספיק לי. לא רציתי לקחת עלי גם את הדאגות הפיננסיות.

המכירות היו על תשלומים, על שטרות, ומלוות בדאגות רבות. אוסי דיבר על ליבי שאמיר את המרקים שקיבלתי כפיצויים מהגרמנים ואלווה את הכסף לחברה. הבהרתי לו, שאני לא רוצה להיות מעורב בענייני הכספים של החברה אלא רק עד גובה השקעה שלי.

ובכל זאת הצלחנו מאוד. בניגוד לקבלנים אחרים, אנו תמיד מכרנו את הדירות שלנו תוך כדי בנייה. ניצלתי את ידיעותי בעבודת בנין והורדתי את הוצאות הבניה למינימום. היו לי פועלים קבועים שיכולתי לסמוך עליהם. אחד מהם בא אלי ביום יציקת התקרה והציע את עצמו לעבודה. עבד כמה ימים אצלי, וביום אחד כששמע אותי מדבר עם שכנה הונגרית, פתאום פנה אלי בשפה ההונגרית. כל הזמן חשבתי שהוא מעדות המזרח עם השפם הגדול שלו. כששאלתי אותו על מקום מוצאו התברר שהוא מהעיר סגד, עיר על יד מאקו. ואחרי כמה דקות התברר שהוא והוריו היו איתי במאטהאוזן. ומשם הלכנו יחד עד גונצקירכן. הוא היה אז בן שלוש עשרה והלך לפני בחמישיה ותמיד נתקלתי ברגלו. העולם קטן.

הוריו נספו כבר אחרי השחרור מהנאצים, ונשאר בודד בעולם, עלה לארץ, וכאן הוא חי בודד מהיד אל הפה. שמחנו לפגישה המחודשת ומאז הוא עבד אצלי בנאמנות מעל ומעבר מהמחוייבות.

במשך הזמן סיפר לי את סיפור חייו, משנת 1945 עד 1964. זה נושא לרומן מרתק. כאן בארץ הכניסו אותו לקיבוץ. מכיון שלא ידע שום שפה רק הונגרית, לא טיפלו בו, עזב את הקיבוץ, והתגלגל בתל אביב, ישן על ספסלי גנים או על חוף הים. בחורף ישן בחדרי מדרגות והתפרנס מעבודות מקריות. כמה פעמים התלוננו שכנים שיש מישהו מפחיד בלילה בחדר המדרגות, והמשטרה שבאה למקום הכניסה אותו לבית סוהר, בגלל "שוטטות". שיחררו אותו, וכמה פעמים חזר הדבר על עצמו. הוא לא היה יכול להסביר את מצבו, כי אנשי המשטרה לא הבינו הונגרית, בסוף החליטו שהוא לא נורמאלי, והכניסו אותו לבית חולים לחולי נפש בגבעת שאול בירושלים. לפי דבריו, כאן היה לו בפעם

הראשונה בארץ מקום בטוח ללון ולחם לאכול. הוא היה פיקח יותר מדי וניצל את מצבו בבית החולים לקבלת פיצויים מגרמניה. הוא לקח לאשה אחת מהמאושפזות בבית החולים, ממוצא פולני, אני הייתי העד בחופה. הרופאים עיקרו אותם, כי התברר שבכל זאת שניהם לא בסדר. הוא קרא לאשתו בשם "פודינג" ובאמת היה לה צבע וצורה של פודינג, אבל "שפי" (זה שמו של הבחור) סידר גם לה פיצויים גדולים מגרמניה. והם חיים כעשירים בירושלים.

היה לנו עוד עובד מאוד מסור, יוז'ו קוט. הוא ומשפחתו היו גרים בשכונתנו והיינו ידידים. היתה לו חנות מכולת בשותפות עם אחיו איזידור. הם היו קרובים רחוקים לאופאפא ולבינטים. העסק של האחים לא הספיק לפרנס שתי משפחות, ואיזידור ניצל תמיד את אחיו הצעיר. פעם באה אלי אשתו וביקשה ממני שאקח אותו אלי לעבודה בבניין. בשנות החמישים היה יוז'ו פועל בנין בתור טפסן, וידע את המקצוע. מכיוון שרצינו להתחיל בקרוב לבנות עוד בנין ברחוב טשרניחובסקי, הסכמתי שיעבוד אצלנו בתור "כל בו"-ניק (פעם פועל פשוט, פעם טפסן, ופעם מנהל עבודה). ומאז עבד איתי כמעט 15 שנים, והיה יד ימיני בעיקר אחרי שנת 1967.

בתור קבלן עבדתי פיזית יותר קשה (והרווחתי פחות) מאשר בעת שהייתי בנאי, אבל בעיני המשפחה היה העיקר שהאנשים יגידו "יוסף קליין הקבלן" ולא "יוסף קליין הבנאי". כי הבנות גדלו, גולדי גמרה את הסמינאר למורות בית יעקב ושרה חזרה מאנגליה, בתור בחורה עצמאית ויפה שכבר חשבה על בחור מסויים. אז עוד לא ידעתי שזה אבי שטרן בן השכן, שהיה באנגליה חמש שנים. שרה אמנם כתבה כמה פעמים מלונדון, שפגשה את אבי שטרן. ופעם כתבה שאבי לקח אותה להצגה. בעינינו היא היתה עוד תינוקת, ולא חשבנו שזה קשר רציני ביניהם. זמן קצר אחרי ששורי חזרה מלונדון, חזר גם אבי. לא יחסתי כל קשר בין שתי "החזרות".

כל דאגתינו היתה גולדי. היא היתה קרוב לגיל 19, ועבדה בבאר שבע בתור מורה בית יעקב. עשיתי כל האפשרי לחתן אותה מוקדם, כי שורי עמדה מאחוריה, אבל גולדי היתה רחוקה מלחשוב על נשואין.

לשבת היתה באה הביתה ואני דיברתי על ליבה להסכים להיפגש עם בחורים. לגולדי היה שם טוב בחוגים שלנו והציעו לנו שידוכים לרוב. כל שבת היו בכיות על נושא זה. למה אנחנו רוצים להיפטר ממנה? הצרה היתה שהחברות מן הכתה, שהן היו תוכן חייה, עוד לא התחילו להיפגש עם בחורים. וכמובן, לא היו עדיין חברות מאורסות, ואצלה היו תמיד החברות קנה המידה. אבל לי היה בוער. הניסיון מבית אבי, עם שלוש אחיותי למדני שעם בנות אין הרבה לחכות.

בסוף הסכימה להיפגש עם בחור מהחוג שלנו, בחור שמשפחתו מוכר ברבים בתור

אנשים עמידים ומכובדים. אבא של הבחור תלמיד חכם גדול וכך גם הבחור עצמו. מכל הבחינות היה זה שידוך מתאים. כבר אחרי הפגישה הראשונה החליטה גולדי שהבחור לומד, אבל לא תלמיד חכם גדול, ובכל זאת הסכימה להיפגש איתו עוד ועוד, ותמיד עם הסתייגות. נפגשו שש פעמים והבחור וההורים היו בטוחים שזהו זה, כך חשבתי גם אני. ובפורים שלח לה הבחור משלוח מנות כזה ששולחים רק לכלה. ואז התפרצה גולדי בבכיות, היא לא רוצה אותו ולמה אנו מאלצים אותה לזה? ראיתי שבכוח זה לא ילך, טילפנתי לאבא של הבחור וסיימתי את הפרשה.

כמה חודשים אחרי זה פחדנו לדבר בבית על שידוכים. למזלי, התארסו כמה חברות של גולדי וגם היו כבר ביניהן שהתחתנו, וגולדי בטובה, הסכימה להיפגש שוב עם בחור. גם הבחור הזה היה מאותו החוג, רק קצת יותר עשיר מקודמו. גם עם זה נפגשה כמה פעמים ורק אחרי כן פסלה אותו. עם הבחור הזה היו גם לי ספקות ובגלל הספקות הללו לא לחצתי עליה.

בינתיים שרה עבדה בתור כתבנית בחברת נסיעות, ואבי שטרן הסתובב בחצר עם כל החברות של שורי. לפעמים עמדו מסביב חמש שש בנות, ואבי באמצע. הסתכלתי מחלון דירתנו למטה וראיתי אותם. ואמרתי לאווה "תרנוגל אחד על ערימת הזבל, בין כל התרנגולות" פעם שאלתי אפילו את שורי: בין כל הבנות האלה, במי אבי מתעניין? היא לא ענתה לי אבל עיניה התחילו לדמוע. יותר לא שאלתי את שרה עליו.

הבעיה הגדולה שלי היתה גולדה. כבר לא הסתייגה מפגישות עם בחורים אבל תוצאות לא היו. על פי רוב גולדה פסלה אותם מבחינה רוחנית (דתית ושכלית) ולא מבחינה חומרית (חיצונית או כלכלית). לא עזר לי שום דיבור על הלב ולא איום, ששורי תתחתן לפניה.

בינתיים המצב המדיני והבטחוני בארץ התדרדר. הערבים לחצו ואיימו עלינו מכל הכיוונים, כלכלת הארץ היתה בכי רע. הישוב היה מיואש וחלש, וכך היתה גם הממשלה. לא היה לנו כוח לעמוד בפרץ נגד המחבלים הערבים שעברו את גבולות הארץ לילה לילה, הרגו ובזזו בישובי הספר, ואין מי שישיב מלחמה שערה. ראש הממשלה לוי אשכול היה כמו סבא נחמד, לכולם הסכים, בזמן שהיה נחוץ מנהיג עם יד חזקה, שינווט את האוניה הישראלית מול הגלים הגואים של ים הערבים העויינים והתוקפנים.

ובמצב הקשה הזה המשכנו לבנות בבית וגן. כבר מזמן לא הבנתי את החשבונות ששותפי אוסי עושה, העיקר קיבלתי כסף לרוב ולא רציתי לדעת יותר. פעם ניסיתי להסתכל בספרים הפרטיים של אוסי, והוא סגר לפני את הספר. מאז לא התעניינתי יותר. מכרנו את הדירות הגמורות בקושי, מכרנו בתשלומים ועל שטרות לזמן ארוך.

התחלנו בניין חדש ברחוב פרנק 17. עשינו את החפירות וכבר התחלנו לצקת את היסודות, ולא שמנו לב למה שמתרחש בגבולות ארצנו מרוב בעיות וטירדה. רק אמא של אוסי, לאהנני ז"ל העירה לבנה "כל השכונה מסדרת מיקלטים וסוגרת בשקי חול את החלונות, רק לי אין מי שיעזור משהו". אז נזכרנו שאנו חיים ממש על הגבול והמצב באמת על סף מלחמה.

הערבים גירשו את חיילי ה"אום" ששמרו על הגבולות מאז הסכם שביתת הנשק בין ישראל לערבים בשנת 1957, וסגרו את מצרי ים סוף בפני אוניות ישראליות. זה היה ממש סימן שהם יתקיפו אותנו. היו דעות לכאן ולכאן. ואנחנו (אוסי ואני) עבדנו כמו אותה בת היענה שטומנת ראשה בחול כשמתקיפים אותה, ולא שמנו לב למה שמתרחש מסביבנו. ובכל זאת הלכנו שנינו בבוקר באותו יום ב28 למרץ 1967 למלא שקי חול אצל לאהנני וסגרנו בהם את חלונות דירתה. וגם למשפחתי דאגתי למקום מיקלט אם תפרוץ מלחמה. הייתי חייב לחשוב על זה כי ביתנו היה הבית האחרון על הגבול ועל גדר הבית עמד שלט "זהירות גבול לפניך!".

היה לנו בית גמור ברחוב בית וגן 62 שעוד דירה עמדה ריקה והמקלט עוד לא היה מסודר. לקחתי את כל הפועלים, ניקיתי את המיקלט וסיידתי אותו, והכנתיו לכל צרה שלא תבוא. לדירה הריקה העברתי באוטו של החברה את כל דברי הערך, הבגדים והמזון שהיה לנו בפאג"י. הדירה שימשה לנו כעיר מקלט.

לצערי, אוסי כבר לא היה יכול להנות מהמיקלט שהכנו. בעשרים ושמונה למרץ אחרי יום מפרך של מילוי שקי חול ועבודה קשה עמדתי לנסוע הביתה ב"טוס טוס" (אופנוע) שלי, ובשעה ארבע אחרי הצהריים אומר לי אוסי שהוא רוצה להיכנס לדירה ברחוב פרנק 3 לקונה אחד, אמריקאי בשם ליווזר, שאיתו עדיין לא גמר את החשבון הסופי, והיה חייב עוד כמה אלפי לירות. היינו זקוקים מאוד לכסף וליווזר הזה המציא לנו כל מיני פגמים בדירה שכבר היה גר בה, כדי לסחוב את התשלום כמה שאפשר. היו לנו איתו כבר כמה זמן דין ודברים. הרבה פעמים נכנסתי אליהם לסדר עוד ועוד תיקונים שדרשו בלי כל הצדקה. הייתי בטוח שעכשיו, אחרי שעשינו כל מה שביקש, יגמור בשקט את החשבון וישלם את המגיע. לפני נסיעתי אמר לי אוסי "אני מפחד מההתחשבנות הזאת". נסעתי הביתה, התרחצתי וישבתי לאכול כשמצלצל הטלפון. גברת ליווזר היתה על הקו, היא אמרה לי "לך מהר לבית חולים "שערי צדק", לקחו לשם את ישראל קליין, קרה לו משהו".

הייתי בטוח שהיתה לו תאונת דרכים. קפצתי על האופנוע ודהרתי לבית חולים. בשער פגשתי אחד העובדים, מהחברים שלי ושל אוסי, ששימש בבית חולים כאח, בשם פולק. שאלתי אותו "אולי שמעת משהו על אוסי קליין?" הוא ענה לי בקול עצוב, "כבר אין איתו כלום, לפני כמה דקות נפטר". אם לא התעלפתי במקום זה היה פלא,

כי הרגשתי שליבי הפסיק מלפעום. כאב עז פילח את חזי ולרגע חשבתי שזה הסוף. פולק תמך בי, הושיב אותי על כיסא והביא מים. לא ידעתי מה לעשות. צילצלתי לאווה שתזעיק את מטס והמשפחה. אחרי חצי שעה באה אווה, מטס ולבסוף באה אישתו של אוסי ז"ל, איבי. לצערי אני הייתי צריך לספר לה את האמת המרה. היא היתה אשה צעירה עדיין, אם לשני בנים, שהגדול היה צריך לחגוג את הבר מצוה שלו בעוד כמה ימים. אוסי פינק אותה מאד, ולא ידעה מימינה לשמאלה. היא לא היתה מעורבת בעסקים של בעלה, ועכשיו עמדה לבד עם מרדכי וגרשון, שני בניה, בני 11, 13, בלי שתדע אפילו באיזה בנק מחזיק בעלה את כספיהם. כאן לא היה כבר מה לעשות. יצאתי לבית וגן לשמוע מה קרה שם, ואיך השתלשלו העניינים. השכנים סיפרו לי על הצעקות הרמות ועל הגידופים שנשמעו מדירת ליווזר. שכנה אחת שמעה את ליווזר צועק לאוסי "אתה שקרן"!, ואת תשובת אוסי שלא נסתיימה "אני שקרן...."? כי באמצע הצעקה איבד הכרתו ונפל. הגברת ליווזר התחילה לצרוח ולבקש עזרה. כשהשכנה נכנסה, היה כבר אוסי המסכן כחול לגמרי, וכאשר האמבולנס הגיע, קבעו רק את מותו.

כך נסתיימו חייו של יהודי שאפתן, פיקח וטוב לב. הייתי מבכה אותו זמן רב, כי היה חבר טוב וידיד עם לב רך וחם. נשארה איבי ושני ילדיה, שהיא שמרה עליהם כעל בבת עיניה, לא מוכנה לבעיות שיעמדו לפניה, והיתה כאן לאהנני אמו של אוסי ז"ל, הוא היה לה הכל אחרי שבעלה ר' שמעון קלין ז"ל נפטר לפני כמה שנים. איך יספרו לאשה בת 80 שבנה יחידה בארץ, הנערץ בעיניה, מת בגיל 50 בלי כל סיבה או מחלה?

ללאה נני היה עוד בן, הוא התרחק עוד בגיל צעיר מהוריו כי היו לו דעות שמאלניות, התחתן עם בחורה מהעדה הרפורמית, ולא שמרו מצוות. נולדו להם שני בנים ואפילו לא נימולו. אחרי מלחמת העולם השנייה, כשהקומוניסטים השתלטו על הונגריה, הגיע בנה בובי (מתתיהו) בתור קומוניסט וותיק לגדולה. הקשר בינו לבין לאהנני היה רופף ביותר. אשתי לקחה את דודה לאה לאחותה בנתניה רבקהנני, בטענה ששם יותר בטוח מאשר בירושלים. עוד לפני ההלוויה בכעסי הראשון נכנסתי למשפחת ליווזר וצעקתי עליהם, שהם גרמו למותו של ישראל ואני לא אעבור על זה בשתיקה. הם הבינו את זה מצידי כאיום וכבר למחרת בבוקר טסה כל המשפחה בחזרה לארצות הברית. ולא חזרו אלא אחרי שנה ויותר.

מצאתי את מכונית החברה (פורד סטיישן) לפני הבית ולקחתיה אלי הביתה. עוד בשנת 1965 עברתי בחינה לקבלת רשיון נהיגה ואחרי חמשה כשלונות הצלחתי לעבור את הבחינה.

עובדת ההכשלות סיפרתי רק בתור בדיחה, כי כבר בשנת 1938 היה לי רשיון נהיגה,

וזמן מה הייתי גם נהג טקסי במאקו ובצבא ההונגרי הייתי נהג צבאי על משאיות כבדות ביותר. ובכל זאת כאן הצלחתי לעבור רק אחרי כשלונות רבים.

המקרה של אוסי שבר אותי לגמרי, לא ידעתי מה לעשות, כי מהצד העסקי של החברה לא ידעתי כלום. כמה כסף יש? כמה השקיעו השותפים? כמה השקיע אוסי? למי אנחנו חייבים כסף וכמה, מי מקוני הדירות חייב וכמה? לא ידעתי אפילו עם איזה בנק הוא עובד. הלב שלי נשבר לראות את האלמנה עם שני ילדיה שישבו שבעה. כל בוקר נסענו מטס, שרולי דושינסקי ואני להתפלל בביתם. לא יכולתי לשאול אותה שום דבר בעניין עסקים אבל השותפים שלחו לי מברק שאני אדאג להמשך העסקים. כדי שהשקעתם בעסק לא תרד לטמיון.

ניסיתי לבקש את הספרים מאיבי, אבל היא הסכימה לעיין בהם רק בנוכחותו של הרמן קראוס (בעלה של בז׳, שהיתה גיסה של אוסי, והקשר ביניהם היה כאח ואחות). כבר בבדיקה הראשונה ראיתי שכסף אין. ניסיתי לשאול את איבי, אולי היא יודעת משהו, אבל הכל היה לשווא, היא לא ידעה דבר. גם המצב והזמן לא התאים לעסוק באותם הימים בבעיות כספים כי עצם קיום המדינה עמד על הפרק. הערבים איימו עלינו מכל הצדדים להרוס ולהשמיד אותנו, מצד שני מעצמות המערב (אירופה ואמריקה) הזהירו אותנו שלא נתחיל מיוזמתנו במלחמת מנע. מפוחדים ועזובים מבנות הברית שלנו עמדנו ימים על ימים מול ההתגרות וההפחדה של הערבים. העם התלכד באופן יוצא מן הכלל, הקימו ממשלת ״חרום לאומית״ שכללה כל המפלגות הציוניות בראשות לוי אשכול ומשה דיין שר ההגנה. כך הגיע החמישי ביוני. כל הזמן חיכינו להתקפה ערבית, וכל העם עסק בהכנת מקלטים ותעלות הגנה לכל צרה שלא תבוא.

כאן בפאג״י היה זה צו השעה כי עמדנו ממש על הגבול, וממולנו בבית הספר לשוטרים ועל ידו על הגבעה היה מחנה צבאי של הלגיון הירדני. בשבת בבוקר הביא הצבא פועלים לחפור עמדות למרגמות ותותחים ותעלות קשר בין העמדות והבתים. כשיצאנו מבית הכנסת, הקימו אנשי פאג״י בראשם הרב בלוי, הרב יעקובזון וגיסי מטס צעקות על חילול השבת, אחרים הצדיקו את העבודה מטעמי פיקוח נפש.

כל הלילה ישבנו על יד מקלט הרדיו, לשמוע את החדשות האחרונות מן הגבולות, בבוקר הלכו הילדים לבית הספר, גם אני נסעתי בטוס טוס למאה שערים לקנות ירקות. בדרכי חזרה בערך בשעה שמונה ברחוב שמואל הנביא, נשמעו קולות ״עזעקה״ ואנשי הג״א עצרו כל תנועה וכיוונו את העוברים ושבים למקלטים. גם אני ירדתי למקלט של ישיבת דושינסקי, ששימש כמקלט לסביבה. כולם אמרו במקלט, שזה רק תרגיל ובאמת אחרי כמה דקות נשמע סימן ארגעה ונסעתי הביתה. אווה אומרת לי שאת רותי שלחו הביתה מבית הספר והיא רצתה שאקפוץ להביא את מוישי מבית ספר ״שילה״. משילה כבר נשלחו הילדים הביתה וביניהם גם מוישי.

כשחזרתי זירזה אותי אשתי לארוז את החפצים הנחוצים ביותר ואוכל ככל שיש בבית, אכניס הכל למכונית, שמאז פטירת אוסי עמדה על ידי ביתי וברשותי, וברגע שאוממא ושורי תהינה מוכנות, אנו יכולים לנסוע כפי שהיה מתוכנן מראש, למקרה חרום, לבית וגן. אוממא לא רצתה לנסוע בלי אופאפא, והוא יחזור מהחנות רק בצהרים. גם שורי התעקשה לא לנסוע עוד, וגם אווה לא רצתה לבוא בלי אמא שלה. הוחלט לקחת את כל הפקלך, את רותי, ואת מוישי לבית וגן, ועד שאחזור גם הן יהיו מוכנות לבוא, כי בין כה וכה לא היה מקום באוטו לכולם בבת אחת. בינתיים שוב התחילו הסירנות לילל ורותי התחילה להשתולל מפחד. יצאתי בנסיעה מהירה לדרך וכשהייתי על יד רוממה שמענו התפוצצות מפגז שנפל בקירבת מקום, לא יכולתי לעצור כי הצופרים יללו בלי הפסקה ופגזים נפלו. רותי התחילה להקיא ואיבדה את הכרתה מן הפחד. נסעתי במהירות לתחנת מגן דוד הקרובה ושם קיבלה זריקה וטיפול. עוד היא שוכבת על המיטה וכבר הביאו את ההרוגים והפצועים הראשונים לתחנה. תוך דקה הוציאו אותנו מהתחנה כדי שיהיה מקום לטפל בפצועים.

קפצנו למכונית והתחלתי לנסוע לכיוון בית וגן כשהגעתי ליציאה מן העיר לכיוון תל אביב רצה שוטר לעצור אותי שלא אסע בזמן אזעקה, אבל בגלל מצבה של רותי, פרצתי קדימה בלי להיעצר. נסעתי כמטורף בלי התחשבות בהתפוצצויות והפגזים שיורדים מסביבי כברד באמצע הסופה. כשהגעתי לכיכר בית הכרם, נפלה כמאה מטר לפני פצצת תבערה והדליקה כמה מכוניות חונות. להבות ענקיות פרצו מסביב וסגרו כל אפשרות לעבור במקום. עצרתי ממש ברגע האחרון לפני שנכנסתי לתוך הלהבות, עשיתי "רברס" ונכנסתי לכביש שעובר דרך שכונות "יפה נוף" לכיוון בית וגן. על יד הר הרצל שוב ראיתי מכונית בוערת שבוקשי עקפתי אותה. הגעתי לבית ברח' בית גן 62, קפצנו מן האוטו ורצנו למקלט, לא היתה אפשרות להוציא את המזוודות, כי ההפגזה השתוללה בחוץ ורותי לא רצתה לעזוב את ידי.

ישבנו במקלט מכונסים בתוך עצמנו ומפוחדים. גם יתר דיירי הבית ירדו למקלט והביאו איתם טרנזיסטור. חשבנו לשמוע חדשות מן המצב המתוח בגבולות, אבל שמענו רק על הפגזות ירדניות בירושלים, ההפגזה בירושלים התגברה משעה לשעה. ההפגזה בבוקר היתה בעיקר מהר בית ג'אללא, שחולש על ירושלים מדרום, אבל בשעות שלפני הצהרים המטירו הירדנים כבר אש תופת על ירושלים גם מגבעת נביא שמואל ומהגבעה הצרפתית. היהודים כמעט שלא החזירו אש, וזה דיכא את המורל של אוכלוסיית העיר. איפה חיל האוויר המהולל שלנו? נותנים לערבים למחוק את ירושלים, להרוג תושבים רבים, בלי כל תגובה? לא היתה כל אפשרות אפילו לחשוב לנסוע בתוך מטר הפגזים לפאג"י כדי להביא את אווה, שורי, אופפא, ואוממא. למזלנו גולדי בבאר שבע (שם הייתה מורה) ולא היה לי לדאוג גם לה. לא ידענו שום דבר מה שמתחולל בחוץ ובגבול מצרים, שם עמדו שני צבאות זה מול זה כבר שבועיים.

פרק תשיעי

מלחמת ששת הימים וישראל הגדולה

לא בחינם כתבתי את כל החלק האחרון משנת 1948 עד 1967 תחת הכותרת מלחמת השחרור, כי כל תשע עשרה השנים הללו היתה מלחמת קיום של ישראל נגד חמש מדינות ערב בצורה מתמדת. פעם תקפו הסורים בצפון, פעם המצרים מרצועת עזה, פעם הירדנים ממזרח, לא נתנו לנו מנוחה ליום אחד. הם איימו עלינו בכל האמצעם שיש בעולם, התחילו בחרם כלכלי, המשיכו בפעולות טרור בגבולות ומחוץ לגבולות הארץ. מעשי חבלה היו ענין של יום יום.

בזמן האחרון הפריעו הסורים להעמקתו של אפיק נהר הירדן והתחילו פעולות להעביר את תווי מקורות הירדן שבשטח הסורי, לכיוון סוריה, שהיה מייבש את נהר הירדן ואת אגם הכינרת, מקור המים הראשי של ישראל. גם ירדן התחילה להקים סכר על נהר הירמוך שמזין את הירדן מדרום לכינרת ושהיה מונע מים להשקייה מישובי עמק הירדן. ועכשיו סתמו המצרים את ה"יציאה האחורית" של מדינת ישראל. כל העולם ראה אותנו כאבודים. כל מי שהיה יכול ברח מן הארץ בימים האחרונים. הלכה בדיחה בארץ: בלוד בשדה תעופה יש שלט גדול "האחרון שיצא לא ישכח לכבות את האורות". עצוב מאד אבל כזה היה המצב. לא ראינו שום ניצוץ של תקוה לפנינו.

בירושלים שלפי הפסוקים שבתהילים "הרים סביב לה" היה לה זה לרועץ. כי מכל ההרים שמסביב המטירו עלינו אש וגפרית. מה שהיה מדכא אותנו עוד יותר היתה העובדה שעל כל ההפגזות וההטרדות לא שמענו שיהודים ישיבו אש. הרדיו שותק והכל ציפו למשהו מפחיד. גם אנחנו במקלט התעסקנו בניחושים על מה שקורה בארץ.

בשעה ארבע אחרי הצהרים נכנס למקלט משה בכר, אחד הדיירים בבית, שהיה חייל בחיל התותחנים, ואומר לאשתו "הלילה בעשר אנחנו נתחיל להפגיז מהר הרצל את העמדות הערביות. אל תבהלו מקולות הנפץ, אלה יהיו תותחים שלנו, כי חיל הצנחנים

יתחילו בשעה 10:00 בלילה בהתקפה משיכון פאג״י לכיוון שייך ג׳ארח״. הוא בא רק למסור למשפחתו וכבר רץ בחזרה ליחידה שלו. כולנו שמענו את המסר, והילדים מוישי ורותי התחילו להשתולל שאסע להביא את אמא, שורי אומאמא ואופפא. גם אני נבהלתי ורצתי החוצה להכניס את המזוודות שנשארו במכונית. היתה הפוגה קטנה בהפגזה. החלטתי, יהיה מה שיהיה, אני מוכרח להציל את משפחתי, קפצתי לאוטו והתחלתי בדהירה לכיוון העיר. על יד הר הרצל נתגלה מראה שממנו נתחמם ליבי. טור ארוך של שריוניות מלאות צנחנים חונים לכל אורך הדרך עד המרכז, בצל הבתים או מתחת העמודים של הבתים. עצרתי לרגע ושאלתי את החיילים על המצב? אחד ענה לי ״בלילה נתחיל בהתקפה גדולה״. בלי להיעצר יותר במהירות מעל למקסימלית דהרתי לכיוון פאג״י. הפגזים נפלו מסביב, אבל שום דבר לא היה יכול לעצור אותי. נכנס בי טירוף ולא יכולתי לעשות נגד זה כלום.

כשהגעתי עם האוטו להצטלבות צפניה - בר אילן, נפתחה עלי אש מקלעים מכיוון בית הספר לשוטרים, הרגשתי שהמטחים עוברים מעל ועל יד מכוניתי, אבל לא היתה אפשרות לעצור, גם לא היה שום מחסה נגד הכדורים, המשכתי בטירוף עד שיכון אוריאל. שם בצל הבתים עצרתי, כי ראיתי בפתח המקלט מכירים. חסקי ארנוולד צועק לעברי: אתה משוגע, כאן אתה מעמיד את האוטו, לפני דקה נפל כאן פגז והרג בן אדם. נכנסתי במהירות לפאג״י והעמדתי את האוטו על יד קיר המכולת. בפתח הבית איפא שמטס היה גר ראיתי את גיסי מטס, משתומם ״מה אתה עושה כאן?״ אתה לא בבית וגן?. גם הוא היה צריך לבוא עם משפחתו למקלט שלנו בבית וגן לפי שתיכננו ימים לפני זה. גם המזוודות שלהם היו כבר בבית וגן. אבל מטס אחר בבוקר לבוא הביתה ולא היתה להם אפשרות לצאת והם נכנסו למרתף ביתם שלא היה מתאים לשמש מקלט. שאלתי אותו, מה ידוע על אווה ואומאמא? הוא ענה לי ״לפי ידיעתי הם בבית וגן״. רציתי לרוץ לכיוון ביתי אבל נפתחה עלי אש חזקה, מתוך אינסטינקט נשכבתי על בטני וכך זחלתי דרך הכביש לבתי פאג״י לא יכולתי להרים ראש, כי היריות לא פסקו אף לרגע אחד.

כשהגעתי לכניסה הראשונה של הבית, שמעתי מרחוק את קול שורי צועקת ״הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל״ וחוזרת על זה פעם אחרי פעם בקול היסטרי. בסוף הגעתי לכניסה שלנו וירדתי למרתף. כשהנשים ראו אותי בפתח אורו להן העינים. אילו המלאך גבריאל היה מופיע לא היתה יכולה להיות שמחתם גדולה יותר. הופעתי להן כאילו המשיח בא. ישבה שם במרתף אומאמא ואווה עם שורי, ליצ׳ו סנה עם שבעה ילדים קטנים, גברת דייטש עם שתי בנותיה וגם השכן מקומת הקרקע גליס נשאר איתן, לזכותו ייאמר, שלא הלך ועזב את הנשים והילדים לבדם כמה מטרים מן החזית בזמן שאשתו וילדיו היו במקום מרוחק יותר בשיכון נוה צבי.

המצב במקלט היה איום. לא היה להם שם קשר עם העולם החיצון, לא רדיו, לא טלפון לא היה להם. בין המרתף לבין הערבים הפריד מרחק של חמשים מטר בלבד. בשטח עמדה קדמית קטנה, שלפי הסימנים נעזבה כבר בשעות לפני הצהרים.

באותו הזמן נכנס חייל עייף שלא עמד על רגליו כמעט ותמך בחברו הפצוע וביקש מים. שם יד על הראש וביקש שיגידו עמו ברכה. הוא סיפר שהעמדה קיבלה פגיעה ישירה ונאלצו לעזבו. בחוץ על המיגרש הריק שעל יד הבית הקים צה״ל עמדת מרגמות, ומשם הפגיזו כל היום את עמדות הערבים הקרובות. הנשים וגליס שישבו כל הזמן במרתף, לא ידעו שבשעות הבוקר חפרו חיילים את עמדת המרגמה, וחשבו בכל פגז יוצא, שזה פגז שפגע בקירבת הבית. כמעט יצאו מדעתן, ורק כשבאתי הסברתי להם את המצב. חיכינו עד החשכה ורק אז יכולנו לחשוב לעזוב את המרתף כי החצר היתה פתוחה כלפי הערבים והם ירו בלי הפסקה. את הילדים הוצאתי אחד אחד קפצתי איתם לתעלות הקשר שנחפרו בשבת הקודמת ושבגללן כמה סערה בשכונה, ועכשיו היה זה שהציל אותנו מפגיעות כדורים. עברנו בשלום כולנו למקלט הגדול בשכון אוריאל, שם היו כל בני השכונה. גם מטס עבר לשם יחד עם אדית. אופאפא עדין לא הגיע מן החנות. הוא פתח את חנות המכולת שלו במאה שערים כרגיל בשעה שש בבוקר ומאז לא היה ממנו שום סימן חיים. לחצתי על אווה ועל אומאמא שימהרו וייכנסו למכונית, וניסע לבית וגן. אומאמא רצתה לחכות עד שמיקלוש (אופאפא) יבוא ופתאום גם שורי רצתה להישאר במקום. רק יותר מאוחר הבנתי שהיא לא רצתה להתרחק מהמקום שאבי שטרן נמצא. אבי היה מאנשי הג״א במקום, ועזר לחולים, עזר בחלוקת מצרכי אוכל ועסק בעזרה ראשונה. הוא היה אחראי על הקשר עם מפקדת הצבא. סוף סוף זה היה המיקלט הקדמי ביותר על יד החזית.

האנשים היו שאננים, בלי פאניקה וציפו לבאות. אף איש לא ידע מה המצב בשאר החזיתות, כי הרדיו שתק כל היום, כאילו זה יום רגיל בלי בעיות. בסוף הצלחתי לדחוף את שלושתן לתוך המכונית ויצאתי לדרך בלי אורות. היה זה לילה חשוך לגמרי. בדרך ברחוב ירמיהו,נעצרה לפני מכונית באופן פתאומי. הספקתי לדרוך על המעצורים, וברגע שנדלקו פנסי העצירה האדומים מאחור נפתחה עלינו אש מעמדות הערביות.

הורדתי רגלי מן המעצור, ומכאן ואילך השתמשתי רק במעצור יד, שלא עושה אורות. על יד גן החיות כמעט שנכנסתי בסמי טריילר שהיה מוביל טנק. ממש ברגע האחרון עצרתי.

בנסיעה של שעה מלאה פחדים וסכנות הגענו למקלט שלנו בבית וגן. מוישי ורותי נשמו לרווחה. הם לא ידעו מה קרה לי וליתר. כל זמן היעדרי בכו ואמרו תהלים. רק בשעות הערב המוקדמות התחיל הרדיו לשדר את ההודעה הצבאית הראשונה.

בהתחלה לא האמנו למה שאנו שומעים "חיל האוויר שלנו השמיד על הקרקע כמעט את כל חיל האוויר המצרי והירדני, פרצו את הקוים בדרום ומתקדמים לתוך סיני בכמה צירים. כך נהפך הכל באופן פתאומי "מאפילה לאורה" מן הרדיו בוקע קול מוכר, קולו של הפרשן הצבאי חיים הרצוג, אלוף הצבא. פרשנותו על מצב הקרבות הפיחה בנו רוח חדשה, רוח של תקווה ואופטימיות. זכותו של חיים הרצוג בהעלאת המורל של עם ישראל בימים קשים אלה תעמוד לו תמיד. לא סיפר אף פעם על קו החזית, לא בדרום, לא במזרח ולא בחזית הירושלמית. ישבו בינינו במקלט אנשים שהבינו ערבית. הם שמעו להודעות הערביות ברדיו שהיו מלאות שקרים. אבל השקרים האלה עזרו לצה"ל להתקדם ולהפתיע את הערבים בכל החזיתות.

למשל, הרדיו המצרי שידר הודעה שהצבא המצרי נמצא בפרברי תל אביב, בזמן שצה"ל היה כבר עמוק בתוך סיני, חיל האוויר המצרי היה כבר מושמד, ומאות טנקים מצריים נפלו שלל בידי כוחות צה"ל. חוסיין שפחד שיאחר את הרכבת, ולא יישאר לו שום חלק מן השלל המובטח ע"י נאצר, מיהר להכניס את צבאו להתקפה על ירושלים. היהודים הזהירו אותו "שב בשקט, ולא תינזק" אבל חוסיין האמין לרדיו קהיר ונכנס למלחמה שמבחינת מצרים היתה כבר אבודה.

היינו ערים כל הלילה. חיינו מהודעה עד הודעה, יתר הזמן אמרנו תהילים. פעם עליתי על הגג והצצתי לכיוון העיר באמצע הלילה. קולות המלחמה נשמעו ממזרח העיר, השמים היו אדומים, מוארים ממיליוני קליעים נותבים ומפגזים עפים לשני הכיוונים. הערבים הודיעו שכבשו את הר הצופים, שעמד מבודד מיתר חלקי העיר היהודית, ורק מאה חיילים ישראלים היו יכולים לעמוד על ההר לפי הסכם שביתת נשק משנת 1948, שהוחלפו פעם בחודש בתיווך חיילי האו"ם.

ידענו שהר הצופים היא נקודת החולשה שלנו. אי בודד מוקף ערבים. ידענו גם שכיוון ההתקפה מפאג"י לכיוון בית הספר לשוטרים ולגבעה שעל ידו, שאחרי המלחמה קיבלה את השם "גבעת התחמושת", ושמטרתה להסיר את המצור מעל הר הצופים, להתחבר עם ההר החשוב הזה מבחינה אסטרטגית, כי הר הצופים שלט על כל העיר העתיקה מלמעלה.

כל העיר נראתה מהר הצופים כמונחת על כף היד, אבל רק בבוקר הבנתי שהדרך אל הר הצופים נפרצה והכוחות על ההר נתאחדו עם הצנחנים המתקדמים לעברם. וזה נודע לנו כשהרדיו התחיל לשדר את השיר "מעל פיסגת הר הצופים"...

עוד זמן ארוך שידרו הערבים על כיבוש הר הצופים כשמזמן היה בידינו. אף פעם לא הזכירו ההודעות את מצב החזית וזה בילבל את הערבים. הם האמינו לשקרים של עצמם, וכשחיילי צה"ל הופיעו פתאום על יד עיר או כפר ערבי הייתה

ההפתעה מושלמת. למרות הפרשנות המוצלחת של חיים הרצוג לא היה לנו מושג על גודל הניצחון.

בבוקר השני למלחמה שקטה ההפגזה על ירושלים, זה היה סימן טוב עבורנו. אוממה לא היתה שקטה, כי לא ידעה כלום על מיקלוש. בסוף נסעתי שוב בדהירה לפאג״י להיוודע מה קרא למיקלוש. הפעם לא נפלו כבר כל כך הרבה פגזים, קולות המלחמה באו ממזרח העיר. כל הדרך לא פגשתי אף אדם ולא אף כלי רכב אחד. הפעם כבר לא ירו עלי בכביש ירמיהו, כי בית הספר לשוטרים ו״גבעת התחמושת״ היו בידינו. נכנסתי למקלט בשיכון אוריאל, פגשתי את מטס והוא הראה לי את מיקלוש ישן על הארץ על שמיכה. הוא הגיע רק לפנות בוקר למקום. כל היום הקודם וחלק מן הלילה בילה בחדרי מדרגות של בתים, כי בגלל ההפגזה הכבדה לא היה יכול להגיע לפאג״י. כל הזמן היה יחד עם זילברשטיין, שחנותו על יד החנות של אופאפא, ויחד הגיעו. כעת ישן מרוב עייפות. לא רציתי להעיר אותו. העיקר שהוא כאן ובריא ומטס ואדית דואגים לו. מטס סיפר על קורות הלילה, על הקרבות שהתחוללו במרחק מאתיים מטר משיכון פאג״י. על ״גבעת התחמושת״ הוא סיפר איך הביאו את הנפגעים לשיכון ואת הפחד שעבר עליהם בליל בלהות זה. חזרתי לבית וגן עם הבשורה שאופאפה עם מטס, והם בישרו את החדשות הטובות מן החזית המצרית.

צה״ל התקדם בכמה ראשים בסיני. הרדיו לא הזכיר שמות מקומות שכבשו אבל מן השירים שהרדיו השמיע יכולנו ללמוד על כיבוש הכותל ועל כיבוש יריחו וים המלח. צליל של שיר חדש נוגן ברדיו, שנהפך אחר כך לסמל של מלחמת ששת הימים, שירה של נעמי שמר ״ירושלים של זהב״ השיר כבש בבת אחת את הארץ במנגינתו ובתוכנו היפה והושר בפי כל. בשעות אחרי הצהרים ראיתי להק של מטוסי ״פוגא מגיסטר״ טס בשמי ירושלים בלי שיפתחו הערבים עליהם אש. למדתי מדבר זה שתי עובדות. דבר ראשון שאין חיל אויר ערבי, כי אחרת לא היו מעיזים מטוסי לימוד אלה לטוס בלי ליווי של מטוסי התקפה, שנית שגם על הקרקע לא קיימת כמעט התנגדות ערבית בירושלים.

למרות זאת היו עוד קרבות קשים בסביבת שער שכם. ביום שלישי בבוקר עליתי על הגג ומשם הסתכלתי על הפצצת המחנה הירדני שהתבצר בחורשה שעל יד בית חולים ״אוגוסטא ויקטוריה״ על הר הזיתים. המטוסים באו גלים גלים, צללו לכיוון המטרה ועלו שוב ואז ראינו את ההתפוצצויות והעשן העולה. מחזה אימים, אבל לנו זה היה דבר מלהיב. סוף סוף שילמנו להם על כל הפראיות, והסבל וההשפלות שגרמו לנו הערבים במשך עשרות בשנים.

הכותל בידינו!!! לא נאמר במפורש, אבל ידענו ברגע שהרדיו השמיע את השיר ״ותחזנה עינינו בשובך לציון״ ואת השיר ״ירושלים של זהב״ יותר מאוחר.

שמענו את הסיפור, איך היהודים הערימו על הערבים, הערבים ציפו שההתקפה היהודית על העיר העתיקה תבוא מכיוון מערב משער יפו ונוטרדם. שם ביצרו את החומה והקימו עמדות חזקות, ואילו מצד מזרח מכיוון הר הזיתים היו בטוחים שלא יכולה לבוא התקפה יהודית. שם לא היתה החומה מבוצרת ושער האריות עמד פתוח. צה"ל אחרי שכבש את "גבעת התחמושת" תוך אבידות רבות, התחבר עם היחידה שעמדה על הר הצופים ואליהם התחברה יחידת הצנחנים שכבשה את נאבי סמואל, רמאללה, עטרות ודרך העיירה שועפת הגיעו גם להר הצופים. אחרי הכנה של חיל האוויר כבשו את הר הזיתים ובסערה ירדו בג'יפים במורד ההר ונכנסו ב"שער האריות" הפתוח והשתלטו על הכותל. עובדת כיבוש הכותל העלתה את המורל בעם לפסגות שלא היה כדוגמתם. אחרי אלפיים שנה היה בידינו מקום המקודש ביותר לעם ישראל בכל הדורות, "הר הבית והכותל", שהחיינו, וקיימנו, והיגיענו לזמן הזה!

גם ביתר החזיתות נחלנו נצחונות עצומים כל סיני נכבשה, אחרי כמה ימים הגיע צה"ל עד גדות "תעלת סואץ", גם כל ארץ ישראל המזרחית עד נהר הירדן היתה בידינו. שכם, הר גריזים, יריחו. שמות מן התנ"ך ועכשיו כולם בשליטה ישראלית. איזו זכות היתה לנו, שמכל הדורות, הדור שלנו היה זה שזכה לנצחון כביר כזה. וכל זה תוך כמה ימים. עין בעין ראינו את ישועת השם. רק לפני שבוע עמד העם כעדר תועה, שלא יודע מאיזה צד ינחת הקרדום על ראשו, עם עובד עצות מול חמש מדינות ערב, צמאים לדמנו ואומרים לכלותנו. ותוך שבוע נהפך הכל מאפלה לאורה, משיעבוד לגאולה.

מי יכול לטעון שכאן לא קרה נס לעם היושב בציון? רק אלה הרחוקים, היושבים בוויליאמסבורג בניו יורק, שאננים, בטוחים ושבעים, יכלו להגיד, שזה לא בא מהשם אלא ה"סיטרא אחרא" (כלומר הכוחות האפלים) עזרו לישראל, מכיוון שישראל אומרת לפיהם "כוחי ועוצם ידי עשו את זה". אני, שהייתי עד ראיה לכל מה שהתרחש כאן בירושלים ובכל הארץ, שכל העם בלי הבדל האמינו שהשם עזר לנו בניצחון, בבחינת "ויאמינו בהשם ובמשה עבדו". חיילים חופשיים, מקיבוצים חופשיים, עמדו על יד הכותל ובכו. בכל העם עברה רוח של חזרה בתשובה.

עד היום אין אני יכול להבין מחשבות מעוותות כאלו, שמעמידים בספק את זכותנו לכבוש את "הכותל המערבי" ולהתפלל על ידו. הרבי מסטמאר, ר' יואליש טייטלבוים" ז"ל, הוציא איסור לגשת לכותל. מי אני שאתווכח עם גדול הדור, אבל עד ראיה אני, ועל בשרי ראיתי את הנס, וראיתי את הפחד של העם הזה מפני שואה חדשה וסופית שהיתה מצפה לנו, לו הערבים היו מנצחים. הוויכוח הזה, כך אני חושב, יישאר וויכוח לדורות. אבל, כמו שאמרתי, ניצח צה"ל בעזרת השם, ורק בעזרת השם היה יכול לקרות הנס הזה. שום חישובי כוח וצירופי מקרים לא היו מספקים כדי לנצח. לא היה בעולם

אסטרטג אחד שלא היה בטוח, לפי מצב הכוחות לפני פרוץ הקרבות, שאנחנו ננחל תבוסה כללית וסופית שממנה אין תקומה. וזה היה יכול להיות סוף כל החלומות של מדינה יהודית.

צה"ל גמר תוך ארבעה ימים עם צבאות מצרים וירדן. עשרות אלפי חיילים נשבו ומאות רבות של טנקים שלמים מוכנים לפעולה נפלו לידינו. הטנקים של הירדנים שנתפסו שלמים נכנסו ישר לשרות בצה"ל, רק את הצבע היו צריכים לשנות, כי לצה"ל ולירדנים היו אותם טנקי "סנטוריון". אלפי כלי רכב שלמים, נשק ותחמושת נפלו לידינו. גם מאגרי בנזין לאווירונים ולמכוניות נפלו לידי צה"ל בכמות גדולה כזאת שהיה מספיק לעשות עוד מלחמה גדולה. חיילים סיפרו שכיתה ישראלית אחת לכדה פלוגה מצרית שלמה על ציודה. באין כח לשמור עליהם ומספיק מזון להאכיל את אלפי השבויים, השאירו להם כעין פתח, לברוח דרכו. והם ברחו בהמוניהם. יחפים ומוכים הגיעו אל מעבר התעלה. לעם המצרי נודע על התבוסה הגדולה מפי הבורחים. המפקדים הסתירו את הדבר אפילו מנאצר עצמו.

הסורים ישבו בשקט על הגולן ולא התערבו במלחמה. צה"ל עמד לפני "דילמה" אם לעזוב את הסורים עד שהם בעצמם יתחילו. אחרים, ובתוכם משה דיין שר ההגנה, אמרו שכעת הזמן להכות אותם "שוק על ירך". כל החזיתות נגמרו ועכשיו יכול הצבא וחיל האויר לעשות עם הסורים את החשבון, עבור כל שנות הקטל וההרס שגרמו לישובי עמק החולה ועמק הירדן. כאן לא פעל כבר היתרון של ההפתעה. הסורים עמדו מוכנים בעמדותיהם על צוקי הגולן ולכל אורך הרמה, והרבה זעה ודם נשפכו עד שצה"ל עלה וכבש את הרמה. קרבות עזים השתוללו בין היהודים והסורים, אבל בעזרת העליונות האווירית של צה"ל וחירוף הנפש של חיילי ישראל וכמובן בעזרת השם, נכבשה הרמה מהר החרמון בצפון עד אלחמה בדרום, כולל העיר הגדולה במרכז הרמה קוניטרה, בתוך יומיים. בסוף ביקשו גם הסורים "הפסקת אש" רשמתי כאן בקיצור נמרץ את מלחמת ששת הימים. אני לא הסטוריון, ולא כתב צבאי, רציתי רק להזכיר את הימים האלה שבהם היינו חיים.

וכאן אני חוזר אל מה שעבר עלינו באותם הימים. ביום רביעי למלחמה חזרנו הביתה. ירושלים כולה נכבשה, לא היינו כבר בית על הגבול. היו כמה פגיעות בדירתנו, אבל לא רציניות. הנזק הגדול היה שמההתפוצצויות הרבות לא נשארה זכוכית אחת שלמה בחלונות, למרות שעמרם דוידוביץ (שהיה בן בית אצלנו) הדביק את כל החלונות בסרטי בד עוד לפני פרוץ הקרבות. שוב היינו כולנו ביחד פרט לגולדי, שהייתה בבאר שבע, אבל עוד באותו היום צלצל הטלפון וגולדי היתה על הקו. היא היתה נורא מודאגת בגללנו. היא שמעה ברדיו ששיכון פאג"י ובית הספר לשוטרים והסביבה היו עיקרי זירת הקרבות, ופחדה שלא הספקנו לברוח מהבית. גם

מטס וכל משפחתו עלו אל אומאמה ואלינו. כל אחד סיפר את סיפורו ואת מה שעבר עליו. היינו שוב מאוחדים כמו בכל השנים שעברו, ושמחנו יחד שברוך השם אף אחד מבני משפחתנו המצומצמת לא ניזוק.

כמעט שכחנו את בן דודנו אוסי קליין. האלמנה והילדים קמו מהשבעה ובינתיים מרדכי בנו של אוסי התחיל להניח תפילין וכבר התפלל לפני התיבה. היה עלי לברר עם איבי מה עם ספרי החברה שאוסי רשם בהם את כל הפעולות הכספיות. היה לנו מנהל חשבונות רשמי, אבל גם הוא היה בפיגור הרישומים של כמה חודשים. וחוץ מזה רק אוסי ז"ל ידע את פרטי העסקים. בשום חשבון בנק לא מצאתי כסף. איפה כל כספי ההשקעות, המכירות והרווחים שהצטברו בארבעת שנות עבודתנו. בכל הבניינים עשינו רווחים יפים, וכאן עמדה החברה ללא כסף פרט למגרש שהתחלנו לבנות עליו עוד לפני המלחמה ודירה אחת שלא נמכרה באחד הבתים. יום אחד הופיעו השותפים מאנגליה, וביקשו ממני את כספם. הם לא האמינו לי שלא היה לי שום מושג מהחלק העיסקי של החברה. דבר אחד כבר היה ברור לפני, אוסי לא הכניס גרוש לכל העסק. רציתי לכסות בפני השותפים על הכסף הרב שחסר, אך מצד שני לא רציתי שיראו בי צד להפסדים שלהם. אמרתי להם: אנחנו יכולים אחת שתים לחסל את העסק, אם נמכור את המגרש עם רשיון הבניה והדירה ונתחלק עם הכסף המעט שיכנס לקופה, ואז כל אחד יפסיד חלק גדול של השקעותיו, אבל אם ננסה להמשיך ולבנות את הבנין אולי נצליח להרוויח בחזרה מה שאבד. כך קיבלתי על עצמי לנהל את החברה בפועל, בזמן שהשותפים מסרו את ראשות החברה לעו"ד מאק.

במצב קשה כזה חידשתי את עבודת הבנין בחברת "ירלון" עבדתי עבור החברה ארבע שנים ומאוד הצלחתי.

אחרי הניצחון הגדול הזה חזרו החיים בארץ למסלולם הרגיל. כבר בשבת הראשונה עליתי עם כל המשפחה ברגל על הר הצופים, לראות את הפלא שמעטים נגד רבים חוללו בהר הזה. בכל הדרך ראינו עוד את סימני הקרבות, טנקים שרופים, מכונות ותותחים הפוכים. גידרי טייל בכל מקום עם שלט "זהירות מוקשים". אי אפשר להבין איך היה אפשרי להחזיק את שטח ההר הענקי עם קומץ אנשים נגד אויב תוקף מכל צד, ועוד שלחיילים על הר הצופים לא היו שום אבידות.

הגענו לפיסגת ההר המצולק בתעלות קשר מדופנות, ונפתח לפנינו נוף כזה שרק בחלום אפשר לראות, למטה כמו תמונה משתרעת העיר העתיקה בתוך החומות העתיקות מסביב, באמצע "מקום המקדש" עם המסגד בעל כיפת הזהב. בואדי אגוז, שעליו שר שלמה המלך בשיר השירים, רואים את נחל קידרון לרגלי החומה. משמאל רואים את הר הזיתים עם הקברים העתיקים והקדושים. בצד מזרח ראינו את מדבר יהודה ואת בקעת יריחו, ומרחוק נראים הרי מואב. איזה נוף, איזה מחזה היה זה עבור ילדי, שאף פעם לא

ראו את זה וכדוגמתו. כל התנ"ך נראה מהמקום הזה הרבה יותר מציאותי ומובן. המונים עלו להר, ופני כולם זרחו מאושר, בכל רגע רצינו מחדש לברך את ברכת "שהחיינו". עייפים חזרנו הביתה.

גם גולדי חזרה מבאר שבע גם היא הייתה מאושרת להיות בירושלים, ולראות את המקומות איפה שהניסים קרו לעיני כל העם. לעת הזאת עדיין אי אפשר היה לקהל לגשת לכותל המערבי, כי היהודים נכנסו עם בולדוזרים והרסו את כל הבקתאות מסביב לכותל, ויצרו משטח ענקי ישר וריק על ידו.

רק בשחרו של חג השבועות פתחו את הדרך לכותל, דרך "שער האשפות". כל ליל שבועות למדנו בבית הכנסת ובשלוש בלילה יצאנו לדרך. כל קהל המתפללים הלכו יחד עם הטליתות וספרי התורה, גברים, נשים וילדים. אני הלכתי יחד עם אווה, מיקי בינט ובני מוישי. בשלוש לפנות בוקר היו הרחובות מלאים זרם אדיר של אנשים, ופני כולם אל המקום המיוחל ביותר, אל הכותל המערבי שלפי המדרש השכינה אף פעם לא זזה משם. מכל הכיוונים ומכל הסימטאות זרם הקהל לכיוון הר ציון.

על יד ימין משה הקימה המשטרה מחסום כדי לווסת את ההמון שלא ידרסו אחד את השני בהתלהבותם להגיע כמה שאפשר מהר לכותל. עוד שלושה מחסומים היו בדרך וכל פעם נעצרנו לכמה דקות, לעשות רווח בין קבוצה לקבוצה. בין מחסום למחסום עשינו את הדרך בריצה. היו שם כל סוגי היהודים: אשכנזים, ספרדים, תימנים, דתיים, ולא דתיים. בכולם אחזה איזו התעלות נשמה, איזה ניצוץ של אמונה, וחיפוש של ה"אור" הנגנז מעיניהם במשך דורות של גלות וצרות. מישהו, כנראה מתוך הירהור תשובה, זרק בדרך כסף רב מכיסו, לפני שיגיע למקום הקדוש של הכותל. ראינו את הכסף הרב על הארץ, אפילו החופשיים שבין ההולכים לא התכופפו להרימו.

היה כבר אור יום כשנכנסו בשער האשפות, מרחק כמה מטרים מן המקום שאליו פנינו בתפילותינו בכל מקום ובכל הדורות. אחזה בי חולשה, אני מגשים את כל תקוות אבות אבותי. "ולירושלים עירך ברחמים תשוב" לחשו שפתי, והפסוק "ותחזינה עינינו בשובך לציון ברחמים" היה בפי, כתפילה שאני מצפה שהשם כאן ועכשיו ימלא אם הניסים שקרו לעינינו בימים האחרונים עוד לא נגמרו, אנא השם סיים את ניסיך ותביא לנו את הגאולה השלימה. את המילים הללו לחשו שפתי ברטט וציפיתי בעיניים סגורות, הנה עכשיו יופיע מלך המשיח ויגאל אותנו. דחיפות עזות העירו אותי מחלומותי וממחשבותי. כולם נדחקו קרוב קרוב לכותל. מי שהצליח לנגוע באבנים המקודשות היה מאושר. עשרות אלפים הצטופפו בשטח שצה"ל פינה אותו תוך כמה ימים מן הבקתאות הערביות.

בשנות 47-1946 היינו הולכים כל שבת לכותל, אז היה המקום צר, והיינו עוברים בכוכים ובסימטאות צרות עד שהגענו לחלק הקטן של הכותל, תחת עיניהם הפקוחות

של המשטרה הבריטית, עכשיו היה כל המקום פתוח מן ה"מחכמה" עד בתי מחסה. כל השטח היה מכוסה אבק עמוק מעבודת הבולדוזרים וכשיצאנו עייפים בחזרה הביתה היינו מכוסים מראש ועד רגל אבק עבה. זרם האנשים לא פסק במשך כל היום. לא נשאר בירושלים איש שלא הלך לנגוע בשארית מקדשנו. ביום אחרי שבועות התחיל לבוא כל עם ישראל היושב בציון לעלות לרגל למקום הקדוש המשוחרר, ומאותו יום ועד היום לא היה רגע, לא ביום ולא בלילה, שהכותל יישאר בבדידות. תמיד היה מישהו על ידו.

כך נתמלאו תפילות של אלפי שנים של עם ישראל
"ולירושלים עירך ברחמים תשוב".